

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2023 47(3)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Fuat Şen

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Emel Memiş Parmaksız

Editör Yardımcıları

Ekin Değirmenci- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin

Alan Editörleri

Aslı Yılmaz Uçar- Dinçer Demirkent- Ünsal Doğan BaŐır

Teknik Editörler

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Yazı İŞleri Müdürü

Fuat Şen

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.info e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Őafak Dikmen

Dizgi

Erkan Muniroğlu

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Düzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

15 Haziran 2023

Yaz 2023 47(3)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF Emekli)
Sina AkŐin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletişim
Fakültesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi, SBMYO,
Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur Kocabaşoğlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet HaŐim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)

Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Şebnem Oğuz (BaŐkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İŞletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz YaŐar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi, Bölge
Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)
Bülent Özçelik (Kapadokya Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Cem Akın (KırŐehir Ahi Evran Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (İnsan Hakları Okulu)
Ece Kocabiçak (The Open University)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)
Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)

Funda Hülagü (Margburg Philipps Universität)
Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)
Nazan Bedirhanıoğlu (Xavier University)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Umut Can Adısönmez (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Ünsal Doğan BaŐkır (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Vedat Ulvi Aslan (Ankara Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Yeni Sayıda...- 821

Makale

Verasetin İntikali Türkiye’de Sekülerliğin Teşekkülünün İmparatorluktan Cumhuriyete Fıkhi Geleneğin Modernleşmesi Üzerinden Analizi- 823
İlbey C. N. Özdemirci

İğdır Ovasında Geciken Verim: Türkiye-SSCB Ekonomik İlişkilerinin Bilinmeyen Bir Örneği, Serdarabat Barajı- 862
Erdal Bilgiç

Eski Sovyet Devletlerindeki Rejimlerin Değişim Süreçleri ve Jeopolitik Risklerin Karşılaştırmalı Analizi- 895
Orkhan Gafarov

Neoliberal Emek Piyasasında Bireycilik ve Beyaz Yakalıların Bireyselleşmesi- 923
Orkun Aziz Aksoy

Eril Tahakküm, Toplumsal Cinsiyet ve Gazetecilik: Kadın Araştırmacı Gazeteciler- 959
Fatma Gürses

Türkiye’de Evli Kadınların Soyadı Tercihi: İki Soyadı Kullanan Kadınların Demografik Özellikleri- 1006
Şebnem Beşe Canpolat

E.P. Thompson’ın Sosyalist Hümanizmi: 1956’nın Külleri İçinde “Sosyalistlerin Yapımı”, “Aşağıdan Sosyalizm” ve Bir Devrim Arayışı- 1049
Sanem Yamak

Çevresel Kuşukculuk: Çözümü İmkânsızlaştırmak?- 1087
Hikmet Kuran

Tartışma

Siyasete Feminist Bir Müdahale: Erkeklerin Dünyasında Cinsiyet Kotalarının Kurumsal Açmazlarına Yeniden Bakmak ve Dönüşümcü Etki İçin Paritenin Aciliyeti- 1107

Canan Aslan Akman

Kitap İncelemesi

"Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?"- 1123

Baran Şahinli

25. Yılında "Devlet Gibi Görmek"'i Okumak- 1130

İlker Yasin Durmaz

"Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi"- 1139

Emre Aydilek

Çağrı Metni- 1144

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları- 1146

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar,

Bu sayımızda da kaldığımız yerden eleştirel sosyal bilim yazınına katkı veren çalışmalarını sizlerle buluşturmaya devam ediyoruz. Her sayıda olduğu gibi yazılarıyla, görüşleriyle dergiye katkı sağlayan yazarlara, hakemlere ve yayının hazırlanma sürecinde bizi destekleyen tüm yayın kurulu üyelerine teşekkür ederiz. Ayrıca, Canan Aslan Akman'a yaklaşık bir ay önce gerçekleşen ve tüm gündemi ne yazık ki deprem felaketinden tamamen uzaklaştıran, cumhurbaşkanlığı seçimi ve genel seçim deneyimine ilişkin önemli çıkarımlar sunan tartışma yazısıyla katkıda bulunduğu için teşekkür ederiz.

Sayıda yer alan ilk makalede İlbey Özdemirci, sekülerleşme süreçlerinin tepeden aşağıya tek yönlü kavramsallaştırmanın aksine toplumsal ilişkiler ve koşullarla bağlantılı biçimde ortaya çıkan güç mücadeleleri içinde incelenmesi gerektiğini savunuyor. Ardından, Erdal Bilgiç tarafından hazırlanan makalede, Sovyetler Birliği ile 1927 yılında Aras Nehri ve çevresindeki akarsu kaynaklarından faydalanmak üzere yapılan anlaşmadan sonra Türkiye'nin uzun yıllar Iğdır Ovası'nın sulanması için sulama kanalına, tüneline ve şebekesine yatırım yapamaması ve bunun tarihsel sürece etkisi aktarılmaktadır. İzleyen makalede ise Orkhan Gafarov, Eski Sovyet coğrafyasında yaşanan rejim ya da iktidar değişimlerinin barındırdığı riskleri ve değişimleri iki farklı tipoloji çerçevesinde karşılaştırmalı olarak inceliyor. Orkun Aziz Aksoy tarafından sunulan dördüncü makalede, emek piyasasında beyaz yaka çalışma kapsamında bireyselleşme kavramını Türkiye'ye olan öznel biçimiyle sunuluyor. Beyaz yakalı çalışanlarla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerden elde edilen bulgular, esnek emek piyasasının güçlendirdiği bireyselleşmenin sınıf dayanışmasına etkilerini ortaya koyuyor.

Emek piyasasında esnekleşmenin farklı meslek türlerinde toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini derinleştirici sonuçları olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, sayıda Fatma Gürses tarafından kaleme alınan beşinci sıradaki makale, eril tahakküm kavramını, araştırmacı gazeteciliğin diğer gazetecilik türlerinden farkını, unsurlarını ve egemen ideolojinin yarattığı eril tahakkümün bu gazetecilik türü içinde doğallaştırılma biçimlerini ortaya koyuyor. Araştırmada, Kanada, İrlanda, Hindistan gibi farklı ülkelerden on iki kadın gazetecinin biyografisi üzerinden bulgulara yer veriliyor. İzleyen makalede, Şebnem Beşe Canpolat Türkiye'de evlilikte kadınların soyadı tercihlerini ilk defa idari kayıtlara dayalı verilerden elde ettiği istatistiklerle inceliyor. Sanem Yamak ise E.P. Thompson'ın sosyalist hümanizmini tartışmaya açıyor ve toplumsal değişimde insan failliğinin rolünü

vurguluyor. Sayıda yer alan son araştırma makalesinde, Hikmet Kuran çevresel kuşkuculuk kavramını bilimsel, toplumsal ve davranışsal boyutlarıyla sunuyor ve çevresel kuşkuculuğun kapsamlı bir çözümlenmesi yapılmadığı takdirde iklim değişikliğiyle mücadelenin etkin biçimde yapılmasının mümkün olmadığını öne sürüyor.

Araştırma makalelerin ardından Canan Aslan Akman tarafından hazırlanan “Siyasete Feminist Bir Müdahale: Erkeklerin Dünyasında Cinsiyet Kotalarının Kurumsal Açmazlarına Yeniden Bakmak ve Dönüşümcü Etki İçin Paritenin Aciliyeti” tartışma yazısı yer alıyor. Aslan Akman, Batı demokrasilerinde ve diğer siyasi sistemlerde siyasi partilerin, ancak kadın hareketinin ve seçmenin baskısıyla kadının siyasete katılım ve temsil sorununu kararlı bir şekilde gündemlerine aldıkları belirtiyor. Türkiye’de ise toplumsal cinsiyet eşitliği siyasetinde gelinen noktaya dikkat çekiyor ve parite reformunun gerekliliği ve aciliyetini vurguluyor.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle....

Editörler ve Yayın Kurulu Adına

Emel Memiş, Nuray Şahin ve Gülçin Özge Tan

Verasetin İntikali; Türkiye’de Sekülerliğin Teşekkülünün İmparatorluktan Cumhuriyete Fıkhi Geleneğin Modernleşmesi Üzerinden Analizi

İlbey C. N. Özdemirci, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-5869-512X

E-Posta: ilbeycnozdemirci@gmail.com

Özet

Türk Siyasal Hayatı literatürü açısından modernleşme, oldukça yaygın biçimde kullanılan anahtar kavramlardan birisine tekabül etmektedir. Bilhassa 18. yüzyıldan bugüne getirilebilecek bir tarihsel aralığı işaretleyen bu mefhum çerçevesinde oldukça kapsamlı bir külliyat ortaya çıkmıştır. Sekülerlik kavramı literatürde yaygın olarak tarihsel ilerlemeci bir perspektifle modernleşmenin bir nihai varış noktası olarak öne çıkmakta ve incelenmektedir. Bu çalışma Türkiye’nin sekülerlik deneyimlerinin, modernleşme döneminin geneli içinde incelenmeye daha uygun olduğu savından yola çıkmaktadır. Bu doğrultuda mevcut literatürde yaygın olan bakış açısına nazaran daha bütüncül bir okuma yapmayı önermektedir. Zira bu çalışmada, bürokratik açıdan merkezi bir düzen ihdas edebilmek adına ifta ve kaza fonksiyonlarının kurumsal yapılarını değişime uğratan siyasal mücadelelere tanıklık edildiği ve sekülerleşmenin bu süreçlerle bağlantılı biçimde ortaya çıktığı iddia edilmektedir.

Bu çalışmada sekülerlik, kavrama özcü ve evrensel bir çerçeve dayatan yaklaşımlara eleştirel bir tavır geliştirilmek suretiyle ele alınmaktadır. Bu noktadan hareketle kavramın, din-devlet arası politik gerilimlere sıkıştırılmış dikotomik bir anlam dairesi içinde incelenmesinin doğru olmadığı savunulmuştur. Bunun yerine tüm modernleşme sürecine yayılmış biçimde siyasal iktidarın merkezileştirilmesi yönündeki Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi bürokratik düzenlemelerinin önemli bir bileşeni olarak, merkezdeki politik iktidarların toplum nezdinde meşruiyetlerini tesis edebilmek için dini olanla kurdukları ilişkiler sorunsallaştırılmıştır. Bu doğrultuda dini otoritelerin devletin idari aygıtlarınca konsolide edilmesi ve dini bilgi üretiminin merkezi iktidarların uhdesine geçirilmesi yönündeki kimi teşebbüs ve politikalar incelenerek, sekülerliğin toplumsal dönüşümü tesis edebilmek için dinin epistemolojik iktidarını ele geçirmeye yönelik bir güç mücadelesi içinde zuhur ettiği savunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Sekülerlik, Geç Osmanlı İmparatorluğu, Kemalizm, İfta-Kaza.

Appropriation of Inheritance; Analysis of the Formation of Secularism in Turkey through Modernisation in the Fiqh Tradition

Abstract

Modernization corresponds to one of the most widely used key concepts in the literature on Turkish political life. In particular, a comprehensive corpus has emerged within the framework of this notion, which marks a historical interval that can be brought from the 18th century to the present day. The concept of secularism has been widely studied in the literature from a historical progressivist perspective as a final destination of modernization. This study starts from the argument that Turkey's experiences of secularism are better suited to be examined within the broader context of the modernization period. Accordingly, it proposes a more holistic reading than the perspective prevalent in the existing literature. According to this study's claim, modernization has witnessed political struggles that changed the institutional structures of fatwa and kada functions to establish a bureaucratic central order, and secularization emerged in connection with these processes.

This study discusses secularism by developing a critical attitude towards approaches that impose an essentialist and universal framework on the concept. From this point of view, it has been argued that it is not correct to analyze the concept within a dichotomous semantic field compressed into political tensions between religion and state. Instead, the relations that the central political powers established with the religious to establish their legitimacy in the eyes of the society were problematized as a critical component of the bureaucratic arrangements of the Late Ottoman and Early Republican Periods towards the centralization of political power throughout the entire modernization process. In this direction, attempts and policies to consolidate the religious authorities by the state's administrative apparatus and to transfer the production of religious knowledge to the responsibility of the central powers have been examined. In this context, it has been argued that secularism emerged in a power struggle to seize the epistemological power of religion in order to establish social transformation.

Keywords: Modernization, Secularization, Late Ottoman Empire, Kemalism, Fatwa-Kada.

Giriş

Türk siyasal hayatı bağlamında modernleşme kavramı Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini kapsayan biçimde geç 18. yüzyıldan günümüze uzanan bir süreç içinde ele alınabilir (Salzman, 2004). Türkiye'nin modernleşme

süreçlerine yönelik tartışmalar, sekülerlik kavramı merkezinde gelişmiş olan bir literatür ekseninde şekillenir. Bu kavram, Geç Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik-merkeziyetçi eğilim gösteren idari yapısından Kemalist Cumhuriyet rejiminin inşasına uzanan tarihsel çerçevenin her evresinde farklı veçheleriyle öne çıkar. Ancak Kemalist yönetici kadrolar tarafından Cumhuriyet deneyiminin meşruiyetini tesis etme gayesiyle oluşturulan tarihsel kopuş anlatısının giderek akademik mecrada da destek bulmasıyla sekülerlik, Cumhuriyet deneyimine içkin bir kavram olarak incelenir hale gelmiştir (Gülalp, 2005: 351).¹ Günümüz literatürüne yön vermeye devam eden Ahmad (2015), Berkes (2003) ve Lewis (2011) gibi yazarlar tarafından kaleme alınmış kanonik metinler olarak görülebilecek modernleşme sahasındaki öncü çalışmalarda Cumhuriyet döneminin, İmparatorluğun geri kalmışlığına karşı akla ve bilime dolayısıyla da – sıklıkla birbiriyle iç içe girerek neredeyse eş anlamlı hale gelen - çağdaşlık ve sekülerliğe dayalı yönetim mantığının kaçınılmaz zaferi olarak yüceltildiği erekselci bir hâkim bakış açısından söz etmek mümkündür.² Modernleşme ve sekülerleşme kavramlarını Cumhuriyet rejimi ile bağlantılı düşünen bu tip yaklaşımlar (Berkes, 2003; Heper, 2010; Tunaya, 1999), Cumhuriyet'i bir tarihsel kırılma uğrağı olarak imleyerek İmparatorluk bakiyesinden ayırt etme eğilimi taşır. Bu bakış açısına göre (Ahmad, 2015; Lewis, 2011) Cumhuriyet Dönemi'nde ortaya çıktığı kabul edilen sekülerlik, modernleşme sürecinin nihai aşamasına tekabül etmekte olup yeni rejimin alamet-i farikası olarak öne çıkarılır. Literatürün şekillenmesinde büyük tesiri olan bu erken örneklerin pozitivist bir yaklaşımla sekülerleşmeyi Kemalizm ve Cumhuriyet ile bitişik düşünme eğiliminde oldukları söylenebilir (Peker, 2020: 302). Günümüzde sekülerleşmeyi Cumhuriyet'e has bir kazanım olarak 1923 sonrasına atıfla Kemalizm'e hasrederek yücelten bu yaklaşımların hala belli bir etkisi bulunmakla beraber bilhassa 1980'lerden itibaren gelişen eleştirel bir yazın alanı da mevcuttur. Ancak Türkiye'nin sekülerleşme deneyimlerinde yaşanan kimi aksaklıklara değinen bu literatür de (Göle, 1997; Kadioğlu, 1999, Keyman, 1999) ekseriyetle siyasal bakiyenin yegâne müsebbibi olarak Kemalizm'i mahkûm eden bir bakışa dayanır. Dolayısıyla günümüz yerli literatürü sekülerlik tartışmaları bağlamında incelendiğinde olumlu ve olumsuz yaklaşımların temelde Cumhuriyet dönemi ekseninde ve Kemalizm'e atıfla inşa edildiği söylenebilir. Bu genel görünümü itibarıyla söz konusu eleştirel yaklaşımları Aytürk'ün (2015) post-Kemalizm eleştirisi kapsamında düşünmek mümkündür. Bu açıdan Türk Siyasal Hayatı literatürünün ağırlıklı olarak kavramları, olguları ve süreçleri bağlamlarından koparan bir hâkim yaklaşım ekseninde Erken Cumhuriyet Dönemi'ne sıkışmış bir halde olduğu savunulabilir (Aytürk, 2015: 39-42). Elbette sekülerlik de bu durumdan muzdarip bir halde, tedavüle sokulma biçimleri açısından zamanla aşınmış, laiklik ile birlikte karmaşık ve çelişkili bir kavram zinciri içinde

düşünülmeye başlanmış ve ifade ettiği anlam dairesi sarahatini büyük ölçüde yitirmiş bir kavram olarak dolaşımdadır.

Bu çalışmada sekülerlik, Geç Osmanlı'nın merkezileşme ve bürokratikleşme süreçleri ile entelektüel çevrelerde oluşan düşünsel birikimin Türkiye'de sekülerliğin teşekkülünde önemli tesirleri olduğu tespitinden hareketle, Cumhuriyet Dönemi'ne hasredilmeksizin, modernleşme sürecine mündemiç bir olgu olarak bir tür veraset ilişkisi çerçevesinde, daha geniş bir tarihsel bağlam içinde ele alınıyor. Bunun yanı sıra elinizdeki makale sekülerlik kavramını, Batılı anlamda bir toplumsal düzenin tesisinin Cumhuriyet Türkiye'si için anahtarı olarak konumlandırılan kanonik metinlerin, Batı-merkezci yeknesak bir sekülerlik anlayışını varsaydığını öne sürerek bu tip özcü yaklaşımlara alternatif bir sekülerlik okuması yapma gereğine dikkat çekiyor. Asad (1986), Casanova (1994), Veer ve Lehmann (1999) ile Masuzawa (2005)'nin ufuk açıcı eserlerinde ikna edici biçimde ortaya konulduğu üzere sekülerleşme ve modernleşmeyi evrenselleştirilebilir verili tanımlar ışığında düşünmek, Batı-merkezci hegemonik yaklaşımların ürünleridir. Bu doğrultuda bu makalede sekülerliğin ancak belirli bir bağlam içinde ve söz konusu bağlamın koşulları doğrultusunda incelenebileceği savunulmaktadır. Buna uygun olarak sekülerliğin, Türkiye modernleşmesi çerçevesinde Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Erken Cumhuriyet Dönemi'ne uzanan bir tarihsel süreklilik içinde merkezi iktidarların politikalarının incelenmesiyle ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bu çalışma din-devlet ilişkilerinin, devlet tarafından merkezden düzenlenmesine yönelik sekülerleşme girişimlerini Geç Osmanlı – Erken Cumhuriyet bağlamında inceliyor. Bu nedenle inceleme alanını merkezi iktidar politikalarının incelenmesi ile sınırlandırıyor.³

Çalışmanın temel iddiası, sekülerliğin Türkiye modernleşmesi bağlamında ele alınabilecek bir olgu olarak, Cumhuriyet Dönemi'ne hasredilemeyecek bir tarihsel birikim içerdiği ve bu doğrultuda modernleşme süreci içinde farklı iktidar dönemlerinde ortaya çıkmış politikaların sekülerleşme deneyimine olan etkilerinin tarihsel bir bütünlük içinde düşünülmesi gerektiğidir. Buradan hareketle sekülerlik kavramının ele alınmasına yönelik alternatif bir yaklaşım sunulması amaçlanmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Aydınlanma felsefesinden mülhem bir anlayış doğrultusunda dinin gerileyişi ve dinin hususileşmesi şeklindeki iki ana varsayımın 20. yüzyılın ortalarından itibaren Batılı literatürde kabul görerek egemen hale gelmesi sonucunda sekülerlik, ilerleme-gerileme anlatsının gelişimine rezerv sağlayan yegâne kavramsal cephaneliği teşkil etmiştir. Sıfır toplamlı bir toplumsal düzen

826 Özdemirci İ C N (2023). Verasetin İntikali Türkiye'de Sekülerliğin Teşekkülünün İmparatorluktan Cumhuriyete Fikhi Geleneğin Modernleşmesi Üzerinden Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47 (3), 823-861.

tasavvuruna dayalı olarak modern dünyada dinin giderek gerileyeceği ve onun boşalttığı alanlara sekülerliğin yerleşeceği fikrine dayanan Bryan Wilson (1966) ve Peter Berger (1969) gibi akademisyenlerce geliştirilen 'gerileyiş tezi' ile bireylerin inançlarını giderek kendi dünyalarında ve bireysel şekilde ifa etmeye yönelmekte olduğu şeklindeki Thomas Luckmann (1967) ve Steve Bruce'un (1992) çalışmalarıyla serpilen 'hususileşme savı' günümüze kadar uzanan süreçte sekülerlik kavramına dair düşünsel repertuarın ana hatlarını belirlemiştir. Bu yaklaşımlar, modern dünyada dinin etkisini giderek yitireceğini ve toplumsal yaşamı dünyevi referans setlerinin belirleme kapasitesinin giderek artacağını öngören varsayımlara dayanır. Söz konusu ön kabuller, Türk Siyasal Hayatı literatürünün kanonik metinlerini teşkil eden eserler dolayısıyla günümüzde Türkiye'nin sekülerleşme deneyimini sorunsallaştıran çalışmalara yaygın biçimde tesir etmektedir.

Modernleşmeyi kaçınılmaz gören ve karşısında durulmasını abesle iştilig bulan Berkes (2003) ve Lewis'in (2011) çalışmaları gibi erekselci bakışa sahip kanonik eserler, Batı, modernite, sekülerlik gibi kavramları genel geçer olgular olarak ele alıp evrenselleştirmeye ve dolayısıyla Türkiye'nin politik - tarihsel geçmişini bu verili kavram setlerine uyumluluk süreçleri bağlamında anlamlandırmaya yönelik bir özcülük kapsamında düşünme mantığına dayanırlar. Bu özcü ve erekselci hâkim yaklaşım doğrultusunda, sekülerlik de güncel literatürde verili bir kavram seti dâhilinde düşünölmeye yatkın biçimde dolaşıma girmiş ve eski rejim ile yeni rejim arasında kurulan dikotomik karşıtlık anlatısı içerisinde dini olanın ikamesi ve bir tür antitezi olarak anlamlandırılır hale gelmiştir. Bunun sonucunda da sekülerlik kavramının, daha önce Davison (2006: 234-255, 279-281) tarafından dikkat çekilmiş olduğu üzere Göle (1997), Kadioğlu (2010), Keyder (2014) gibi yazarlarca devletin dini alanı kontrol etmesine dönük politikalara eşitlenerek Cumhuriyet Dönemi'yle sınırlı bir tarihsel perspektif içinde ele alındığı söylenebilir. Bu doğrultuda sekülerlik, anlam bakımından laiklik ile iç içe girerek kabaca devlet ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasındaki ilişkilerin, birbiriyle çelişki içinde eyleyen, monolitik sabiteleri temsil ettiği varsayımına dayalı biçimde konumlandırıldığı (Gözaydın, 2008: 160-161, 166; Kadioğlu, 2010: 492-493) bir alana sıkışmış gözökmektedir. Bu tarihsel arka plan dâhilinde sekülerlik, modernleşme süreci içinde bir sıçrama merhalesinin yegâne simgesi olarak öne çıkarılmış ve eski rejim ile Cumhuriyet arasındaki en belirgin biçimsel farkı temsil eder hale getirilerek dikotomik bir anlatının nesnesine dönüştürölmüştür.

Ancak kavrama dair yegâne literatür bundan ibaret değil. 20. yüzyılda hegemonik hale gelen yaygın sekülerlik kavramsallaştırmasına karşı bilhassa özcülük üzerinden geliştirilen ilk eleştirinin sahibi David Martin (1969) olmuş ve

Gracie Davie (1990) de evrensel bir sekülerlik tanımı yapmaya girişmek yerine, kavramı mevcut toplumsal koşullar ve ilişkisellikler ekseninde düşünmenin önünü açan fikirler geliştirmiştir. Bu eleştirel yaklaşımlar doğrultusunda sekülerliği her koşulda aynı anlam ve işlevi içeren evrensel bir mefhum şeklinde ele alan ve bu bağlamda kavramı, dünyanın büyüden arınması ile ilişkili olarak dinselliğe karşı bir tür alternatif olarak konumlandırılan pozitivist, özcü ve erekselci yaklaşımlara karşı antropolojik perspektif taşıyan bir sekülerlik teorisi ortaya çıkmıştır. Dinin, ona zamanı aşan bir öz atfedilmesine dayalı biçimde yorumlanmasına karşı çıkan Asad (2009: 2-3; 2015: 44) bu olguya, tarihsel bir bağlam içerisinde belirli toplumsal koşullar ve ilişkilerle bağlantılı şekilde tecrübe edilme biçimleri üzerinden yaklaşılması gerektiğini savunur. Dinin belirli deneyimler doğrultusunda kurulan bir ilişki biçimi olduğu fikrine yaslanan bu sav, bağlantılı biçimde sekülerliğin de tarihsel bir öz ihtiva edemeyeceği ve bu cihetle evrensel bir sekülerlik formülü bulunmadığı düşüncesini temellendirir (Asad, 2007: 38). Zira dinin tek ve belirli bir görünümü ve pratiği olmadığı gibi sekülerliğin de değişmez, sabit bir deneyimlenme biçimi olmayacaktır. O halde dinsel ile sekülerliği birbirinin ikamesi yahut antitezi olarak konumlandırılan, bunu yaparken bir yandan da toplumsal yaşamı bir tür tahterevalli biçiminde tahayyül etmek suretiyle dinsel olan ile seküler olanı sıfır toplamı bir alanın iki kutbu olarak birbirlerine karşıtlık içinde ele alan dikotomik yaklaşımlara karşı eleştirel bir tutum takınmak mümkündür. Ayrıca Taylor'ın (2014: 43) işaret ettiği üzere dinsel ile sekülerlik arasında bir karşıtlık değil ilişkisellik söz konusudur. Din ile iktidar arasında yapısal bir ayrım olduğunu varsaymak, Asad'ın (2015: 43) belirttiği gibi "modern Batılı bir normdur". Bu açıdan ne dinsel ne de sekülerlik üst belirlenime açık, edilgen özlere ibaret görülebilir. Keza dinsel olan ile siyasal olan birbirinden ayrıştırılabilir özlere indirgenemez. Aksine onlar daima iç içedir ve bu anlamda bitevi bir ilişkisellik ekseninde düşünölmeye uygundur (Parlak, 2020: 16) Tam da bu nedenle sekülerlik, din ile siyasal olan arasında analitik bir ayrımı ifade etmekten ziyade bu olgular zemininde gerçekleşen güç mücadelesini ifade eder (Asad, 2009). Daha açık bir ifadeyle, belirli bir politik iktidarın, meşruiyetini tesis edebilmek için dini olanın etkinliğini kendi lehine çevirebilmek amacıyla sergilediği çabalar, sekülerleşme politikaları bağlamında incelenmeye elverişlidir. Dolayısıyla dinin varlığı, sekülerliği imha etmediği gibi, sekülerlik de dinin gerilemesi ya da hususileşmesi gibi gelişmelere mahkûm olmadan varlığını sürdürebilir (Casanova, 2007). O halde sekülerlik, herhangi bir öze dayalı biçimde yahut kendini kaçınılmaz olarak toplumsal hayata dışarıdan dayatan içkin bir amaçla değil bilakis toplumsal hayattaki ilişkisellikler ve güç mücadeleleri bağlamında şekillenen olumsal ve ilişkiyel bir olgu olarak tasavvur edilebilir (Gorski, 2003; Gorski, 2005; Peker; 2020). Bu açıdan sekülerlik, dinselliğin sahasını daraltan

ve onu kamusal alandan kovmaya yönelmiş bir kuvvet olarak düşünölmekten ziyade toplumsal yaşamın düzenlenmesinde etkin olan yapıcı bir güç olarak ele alınmaya daha uygun görünmektedir (Dole, 2015: 27). Başka bir ifadeyle sekülerlik, Türkiye modernleşmesinde iktidar ilişkilerinin belirlenmesinde oynadığı rol açısından üretken bir kapasiteye sahiptir. Baumann'ın (2003: 297) tahakküm ilişkilerini açıklarken toplumsal bir ilişki içinde mümkün olan hakikati, bilgi üzerinde yetke kurma mücadelesi bağlamında düşünmesinin sebebi bu üretken kapasiteyle bağlantılandırılabilir. Keza Foucault da (2011: 83) bilgi ile iktidar arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırırken hakikati, doğru ile yanlış arasında iktidar mücadelelerini referans alan bir ayırım doğrultusunda inşa edilen bir olgu olarak ele alır. Bu açıdan toplumsal hayatı düzenleyen kaynak olarak bilgiyi 'doğru' ve 'geçerli' hale getirebilme yönündeki gayretleri iktidar ilişkileri bağlamında düşünmek mümkündür. Bu çalışma Türkiye'de modernleşmenin, dini bilginin toplumsal ilişkiler üzerindeki düzenleyici ve dönüştürücü etkilerini seferber etme kapasitesi bağlamında sekülerliğin, bir tür epistemolojik iktidar dolayımı içinde düşünölebileceği savından hareket ediyor. Dine dair bilginin üretilme ve seferber edilme biçimleri üzerinde kurulabilecek tahakkümün, iktidar ilişkilerinin önemli veçhelerinden birine tekabül ettiğini ve modernleşme süreçlerinin söz konusu mütehakkim ilişkisellikle bağlantılı şekilde incelenmeye uygun olduğunu savunuyor.

Dolayısıyla Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'in teşekkölüne uzanan tarihsel süreçte merkezi iktidarların dini alanı düzenlemeye dönük girişimleri, dinsel açıdan doğru bilginin kaynağı olarak merkezi idareyi ayrıcalıklandırabilme yönündeki girişimlerle ilişkili biçimde düşünölebilir. Bu açıdan dini alana yönelik müdahaleler, literatürde yaygın şekilde kabul edildiği haliyle siyasal iktidarların; dini alanı sınırlandırıp, kontrol altında tutmaya çalışmalarından ziyade, toplumsal ilişkileri düzenleyen ve kitleleri seferber edici potansiyeli bulunan dinin epistemolojik gücünü, kendi uhdelere geçirerek nüfuz alanlarını genişletebilme niyetleri açısından değerlendirilebilir.⁴ Bu bakımdan modernleşme dönemine yayılan görünümü itibariyle sekülerliğin, siyasal iktidarı elinde bulunduran zümrelerin dini alanı kendi ideolojik görüşleri doğrultusunda düzenleyerek, toplumsal hayatta dine dair hâkim bir yaklaşım biçimini yerleşik hale getirmeye dönük girişimler yoluyla tecessüm ettiği söylenebilir (Massicard, 2013: 5-6; Zürcher, 2015: 367). Dolayısıyla sekülerlik, dinin içerdiği epistemolojik iktidarı, kitleleri hâkim ideolojik çerçeve etrafında seferber edebilmek maksadıyla tahkim eden icracı ve üretken bir politik fonksiyon ile ilişkili bir görünüme sahiptir (Massicard, 2017: 46; Turner ve Zengin Arslan, 2013: 221-222). Aşağıda 18. yüzyıl sonundan Cumhuriyet'in teşekkölüne uzanan süreçte farklı politik iktidarların dini alana dair hakikat söyleminin üreticisi olarak dinin söz konusu epistemolojik

iktidarından yararlanmaya dönük uygulamaları incelenerek, sekülerliğin güç mücadeleleri bağlamında konumlandırıldığı etkin pozisyonu ortaya konulacak olup dinin epistemolojik otoritesinin içeriğini netleştirmek üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fihki düzen ile bu kapsamda ifta ve kaza kavramlarının kurumsal görünümü üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda merkezi iktidarlarca geliştirilmiş olan, dini bilgi üretme teknikleri ve dini yaşam üzerinde nüfuz kurma yönündeki girişimler sorunsallaştırılarak ifta ve kaza fonksiyonlarının kurumsal yapılarının değişimi yönündeki iktidar politikaları üzerinde durulacak olup bu suretle sekülerliğin modernleşme dönemine nüfuz eden tarihselliğine dikkat çekilecektir. Bu eksende kazai alan, laiklik kavramıyla bağlantılı bir anlam dairesi içinde değerlendirilirken, iftai fonksiyon sekülerleşmenin konusu edilerek incelenecek ve bu iki kavram arasında bir ayırım yapılarak, çalışmanın kapsam ve mahiyeti doğrultusunda modernleşme sürecinde sekülerleşmenin sorunsallaştırılacak olmasından hareketle, siyasi otoritelerin ifta mekanizması üzerindeki dönüştürücü politikaları tarihsel açıdan bütünlük içinde ele alınacaktır. Kavramların kullanım biçimlerini netleştirmek maksadıyla sekülerliğin içeriği, ifta ve kaza kurumlarının tarihsel görünümü ile bağlantılı şekilde incelenirken, metin içerisinde devletin idari yapısındaki düzenlemeleri karşılamak üzere laiklik kavramına gönderme yapılmış, toplumsal yaşama dönük olarak dinin epistemolojik iktidarının ele geçirilmesi hedefini karşılayan teşebbüsleri ifade etmek için ise sekülerlik kavramına başvurulmuştur. Bu ayırım yapılırken, laikliği pozitif hukuk bağlamında devlet düzeninin işlemesiyle bağlantılı biçimde ve sekülerliği ise bireylerin deneyimledikleri toplumsal yaşam ve sahip oldukları dünya algıları bağlamında tanımlayan Charles Taylor'ın (2015: 23) fikirlerinden mülhem bir anlayış geliştirilmiştir. Bu doğrultuda ifta ve kaza kavramlarının içerikleri ve tarihsel arka planları sunulduktan sonra, 19. yüzyılda öne çıkan iki önemli düzenleme olarak Meclis-i Meşayih ve Huffaz Meclisi incelenerek, bir yandan dini örgütlenmelerin merkezi idareye tabi kılınmasını hedefleyen diğer taraftan da dini olana dair bilgi üretme tekeli siyasi otoritelerin uhdesine geçirmeye dönük şekilde işleyen politikalar ortaya konulacaktır. Bir sonraki başlık altında ise, Geç Osmanlı Dönemi'nde merkezi iktidarlar tarafından yapılandırılan bu tip kurumların ve sahip oldukları misyonların Erken Cumhuriyet Dönemi'nde de Kemalist iktidar politikalarında benzer karşılıkları bulunduğunu göstermek üzere devletin dini alanı düzenlemeye yönelik girişimlerinin belli bir devamlılık gösterdiği savunulacaktır. Böylelikle literatürde yer alan hâkim konumdaki sekülerlik ile cumhuriyeti özdeşleştiren anlatıların hilafına, ifta ve kaza fonksiyonları arasında İmparatorluk döneminde modern ve seküler saiklerin etkisiyle kurulan ayırımın, Cumhuriyet Dönemi'ne devreden güçlü bir miras olarak etkinliğini nasıl sürdürdüğü yani verasetin nasıl intikal ettiği üzerinde durulacak ve bu bağlamda sekülerliğin erekselci mantıkla Kemalist

rejime eşitlenerek ele alınması fikrine karşı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş süreci üzerinden Tek Parti Dönemi din politikalarının, Geç Osmanlı Modernleşmesinin iftai kurumlarının sekülerleştirilmesi ile bağlantılı bir tarihsel bütünlük içinde düşünülmesi gerekliliği yönündeki yaklaşım temellendirilerek çalışma tamamlanacaktır.

İfta ve Kaza Kavramlarının Çerçevesi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Görünümleri

Belhaj (2014: 50) İslam'a ilişkin hukuki görüş alanını ifade eden iftanın, görüş ayrılığı, istişare ve tartışmadan oluşan bir bilimsel faaliyet olarak geliştiğini belirterek, ifta fonksiyonunu, hukuki meselelerinin müzakere yoluyla çözüme kavuşturulduğu kolektif yöntemlere dayalı disiplin olarak ele alır. İncanın gündelik hayatta tecrübe edilmesi itibarıyla ise ifta, fetva verme edimini ifade eder. Fetva, üzerinde ihtilaf oluşan hukuki bir konunun, dini kaynaklara dayalı biçimde uzman bir kişi tarafından karara bağlanması anlamına gelmektedir (Coulson, 1964: 236; Uzunçarşılı, 1988: 173). Bir tür icazet usulü olarak düşünülebilecek olan bu edim için yegâne ön şart dini bilgiye sahip olan bir ehil kişi tarafından hüküm verilmesidir. İftayı uygulayan ve fetva veren kişi; özgün hukuki düşünceye sahip ve İslam hukukunun kaynaklarından türetilmiş kendi muhakemesine dayanarak fetva veren bir müçtehit ya da bu ölçüde nitelikli olmayan, ancak önceki müçtehitlerin analizlerini iyi bilen ve bu nedenle fetvası için kaynaklara atıfta bulunması gereken bir kişi olabilir (Brinkley, 1995: 10). Fetva vermek, ailevi meseleler, siyasi konular yahut dini pratiklerle ilgili olabilecek şekilde çeşitli hususlarda bir tür hukuki danışmanlığa tekabül eder ve ilgili olduğu konuyu, İslami referanslar vasıtasıyla açıklığa kavuşturma niteliği taşır (Ahmad, 2014: 35). Dolayısıyla ifta teşkilatının; toplumsal yaşamda cereyan eden durumların, İslam inancına uygun şekilde düzenlenmesine yönelik olarak dini kaynaklara dayalı bilgi üretme fonksiyonu anlamına geldiği söylenebilir.

Kaza ise hukuki işleri, şer'î esaslar doğrultusunda yürüterek nihai ve kesin şekilde karara bağlamak anlamına gelir (Atar, 1997: 308; Ahmad, 2014: 34). Kazai işlemin, belirli bir mesele özelinde tezahür etmiş olan anlaşmazlık ya da usulsüzlük gibi herhangi bir problemi aşma, düzenleme niteliği söz konusudur. İslami gelenek içerisinde, kamu işlerinin gözetim ve denetimi, arabuluculuk, küçüklerin ve yetimlerin vesayeti gibi işlerin yanı sıra şeriataın konusu olan kazai faaliyetleri yürüten yargıçlar, kadı unvanını taşır (Hallaq, 2009: 175-176). Fıkhi gelenek doğrultusunda 'fetva', genel durumlara ilişkin dini hükmün açıklanmasını ifade ederken 'kaza', belirli bir durum ya da olay karşısında dini açıdan yapılması gerekeni, ilgili tarafları bağlayıcı şekilde ortaya koyma iradesine karşılık gelir (Beyaz, 2019: 25-26). Bu doğrultuda, üstlendikleri sorumluluk bakımından mukayese edildiğinde, müçtehidin kendisine danışılan

mesele hakkında bağlayıcı olmayan yani dini anlamda tavsiye içeren genel nitelikli bir hüküm verdiği söylenebilirken kadının, doğrudan kendisine başvuran kişi ya da başvuru hadiseye yönelik olarak bağlayıcı bir yaptırım gücü taşıdığı belirtilebilir (Hallaq, 2009: 173). Bu açıdan fetva umumi, kaza ise hususi niteliktedir (Atar, 1985: 39). Bu yapısı itibariyle ifta, ulaştırıldığı kişiler üzerinde bağlayıcı bir etkisi bulunmayan, onları haberdar etmekle iktifa eden bir görünüme sahiptir (Ahmad, 2014: 34; Kesgin, 2013: 377). Kaza ise hukuki bir meseleyi çözüme kavuşturma iradesi taşıdığından, bu iradeyi somutlaştıracak meşru bir otoriteye dayalı biçimde yürütülebilir. Bu bağlamda kazai hükümde bulunma yetkisinin kaynağı da doğrudan devlet otoritesidir. Yani kadı, onu atayan devlet başkanının kendisine verdiği yetkiye dayanarak işlemde bulunur (Ortaylı, 1994: 13). Öte yandan fetva vermek için gereken yegâne unsur, kişinin dini bilgiye hâkim olmasıdır (Atar, 1985: 40). Bu anlamda ifta için dışarıdan bir otoritenin onayı yahut yetki vermesi ihtiyacı söz konusu değildir. Zira ifta kurumunun, kendinde bir epistemolojik iktidar ihtiva ettiği söylenebilir. İslam hukuk geleneği açısından kadılığın aksine bir kimsenin fetva verme salahiyetine sahip olmak için resmi ve meşru bir otorite tarafından atanması yahut icazet alması gerekmemektedir.

Pratikte toplumsal hayata yönelik etkileri itibariyle ifta bireysel alanın, kaza ise kamusal alanın konusu olarak işler. Söz konusu ayrımın fıkıh içerisindeki karşılığı 'diyanat' ve 'muamelat' kavramları ile izah edilmektedir. Diyanat ya da günümüzde kullanılan haliyle diyanet, bireysel uzamda, vicdani olarak (iç) yapılan şer'i işleri yani ibadetleri ifade ederken, muamelat ise ibadet dışında kalan tüm alanı (dış) içermekte olup, dinin taşıdığı ekonomik ve toplumsal boyutları kapsar (Aybakan, 2005: 318; Bilmen, 1964: 56). Bu doğrultuda İslam hukuku açısından ifta teşkilatının, bireyin mümin olmaktan doğan vicdani hükümlülüklerini içeren diyani meseleleri konu edindiğini ve kazai alanın da dinin toplumsal yaşama yönelik etkilerine ilişkin hükümleri yani muamelatı içerdiği söylenebilir. Ancak fıkıhın bu iki mekanizması yaşamın farklı alanlarına sirayet etse de şeriat çatısı içinde aralarında doğal bir ayrım söz konusu olmayıp, birbirinden ayrı iki kompartıman olarak kurumsallaşmaları tarihsel ve siyasal süreçlerin ürünüdür. Zira bu meselenin seyri İslam tarihi içerisinde ele alındığında ilk etapta ifta ve kaza fonksiyonlarının bir arada yürütüldüğü görülür. Bu noktayı açıklığa kavuşturmak üzere, Hazreti Muhammed'in, bir yandan sahabenin dini ibadete ilişkin olarak kendisine yönelttiği soruları yanıtlarken diğer taraftan da Müslüman cemaati içindeki uyuşmazlıkları şer'i ahkâmı göz önünde tutarak çözüme kavuşturmak suretiyle hem müftülük hem de kadılık görevlerini aynı anda üstlenmiş olduğu belirtilebilir (Atar, 1985: 41-42).

İslam'ın erken dönemlerinde kadılık, iftai faaliyetlere nazaran devlet otoritesiyle

daha bağlantılı işlese de henüz tam zamanlı bir meslek değildir. Zira kadılar, iktidarlar tarafından atanıp, hükümdarlarca ödüllendirilen hukukçular olmakla beraber 11. ve 12. yüzyıla kadar bir yandan başka ticari işlerle de uğraşan tacir ya da zanaatkârlar olarak kazai faaliyetleri yarı zamanlı gerçekleştirmekteydiler (Hallaq, 2009: 13). Fetva veren âlimler ise bu faaliyetlerini, İslam'ın erken dönemlerinde kurumsal boyutu olan bir meslek biçiminde icra etmemiş ve sahip oldukları bilginin gördüğü saygınlık doğrultusunda görüş bildirmiş, devlet otoritesine tabi olmayan uzmanlar görünümündeydiler (Ahmad, 2014: 35). İftai hükmü verenin 'müftü' olarak idari bir makam sahibi biçiminde konumlanması bu tarihlerden sonra ve ilk olarak bir istisna biçiminde Osmanlılar'da gözlemlenmeye başlamış olup bu makamın giderek siyasallaşması sonucunda müftüler, padişahların atayıp, görevden aldığı memurlar haline gelmişlerdir (Dallal, 1995: 13).⁵ Bu siyasi dönüşümler sonucunda fetva verme yetkisine sahip kişi, idari olarak müftü adını alır hale gelmiştir ve bir kişinin fetva verme yetkisine sahip olmasını sağlayan ilmi güvenilirliğinin meşruiyeti böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda kurumsallaştığı haliyle siyasal iktidarın uhdesine geçmiştir (Hallaq, 2009: 13). İftanın epistemolojik gücünün devlet çatısı altında yeniden düzenlendiği bu süreçleri inceleyebilmek ve konunun sekülerlikle olan bağına temellendirmek amacıyla Cumhuriyet'e devreden kurumsal bakiyeyi de teşkil eden Osmanlı İmparatorluğu'nda ifta ve kaza fonksiyonlarının yapısı üzerinde durulabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda İfta ve Kaza

Osmanlı İmparatorluğu henüz kuruluş aşamasındayken, merkezi yönetim yapısı içerisinde ifta ve kaza işlerinin birbirinden ayrılarak yürütüldüğü görülmektedir. Kurucu padişah olarak kabul edilen Osman Bey'in ifta işleri için Şeyh Edebalı'yi ve kazai işler için de Dursun Fakih'i görevlendirdiği bilinmektedir (Atar, 1995: 490). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu söz konusu edildiğinde en başından beri hem fetva hem de hüküm verme yetkisinin merkezi otorite ile ilişkili biçimde düzenlendiği söylenebilir.

İmparatorlukta kaza teşkilatlanmasının kurumsal hale gelişi 14.yüzyılın ikinci yarısında başlamış olup 16. yüzyıl ortalarına kadar olan dönemde dini usule yönelik işlemlerin düzenlenmesi için belirli yetkililer tayin edip onların görevlerini düzenleyen bir tür bürokratik yapı olarak kazaskerlik teşkilatı bulunmaktadır (Uzunçarşılı, 1988: 151). İzleyen yaklaşık iki yüz yıllık süreçte İmparatorluk bünyesinde kadı ve müderris atamalarını yürüten bu kurum, fıkıh açısından kazai sorumlulukların yerine getirilmesini üstlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda denk düştüğü biçimiyle kazai faaliyetler, yerleşim birimlerinde kadılar tarafından yürütülen evlilik, miras, cinayet, tapu işlemleri gibi adli ve idari görevler olup bu işlerin düzenlenmesinde esas alınan dini usul

en başından itibaren hanefi fıkhi idi (Ortaylı, 1994: 27-29; Uzunçarşılı, 1988: 108-109; Zubaida, 2008: 76). Müderris ve kadıların yetiştirildiği medreselerdeki hâkim yaklaşımı da hanefi mezhebinin öğretileri oluşturuyordu (Kaya, 2017: 104-105; Uzunçarşılı, 1988: 173). Ancak merkezi otoritenin kontrolünde yürütülen bu süreçler, şer'î referansların devlet politikalarıyla uzlaştırıldığı bir görünüm arz eder. Örneğin Zubaida (2008: 174-175) 16. yüzyıl Osmanlı hukukunda Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin içtihatıyla borçların faizlendirilmesine yönelik düzenleme yapılmasını ele alarak, bu hamlenin dini olmaktan çok ekonomik ve toplumsal koşullara göre belirlenmiş bir uygulama olduğuna dikkat çekerek ve şeriatın kapsamının genişletildiğini savunur. Aslında bu örnek, kazai alanın içeriğinin dönemin toplumsal ve siyasal koşulları bağlamında şekillenen esnek bir yapıya sahip olduğunu gösterir ve merkezi iktidarın, şer'î hukukun icrasında sahip olduğu etkinliğe dair fikir verir.

İfta teşkilatı ise Hazreti Muhammed ile başladıktan sonra onun ashabı içerisinde, Kur'an ve sünnet hükümleri konusunda yetkin olanların fetva vermeyi sürdürmesi ile devam etmiştir. Dini ahkâma dair bilgi sahibi olanların fetva vermeye muktedir olması sebebiyle uzun yıllar boyunca müftülük resmi bir pozisyon olmamıştır (Atar, 1995: 489). Bu durumun bir tür istisnası olarak değerlendirilebilecek Osmanlı İmparatorluğu'nda ise ifta teşkilatı en başından itibaren merkezi idare ile ilişkili olmuş ve 16. yüzyıla gelindiğinde şeyhülislamın başında bulunduğu Meşihat Dairesi çatısı altında yekpare bir kurumsal yapıya ulaşmıştır (Ortaylı, 1994: 12; Uzunçarşılı, 1988: 87, 98). Bu dönem itibarıyla padişah/halife tarafından atanan bir tür baş müftü konumundaki şeyhülislam ifta teşkilatının başında olup, tüm ulema sınıfının da hiyerarşik olarak tepesinde kabul ediliyordu ve kazai faaliyetleri yerine getiren kadıların tayin, azil ve atama işlemleri de kazaskerliğin yetkisinden alınarak şeyhülislamın uhdesine geçirilmişti (Uzunçarşılı, 1988: 103-104).⁶ 16. yüzyılın başında bazı vakıfların gelirlerinin buraya aktarılması için teşkilatlandırılan Şeyhülislam Evkaf Nezareti vasıtasıyla Meşihat Dairesi ekonomik anlamda da özerk bir yapıya eriştirilmişti (Yurdakul, 2008: 46-47).

Medreselerde hanefi fıkhiinin esasları doğrultusunda yetiştirilen müftülerin üstlendikleri görevler, kendilerine danışılan dini meseleler hakkında, hanefi fıkhiına göre fetva vermektir (Uzunçarşılı, 1988: 174; Yakut, 2014: 33). Dolayısıyla İmparatorluk düzeninde müftüler de merkezden atanan, ilmi yetkinliği yine merkezi teşkilatlanmalar vasıtasıyla onaylanan bir denetim ilişkisi içinde iftai fonksiyonları yerine getirmekteydi. Buna paralel olarak 16. yüzyıl itibarıyla merkezi dini teşkilatlanma olan Meşihat Dairesi tarafından taşraya müftüler tayin edilmeye başlanmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 174). Böylelikle doğası itibarıyla herhangi bir siyasal otoritenin onayına ihtiyaç duymayan ifta mekanizmasının

pratikte devletin idari yapısına bağlı şekilde işletilen bir görünüme büründüğü anlaşılmaktadır. Vilayet, sancak ve kazalarda, Şeyhülislamın iftai temsilcisi olarak merkezden tayin edilen ve halkın dini konular hakkındaki sorularına dair fetvalar vermekle görevli olan bu müftüler vasıtasıyla, ifta teşkilatı İmparatorluk genelinde devletin idari otoritesine tâbi hale gelmeye başlamıştı.

Bu tabloya bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda ifta ve kaza kurumlarının idari açıdan, Şeyhülislamın tepesinde yer aldığı Meşihat Dairesi çatısı altında ve bir arada olduğu, mft ve kadıların aynı merkezi eğitim kurumlarında benzer öğretiler çerçevesinde yetiştirildikleri anlaşılmaktadır. Bu anlamda 'klasik dönem' itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda idari açıdan ifta ve kaza teŐkilatları arasında, işbölümüne dayalı olan, yapısal değil fonksiyonel bir ayırım söz konusudur.

Kaza Fonksiyonunun Laisizasyonu

Osmanlı devlet geleneğinin pragmatizme dayalı biçimde teşekkül etmesi doğrultusunda merkezi düzenlemelerin Őeriata uygunluğunun biçimsel bir boyut taşıdığı ve devlet menfaatinin tesisi doğrultusunda Şer'i hukukun, rfi yasaya uyarlanabildiği esnek bir yorumun hâkim konumda olduğu söylenebilir (Zubaida, 2008: 181-183). Devletin bu dini kaygılardan ziyade pratik ihtiyaçlar bağlamında düzenlenen hukuki-kurumsal yapısının, geç dönemde laisizasyonu olanaklı kılan zemini teşkil ettiği ne sürülebilir. Zira İmparatorluk merkezinde devletin askeri ve idari yapısını değiştirme zarureti duyulmasına bağlı olarak ortaya çıkan modernleşme süreçleriyle birlikte, hâlihazırda merkezi idarenin içinde yer alan iftai ve kazai faaliyetler birbirini takip eden iktidarlarca yeniden düzenlenerek sınırlandırılmaya ve seklerize edilmeye dönük şekilde ele alınmıştır (Azak, 2010: 4). Söz konusu süreç, bu fonksiyonların en başından beri merkezi idare ile bağlantılı olmalarından ötürü, seklerleŐmecı politikaların uygulanabilirliğini desteklemiştir.

Bu doğrultuda II. Mahmud'un tahta olduğu dönemde devletin özgül bir kurumsal yapıya sahip olması amacına dönük şekilde dinin merkezi bürokratik düzen üzerindeki tesirini sınırlandırıcı uygulamalara gidilmesi mümkün olmuş ve Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulması gibi hamlelerle Şer'i düzene tabi olmayan hukuki ve yönetimsel bir alanın tesisi olanaklı hale gelmiştir (Mardin, 1992: 171; Zubaida, 2008: 199, 205). Mardin (1992: 182) bu sürecin, Osmanlı bürokratik geleneğinin la-dini yasalar ve uygulamalardan oluşan birikime sahip olması doğrultusunda Tanzimat Dönemi'ne zemin hazırladığına işaret eder. Ortaylı (1997) da, Osmanlıların hukuk sisteminin 19. yüzyılda "Romanizasyona ve laikleŐmeye" uğradığını işaret etmektedir.⁷ Bilhassa bu çağda mmet eksenli millet sistemine dayanan idari yapının, daha eşitlikçi bir perspektifte çok dinli tebaa yaklaşımına evrilmesi yönündeki zaruri süreçler olarak Tanzimat ve

Islahat Fermanları öne çıkar. Özel (1989: 260), devleti değişime ayak uydurma motivasyonu ile harekete geçiren 19. yüzyıldaki bu pragmatik deneyimi “kurumsal laikleşme” olarak ifade eder. Bilhassa hukukun kurumsal görünümü itibarıyla devletin idari açıdan laikleşme süreci, 1850’de oldukça dünyevi bir içerik taşıyan Fransız Ticaret Kanunu’nun alınması ile başlatılabilir (Ortaylı, 1997: 1205). Söz konusu düzenlemenin bir dönüm noktası olarak imlenmesinin temel sebebi, bu çalışma kapsamında kazai faaliyetleri, İslami normlara referansla uygulamakta olan kadıların hüküm verdiği adli vakalarda köklü bir değişimin ortaya çıkmasıdır. Zira Fransız Ticaret Kanunu’nun uyarlanarak yürürlüğe sokulmasını müteakip ticari uyuşmazlıklardan doğan davalara kadılar değil laik eğitim almaya başlamış hukukçular ile mahalli tüccarlardan oluşan heyetler bakmaya başlamıştır (Ortaylı, 1986: 165). İmparatorluk düzeninin sekülerleşmesini tetikleyen, tebaanın dini aidiyetini baz alan kimlik siyasetindeki dönüşüm, modernleşme ve batılılaşma paradigmasını tamamlayıcı ve hatta teşvik edici mahiyet taşıması sebebiyle I. ve II. Meşrutiyet deneyimlerinde de sürmüştür. Laik ve dini referansların bir arada varlığı bakımından ikili bir yapının hâkim olduğu bu dönemin devamında, II. Meşrutiyet rejimi çerçevesinde hukukun laikleştirilmesine dönük politikaların ağırlığı artmıştır. Bu doğrultuda kazai fonksiyonun, laik bir kurumsallaşma ile ikame edilmesine dönük açık bir örnek olarak 1916 yılında Şeyhülislamlık kontrolündeki şeriat mahkemelerinin Adalet Bakanlığı’na devredilmesine işaret edilebilir (Berkes, 2003: 459). Bu gelişmeler ışığında devletin yönetim kademesindeki modernleşme arayışları bağlamında somutlaşan bu laikleştirme politikalarına bağlı olarak dini teşkilatlanmanın kazai fonksiyonunun ciddi ölçüde daraldığı ve laik mahkemelerin faaliyete geçmesiyle, iftai olan ile kazai olan arasında kurulan ayırımın da giderek kurumsallaştığı söylenebilir (Bein, 2013: 71). Bu doğrultuda kazai fonksiyon kapsamına giren faaliyet alanlarının devletin kontrolüne geçirilerek laisize edildiği ve iftai sahadaki faaliyetlerin de tamamen devlet denetimi altında işleyen bürokrasi içine konumlandırılmış bir din görevliliği formuna büründürülerek sekülerleştirildiği savunulabilir. Bu açıdan Osmanlı İmparatorluğu’nda ifta ve kaza kurumları üzerinden en başından beri süregelen İslami devlet geleneği açısından fıkhi teamülden farklı bir merkezi yetke bulunması, modernleşme süreçlerinde idari dönüşüme yönelik politika ve uygulamaların da tepeden işletilebilmesini mümkün kılmış görünür.

İfta Fonksiyonunun Sekülerleşmesinde Kurumsal ve Düşünsel Etkiler

Geç Osmanlı Dönemi’nde dini bilginin üretimi üzerindeki otoritenin merkezi iktidarın uhdesine aktarımı yönündeki teşebbüsler modernleşme süreçleri kapsamında devletin idari yapısını yeniden düzenleme gayesi doğrultusunda yoğunluk kazanır. Buna yönelik şekilde o döneme kadar merkezi idarenin İmparatorluk sathına yayılan ifta fonksiyonunu yürütmek üzere konumlandırılmış olan ifta teşkilatı çatısında Şeyhülislam’a bağlı şekilde fetva

üreten müftüler dışında kalan, meşruiyeti kendinden menkul müçtehitlerin yani merkezi bürokrasi ile organik bağı bulunmayan dini âlim ve otoritelerin de merkezi denetim kapsamına alınabilmesi adına iktidar politikaları üretilir. Bu minvalde ilk somut adım III. Selim'in direktifiyle İstanbul'da bir şeyhler meclisinin kurulması suretiyle tekkelerin denetlenmeye başlanmasıdır (Durmuş, 2016: 16). Söz konusu meclisin, tekkeler ve dini yaşam üzerindeki etkisini anlaşılır kılmak için ilgili dönem itibariyle İmparatorlukta yerleşik durumda olan tekke ve tarikat geleneğine değinilebilir. Selçuklulardan itibaren Anadolu'da, her tarikat, kendi öğretilerine dayalı tekkeler kurmak suretiyle yaygınlaşmış olup, tarikat şeyhinin (postnişin) başında bulunduğu yere merkez tekke veya asitane ismi verilmekteydi (Kara, 2011: 369; Durmuş, 2016: 20). Osmanlı İmparatorluğu'na bu biçimde intikal eden tekke ve tarikat düzeni, vakıf sistemi doğrultusunda bu kurumların ekonomik ihtiyaçlarını karşılayabilmesine elverişli bir zemin sunarken, tekkelerin yönetimi, kimin şeyh olarak seçileceği gibi unsurlar da tarikatların kendi inisiyatiflerinde gerçekleşiyordu (Kara, 2011: 369). Şeyhin yaklaşımı doğrultusunda belli bir dini eğitimin de uygulandığı bu tekke ve zaviyeler, İmparatorluğun dört bir yanına yayılmış, itikadi olarak kimi açılardan birbirinden farklılaşan teşekküllerdi. Bu dini kurumlarda yetişen kişiler muhitlerinde dini otorite olarak görülüyor ve kendi itikatlarınca dini bilgi üretiyorlardı (Mardin, 1992: 292).

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi iktidarlar ile tarikat çevreleri arasındaki ilişkiler genel biçimde incelendiğinde kuruluşun 16. yüzyıla kadar iktidarlarca ayrık yahut heretik sayılabilecek görüşleri benimsememiş, Sünni karakterli yapıların bir tehdit olarak görülmedikleri ve bu tip dini kurumların belli bir denetim altında faaliyetlerini sürdürdükleri söylenebilir (Ocak, 2013: 145-148). Ocak (2013: 148, 152) bu tablonun oluşumunu, sufi çevrelerin sahip oldukları maddi ve manevi imtiyazları korumak maksadıyla merkezi iktidarlarla olumlu ilişkiler kurma gayreti içinde olmalarıyla açıklar ve Melamilik ve Halvetiye gibi ilmiye açısından sapkın bulunan yorumlara sapanlar dışındaki tarikatların herhangi bir iktidar baskısı altında olmadıklarına işaret eder. Ancak 16. yüzyıldan itibaren ifta kurumunun merkezi bürokrasi içindeki temsilcisi olan şeyhülislamın yetkilerinin de genişletilmeye başlanmasına paralel biçimde bu görünüm değişmiştir (Beyazıt, 2009: 431). 16. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle, ulema sınıfının yetiştiği medreselerin denetimi, buralarda ders vermekte olan müderrislerin azil ve tayinleri ile buralardan yetişerek merkezde ve taşrada dini meseleler üzerinde hüküm beyan eden kadı ve müftülerin azil ve tayinlerinin Meşihat Dairesi'nin uhdesine geçmesinden sonra, tekkelerin sahip olduğu bu özerk konum, sahip oldukları alternatif bilgi üretme kapasitesi dolayısıyla merkezi iktidar açısından bir tehdit olarak görülmeye başlanmıştır (Kara, 2017: 30). Dini alanın merkezi iktidar adına denetimi bağlamında şeyhülislamın

görev ve yetkilerinin genişlemesi 17. ve 18. yüzyıllarda da devam etmiştir ve bu dönemlerde şeyhülislamlık makamı ilmiye bürokrasisinin en tepesinde yer alır (Beyazıt, 2009: 433, 435). 18.yüzyıl sonunda III. Selim iktidardayken, merkezdeki ulema zümresinin parçası olmayan tarikat üyelerini, yeterince güçlenmiş ve merkezi iktidarın parçası haline gelmiş olan Meşihat Dairesi çatısı altında kontrol ederek merkezi denetime tabi kılmaya yönelik uygulamaların başladığı görülür. Bu doğrultuda dini bilgi üretimini tekelleştirebilmek adına bir tür ilk adım olarak değerlendirilebilecek şeyhler meclisi kurulur. 1793'te faaliyete geçirilen şeyhler meclisinin üstlendiği işlevler incelendiğinde, devletin merkezi olarak görülen İstanbul ve yakın çevresindeki tekkelerin kapsamlı bir biçimde denetiminin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Zira Yakut'un (2014: 63) aktardığı şekilde bu meclis;

Şeyhler ve müritleri arasında itikadı bozuk, dalalet ve fesat sahibi kimseleri saraya bildirmekle, izinsiz tekke açanları ihbar ve men etmekle, tekke açmak ve ayın yapmak isteyen İstanbul ve Bilad-ı Selase'deki tüm şeyhlerin, takva sahibi ve kabul görmüş meşayihin iznini almasını sağlamakla görevliydi.

Bu uygulama ile merkezi idarenin, dini meseleler hakkında kanaat belirten ilmi bir otorite gibi davrandığı ve itikadi açıdan doğru ile yanlış arasında bir ayırım yaptığı görülmektedir. Bu suretle tekke ve tarikatların salahiyeti, dini değil politik referanslara dayalı olarak yani siyasal iktidarın perspektifine göre değerlendirilmeye başlanmıştır. İktidarın dini alan üzerindeki denetimini perçinleyen bir sonraki hamle, II. Mahmud'un tahtta olduğu dönemde, tekkelere ait vakıfların kontrolünün Evkaf-ı Hümayun'a devredilmesi ile bu yapıların mali imkânlarının kısıtlanması oldu (Durmuş, 2016: 16). 1839 yılında İmparatorluk genelindeki vakıfların gelirlerinin devlet adına merkezi bir teşkilatlanma tarafından tek bir çatı altında toplanarak, kontrol altına alınması maksadıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti kuruldu (Yurdakul, 2008: 54). Merkezi bürokrasinin batılılaşma perspektifile kurumsallaştırılmaya çalışıldığı bu dönemde önce Meşihat Dairesi kalıcı bir yerleşkeye taşındı (1827), ardından aynı binaya Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri ile İstanbul kadısı da yerleştirilerek (1836) iftai ve kazai bürokrasi tek çatı altında toplanmış oldu (Yakut, 2014: 56; Yurdakul, 2008: 95). Bu dönemde Yeniçeri teşkilatının kapatılmasıyla ilişkili olarak Bektaşî tekkeleri ilga edildi ve bu tarikatın denetimi iktidara yakın bir itikadi çizgide bulunan Nakşibendi şeyh ve dervişlerin murakabesine geçti (Durmuş, 2016: 23). 19. yüzyılın ilk yarısında görülen bu devlet politikaları, dini sahayı, ifta fonksiyonunun icrası bağlamında, homojen hale getirecek biçimde iktidarın denetim ve kontrolü altına almaya dönük bir eğilim içermekteydi. Bu suretle önce merkezdeki Meşihat Dairesi'nin idari ve mali özerkliği kısıtlanırken, bir yandan da merkezi düzenin dışında kalan diğer dini ve ilmi teşkilatlanmaların

denetimi sağlanmaya çalışılıyordu. Şeyhler meclisinin teşekkülü ile baş gösteren söz konusu eğilim doğrultusunda, tekkelerin denetimi kapsamında 1860lı yıllarda daha kurumsal bir girişim ile Meşihat Dairesi bünyesinde Meclis-i Meşayih adlı bir organ teşkil edilmiş ve devletin dini yapılar üzerindeki denetim sahasının geliştirilmesi hedeflenmiştir.

i) Denetimin İhdasında Meclis-i Meşayih'in Rolü

1860 yılından itibaren Şeyhülislamlığın talebiyle, İstanbul'daki tekkelere girip çıkan herkesin listelenerek denetlendiği resmi kayıt defterleri tutulmaya başlanmıştır (Durmuş, 2016: 25; Yurdakul, 2008: 211). İzleyen birkaç sene içerisindeyse, geçmişte şeyhler meclisi olarak faaliyette bulunan yapının bir tür gelişmiş modeli olarak Meclis-i Meşayih'in tamamen kurumsallaştığı görülmektedir. 1866 yılında yayınlanan ve on yedi maddeden oluşan Meclis-i Meşayih Nizamnamesi'nde, tekkelerin yöneticileri olan şeyhlerin belirlenmesi (madde 3, 4, 5 ve 7), tekkelerde yapılacak ibadetlerin düzenlenmesi (madde 7), tekkelerde vuku bulan olayların takibatı ve denetimi (madde 9) ile tekkelere dair bu tip idari işlemleri uygulama yetkisinin Meşihat Dairesi'nde olduğu (madde 8, 11 ve 14) gibi meseleler düzenlenmiştir.⁹ Bu kararlar, bazı tadilatlar yapılarak 1891 yılında yirmi iki maddeden oluşan bir nizamname ile genişletilmiştir. Meclis-i Meşayih'in bu ikinci nizamnamesinde artık sadece merkezde bulunanlar değil İmparatorluk bünyesindeki tüm tekkeler denetim kapsamına alınıyor (madde 2), tekkelerde yaşanabilecek aykırı durumlara yönelik yaptırımlar genişletiliyor (madde 5, 9 ve 13) ve şeyhlerin tekkelere atanma kriterleri netleştirilerek merkezden yapılacak sınav usulü getiriliyordu (madde 11).⁹ Bu nizamnameler ışığında Şeyhülislamlık adına tekke ve tarikatları düzenleyen bir kurum olarak Meclis-i Meşayih'in faaliyet sahasının, tüm İmparatorluk sathına genişletildiği söylenebilir. Bu doğrultuda 19. yüzyılın ikinci yarısında merkezi iktidarın, ülke çapındaki dini oluşumları, Şeyhülislamlık vasıtasıyla denetim altına almaya çalıştığı ve bunu yaparken de bu tip teşkilatlanmaların dayanağı olması gereken belirli bir dini anlayış geliştirerek bunu empoze etme amacı güttüğü savunulabilir. Ancak bu süreci anlaşılır hale getirebilmek için öncelikle ifta teşkilatının merkezi iktidarın yetkisi dâhilinde bir aygıtı evrilşi üzerinde durmak gerekir.

III. Selim'in iktidar yıllarında tarikatların devlet tarafından sistematik biçimde denetim altına alınmaya çalışılması, daha önce karşılaşılmamış olan ve İmparatorluktaki tekke yapılanmalarının mevcut varlığına tezat oluşturan bir girişimdi (Varol, 2010: 41). Bu merkezi denetim eğiliminin, II. Mahmud döneminde daha katılaşarak, Bektaşilik örneği göz önünde tutulduğunda bilhassa iktidarın itikadi çizgisi dışında kalan dini teşkilatlanmaları baskı altına alan bir şekle büründüğü görülür (Varol, 2010: 40). Sonuç olarak 19. yüzyılda merkezi iktidarın, Meclis-i Meşayih vasıtasıyla, vakıflar üzerindeki denetimi

sıkılaştırmak suretiyle iktisadi açıdan ve şeyh atamalarını da Meşihat Dairesi'nin yetkisine vererek idari olarak tekkeleri denetim ve kontrol altına almaya çalıştığı söylenebilir (Kara, 2011: 370). Buna ilaveten, bu dönemde Saray tarafından yetkileri kısıtlanıp, faaliyetleri yeniden düzenlenen tek odak bu yapılar olmayıp, hazırlanan nizamnameler ve yenilenen vakıf düzenlemeleri vasıtasıyla devletin merkezi dini teşkilatı statüsündeki Meşihat Dairesi'nin hareket alanının da daraldığı görülmektedir. Şeyhülislamlığın yürütmekte olduğu iftai işlerin bu şekilde devlet kontrolüne girmesi ve Meşihat Makamı dışında özerk birtakım dini bilgi üreten yapıların kısıtlanması bir arada düşünüldüğünde İmparatorluğun son döneminde merkezi iktidarın, ifta mekanizmasını devlet denetiminde bir idari vasıta haline getirme arzusunda olduğu savunulabilir. İfta teşkilatının devletin idari işleyiş düzeninin bir parçası haline getirilmesi, ifta mekanizmasının, ilmi otoriteye dayalı olması sebebiyle herhangi bir dış onay yahut denetime gerek duymayan doğal yapısı hatırlandığında, beraberinde getirdiği politik sonuçlar bakımından ilgi çekicidir. Sonuç olarak iktidarın, modernleşme anlayışı bağlamında devletin idari teşkilatlanmasını yeniden düzenleyerek, merkezi bir bürokratik sistem kurma yönündeki eğilimi, kazai ve iftai görevler üstlenen teşkilatların etkinliklerinin azalmasını beraberinde getirmiş olup 20. yüzyıla gelindiğinde siyasal iktidar karşısında, meşihatın da kazaskerliğin de alanları daralmış ve bu kurumlar merkezi yönetim sistemi içerisinde sınırlı birer birime dönüşmüşlerdi (Bein, 2013: 14). Geç Osmanlı İmparatorluğu'nun ifta ve kaza fonksiyonları açısından sahip olduğu bürokratik bakiye ve modernleşme süreçlerine paralel şekilde devletin idari yapısında tecrübe edilen süreçler bu şekilde özetlenebilir. Sonraki başlıkta dini bilginin üretimi meselesi sorunsallaştırılarak İmparatorluk döneminde dini bilginin merkezi denetime tabi kılınma süreçlerine odaklanılıyor.

ii) Dini Bilgi Üretimi

18. yüzyıla kadar baskı tekniklerinin yeterince gelişmemiş olması nedeniyle merkezi otorite tarafından üstlenilmiş kitap basım ya da denetim faaliyetleri söz konusu değildi. Bu dönemde el yazması dini eserler dolaşımda kalmış olup, matbaanın kurumsallaşmamış olması nedeniyle alternatif dini yaklaşımlar içeren eserlerin dolaşıma girebilmeleri ve kendilerine alan bulmaları da daha mümkündü. Anderson (2015: 71) toplumsal yapıda dini örgütlenme ile modern ulus-devlet bünyesinde matbaanın yerleşik hale gelmesi arasındaki ilişkiyi bu bağlamda düşünerek, bu tip modern yayıncılık olanaklarına erişilmeden evvel hayali dinsel cemaatler yaratabilmenin çok daha meşakkatli olduğuna dikkat çeker. Bu açıdan matbaanın kitleleri seferber edebilecek belli bir hakikat rejiminin dayatılma tekniklerini içerdiği ölçüde iktidarın denetim araçlarından birine dönüşebileceği düşünülebilir. İmparatorluğun Müslüman tebaasının kullanımına ancak 18. yüzyılda erişebildiği matbaa, dönemin şeyhülislamı

olan Abdullah Efendi tarafından yazılan fetva ile yalnızca dini olmayan eserler basmaya yetkili kılındı (İpşirli, 1988: 101). Bu durum, merkezi otoritenin her şartta bilgi üretme erkini ve ondan doğan imtiyazlarını koruma eğilimi içinde hareket etmeye gayret gösterdiğine dair dikkat çekici bir örnektir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde artık dini eserlerin basımı bir zaruret haline gelmişti. Hem el yazması Kur'an-ı Kerim'lerin hazırlanması çok zahmetli ve dolayısıyla fiyatı çok pahalı hale gelmişti, hem de bu dönemde İmparatorluk dışında basılmış olan matbu Kur'an-ı Kerim'ler bir şekilde dolaşıma girebiliyordu (Gündüz, 1973: 35-37). Ancak daha da önemlisi, politik iktidarın varlığını meşrulaştıracak önemli bir dayanak olan halkın seferber edilmesine duyulan ihtiyacı karşılamak üzere dini bilginin üretilip, dolaşıma sokulması siyasal bir ihtiyaca dönüşmeye başlamıştı.

Denetimsiz olarak piyasaya giren dini eserlerin önünü alabilmenin yolu olarak merkezi otorite kontrolünde matbu basıma geçildi. Gündüz (1973: 37) İstanbul'da yapılan ilk matbu Kur'an baskısının tarihini 1871 olarak vermekte olup bunu takip eden baskının da Ahmet Cevdet Paşa'nın denetiminde 1874'te gerçekleştirildiğini belirtmektedir. İzleyen süreçte İstanbul'da bulunan Meşihat Dairesi bünyesinde bir Huffaz Meclisi kurulmuş, Kur'an-ı Kerim ve dini eserlerin basımının denetimi için bu kurum görevlendirilmiştir (Arslanpay, 1973: 69).¹⁰ 1889 yılında Meşihat Dairesi'ne bağlı olarak dini eserlerin "tedkik, tashih ve kontrolü"nü yapmak üzere Meclis-i Teftiş-i Mesahif-i Şerife ve Müellefat-ı Şeriyeye adlı bir birim oluşturulup, Huffaz Meclisi de bu birime dâhil edilmiştir (Arslanpay, 1973: 69). İmparatorluğun son döneminde dini eserlerin denetimi bu şekilde merkezi olarak Şeyhülislamlık vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle dini bilginin üretim sürecinin merkezileştirilmesiyle beraber, toplumsal hayatın denetlenip düzenlenmesini olanaklı kılacak politik bir enstrüman elde edilmiş oluyordu. Kamusal alanda bilhassa aydınlar tarafından dinin epistemolojik iktidarının, siyasal otorite nezaretinde seferber edilebilmesini mümkün kılan düşüncelerin yaygınlık kazanarak taraftar toplamasıyla bu aparatın etkinliği daha da artacaktı.

iii) Geç Osmanlı Döneminin Düşünsel Birikimi

20. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde, bir önceki asrın merkezi bürokratik düzeni içinde kurumsal olarak birbirinden ayrılmaya başlamış olan iftai ve kazai fonksiyonların tamamen bağımsız kompartımanlar olarak tahayyül edilmesini mümkün kılan düşünsel bir birikim oluşmaya başlar. Modernleşme sürecinde tecrübe edilmiş olan devletin idari yapısına dair fıkhi geleneğin dünyevi bir bakış açısıyla ihdas edilmesine yönelik girişimlere meşruiyet kazandıracak bu yöndeki fikirler kamusal alanda yaygınlaşır. Bu suretle İttihat ve Terakki iktidarı döneminde kimi tanınmış fikir adamlarının önderliğinde ifta ve kaza

fonksiyonlarının yapısal biçimde birbirlerinden ayrılmalarını destekleyen görüşler baskın hale gelmiş ve laik bir idari düzen ile seküler toplumsal yaşamın inşa edilebilmesini teşvik edecek 'politik' referans ağı ortaya çıkmıştır.

İmparatorluğun son yıllarında, İttihat ve Terakki iktidarına yakın düşünce çevrelerinde, dini yaşam ile politik yönetim arasında bir ayrıma gitme fikri sıklıkla dillendirilmeye başlanmıştı. Kimi noktalarda birbirinden farklılaşan görüşlere sahip olmakla beraber ifta – kaza ayırımının yapılaşması ekseninde fikir üreten Ziya Gökalp, Halim Sabit, Abdullah Cevdet, İzmirli İsmail Hakkı gibi düşünürler, bu meselenin kamusal alanda önemli bir gündem konusu haline gelmesine yol açmıştır. Bilhassa II. Meşrutiyet yıllarının yayın çevrelerinde bu mevzuya yoğunlaşan makale ve eserlerin arttığı görülür. Bu doğrultuda Hanefi fıkıhına dayalı klasik öğretinin, ifta ve kaza kavramları bağlamında yeniden yorumlanması yönünde girişimler içeren tartışmaların öne çıkan örnekleri ilk olarak Halim Sabit tarafından hazırlanan *İslam Mecmuası* adlı dergide görülmektedir. 1914-18 yılları arasında, İttihat ve Terakki iktidarının mali desteğiyle faaliyet gösteren bu dergide İslam'ın güncel koşullarla bağlantılı olarak yeniden yorumlanmasını konu edinen pek çok yazıyla karşılaşmak mümkündür (Birinci ve Çavdar Karatepe, 1997: 337). Derginin ikinci sayısında Ziya Gökalp tarafından kaleme alınmış olan *Fıkıh ve İctima'ıyyat* adlı makalenin neşredilmesiyle kamuoyunda fıkıhın modernleşme bağlamında yeniden ele alınması meselesi tartışmaya açılmıştır. Bu konu hakkında İslam Mecmuası'nın izleyen sayılarında yine Ziya Gökalp imzasıyla *İctima-i Usul-i Fıkıh, Diyânet ve Kazâ* gibi yazılar yayınlanmış ve yazarın ifta ve kaza teşkilatlarının idari düzende birbirlerinden net biçimde ayrılmaları gerektiği yönündeki fikirlerine geniş yer verilmiştir (1915: 758-760);

Diyanetle kaza birbirinden o kadar ayırdır ki diyanete caiz olmayan birçok işlerin kazaen cari olduğu kesretle görülür... Mademki diyanî hükümler ile kazaî hükümler arasında bu kadar derin uçurumlar mevcuttur, bir kimsenin aynı zamanda böyle gayr-ı kâbil-i te'lif iki nev'i hükmün îtâsıyla vazifedar olması katıyen gayr-ı caizdir. Bir işin diyanî ciheti mukaddes olduğu için oraya idare-i maslahat, itilafkârlık, hilecilik gibi dünyevî tedbirler giremez. Bir işin kazaî ciheti ise iktisadî, sıhhî, fennî ve birçok dünyevî icabata tâbi olmak mecburiyetindedir. Bizim mübalât-ı diniyye hususunda sair milletlerden geri olmamızın sebebi şudur ki diyanetimizin esasları son derece âlî olduğu halde kazamızdaki kaideler ve usuller gayet nakisalıdır. Kaza ile diyanet birbirine karıştırıldığı içindir ki kaza işlerinden müşteki olan kimseler dine karşı da mübalâtsiz oluyorlar. Diyanet ve kaza birbirine karıştığı zaman ikisi de birbirine muzır olur. Çünkü bunların esasları ayrı ayrı gayeleri matuftur. Fakat müftüler yalnız diyanî hükümleri îtâ, kadılar yalnız kazaî vazifeleri icra ettiği zaman ikisi

de vazifelerinin saffet ve tamamiyetin muhafaza edebilir.

İslam Mecmuası'nın aynı sayısında yer alan Halim Sabit imzalı *Dişinaslar ve Fakiher* adlı makalede de (1915c: 761) Gökalp'in görüşleri savunularak ifta ve kaza ayrımı ekseninde işbölümüne gidilerek her vazifenin kendi gereksinimlerine uygun şekilde uzmanının yetiştirilmesi gerektiğinin altı çizilerek ifta ile kaza arasında olması arzu edilen yapısal ayrıma işaret edildiği görülmektedir. Halim Sabit bu görüşlerine paralel olarak başka bir makalesinde (1915a: 630) devlet yönetimine dair söz konusu ilişki çerçevesinde Tanzimat Devri'nin bir tür milat olduğunu savunarak ifta ile kaza arasındaki ayrımı, inanç ile hukukun, dini olan ile dünyevi olanın birbirinden ayrılması şeklinde değerlendirmektedir. Gökalp ve Sabit'in ifta ile kaza arasında keskin bir ayrımı vaaz eden görüşlerinin temelinde dünyevi gereksinimler ile dini kaideler arasında yaşanabilecek uzlaşmazlıklar yer almaktadır (Halim Sabit, 1915b: 663);

Birçok işler kazâen câiz olduğu halde diyâneten gayr-ı câizdir. Kazâî ahkâm dünyevî ve mâddî işlere taalluk ettiği cihetle diyânî ahkâm derecesinde ulviyet-i ahlâkiyeyi mutezamın olamaz ve diyânî işler kazâî işlere karışınca kudsîyet ve ulviyetini kaybederek karışır.

İslam Mecmuası yazarlarına göre bu ayrım doğal ve bir o kadar da kaçınılmazdır zira dini olan, dünyevi olan ile temas ederek kirletilemeyecek kadar mukaddestir. Öte yandan Ziya Gökalp, ifta alanının konusunu teşkil eden diyani meseleleri, Durkheim'dan mülhem geliştirdiği kolektif vicdan yaklaşımı ekseninde ele alarak, kazai olanı kamusal (dış), iftai olanı bireysel (iç) alana konumlandırmaktadır.

Her ne kadar pratikte ifta ve kaza teşkilatlarının işleyişi bağlamında Gökalp ve Sabit tarafından savunulan keskin ayrıma dayalı yaklaşıma mesafeli dursa da, İzmirli İsmail Hakkı'nın (1918: 159) fihki yorumları, söz konusu ayrımı şer'i delillerle destekleyecek görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk olarak, muamelat-ibadet ayrımını ele alan İsmail Hakkı, ibadet anlamına gelen 'diyanat' kavramının, kazai anlamdaki muamelatın dışında kalan bir alan olduğu görüşünü ortaya koyar. Böylece iftai ve kazai alanlar arasında ayrım olduğu fikrini kabul eden yazar bu iki alan arasındaki farklar hakkında da, karar mekanizmasının işleyişi bakımından müftünün ilgili kişinin niyetini dikkate almasına karşın kadının somut delillere dayalı olarak hüküm vermekte oluşuna dikkat çeker (1918: 160). İsmail Hakkı'nın bu yaklaşımı, ifta teşkilatının bireyin vicdanına bağlı bir alana hitap ettiği görüşünü destekleyen bir sonuca yol açacaktır.

İfta-kaza ayrımının fonksiyonel olmaktan çıkartılarak yapısal biçimde ele alınmasında olduğu gibi, II. Meşrutiyet döneminde *İslam Mecmuası*'nda konu edinilmiş olup yansımalarını yeni rejim kurulurken göreceğimiz fikirlerden bir diğeri de İslam'ın ana akım dışı kabul edilen tasavvufi biçimlerine yönelik

katı tutumdur. Bu eleştirel tutum, bahsi geçen dergi çevresinde öne çıkan muhafazakâr modernleşmeci düşünürlerin, devletin yetki alanı dışında kısmen özerk konumda bulunan dini yapılar karşısında durmak suretiyle somutlaşmakta olup söz konusu eğilimin en açık örneği olarak 1915 yılında Şemsettin (Günaltay) tarafından kaleme alınan *İslam'da İnhitat ve İntibah I* başlıklı yazıdan bir kesit aktarılabilir (1915: 711-712):

Müslüman dünyasının her tarafında velilik, şeyhlik pek ziyade revaç buldu. Mezarlara perestij edilmek âdeti türedi. Müzeyyen türbelerin, zengin tekkelerin mazhar oldukları rağbet, hayatî müesseseleri söndürdü. Bütün kutsiyet ölümlere tahsis edildi. Şeyhlere karşı gösterilen teslimiyet mefkûreleri dondurdu. Herkes Kur'ân'ı unutarak, dedelerin kerametiyle meşgul oldu. Meczupların, abdalların gayr-i iradî hareketlerinden ahkâm çıkarılmaya başlandı. Kutsiyet mezarlara, elbiselere kadar teşmil edildi. Mefkûreler ölmüş bir adamın külâhından şifa ve şefaât bekleyecek kadar dumura uğradı. Türbelere kurbanlar nezir etmek, kabirlerden hacetler dilenmek levâzım-ı imandan sayıldı. Halk, mezar parmaklıklarına sürünmeyi vesile-i gufrân addedecek bir hale indi. Âlem-i İslâm'da mazi perestlik, bütün manasıyla din yerine kaim oldu. Eski bir zamanda gelmiş olmaktan başka meziyetleri olmayan bir takım adamların sözleri, nass-ı Kur'ân veya hadîs-i Resûl derecesinde hürmet ve itaate şayan görülmeye başlandı.

İfta-kaza mekanizmaları bürokratik yapının işleyişindeki düzenlemeler ekseninde 19. yüzyılın ikinci yarısında kurumsal olarak ayrılmış haldeydi (Şakar, 2021: 169-173). 20. yüzyılın ilk yılları itibariyle iktidar çevresindeki entelektüel ortamlarda ayırımın düşünsel zemini de somutlaştı. Bu ayırım sonucunda kazai meselelerin, beşeri ilişkiler ve ihtiyaçlarla bağlantılı bir alana tekabül ettiklerinden ötürü 'dünyevi' esaslar doğrultusunda ele alınmaları yani başka bir ifadeyle hukukun laiszasyonu fikri kuvvet kazanmıştır. İftai alana dair olan hususlar ise mukaddes görülmekte ve ameli, vicdani olan gibi bireyselliğe göndermeler yapan, bu anlamda içe yani kamusal sahanın dışındaki özel alana konumlandırılan kavram setleri ekseninde tartışılıyordu. Söz konusu kutsiyetin korunması adına inancın tecrübe edilme biçimleri, dünyevi hesap ve kaygılardan mümkün olduğu kadar uzakta yani bireyin vicdanında ve kendi özel alanında vuku bulacak şekilde tasarlanıyordu. Ancak bununla çelişecek şekilde bireysel biçimde deneyimlenmesi beklenen inancın çerçevesi, Günaltay'ın işaret ettiği üzere olumsuz tesir ve yorumlardan korunma ihtiyacı doğrultusunda bir dış otorite tarafından düzenlenip tanımlanabilir hale getiriliyordu ki bu düzlem, sekülerliğin, dinin epistemolojik iktidarını soğurabilir biçimde işleyen bir politik unsur olarak somutlaşmasının temel düşünsel zeminiydi. Bu bağlamda II. Meşrutiyet Dönemi'nde, İslami fıkıh geleneğinden ayrışarak kuruluşundan

itibaren İmparatorluğun bürokratik yapısı içinde kurumsallaşmış olan ifta ve kaza fonksiyonlarının içerikleri, modernleşme ve sekülerleşme eğilimleri kapsamında sınırlandırılmış ve hukuki düzen, eğitim politikaları gibi süreçler dini otoritenin kontrolünden çıkarılarak merkezi idarenin denetimine girmiştir (Azak, 2010: 4).

Cumhuriyet Döneminde Sekülerliğin Durumu

Cumhuriyet Türkiye'sinin hem entelektüel birikim hem de devletin kurumsal bakiyesi bakımından fıkhi geleneğin modern ve seküler biçimde yorumlanarak yeniden düzenlendiği bir mirası devraldığı söylenebilir. Söz konusu mirasın ne tür bir devamlılık arz ederek Cumhuriyet Dönemi'ne tevarüs ettiğini ortaya koyabilmek adına bu başlık altında ilk olarak, Cumhuriyet Dönemi'nde dini kurumların lağvedilmesi ve bu suretle dini otoritenin Diyanet İşleri Riyaseti (bundan sonra DİR şeklinde kısaltılacaktır) dolayısıyla merkezi iktidara aktarımı ve ikinci olarak da bu süreçle bağlantılı biçimde gelişmiş olan dini bilginin merkezi iktidar eliyle üretilmesi yönündeki uygulamalar İmparatorluk döneminden intikal eden birikim ve bakiye ile bağlantılı biçimde ele alınacaktır.

Riyasetin Adını Diyanet Koymak

Cumhuriyet'in ilanından çok kısa bir süre sonra kurulan DİR, kurumun eski rejimden devraldığı kurumsal ve düşünsel miras bakımından teknik olarak ifta ile kaza arasında katı ve net bir ayrım olduğu fikrine dayalı biçimde yapılandırılmış bir devlet aygıtı olarak düşünölmeye elverişlidir. Bu dönemde artık hukuki uygulamalar kazai fonksiyon içinde değil devletin laik mahkemeleri eliyle icra edilir hale gelmiş ve iftai saha da DİR dolayısıyla merkezi devletin kontrolüne tabi kılınmaya çalışılarak tek tip bir bilgi üretiminin konusu edilerek dinin epistemolojik iktidarının yeni rejimin tesisini meşrulaştırabilmek amacıyla ele geçirilmesi yönündeki sekülerleşme politikaları sürdürölmüştür. İftai alanın sekülerleşmesine odaklanılarak aşağıda DİR'in üstlendiği bu kritik konum iki boyutlu biçimde ele alınarak ilk etapta kurumun adlandırılma süreci üzerinde Cumhuriyet rejiminin DİR'e çizdiği faaliyet sahası üzerinde durulacaktır. İkinci aşamada ise bu kurum dolayısıyla toplumsal yaşama nüfuz eden dini örgütlenmelerin etkinliklerinin ilga edilmesi ve toplum nezdinde sahip oldukları dini otoritelerinin Kemalist iktidar tarafından ele geçirilmesine yönelik gayret ortaya koyularak cumhuriyet döneminde dinin epistemolojik iktidarının yeni rejimin bünyesinde konumlandırılması incelenecektir.

i) İftai Alanın Siyasal Otoriteye Tabiiyetinin Devamlılığı

3 Mart 1924 günü Büyük Millet Meclisi'nde Şeriye ve Evkaf Vekâleti yerine yeni bir idari birimin kurulması konusunda yapılan görüşmelerde, kurulacak olan teşkilatın adı etrafında gelişen tartışmalar, yeni rejimin bu teşkilata dair

çizdiği çerçeve ve belirlediği rol hakkında oldukça açık ipuçları verir. Meclise sunulan ilgili kanun tasarısında oluşturulacak olan yeni kurumun adı “umur-u diyanie” şeklinde geçmektedir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1970: 22). Tartışmalar bu ismin değiştirilmesi gerektiği yönünde bir karar verilmesiyle başlamış ve “umur-u diniye” lafzının kullanılması önerilmiştir. Kelime anlamı dine ait işler şeklinde izah edilebilecek bu kullanım, kimi itirazlara yol açmış ve bu suretle söz alan Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey meclis kürsüsünden; “Diyaret işleri (demek) varken umur-u diniye ne oluyor?” diye sormuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, 1970: 22). Bu suale cevaben söz alan Konya Mebusu Mustafa Fevzi Bey, kelime tercihine ilişkin dilbilgisi kapsamında bir izahatta bulunduktan sonra; “...Umur-u diniye demek de zaten bir beis yoktur” diyerek fikrini beyan etmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1970: 23). Kurulacak teşkilatın isminin ne olacağı yönündeki bu biçimsel tartışmalara noktayı koyan ise Biga Mebusu Samih Rifat Bey olmuş ve kurumun isminin, üstleneceği görev çerçevesinde ne şekilde düzenlenmesi gerektiğine dair kürsüde şu konuşmayı yapmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1970: 23-24);

Efendim Arapça ile fıkıh ile ve ulum-u hukukiye ile iştilal etmiş olan zevatça malumdur ki din ile diyanet arasında fıkhi bir fark vardır. Din kazai, iftai, muamelat-ı nasa dair olan her şeyi; ibadati, ahkâmı ve itikadati camidir. Hâlbuki kazaya dâhil olmayan ahkâm-ı iftayı, ibadati, itikadati kendi mana ve mefhumu altında cem eden bir tabir-i fıkhi vardır ki o diyanettir. Efendim, bütün kütüb-i fıkhiye ve İslamiyyede “Kazaen ve Diyaneten” tabiri müstameldir. İmaret ve hükümet manasını cem eden [din] kelime[sin]de iktisadiyat, ictimaiyat, inzibat, tedrisat[in] cümlesi dâhildir. Bunların her biri hükümetin münkasım olduğu şübata [şubelere] taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibadat, itikadat, iftaya ait olan ahkâmdır ki Umur-ı Diyanie Riyaseti’ne aittir ve diyanet kelimesi tamamiyle bu manaya mevzudur...

Samih Rifat’ın bu konuşmasından sonra teşkilatın isminin evvela umur-u diniye olması kararlaştırılmış, Tunalı Hilmi Bey’in önerisiyle bu ifade Türkçeleştirilerek Diyanet İşleri şeklinde olması oylanarak kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1970: 24). Mecliste yaşanan bu tartışma ve sonucunda kabul edilen yaklaşım doğrultusunda Cumhuriyet rejimi tesis edilirken kurulan DİR’in, iftai ve kazai fonksiyonların ayırımına dayalı fıkıh yorumu çerçevesinde teşkilatlandırıldığı ve kurumun görev sahasının da bu suretle iftai alan olarak bireyin vicdanına işaret eden biçimde ve Geç Osmanlı Dönemi’nde kurumsal ve düşünsel çerçevesi somutlaşmış hâkim yaklaşım ekseninde belirlendiği söylenebilir.

ii) Dini Otoritenin ve Epistemolojik İktidarın Soğurulması

DİR yalnızca iftai sahada ve doğrudan merkezi iktidara bağlı biçimde faaliyet göstermek üzere teşekkül etmiş bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Kemalist

iktidarın bu kuruma biçtiği temel rollerden birisi bu bağlamda devlet kontrolünde bulunmayan dini örgütler ve onların halk nezdinde sahip oldukları etkiyi devşirmek biçiminde ifade edilebilir. Bu doğrultuda iktidar, dini sahada DİR'i yegâne yetkili mercii olarak konumlandırmış ve resmi olarak devlet çatısı altında bulunmayan diğer tüm dini örgütlenmeleri berhava ederek, dini olana dair devletin yetkesi dışında hiçbir varoluşa müsaade etmemiş, böylelikle dinin toplumsal yaşam üzerindeki tesir ve gücünü, kendi uhdesine geçirmeye yönelik bir sekülerlik politikası izlemiştir. DİR, yeni iktidarın, ülkenin idaresini tek elde toplayarak, siyasi gücünü konsolide etmeye giriştiği bir sürece tekabül eden Ankara'daki meclisin ikinci döneminde yapılan düzenlemelerden birisi olarak Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin ilga edilmesi ile resmiyet kazanmıştır. İlgili kanunun ilk maddesinde DİR'in kuruluşu şöyle ifade edilmektedir (Düstur, 1948: 320);

Türkiye Cumhuriyetinde muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup dini mübini islâmın bundan maada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında (Bir Diyanet işleri reisliği) makamı tesis edilmiştir.

Bu kanun maddesi, idari anlamda yetki paylaşımına dair içerdiği katmanlı yapısı dolayısıyla DİR'e çizilmiş olan çerçeveye dönük olarak incelendiğinde, iktidarın, dinsel alanı ne yönde belirlemek istediği anlaşılabilir. Bu doğrultuda ilk olarak kanun maddesinin başlangıcında yer alan 'muamelat-ı nas' kavramı incelendiğinde, İslam Hukuku kapsamında ibadetin dışında kalan tüm hükümlerin ifade edildiği söylenebilir (Aybakan, 2005: 318). Kavram, bu açıdan rutin olan ibadetlerin uygulanma biçimleri dışında kalan yaşamı genel itibarıyla dini usule uygun biçimde sürdürmeye dair bilgi ve yöntemi ihtiva eden tüm epistemolojik alanı kapsamaktadır. Bu anlamda kurucu iktidarın muamelat-ı nas'a dair yetkiyi meclise vermek suretiyle, dini teşkilatlanmanın alanını daraltmakla işe başladığını söylemek mümkün gözükmektedir. İktidarın içinde bulunduğu şartlar dâhilinde öncelikli olarak dinselliğe dair daha esaslı ontolojik bir ayırım tesis etmeye giriştiği söylenebilir. Zira kavramın taşıdığı anlam itibarıyla dinin, yaşamsal olana dair tüm hükümleri içermesi anlamında muamelat-ı nas'a dair esasların bütününe tekabül ettiği düşünülürse öncelikle dinsel olan içerisinde bir tür ayrıştırmaya gidildiği belirtilebilir (Coşkun, 2016: 32). Buna göre iktidar, DİR'i kurarken, din ile diyanet arasında bir ayırım tesis etmektedir. Bu anlamda kaza (hüküm) ve ifta (fetva) alanlarını bir arada ifade eden kapsamlı haliyle 'din'i; ritüel olarak ibadeti düzenlemek ile sınırlı, kazanın dışındaki hükümleri ifade eden 'diyanet'ten ayırarak, DİR'i yalnızca bu ikinci alana dair faaliyetlerde bulunacak şekilde kurumsallaştırmıştır (Coşkun, 2016: 32). Başka bir ifadeyle Kemalist iktidarın, Geç Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme bağlamında

ortaya çıkan bürokratik yapısı içinde birbirlerinden ayrılmış olan ifta ve kaza fonksiyonları arasındaki kopuşu sürdüren ve yeni rejimde de garanti altına alan bir yaklaşım getirdiği söylenebilir.

Bu girişimlerin üst-yapısal anlamda vücut bulduğu uğrak olarak DİR, özü itibariyle toplumsal hayatın dünyevileştirilmesinden ziyade iktidarın, dini otoritenin etkisinden arındırılması suretiyle, gücün Kemalist iktidar lehine yeniden bölüştürülebilmesi bağlamında oldukça seküler ve pratik bir fonksiyon taşımaktadır. Bu durumu ortaya koyan önemli bir detay, DİR'in kurulduğu günkü diğer bir hukuki düzenlemede kendini gösterir. 3 Mart 1924 tarihli 431 sayılı kanunun ilk maddesine göre hilafetin kaldırılma gerekçesi şöyle izah edilmiştir (Resmi Gazete, 06.03.1924, Sayı: 63); "Hilafet Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan Hilafet makamı mülgadır." Yani resmi tarih anlatısında sıklıkla karşılaşılmakta olduğu şeklin tersine, kanun maddesinden anlaşıldığı üzere hilafet; Cumhuriyet'e aykırı olduğu için değil, bilakis Cumhuriyet tarafından kapsamakta olduğundan dolayı yeni rejimde atıl hale gelmiştir. Başka bir ifadeyle Kemalist iktidarın tesis etmekte olduğu seküler cumhuriyet rejimi, hilafet makamınca içerilmekte olan dini ve siyasal otoritenin, yeniden düzenlenerek sekülerleştirilmesine talip olan alternatif bir hareket olarak düşünülebilir.

Bu bağlamda bir başka örnek ise merkezi iktidarla doğrudan bağlantılı olmayan ve dini otoriteye sahip bulunan tüm yapıların yasaklanması olmuştur. DİR'in kuruluş kanununun beşinci maddesinde ülke sathındaki tüm dini kurum ve görevliler DİR'e bağlanmış dolayısıyla devletin yetkesi altına girmişti. Ancak 30 Kasım 1925 tarihinde kabul edilen 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun mucibince ülke genelindeki 'alternatif' tüm dini yapılanmalar, DİR'e bağlanmalarından bir buçuk yıl sonra tamamen yasaklanmışlardır (Resmi Gazete, 13.12.1925, Sayı: 243). Bu kanunla tüm dini faaliyetlerin düzenlenmesi DİR kontrolünde gerçekleştirilebilecek bir forma kavuşturulmuştur. Dolayısıyla bu yasal düzenleme uyarınca Kemalist rejimin bir fail olarak dinsel alanı yeniden düzenlemeye yönelik bir teşebbüste bulunarak, yalnızca DİR'i yetkilendirerek dinin yeni ulusun inşasına uygun belli bir formunu kabul ettiği ve bu anlamda dini olanın içeriğini ve işleyiş biçimini belirleyen, üretken bir sekülerlik anlayışına sahip olduğu düşünülebilir. Dini olanın sahip olduğu epistemolojik iktidar ve meşruiyet yetkesini, yeni rejimin hizmetine sunmak şeklinde işleyen bu sekülerleşme deneyiminin tezahür ettiği bir diğer boyut ise dini bilginin doğrudan merkezi iktidar tarafından üretilip denetlenmesidir.

Cumhuriyet Döneminde Dini Bilginin Üretimi

Cumhuriyet'in ilanından birkaç ay sonra dini bilginin dolaşıma girme

şeklini denetleyip düzenleyerek, dinin epistemolojik iktidarını yeni rejimin meşruiyetini tesis edecek şekilde seferber etmek amacıyla DİR'in kuruluşunun hemen ardından bu kez Büyük Millet Meclisi'nin gündemine Sünni İslam inancının hegemonik referanslarını içeren kaynakların Türkçeye tercüme edilmesi meselesi gelmiştir. Mecliste alınan karar doğrultusunda Kur'an meali hazırlanması, Kur'an ayetlerinin izah ve yorumlarını içeren bir tefsir kitabı yazılması ve ehl-i sünnet geleneğinin oluşmasına tesir eden ve bu boyutuyla Sünni mezhebi açısından sahih kabul edilen hadis-i şerif derlemelerinden birinin yazarı olan İmam Buhari'nin hadislerinin derleneceği bir eserin basılmasına karar verilmiştir (Yavuz, 1992: 372; Wilson, 2009: 428). Bu girişimleri doğrultusunda Kemalist iktidarın, yasama erki dolayısıyla dini bilgi üretimi üzerinde tekel yaratmaya çalıştığı ve dinin yeni rejimle uyumlu ideal bir yorumunu meşru hale getirmeyi hedeflediği söylenebilir. Bu doğrultuda Geç Osmanlı Dönemi'nde Huffaz Meclisi ile başlayan dini bilgi üretiminin merkezi kontrolünü tesis etmek için geliştirilen bürokratik aygıtlardan faydalanmak açısından da bir süreklilik söz konusu olmuş gözükmektedir. Zira Meşihat Dairesi bünyesinde dini eserlerin basım süreçlerini denetleyen Huffaz Meclisi, 1892 yılında Teftiş-i Mesahif-i Şerife adını almış, 1903'te Kütüb-ü Diniyye Şer'iyye Tetkik Heyeti adı altında Maarif Vekâletine bağlanmış ve 1920'de Şeriye ve Evkaf Vekâleti adını alan idari birim bünyesinde Mushafları Tetkik Heyeti ismiyle siyasal iktidarın dini bilgi üzerindeki denetimini sağlayan bürokratik yapıyı sürdürmüştür (Bulut, 2019: 31). Mushafları Tetkik Heyeti'nin 1924 yılında bu bakanlığın ilgasından sonra resmi olarak DİR'e devrolduğuna dair herhangi bir resmi kaynak bulunmamaktadır. Ancak merkez ve taşrada Meşihat'tan kalan birim ve personel kadrolarının büyük oranda önce Evkaf Vekâletine sonra da Diyanet İşleri Reisliğine aktarıldığı bilinmekte olup İstanbul Müftülüğü bünyesinde dini eserlerin denetimine dair çalışmaların herhangi bir kesintiye uğramadan devam ettiğini gösteren bulgular söz konusudur (Bulut, 2019: 32).¹¹ Buna ilave olarak 1927 tarihinden itibaren resmi kayıtlarda dini bilgi üretimine dair söz konusu denetim rejiminin sürdüğünü gösteren bilgiler yer almaktadır. 1924 yılından 1927'ye kadarki boşluğun sebebi DİR'in idari yapısını gösteren bir düzenlemeye ilk defa 1927'deki Bütçe Kanunu içerisinde yer verilmiş olmasıdır. Teşkilat şemasına ulaşmanın mümkün olduğu bu ilk düzenlemeye göre DİR'in merkezi yapısı iki temel birimden oluşmaktadır; Heyet-i Müşavere ve Tetkik-i Mesahif Heyeti Reisliği (Coşkun, 2016: 117). Bu birimlerden ilki, temelde kurumun iftai fonksiyonunu yerine getirmekle mükellef olan fetva dairesine tekabül ederken ikinci heyetin görevi de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren faaliyet gösteren yapının bir tür devamı olarak Kur'an-ı Kerim ve dini eserlerin denetlenmesi şeklindedir. O esnada DİR'in merkez teşkilatının yalnızca bu iki birimden oluşmakta olduğu düşünüldüğünde, kurumun dini eserleri denetleme

görevinin ne denli asli bir faaliyet alanına tekabül ettiği daha açık hale gelir. 1929 yılında çıkarılan ve devlet memurlarının maaşlarını düzenleyen kanun, DİR'in maaşlı ve daimi memur kadrolarını da içerdiğinden kurumun teşkilat kanunu olma niteliğine sahiptir ve bu cetvelde Tetkik-i Mesahif Heyeti Reisliğinin adı Mushafları Tetkik Heyeti olarak değiştirilmiştir (Coşkun, 2016: 119). 1939 yılında ise başka bir kanun değişikliği ile Mushafları Tetkik Heyeti'nin ismi Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti Reisliği olmuştur (Coşkun, 2016: 124). 1950 yılının başında DİR'in teşkilat ve vazifelerini düzenleyen kanunda yapılan değişikliklerle Müşavere Heyetinin adı Müşavere ve Dini Eserleri İnceleme Kurulu olurken, Mushaflar ve Dini Eserler Tetkik Heyeti Reisliğinin adı da Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı haline getirilmiştir (Coşkun, 2016: 126). Diyanet teşkilatı bünyesinde, dini eserlerin denetimi meselesinin, CHP iktidarını kapsayan 1923-1950 dönemi içindeki seyri bu şekilde özetlenebilir.

Dinin Epistemolojik İktidarının Rejim Adına Seferber Edilmesi

18. yüzyıldan itibaren Türkiye'de modernleşme, yönetici gruplar tarafından toplumsal yaşamın batılı, modern ve seküler değerler doğrultusunda ihdasını hedefleyen bir proje olarak gelişmiş olup, bilhassa II. Meşrutiyet dönemiyle beraber Türk kimliği merkezinde bir ulus-devletin inşa edilmeye çalışıldığı bir sürece tekabül etmektedir (Açıkel, 2002: 118; Deringil, 2013: 13; Özkırmı, 2013: 118). Özellikle Cumhuriyet'in ilanını takip eden dönemde yaşamın her alanına nüfuz etmesi tasarlanan topyekûn bir toplumsal dönüşüm fikrinin varlığından söz edilebilir (Kasaba, 2005: 12-13). Bu doğrultuda dini alan da ulus-devletin üzerinde yükseleceği toplumsal öz arayışına istinaden bir tür ön milliyetçilik evresine karşılık gelecek şekilde ulusallaştırılmış ve yurttaşların inşa edileceği düşünsel zemini teşkil edecek mahiyette iktidarın modernleşme projesinin kapsamına giren sahalardan birini oluşturmuştur. Dinin, inşa edilmesi arzulanan yurttaş profiline uygun biçimde modern ve milli bir değerler bütününe tekabül edecek biçimde yorumlanması yönünde teşebbüslerde bulunan yönetici kadrolar, yeni rejimin önemli bir meşruiyet aracı olarak İslam'ın toplum nezdinde sahip olduğu kitleleri seferber edici etkisinden faydalanmışlardır. DİR'in kurulduğu hafta 5 ve 6 Mart 1924 tarihli iki kararname ile hutbelerde halka eski rejimi anımsatabilecek hiçbir ismin geçirilmeyerek millet ve cumhuriyetin saadet ve selametine dua edilmesi kararlaştırılmıştır (BCA, 030-18-01-01-09-15-13; BCA, 051-V08-2-4-7). 7 Mart 1924'te ise artık hilafet makamının kaldırılması dolayısıyla hutbelerde halife adına dua edilmeyip yalnızca millet ve cumhuriyet için dua edilmesi kararı tekrar belirtilmiştir (BCA, 051-V05-2-1-30). 4 Haziran 1925'te doğrudan devlet kontrolünde bir hutbe mecmuası yazılmasına karar verilmiş, 10 Temmuz 1926'da ise merkezden yazılan hutbelerin tüm camilere dağıtılarak okutulması emredilmiştir (BCA, 051-V08-2-6-1; BCA, 051-V22-3-19-7). Ardından, hükümetin kararı ve Diyanet'in tatbikiyle o güne dek tamamen

Arapça okunan hutbelerin zikir ve salat-u selam kısımları dışında kalan bölümleri 1926'da ve hutbelerin tamamı 1933'te Türkçeleştirilmiştir (Cündioğlu, 1999: 236).¹² 1932 yılında ise ezan Türkçeleştirilerek İslam'ın milli bir formda icrasına yönelik düzenlemeler sürdürülmüştür (Cumhuriyet, 31.01.1932). Buna ilaveten 1934'te daha sonra DİR'in başkanlığını da yürütecek olan Şerafettin Yaltkaya'dan namazın tamamen Türkçe ifa edilebileceğine dair bir fetva alınmıştır (Cündioğlu, 1999: 264). Bu gelişmeler ışığında iktidarın talepleri doğrultusunda ibadetin şekli daha 'modern' ve 'milli' bir hale getirilmiştir. Bu suretle, dinin toplum nezdinde sahip olduğu seferber edici kapasitesi yeni rejimin sekülerleşme politikaları ile uyumlu şekilde işletilerek merkezi iktidarın kontrolünde bir dini ibadet çerçevesi çizilmiştir.

İktidarın yurttaş inşası adına dini bilginin gücünden yararlandığı sahalardan bir diğeri eğitim meselesidir. DİR'in kurulmasıyla aynı gün alınan bir kararla eğitimin birleştirilmesi planlanmış ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu doğrultusunda ulusal eğitimin içeriği tek tipleştirilirken müfredat içinde yer alan dini bilgi alanı da 'makbul vatandaş'lar yetiştirebilme gayesi doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir (Üstel, 2008). 1920'lerde Medreselerin kapatılması sonrasında okullarda dini eğitim, hurafeyle mücadele eksenli hale getirilmiş (Maarif Vekâleti, 1926), İslam'ın özü itibarıyla cumhuriyet değerleriyle örtüşen bir din olduğuna ve iyi bir dindar olmanın vazifelerini layıkıyla yerine getiren vatanına bağlı yurttaşlar olmaktan geçtiğine vurgu yapan ders kitapları hazırlanmıştır.¹³ Eğitim alanında yürütülen bu tip iktidar politikalarıyla dine dair resmi bilgi üretimi tesis edilerek dinsel olana dair referanslar devlet tekeline alınmıştır. Cumhuriyetin bu erken dönem iktidar politikaları, Kemalist hükümetlerin halka ulaşmak için dini araçları nasıl kullandığını gösteren en erken örneklerdir. Bu süreç elinizdeki çalışmada dinin epistemolojik iktidarının sekülerleşme süreçleri kapsamında siyasal iktidarın kontrolünde işler hale getirilmesi biçiminde açıklanmakta olup kökenleri Geç Osmanlı'ya uzanan bir sekülerleşme sürecine işaret etmektedir.

Sonuç

Toplumsal hayatı etkileyen tüm sahaların bilhassa Batılı değerlerle ilintili şekilde yeniden düzenlenmesi doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin idari yapısının merkezileştirilmesine dönük biçimde tecessüm eden girişimler, 18. yüzyıldan günümüze uzanan bir tarihsel süreç içinde ve modernleşme kavramı dâhilinde düşünölmeye uygundur. Dini alanın kurumsal yapısındaki değişimler de bu modernleşme sürecinin veçhelerinden önemli birine tekabül etmektedir. Ancak dini sahayı konu alan tartışmalar bağlamında bu dönem sıklıkla, tarihsel açıdan kendi içinde bir tür ereksel ilerlemeci süreç olarak tahayyül edilmiş ve bu suretle sekülerleşme kavramı, modernleşme amacının nihai aşaması olarak Cumhuriyet dönemiyle bağlantılı biçimde öne çıkarılmıştır. Bu hâkim

perspektif sonucunda sekülerleşme olgusu, eski rejim ile cumhuriyet devri arasında keskin bir kopuş olduğu fikrini destekleyen anahtar bir kavram olarak konumlandırılmıştır. Dini olan ile siyasal olan arasında doğal bir ayırım olması gerekliliğini ima eden bu anlayış sonucunda sekülerlik, genellikle dikotomik bir gerilimin nesnesi olarak dolaşıma girmektedir. Buna ek olarak uluslaşma sürecinin ihtiva ettiği karmaşık ilişkisellikler bütünü tekdüze bir karşıtlık fikrine indirgeyerek analiz eden bu tip yaklaşımlar sonucunda sekülerleşmenin cumhuriyet öncesine uzanan tarihsel geçmişi, literatürde silik hale gelmiştir.

Bu doğrultuda elinizdeki çalışmada sekülerliğin, modernleşme içinde bir kırılma anına tekabül edecek biçimde cumhuriyet rejimiyle beraber zuhur etmiş yüce bir aşama olarak, Kemalist iktidarın dini kamusal alandan tasfiye etme girişimine eşitlenmiş indirgemeci bir model içinde düşünölmeye uygun bir anlam dairesine sıkıştırılamayacağı savunulmuştur. Bu yaklaşımı temellendirmek maksadıyla sekülerliğin modernleşme sürecinin geneline hasredilebilecek bir tarihsel birikim içinde düşünölmelerini olanaklı kılacak şekilde Geç Osmanlı Dönemi'nde fıkhî alanın merkezi bürokratik sistem içindeki kurumsal yapısı incelenmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak fıkhın hukukî boyutunu oluşturan kazai fonksiyonun laikleştirilerek, devletin yasal düzeninin 'modern' değerler etrafında yeniden tasarlandığını ortaya koyan gelişmelere dikkat çekilmiştir. İkinci olarak ise iftai alan, merkezi iktidarın failliğinin meşru dayanağını tesis edebilmek adına dinin epistemolojik iktidarının, siyasal otoritenin kullanımına uygun hale getirilmesine yönelik girişimler çerçevesinde ele alınmıştır. Modernleşme öncesinde merkezi idare bünyesinde bulunan ifta mekanizmasına, modernleşme dönemindeki idari düzenlemeler vasıtasıyla tekke ve tarikatlarla bağlantılı müçtehitler ve şeyhler gibi Saray iktidarının kontrolünde olmayan dini otoritelerin de eklenmesi ile bütün dini bilgi üretiminin devletin denetimine alınması hedeflenmiştir. Bu bağlamda merkezi iktidarın gözetimi dışında faaliyette bulunan dini örgütlenmelerin denetim altına alınması gayesiyle 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşturulan Meclis-i Meşayih ile dini sahada bilgi üretilmesine dönük bir tür siyasal tekel yaratma hedefi içeren Huffaz Meclisi'nin varlıklarına işaret edilmiştir. Buna bağlı olarak, İmparatorluk sathında dini alanda devletin otoritesi dışında bir hareket alanının var olduğu yegâne dini bilgi üretilen mekânlar olarak tekkelerin denetim altına alınmaya çalışılması, devletin, ifta teşkilatının ihtiva ettiği epistemolojik iktidarı ele geçirmeye yönelik somut bir girişimi biçiminde yorumlanmış ve bu sürecin Cumhuriyet dönemine uzanan etkileri takip edilmiştir.

Fıkhî açıdan sahip olduğu nitelik itibariyle herhangi bir siyasal otoritenin onayına ihtiyaç duymaksızın var olabilen ancak İmparatorluğun kuruluşundan itibaren istisnai şekilde merkezi otorite ile ilişkili biçimde işleyen iftai

fonksiyonun, modernleşme süreci bağlamında dinin epistemolojik iktidarının, merkezi idarenin uhdesine geçirilmesi doğrultusunda geçirdiği kurumsal dönüşümler incelenmiştir. Bu suretle sekülerleşme süreçleri kapsamında iftai yetkenin siyasal iktidarın enstrümanlarından biri halinde seferber edilmesinin Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bütünlük arz eden biçimde soğurulduğu ortaya konularak, sekülerleşme kavramının bu bağlamda tasavvur edilmesi önerilmiştir. Bu doğrultuda sekülerlik, dinin toplumsal hayat nazarında ihtiva ettiği epistemolojik iktidarın, merkezi siyasal otoritenin tesisini meşrulaştıran bir dayanak olarak seferber edilmesini mümkün kılan politik girişimleri ifade eden bir anlam çerçevesi içinde ele alınmıştır. Cumhuriyet döneminde sekülerliğin merkezi iktidarların dini bilgi üzerinde tahakküm kurarak toplumsal hayatı düzenlemeye gayret etmesi ile bağlantılı biçimde geliştiği öne sürülmüştür. Bu açıdan Cumhuriyet rejiminin tesisi ve Diyanet İşleri Riyasetinin teşekkülü, modernleşme döneminde fıkhi alanda ortaya çıkan kurumsal ve düşünsel bakiyenin tevarüsü ekseninde ele alınarak, sekülerleşme kavramına dair bütüncül bir yaklaşım geliştirebilmek hedeflenmiştir.

Geç Osmanlı'dan başlayarak devletin fetva verme yetkisi üzerinde bir resmi otorite ihdas etmesi ile taşradaki dini otoritesi kendinden menkul şeyhlerin denetim altına alınarak sahip oldukları epistemolojik iktidarın, merkezi otoritenin güdümüne aktarılması hedeflenmiştir. Dolayısıyla geç Osmanlı döneminde sekülerlik, dini bilgi üretimi üzerindeki devlet tekelinin tesisi anlamında kurumsallaşmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde de merkezi iktidarın dini bilgi üretimini yetkilendiren bir düzenleyici rol üstlenip, dini bilgi üretimi anlamında ifta teşkilatını devletin kurumsal-bürokratik mekanizması içinde tutan uygulamalar üstlenmesi (diyanet gibi) ve taşrada bu resmi otoritenin dışında faaliyette bulunan herkesi illegal konumlandırarak dini bilgi üretimi üzerindeki tekelini kurmaya dönük politikalar izlemesi, cumhuriyet döneminde de sekülerliğin, dinin epistemolojik iktidarını merkezi iktidar bünyesinde konsolide etme eğilimi taşıma açısından önemli bir süreklilik bulunduğunu gösterir.

Bu perspektif doğrultusunda Türk Siyasal Hayatı tarih yazımı açısından sekülerliğin Kemalizm'e hasredilemeyeceği savunulmuş ve tarihsel bakımdan kavramın daha bütünlüklü biçimde modernleşme bağlamında düşünülmesi tercih edilmiştir. Modernleşme deneyimi içinde teşekkül ettiği form itibarıyla sekülerliğin; dini olanı tasfiye etmekten ziyade, onu dönüştürerek kendi yetkesine dâhil etmeye dönük olan, başka bir ifadeyle dinin sahip olduğu epistemolojik iktidarı ortadan kaldırmaktan ziyade kendi yararına işleyecek şekilde ihdas etmek anlamına gelen bir siyasal iktidar aparatı olarak konumlandırıldığı öne sürülmüştür. Sekülerliğin bu konumu itibarıyla, Osmanlı İmparatorluğu ile

Cumhuriyet arasında bir tür veraset ilişkisine konu olduğu sonucuna ulaşılarak, söz konusu süreklilik arz eden merkezi iktidar girişimlerinin, merkezi otoritenin dini alanı düzenleme eğiliminin kökenlerinde yer aldığı öne sürülmüştür.

Sonnotlar

1 Bu resmi anlatının temel referans kaynağı olarak Mustafa Kemal tarafından 1927’de kaleme alınan Nutuk eserine işaret edilebilir.

2 Berkes’in 1964 yılında *The Development of Secularism in Turkey* başlığıyla yayınlanan eserinin Türkçeye *Türkiye’de Çağdaşlaşma* adıyla çevrilmiş olması söz konusu iç içeliğin bir tezahürü olarak görülebilir.

3 Ayrı bir çalışma hasredilmesine ihtiyaç duyan kapsamlı bir mesele olarak merkezi iktidarın sekülerleşme politikaları karşısında dini alanda yaşanan tepkiler ve ortaya çıkan güç mücadelelerini bilhassa Erken Cumhuriyet Dönemi çerçevesinde incelediğim bir çalışma için bkz: Özdemirci, 2022.

4 Bilhassa Cumhuriyet dönemine odaklanarak laiklik ve sekülerlik kavramlarını Kemalist iktidarın dini alanı kontrol etme eğilimi bağlamında değerlendiren dikkat çekici çalışmalar için bkz: Davison, 2006: 222; Göle, 1997: 48-49; Gülalp, 2005: 357; Kadioğlu, 2010: 493; Keyder, 2014: 113.

5 İftanın müftülük makamı çatısı altında merkezi bürokrasinin parçası haline gelmesinin başlangıcı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun istisnai konumu hakkında bkz: Hallaq, 2009.

6 1574 yılında yapılan bir düzenleme ile ulema teşkilatı içinde yer alan müftülüklerin yanı sıra üst rütbeli kadılık ve müderrislik görevleri için yapılacak tayin ve azil işlemlerinde Şeyhülislam yetkili kılınmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 179). Murat Akgündüz de (2002: 108) Sultan Süleyman iktidarında 1545-1574 yılları arasında şeyhülislamlık görevinde bulunan Ebussuud Efendi zamanında “şeyhülislamın tam manasıyla ilmiye sınıfının reisi” olduğunu belirterek aynı tarihsel döneme işaret etmektedir.

7 Bu dönemde hukukun laikleştiği tezini eleştiren alternatif bir yaklaşım için bkz: Miller, 2013.

8 Nizamnamenin orjinal metni için bkz: Varol, 2010: 60-63.

9 Nizamnamenin orjinal metni için bkz: Varol, 2010: 64-68.

854 Özdemirci İ C N (2023). Verasetin İntikali Türkiye’de Sekülerliğin Teşekkülünün İmparatorluktan Cumhuriyete Fikhi Geleneğin Modernleşmesi Üzerinden Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47 (3), 823-861.

10 Aynı dönemde yine Şeyhülislamlığa bağlı olarak Kur'an öğretimi yapılan Dar-ül Huffaz'ların varlığı, bu meclisle bir arada düşünüldüğünde merkezi iktidarın dini bilgiyi üreten ve öğreten kurum olarak kendini hakikatin temsilcisi biçiminde konumlandırmaya çalıştığı söylenebilir.

11 Bu dönemde taşra teşkilatlarındaki müftü, vaiz ve imamların da çoğunlukla görevlerinde herhangi bir değişiklik olmadan çalışmalarını sürdürdüklerini ortaya koyan bir inceleme olarak şu iki esere bakılabilir: Sarıkoyuncu, 1995; Sarıkoyuncu, 1997.

12 1926'da zikir ve selat-u selam kısımlarının Türkçe okunmasının caiz olmadığını belirten DİR'in başkanı Rifat (Böreği), 1933'de bir tamim yayınlarak camilerdeki ahengi bozmamak adına hutbelerin tamamen Türkçe irat edilmesi yönünde direktif verir (Milliyet, 15.03.1933).

13 Bu tip ders kitaplarına örnek olarak bkz: Yusuf Ziya, 1928; İbrahim Hilmi, 1928; Muallim Abdülbaki 1928-1929.

Kaynakça

Açikel F (2002). Devletin Manevi Şahsiyeti ve Ulusun Pedagojisi. İçinde: Bora T (der), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt 4: Milliyetçilik, İstanbul: İletişim Yayınları, 117-139.

Ahmad I D (2014). Shuratic Ifta: The Challenge of Fatwa Collectivization. İçinde: Shah Z A (der), *Ifta' and Fatwa in the Muslim World and the West*. Londra: The International Institute of Islamic Thought, 33-48.

Ahmad F (2015). Modern Türkiye'nin Oluşumu. Çev. Y Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akgündüz M (2002). Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık. İstanbul: Beyan Yayınları.

Anderson B (2015). Hayali Cemaatler. Çev. İ Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.

Arslanpay N (1973). Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Asad T (1986). The Idea of An Anthropology of Islam. Center For Contemporary Arab Studies. Washington, Georgetown University.

Asad T (2007). Sekülerliğin Biçimleri. Çev. F B Aydar, İstanbul: Metis Yayıncılık.

Asad T (2009). The Idea of an Anthropology of Islam. *Qui Parle*, 17(2), 1–30.

Asad T (2015). Dinin Soykütükleri. Çev. A A Tekin, İstanbul: Metis Yayıncılık.

Atar F (1985). İfta Teşkilatının Ortaya Çıkışı. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(40), 19-48.

Özdemirci İ C N (2023). Verasetin İntikali Türkiye'de Sekülerliğin Teşekkülünün İmparatorluktan Cumhuriyete Fikhi Geleneğin Modernleşmesi Üzerinden Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47 (3), 823-861. 855

- Atar F (1995). Fetva. TDV İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul: İSAM Yayınları, 486-496.
- Atar F (1997). Hüküm. İçinde: İ K Dönmez (der), *İslam'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul: İFAV.
- Aybakan B (2005). Muamelat. TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, İstanbul: İSAM Yayınları, 318-319.
- Aytürk, İ (2015). Post-post-Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken. *Birikim*, 319, 34-48.
- Azak U (2010). *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation-State*. London: I.B. Tauris.
- Bauman Z (2003). *Modernlik ve Müphemlik*. Çev. İ Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bein A (2013). *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*. Çev. B Üçpunar, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Belhaj A (2014). *Minority Fiqh as Deliberative İjtihad: Legal Theory and Practice*. İçinde: Shah Z A (der), *Ifta' and Fatwa in the Muslim World and the West*, Londra: The International Institute of Islamic Thought, 49-72.
- Berger L P (1969). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Doubleday.
- Berkes N (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beyaz S (2019). II. Meşrutiyet Dönemi İslam Hukuku Tartışmalarında Diyanet ve Kaza Kavramları. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Çorum: Hitit Üniversitesi.
- Beyazıt Y (2009). Osmanlı İlimiye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar). *Bellekten*, 73(), 423-442.
- Bilmen Ö N (1964). Ahkâm-ı Şeriyye ve Ahkâm-ı Fıkhiyye. *Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 55-72.
- Birinci A ve Çavdar Karatepe T (1997). Halim Sabit Şibay. TDV İslam Ansiklopedisi, C. 15, İstanbul: İSAM Yayınları, 336-337.
- Brinkley M (1995). Fatwa: Process and Function. İçinde: J Esposito (der), *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. Oxford, NY: Oxford University Press, 10-13.
- Bruce S (1992). *Religion and Modernization*. Oxford: Clarendon Press.
- Bulut M (2019). Kelâm-ı Kadîmin Hatasız Basımını Gaye Edinmiş Bir Müessese: Mushaflar Tetkik Heyeti-3. *Diyanet Aylık Dergi*, 342, 30-33.
- Casanova J (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
- 856 Özdemirci İ C N (2023). Verasetin İntikali Türkiye'de Sekülerliğin Teşekkülünün İmparatorluktan Cumhuriyete Fıkhi Geleneğin Modernleşmesi Üzerinden Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47 (3), 823-861.

- Casanova J (2007). Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective. İçinde: Beyer P ve Beaman L G (der), *Religion, Globalization, and Culture*, Leiden: Brill, 101-120.
- Coşkun E (2016). Diyanet İşleri Başkanlığının Kurumsal Statüsüne İlişkin Hukuki Düzenlemeler. (Diyanet İşleri Uzmanlık Tezi). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Coulson N J (1964). A History of Islamic Law. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cündioğlu D (1999). Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet – I, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Dallal A S (1995). Fatwas: Modern Usage. İçinde: J Esposito (der), *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, Oxford, NY: Oxford University Press.
- Davie G (1990). Believing Without Belonging: Is this the Future of Religion in Britain. *Social Compass*, 37, 455-469.
- Davison A (2006). Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik. Çev. T Birkan, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Deringil S (2013). Simgeden Millete. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dole C (2015). Seküler Yaşam ve Şifacılık. Çev. B Cezar, İstanbul: Metis Yayınları.
- Durmuş M (2016). Meclis-i Meşayih’in Kuruluşu ve Sultan II. Abdülhamit Dönemi Faaliyetleri. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Foucault M (2011). “Hakikat ve İktidar”. İçinde: *Entelektüelin Siyasi İşlevi, Seçme Yazılar–I*, Çev. O Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 59-85.
- Gorski P (2003). Historicizing the Secularization Debate. İçinde: Dillon M (der), *Handbook for the Sociology of Religion*, New York: Cambridge University Press, 110–22.
- Gorski P (2005). The Return of the Repressed: Religion and the Political Unconscious of Historical Sociology. İçinde: Adams J, Clemens E S, and Orloff A S (der), *Remaking Modernity: Politics, History, and Sociology*, Durham: Duke University Press, 161–189.
- Gökalp Z (1915). Diyanet ve Kaza. *İslam Mecmuası*, 3(35), 756-760.
- Göle N (1997). Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites. *Middle East Journal*, 51(1), 46-58.
- Gözaydin İ (2008). Religion, Politics, and the Politics of Religion in Turkey. İçinde: Jung D, Raudvere C (der), *Religion, Politics, and Turkey’s EU Accession*, New York: Palgrave Macmillan, 159-176.
- Gülalp H (2005). Enlightenment by Fiat: Secularization and Democracy in Turkey, *Middle Eastern Studies*, 41:3, 351-372.
- Gündüz M (1973). İlk Kur’an-ı Kerim Basmaları. *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 22(1-2), 34-40.
- Özdemirci İ C N (2023). Verasetin İntikali Türkiye’de Sekülerliğin Teşekkülünün İmparatorluktan Cumhuriyete Fikhi Geleneğin Modernleşmesi Üzerinden Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47 (3), 823-861. 857

- Halim Sabit (1915a). Osmanlılar ve Teşri Salahiyeti. *İslam Mecmuası*, 3(27), 628-632.
- Halim Sabit (1915b). Meşihat-ı İslâmiye Teşkilatı. *İslam Mecmuası*, 3(29), 662-664.
- Halim Sabit (1915c). Dinşinaslar ve Fakihler, *İslam Mecmuası*, 3(35), 760-767.
- Hallaq W B (2009). An Introduction to Islamic Law. New York: Cambridge University Press.
- Heper M (2010). Türkiye’de Devlet Geleneği. Çev. N Soyarık, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- İpşirli M (1988). Abdullah Efendi, Yenişehirli. TDV İslam Ansiklopedisi, C.1, İstanbul: İSAM Yayınları, 100-101.
- İsmail Hakkı (1918). Diyanet ve Kaza. *Sebilürreşad*, 15(373), 159-161.
- Kadioğlu, A (1999) Cumhuriyet İradesi, Demokrasi Muhakemesi. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kadioğlu A (2010). The Pathologies of Turkish Republican Laicism, *Philosophy & Social Criticism*, 36(3-4), 489-504.
- Kara M (2011). Tekke. TDV İslam Ansiklopedisi, C. 40, İstanbul: İSAM Yayınları, 368-370.
- Kara M (2017). Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Kasaba R (2005). Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernlik. İçinde: Bozdoğan S ve Kasaba R (der), *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 12-28.
- Kaya S (2017). Akifzade’nin Mecelletü’l-Mehakim İsimli Fetva Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı’da Fetva-Kaza İlişkisi. İçinde: Kaya S (der), *Osmanlı’da Fıkıh ve Hukuk*, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 103-112.
- Kesgin H (2013). Nevazil Kavramı ve Fetva, Kaza İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 365-388.
- Keyder Ç (2014). Türkiye’de Devlet ve Sınıflar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Keyman F (1999) Türkiye ve Radikal Demokrasi: Modern Zamanlarda Siyaset ve Demokratik Yönetim. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Lewis B (2011). Modern Türkiye’nin Doğuşu. Çev. B Tuna, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Luckmann T (1967). The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society, New York: Palgrave MacMillan.
- Maclure J ve Taylor C (2015). Laiklik ve İnanç Özgürlüğü. Çev. İ Güllü, İstanbul: İskenderiye Kitap.
- Mardin Ş (1992). Bediüzzaman Said Nursi Olayı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- 858 Özdemirci İ C N (2023). Verasetin İntikali Türkiye’de Sekülerliğin Teşekkülünün İmparatorluktan Cumhuriyete Fikhi Geleneğin Modernleşmesi Üzerinden Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47 (3), 823-861.

- Martin D (1969). *The Religious and the Secular*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Massicard E (2013). Aleviler: Cumhuriyet Tarihyazımında Unutulmuş Özneler?. İçinde: B Bilmez (der), *Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 140-150.
- Massicard E (2017). *Alevi Hareketinin Siyasallaşması*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Masuzawa T (2005). *The Invention of World Religions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miller R (2013). Fıkıhtan Faşizme Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç, Çev. H Çilingir, İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Ocak A Y (2013). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ortaylı İ (1986). Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine. İçinde: E Kalaycıoğlu ve A Y Sarıbay (der), *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul: Türk Tarih Kurumu.
- Ortaylı İ (1994). *Osmanlı Devletinde Kadı*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ortaylı İ (1997). Osmanlı Devletinde Laiklik ve Hukukun Romanizasyonu. *Erdem Dergisi*, 9(27), 1201-1208.
- Özdemirci İ C N (2022) *Fötr Şapkalı Şih*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özel O (1989). Osmanlı İmparatorluğu'nda Laik Düşünceye Doğru. Ercüment Kuran'a Armağan, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 28(1-2).
- Özkırmılı U ve Sofos S A (2013). *Tarihin Cenderesinde*. Çev. S T Özsakinç. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Parlak D (2020). *Laikleşme Sürecinde Camiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Peker E (2020). Beyond Positivism: Building Turkish Laiklik in the Transition from the Empire to the Republic (1908–38). *Social Science History*, 44, 301–327.
- Salzman A (2004). *Tocqueville in Ottoman Empire*. Leiden: Brill.
- Sarıkoynucu, A (1995). *Milli Mücadele'de Din Adamları I*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Sarıkoynucu A (1997). *Milli Mücadele'de Din Adamları II*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Şakar M (20021). *Kadıdan Hakime*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şemseddin (1915). İslam'da İnhitat ve İntibah I. *İslam Mecmuası* 3(32), 708-715.
- Taylor C (2014). *Seküler Çağ*. Çev. D Körpe, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tunaya T Z (1999). Batılılaşma Hareketleri II. İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık.

Turner B ve Arslan B Z (2013). State And Turkish Secularism: The Case of Diyanet. İçinde: B S Turner (der), *Religious and the Political A Comperative Sociology of Religion*, Cambridge: Cambridge University Press, 206-224.

Uzunçarşılı İ H (1988). Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Üstel F (2008). Makbul Vatandaşın Peşinde. İstanbul: İletişim Yayınları.

Van der Veer P ve Lehmann H (der) (1999). Nation and Religion: Perspectives on Europe and Asia. Princeton: Princeton University Press.

Varol M (2010). Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşayih'in Bilinen Ancak Bulunamayan İki Nizamnamesi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 23, 39-68.

Wilson B (1966). Religion in Secular Society. Michigan: Penguin Books.

Wilson B (2009). The First Translations of the Quran in Modern Turkey (1924–38). *International Journal of Middle East Studies*, 41, 419–435.

Yakut E (2014). Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yavuz Y S (1992). İmam Buhari, Akaide Dair Görüşleri. TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6. İstanbul: İSAM Yayınları, 372-374.

Yurdakul İ (2008). Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zubaida S (2008). İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar. Çev. B K Birinci ve H Hacak. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher E J (2015). Bir Ulusun İnşası. Çev. L Yalçın, Ankara: Akılçelen Kitaplar.

Resmi Kaynaklar ve Arşiv Belgeleri

Hilafetin İlgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun, Resmi Gazete, 06.03.2924, Sayı: 63.

Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, Resmi Gazete, 13.12.1925, Sayı: 243.

Düstur. III. Tertip, Cilt: 5, (1948), 320-321.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1970). Devre II, Cilt 7, Ankara: TBM Meclisi Matbaası.

860 Özdemirci İ C N (2023). Verasetin İntikali Türkiye'de Sekülerliğin Teşekkülünün İmparatorluktan Cumhuriyete Fıkhî Geleneğin Modernleşmesi Üzerinden Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47 (3), 823-861.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Kataloğu.

Müfredat Programları ve Ders Kitapları

Maarif Vekâleti, (1926), İlk Mekteplerin Müfredat Programı, İstanbul: Milli Matbaa.

Abdülbaki, (Gölpınarlı) (1928-1929), Cumhuriyet Çocuğunun Din Dersleri (İlkmektep 5. Sınıf), İstanbul: Tefeyyüz Kitaphanesi.

İbrahim Hilmi, (1928), Türk Çocuğunun Din Kitabı (4. Sınıflar İçin), İstanbul: Hilmi Kitapevi.

Yusuf Ziya, (1928), Dinimiz (Köy Mektepleri İçin), İstanbul: Fütüat Kitaphanesi.

Gazeteler

Cumhuriyet Gazetesi

Milliyet Gazetesi

İğdır Ovasında Geciken Verim: Türkiye-SSCB Ekonomik İlişkilerinin Bilinmeyen Bir Örneği, Serdarabat Barajı

Erdal Bilgiç, İstanbul Topkapı Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü

ORCID: 0000-0002-4788-4865

E-Posta: erdalbilgic@topkapi.edu.tr

Özet

Serdarabat Barajı'nın Aras Nehri üzerinde inşası, İkinci Dünya Savaşı'na doğru bozulmaya başlayan Türkiye-SSCB ilişkilerinde önemli bir yer tutar. Barajın yapımına 1927 yılında Türkiye ve SSCB arasında imzalanan bir mutabakatla başlandı. SSCB kısa sürede İğdır Ovası'nın da sulamada faydalanabileceği barajı tamamladı. İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken Türkiye ve SSCB arasında diplomatik görüşmeler hızlanırken Türkiye, sulama tüneli ve kanallarının yapımının başlanmasını uzunca bir süre erteledi. Diplomatik görüşmeler sırasında SSCB temsilcileri, Serdarabat Barajı'nı Türkiye ile giderek gerilen siyasi ilişkilerin dışında tuttular. Baraja, ilave sulama kanalları ve tüneller yapılarak İğdır Ovası'ndaki tarımsal üretkenliğin artırılabilir olması, Türkiye'nin Bölgedeki iktisadi kalkınmayı erken bir dönemde başlatabilmesine imkân verebilirdi.

SSSB, İğdır Ovası ve üzerinde üretilen tarım ürünlerinin 1930'lar boyunca tek alıcısıydı. SSCB'nin ticaret temsilcilerinin özellikle Doğu Anadolu'daki tüccarlar ile özellikle bu bölgeden canlı hayvan alırken yaptıkları pazarlıklar ve süregelen çekişme haline rağmen; SSCB'nin tarım ürünleri açısından tek ithalatçı olduğu bu Bölgedeki tarımın gelişmesi, SSCB'nin devlet olarak da istediği bir gelişmeydi. Bu nedenle İğdır Ovası'nın Barajdan yararlanması için yapılacak sulama kanalları ve tünellerinin inşasına Sovyetler TurkstroyKurumu aracılığı ile Türkiye'ye teklif verdi. SSCB bürokratları ayrıca projenin 1934'te SSCB'nin Türkiye'ye sağlamayı taahhüt ettiği 8 milyon dolarlık krediden karşılanmasına da itiraz etmediler. Hatta projenin bedeli karşılığında Türkiye'nin ihracat ürünlerinden ithalat yapmaya razı oldular.

Türkiye ve SSCB ekonomik ilişkilerinde önemli bir belge olan Celal Bayar'ın hazırladığı Şark Raporu'nda Moskova elçisi Zekai Apaydın'ın görüşlerine de yer verildi. Bu raporda SSCB'nin Doğu Anadolu'da yürüttüğü dış ticaret politikası eleştirilmekte ve hatta SSCB'ye ağır suçlamalar yapılmaktadır. Doğu Anadolu için gerekli olan tüketim

mallarının SSCB'den alındığını, ancak SSCB'nin ticari kurumlarının bu malları yüksek fiyatla sattığı iddia edilmektedir. Bu raporlarda görülebilecek SSCB'ye karşı olumsuz tutum ile beraber, iki ülke arasındaki ilişkilerin kötüleşmesinde SSCB'nin yaptığı bazı kurumsal düzenlemeler de etkiliydi. SSCB'nin Doğu Anadolu ticaretinde etkin olan Trabzon ve Artvin Konsolosluklarını kapatarak, Kars'ta Sovyet Ticaret Temsilciliği açması, bu düzenlemeler arasında hata olarak kabul edilebilecek büyük bir değişime işaret etmektedir. Kafkaslar üzerinden yapılan ticareti Rusya İmparatorluğu'nun mirasına uygun olarak benzer araçlarla sürdüren Sovyet dış ticaret kurumunun kapatılması Doğu Anadolu ile olan ticareti olumsuz etkileyen diğer bir etkeni. Doğu Anadolu ile yapılan ticarete coğrafi yakınlığını avantaj olarak kullanmak isteyen Sovyet ticaret kurumlarının bölge dış ticaretinde tekel olma planları, bu kurumsal değişimlerle imkânsız hale geldi. SSCB'nin kendi içinde yaşanan kurumsal değişimler, Iğdır Ovası örneğinde olduğu gibi Doğu Anadolu'nun cumhuriyetin erken bir döneminde kalkınmasında Türkiye'nin kullanabileceği bir imkân olma fırsatı haline gelemedi.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Türkiye, Doğu Anadolu, Dış Ticaret, Iğdır Ovası.

Delayed Production in Iğdır Plain: An Obscure Case of Turkey-USSR Economic Relationship, Serdarabat Dam

Abstract

The construction of the Serdarabat Dam on the Aras River had an important place in the relations between Turkey and the USSR, which began to deteriorate towards the Second World War. The dam's construction started in 1927 with an agreement signed between Turkey and the USSR. In a short time, the USSR completed the dam, which could also be used for irrigation in the Iğdır Plain. As diplomatic talks between Turkey and the USSR accelerated in the run-up to the Second World War, Turkey postponed the construction of the irrigation tunnels and canals for a long time. During the diplomatic talks, the USSR representatives kept the Serdarabat Dam out of the increasingly strained political relations with Turkey. The construction of additional irrigation canals and tunnels to the dam could have increased agricultural productivity in the Iğdır Plain, allowing Turkey to start economic development in the region early.

Throughout the 1930s, the USSR was the sole buyer of agricultural products produced in and around the Iğdır Plain. Despite the negotiations and ongoing conflicts between the trade representatives of the USSR and the merchants in Eastern Anatolia, especially when buying livestock from this region, the development of agriculture in this region, where the USSR was the sole importer of agricultural products, was a development that the USSR also wanted as a state. For this reason, the Soviets offered the construction

of irrigation canals and tunnels for the Iğdır Plain to benefit from the dam to Turkey through the Turkstroy institution. The USSR bureaucrats also did not object to the project being financed out of the 8-million-dollar loan that the USSR had committed to provide to Turkey in 1934. They even agreed to import Turkish export products in exchange for the cost of the project.

The Eastern Report prepared by Celal Bayar, an essential document in the economic relations between Turkey and the USSR, also included the views of the Moscow ambassador Zekai Apaydın. In this report, the foreign trade policy of the USSR in Eastern Anatolia is criticized, and even heavy accusations are made against the USSR. It is claimed that the consumer goods necessary for Eastern Anatolia were purchased from the USSR but that the commercial institutions of the USSR sold these goods at high prices. Along with the negative attitude towards the USSR that can be seen in these reports, some institutional arrangements made by the USSR were also influential in deteriorating relations between the two countries. The USSR's closure of the consulates in Trabzon and Artvin, which were active in Eastern Anatolian trade, and the opening of the Soviet Trade Representative Office in Kars points to a significant change that can be considered a mistake among these arrangements. The closure of the Soviet foreign trade institution, which continued the trade through the Caucasus with similar means in accordance with the legacy of the Russian Empire, was another factor that negatively affected the trade with Eastern Anatolia. With these institutional changes, the plans of the Soviet trade institutions, which wanted to use geographical proximity as an advantage in trade with Eastern Anatolia, to monopolize the region's foreign trade became impossible. As in the case of the Iğdır Plain, the institutional changes within the USSR could not become an opportunity for Turkey to utilize in the development of Eastern Anatolia in the early republican period.

Keywords: USSR, Turkey, Eastern Anatolia, Foreign Trade, Iğdır Plain

1935-1942 Türk-Sovyet Ekonomik ve Politik İlişkileri

Soğuk Savaş dönemi Türk-Sovyet ilişkileri literatürü¹ iki ülke münasebetlerinin 1936 Montrö görüşmelerinden sonra bozulduğunu iddia eder ancak son zamanlarda üretilen metinler bu tezi sorgulamaktadır. Türkiye'nin 1930'ların ikinci yarısında Batı ile yakınlaşması bu literatüre göre Sovyetleri memnun etmedi. Sovyetlerin Boğazları korumak konusunda sürekli ısrarcı olması ve askeri güç konusunda yardımcı olacağını deklare etmesinden dolayı Türkiye Çarlık döneminin rüyalarının tekrar dirildiğini düşündü (Gürün, 2010: 168). Sovyetler bu teklifin Tefik Rüştü Aras ve Karahan arasındaki ikili görüşmeden kaynaklandığını belirtmektedir. Boğazların savunmasının Sovyetlere bırakılması söz konusu olamazdı. İngiltere ile olan münasebetlerin Montrö'den sonra

gelişmesi üzerine Sovyetler bu durumu Türkiye'nin Batı ile yakınlaşması olarak algıladı (Tacibayev, 2004: 111). Üstelik Türkiye ve İngiltere bir ticaret anlaşması imzalayarak Türkiye'nin Batı ile olan yakınlaşmasını pekiştiriyordu. İsmet İnönü'nün ilerleyen yıllarda -1937'de- başbakanlıktan istifa etmesinin ardından Türkiye'nin Sovyetler ile olan ilişkileri iyice bozuldu (Tacibayev, 2004: 118-122).

Genel literatürün aksine Türk-Sovyet ilişkileri Montrö Konferansından sonra değil, SSCB-Almanya Saldırmazlık Anlaşması'nın ardından bozulmaya başladı. İki savaş arası dönemde Türkiye ve Sovyetler jeopolitik bazı meselelerde anlaşmazlık yaşasalar da anti-empyrialist amaçlarda ortak paydalar buldular (Tacibayev, 2004: 118). 1936'dan sonra iki ülke ilişkileri Atatürk ve İsmet İnönü'nün Sovyetlerle olan dostluktaki ısrarı üzerine, ilişkiler Karadeniz'de iki tarafın çıkarlarının büyük ölçüde örtüşmesine devam etti (İşçi, 2020a: 734). Türkiye'nin Sovyetler ile olan ilişkileri düşüşe geçmiş olsaydı Kasım 1936'da başlayan yeni ticaret anlaşması görüşmelerinde Moskova elçisi aracılığıyla SSCB'de, Turkstroy² üzerinden, yeni fabrikalar, makine ve teçhizatlar için 100 milyon dolarlık kredi alma teklifinde bulunmazdı. Sovyetler kredi isteği karşılığında Türkiye'den yapılacak olan ithalatın artacağını hemen anladı, ancak teklifini 7,5 milyon dolarlık ürün ithal etme garantisinin 15 milyon dolara yükseltilmesi olarak yeniledi (İşçi, 2020b: 58). Anlatılanlardan genel bir kanı çıkarmadan önce 1930'ların başından sonuna doğru iki ülke ilişkilerinin politik seyrine bakmak gerekir.

1929 yılında Sovyetler ve Türkiye, 1925 yılında imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması'nı 2 yıl daha uzatma kararı aldı. 1930 Aralık ayında, ülkelerin savaş gemilerinin karşılıklı olarak limanlarını ziyaret edebileceğine dair protokol imzalandı. 1931 yılında Ankara'da bir protokol daha hazırlandı. Protokole göre iki ülke Karadeniz'deki filolarını güçlendirebilecekti. 1930 yılının Ekim ayında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Moskova'yı ziyaret etti. SSCB Dışişleri Bakanı Maksim Litvinov ile görüşüp son yıllardaki uluslararası durum hakkında görüş alışverişinde bulundular. 1931 yılının Ekim ayında Litvinov karşı bir ziyaret gerçekleştirdi. 1932 yılının Nisan-Mayıs aylarında Sovyetler bu kez İnönü ve beraberindeki heyeti ağırladı. Sanayileşme için danışma niteliğinde olan bu ziyaret Sovyetlerin çeşitli şehirlerinde yer alan fabrikaları ziyaretle devam etti. Türkiye bu ziyaret neticesinde Sovyetlerden bazı fabrikalar için kredi aldı. 26 Ekim 1933 tarihinde Ankara bu kez içinde Vorosilov³, Budennyı⁴ ve Karahan⁵ gibi konukların olduğu ekibi, Cumhuriyetin onuncu kuruluş yılında ağırladı (Koptevskiy, 2003: 85-86). İyi geçen yılların ardından Avrupa'da İtalyan ve Alman faşizmi tehdidi yükselmeye başlayınca doğal olarak Türkiye ve SSCB boğazların güvenliğinden endişe etmeye başladı. Diğer ülkeler ile olan politik ilişkilerin seyri Boğazlar ve Karadeniz'in güvenliği üzerinden iki ülke ilişkilerinin

seyrini de belirledi.

Milletler Cemiyeti'nin Londra Konferansı'nda Rüştü Aras ile bir araya gelen Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'un ilk edindiği izlenim Türk bakanın kafasının karışık olduğuydu. Konferansın devam eden günlerinde Sovyet bakanı, Aras'ın kendileri ile beraber hareket etmesi konusunda Aras'ı ikna ettiğini Moskova'ya telgraf yoluyla bildirdi. Almanya ve İtalya'nın dünya barışını tehdit ettiği günlerde Arasboğazların güvenliğine karşı herhangi bir endişe altında Türkiye'nin yeni bir proje sunacağını ve boğazları silahlandıracağını söyledi. Sovyet bakan bu önerinin zorluklarla karşılaşacağını, genel kurulda yalnız kalacaklarını ve önerilerinin kabul edilemeyeceğine hazır olmaları gerektiğini Aras'a ilettili (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 19.cilt, 1974: 187).Boğazlar meselesi üzerinde Türkiye'nin 16 Nisan'da verdiği notaya Sovyetler, Türkiye'nin haklarını tanıdığını ve barışçıl yollardan bu sorunun çözüleceğine olan inançlarını devam ettirdiklerini cevaben ilettili (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 19.cilt, 1974: 231).Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov Montrö Konferansı'nda yaptığı konuşmada Türkiye'nin önerdiği şekilde Boğazlar meselesinin çözümlenmesinden yana olduklarının altını çizdi (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 19.cilt, 1974: 310). Ancak, sorunun çözülmesi için Londra Konferansı'nda tarafların birbirlerinin endişelerini gidermesi çözüm olmadı.

Lozan'da ve devam eden yıllarda halledilmeyen Boğazlar sorununun görüşülmesi için 11 Nisan 1936'da Fransa, İtalya, İngiltere, Sovyetler, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan ve Japonya Montreux'de toplandılar. Konferansta İngiltere ve Fransa İtalya'nın yavaş yavaş artan saldırgan politikasından dolayı Türkiye'yi destekledi. İngiltere bu durumundan faydalanarak aynı zamanda Türkiye ve Sovyetler arasındaki sıkı bağları hedef alıyordu. Montreux sonunda Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin savaş gemilerinin belli bir tonajın üstündekilerin giriş çıkışları engellenmiş oldu. Sovyetler ve Türkiye'nin güvenlik ihtiyacı böylece karşılanmış oldu (Gasratyan ve Moisiyev, 1981: 133-139). 1936 Montruex görüşmelerinden hemen sonra bazı metinlerde yazılanın aksine Türkiye ve Sovyetler arasındaki ilişkiler bozulmadı. İki ülke ilişkilerini pragmatik çıkarlarının üzerine değil, daha çok emperyalistlere karşı olan tutumları üzerine kurmuşlardı. Sovyetlerin ve Türkiye'nin özellikle Karadeniz'i emperyalist çıkarlardan koruma güdüsü örtüşüyordu (İşçi, 2020a: 734-735).

SSCB'nin Ankara elçisi Karahan, İsmet İnönü ile olan 13 Kasım 1936'daki görüşmesinde Türkiye'nin o dönemde güvenliği için imzaladığı paktlardan bağımsız olarak Türkiye'nin herhangi bir tehlike anında Sovyetlere olan güveninin devam ettiğine dair izlenim edindiğini belirtmekteydi. Görüşmede Karahan'ın İngiltere'nin sözlerine güvendikleri imasını reddeden İnönü kesin bir dille Türkiye'nin Sovyetlerin güvenini sarsan bir davranış içerisinde olmadığını

söyledi. Karahan'ın ilettiğine göre, Sovyetlerin tek isteğinin bağımsız bir devlet olan Türkiye'nin dışişlerine karışmak olmadığı, ancak geleceğine yön veren adımlar attığında kendileri ile paylaşılmasıydı (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 19.cilt, 1974: 567). İki ülkenin diplomatları atılan her adımdan ve görüşülen her devletten artık yeni anlamlar ve çıkarımlar yapmaktaydı.

1937'nin Şubat ayında gerçekleşen ve ağırlıklı olarak Hatay meselesinin konuşulduğu Karahan ve İnönü aynı zamanda Karahan'ın endişeleri üzerine Almanya ve Türkiye'nin yakınlaşması da bahse konu oldu. Almanya'nın Türkiye'nin dış ticaretinin neredeyse yarısını ele geçirmesi SSCB'yi iki ülkenin yakınlaştığına dair endişeye sevk ediyordu. Sovyetlere göre artan dış ticaret etkisi Türkiye'nin dış politikasına artan etki demektir. İnönü elçiye, Almanya ve Fransa arasındaki olası bir savaşta tarafsız kalacaklarını söyledi. İnönü'ye göre Almanya ve İtalya Hatay meselesinde Türkiye'yi sadece Fransa karşıtı oldukları için destekliyordu (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 67). İnönü ayrıca bu toplantıda Türkiye'nin yakın zamanda tarım ile ilgili makineleşme yoluna gidecek bazı atılımlar içinde olduğunu ve Sovyetlerin bu konudaki engin tecrübesinden faydalanmak istediklerini belirtti (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 67). Sovyetlerin derdi Doğu Anadolu başta olmak üzere Türkiye pazarlarında hâkim olacak Alman ve İtalyan ürünlerinin Türkiye siyasetinin yönünü değiştirmesiydi; Türkiye ise ikinci sanayi planı için kaynak bulma derdindeydi.

1937'nin ilerleyen aylarında Türkiye'nin Moskova elçisi aracılığıyla Fransız basınında çıkan ve Türkiye'nin mihver devletleri ile yakınlaşmasının söz konusu olmadığına dair bir nota verdi. Hemen ardından Sovyetler 1937 yılında Rüştü Aras ve Şükrü Kaya'nın gerçekleştireceği Moskova ziyaretinden son derece memnun olacaklarını belirtti (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 169). TASS Haber Ajansı 17 Haziran 1937'de Tevfik Rüştü ve Şükrü Kaya'nın Moskova ziyareti hakkında Türkiye ile Sovyetler -barışsever iki ülke- arasındaki ilişkilerin güçlenmesi için yapılan bir gezi olduğuna dair haber yaptı (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 390).

Yeni elçi Karskiy'in⁶ iyi niyet mektubunu sunduğu görüşmenin üzerinden çok geçmeden Rüştü Aras ve Şükrü Kaya Moskova'yu ziyaret etmeden önce Sadabat Paktı'nı imzalamak üzere İran'a uğradı. Sovyetler, Paktın imzalanmasında İngiltere'nin parmağı olduğunu düşünüyordu. İki ülke arasındaki ilişkilerin dalgalı seyri, Paktın imzalanmasından 1937'in sonuna kadar devam etti. Nion Konferansı'nda Menemencioğlu ve Halkların Dışişleri görevlisi Nion Konferansı'nda görüşme fırsatı buldular. Ancak Nion Konferansı Sovyet yazınına göre aynı zamanda İnönü ve Mustafa Kemal'in arasını açan görüşlerin ortaya çıktığı konferans oldu. Bu aynı zamanda Sovyetler ve Türkiye arasındaki negatif

ilişkilerin başlangıcı olarak da yorumlandı (Gasratyan ve Moisiyev, 1981: 143-145).

Türk diplomatların ziyaretinin ardından Sovyetlerin Türkiye'ye yeni atanan Ankara Büyükelçisi M.A. Karskiy iyi niyet mektubunu sunmak üzere 2 Haziran 1937'de Mustafa Kemal'in huzuruna çıktı. Elçi burada açık sözlü davranmak istediğini ve son zamanlarda Türkiye ile Sovyetler arasında bazı yanlış anlaşımaların olduğunu söyledi. Mustafa Kemal ise Litvinov ile İnönü arasında geçen dostane görüşmenin buzları erittiğini düşündüğünü söyledi. Büyükelçi Karskiy görüşmede bir kez daha Türkiye ile Sovyetlerin arasına girilemeyeceğinin teyit edildiğini Moskova'ya bildirdi (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 284). Ancak 14 Aralık 1937'de elçilik görevlisi Zalkind Ankara'da bir kabine değişikliği olduğunu haberini ilettili. Yeni hükümet kurulduğundan bu yana ne Bayar'ın ne de Mustafa Kemal'in ağzından Sovyetler ile olan dostluk hakkında bir demec çıkımmıştı (Dokümanı Vneshney Politiki SSSR 20.cilt, 1976: 655). Montreux'nün ardından değil ancak Bayar'ın yeni kabineyi kurmasıyla Sovyetlerle olan ilişkilerin yavaş yavaş soğuduğunu söylemek mümkündür.

1930'lu yılların politik olarak gelişen sıcak atmosferi kültür faaliyetlerine de yansıldı. 1936'da Sovyet-Türk kültürel ilişkilerinin gelişmesi için katkı sunacak Ankara'da bütün bakanlıkların iştirak edebileceği özel bir komisyon kuruldu. Komisyon başkanı olarak Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu seçildi. VOKS'un (Vsesoyuznoe Obshestvo Kultornoy Svyazi s Zagranitse - Yurtdışı ile Bütün Sovyet Kültür İlişkileri) komisyon başkanı Menemencioğlu'na, gelecekte kültürel ilişkileri geliştirme adına nasıl bir planlama yapıldığına dair soruların olduğu mektuba Genel Sekreter tarafından cevap verilmedi (Sverçeskaya, 1983: 60-62). Oysa 1930'ların ilk yarısı iki ülke arasında sadece dışişleri üzerinden değil, kültür ve sanat üzerinden de yürüyen sıkı temaslara şahit olunmuştu.

1938 yılında Moskova elçisi Zekai Apaydın, VOKS'un diğer ülkelerle olan bağlantılarını ve kültürel faaliyetlerin raporlarını istediği bir mektup yazdı. VOKS elçinin istediği raporların yanında kurumun iki ülke arasındaki eğitim, bilimsel ve sanatsal faaliyetlerin gelişmesine katkı sunmak istediklerine dair bir mektup da gönderdi. Menemencioğlu'nun kurduğu komisyon ile ilişkilerini geliştirmek isteyen VOKS'a yine bir cevap verilmedi. Arkasından gelen İkinci Dünya Savaşı arifesinde ve savaş yıllarında Sovyetler ve Türkiye arasındaki kültürel bağlar iyice zayıfladı. 1937'de ünlü Rus şair Puşkin'in yüzüncü ölüm dönümü anlamaları Türkiye'de gerçekleştirilen son kültürel faaliyet oldu. 1937'nin Şubat ayında VOKS Ankara, İstanbul ve İzmir'e Puşkin ile alakalı gravürleri, fotoğrafları, Fransızcaya çevrilmiş metinlerini, gazete kupürlerini ve birkaç da büstünü gönderdi. 17 Şubat günü Ankara Halkevinde Aleksandr Puşkin'in

hayatını anlatan bir sunumun ardından konserle beraber “Dubrovskiy” isimli filmin gösterimi yapıldı. Konser Puşkin’in şiirinden alıntılarla bezenmiş bir opera eseri idi (Sverçeskaya, 1983: 60-62).

Türk-Sovyet Ekonomik İlişkilerinin 1930’ların İkinci Yarısındaki Durumu

SSCB, Türkiye ile olan ticaret ilişkilerinde 1920’lerin başından itibaren Doğu Anadolu’ya özel bir anlam atfetti. Doğu Anadolu’nun Sovyetlerin nezdinde özel bir yerinin olmasının sebebi Rus İmparatorluğu zamanında bölgede yer alan önemli şehirlerin elli sene kadar Rus hakimiyetinde kalması ve buralarda Rus mallarının bölge pazarlarında önemli satış oranlarını yakalamasıydı. Sovyetler bu mirasın devamından yanaydı. 1936 yılına kadar KÜTYK (Zakgostorg- Kafkaslar Üzerinden Ticaret Yapan Kurum) ile Doğu Anadolu’da ithalat ve ihracatına yön veren Sovyetler Birliği bu kurum ile aynı zamanda bölgenin önde gelen eşrafi, tüccarı ve devlet yetkilileri ile her zaman iyi ilişkiler geliştirmeye çaba gösterdi. KÜTYK 1930’ların ortalarına kadar Doğu Anadolu’dan önemli miktarlar canlı hayvan ithalatı yaptı, karşılığında çoğunlukla Sovyet malı ihraç ederek ticaretin yürütmesinde büyük katkı sağladı (Bilgiç, 2020a: 57-77).

1927 ticaret anlaşmasına kadar Batı Anadolu’da ticaret ilişkilerini Arcos ve Russoturk isimli iki anonim şirket üzerinden yürüttü. Sovyetler Birliği bu kurumlar ticaret anlaşması ile Ticaret Temsilciğine dönüşünce KÜTYK’un yine kendi bünyesi altında Doğu Anadolu özelinde çalışmaya devam etmesini sağladı. Ticaret anlaşması görüşmeleri boyunca İğdır Ovası’nın sulanması için planlanan Serdarabat Barajı’nın yapımı ile ilgili bir konu gündeme gelmedi. Aras Nehri üzerinde bir barajın yapılması için gerekli görüşmeler Kars ilinde tamamlandı ve imzalandı (Bilgiç, 2020b: 309-356).1930’ların ortasında Sovyetler Birliği Türkiye’ye sanayi mallarını ithal etmesi için faizsiz kredi verince Turkstroy isimli kurum, Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerinde etkin olması için kuruldu. Kredinin gerekliliklerinin yerine getirilmesinde, makinelerin, teçhizatın ihracat ve montajında yetkili olan kurum Serdarabat Barajı’na yapılacak olan sulama kanal ve tünellerinde bir kez daha ortaya çıktı. Ancak burada Sovyetlerin etkin olması engelleyen durum KÜTYK’nin 1936 yılında kapatılmasıydı. Kurum kapatılınca bölgenin ekonomisinde Sovyetlerin etkinliği azaldı.

1927 yılında imzalanan ticaret anlaşmasında yer alan Sovyet ürünlerinin ithalatı sonucunda elde edilen ihracat sertifikaları bazı grupların elinde yüksek kazanç sistemine dönüşünce Sovyet ticaret uzmanları yeni bir anlaşma modeli üzerinde ısrarcı oldular. Böylelikle netto-balans sistemi üzerinden bir ticaret anlaşması imzalandı. 14 Ocak 1930’da Moskova’da başlayan yeni ticaret anlaşması görüşmeleri 16 Mart 1931’de imza ile sonuçlandı. İlerleyen aylarda Türkiye dünya ekonomik krizinin etkisiyle bazı ithalat ürünlerine kısıtlamalar getirdi. Sovyetler bu durumu anlayışla karşıladı. 1932 yılında yapılan

görüşmeler neticesinde taraflar ticaret anlaşmasına ek bir protokol imzaladılar. Kabul edilen yeni maddelere göre, iki taraf arasında netto-balansa dayanan bir ticaret rejimi geçerli olacaktı. Dünya dış ticaretindeki azalmaya rağmen, 1929-1933 yılları arasında Sovyet-Türk dış ticareti iyi bir performans gösterdi ve 14,6 milyon liraya ulaştı. 1931 yılı ayrıca Sovyet Ticaret Temsilciliğinin başta Ankara ve İzmir olmak üzere Türkiye’de birçok ticaret fuarına katıldığı yıl oldu. 1935 yılında İzmir fuarında Sovyet standı katılımcılar arasında en iyi pavyon olarak ödüllendirildi.1934-1938 arasında Türkiye’nin uyguladığı sanayi planının tamamına harcanan sermayenin üçte biri Sovyet kredisinden karşılandı (Koptevskiy, 2003: 86-88).

1935 yılının temmuz ayında Bayar, İş Bankası Müdürü ve Sümerbank Genel Müdürü ile Sovyetlere ziyarette bulundu. Moskova, Kiev, Leningrad, Tula ve Kramatorsk’taki fabrikaları inceleme fırsatları oldu. Diğer yandan 1935 yılının yaz aylarında İsmet İnönü Ermenistan’ın Türkiye sınırında bulunan Serdarabat Barajı’na bir ziyarette bulundu. Buradaki ifadelerinde Türkiye’nin sulama imkânlarından faydalanmasının büyük yararlar sağlayacağı üzerinde durduğu görüldü. 7 Kasım 1935’te, 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Protokolü on yıl daha uzatıldı. Aynı yıl SSCB, Türkiye ile dış ticaret yapan ülkeler arasında beşinci sıraya yerleşti. Bu yıllarda SSCB’nin Teknoeksport isimli ticaret kurumu Türkiye içindeki satışlarında çok aktifti. Makine ve teknik aksam ithalatının 1936’da %25’i, 1937 yılında %40’ı bu kurum tarafından karşılandı (Koptevskiy, 2003: 86-88).1935’te İnönü Kayseri fabrikasının açılışında Türk-Sovyet dostluğunu överken aynı zamanda Sovyet teknolojisinin geldiği yerin gurur verici olduğunu söylüyordu. 8 Ekim 1937 tarihinde SSCB ile Kliring⁷ sistemi üzerine dayalı yeni bir ticaret anlaşması imzalandı. Kliring sistemine dayanan dış ticaret sistemi daha sonraları Sovyetlerin dış ticaretinde 1980’li yıllara kadar önemli bir yer tutacaktı. SSCB, dış ticaretinin neredeyse üçte ikisini bu sistem ile yapar hale geldi. 9 Ekim 1937’de Mustafa Kemal Nazilli fabrikasının açılışında bizzat bulundu. İki fabrika Türkiye’nin kumaşa olan dış bağımlılığını neredeyse yarı yarıya düşürdü (Koptevskiy, 2003: 90-92).

Sovyetlerin Türkiye ile olan ticaret ilişkilerini etkileyen önemli faktörlerden biri, kendi içinde dış ticaret ile uğraşan kurumlarını yeniden yapılandırmasıdır. İran-Türk ticaret kurumu da Sovyetlerin doğu ülkeleri grubuna aldığı İran ve Türkiye ile olan dış ticaret ilişkilerini yürütmek üzere kuruldu. Her ne kadar Türkiye’nin ilk sanayi planına kredi ile destek verilse de Nazilli fabrikasının açılışı dış politikadan nasibini aldı. İran-Türk Ticaret Kurumuna İstanbul’daki Sovyet Ticaret Temsilciliği tarafından yazılan mektuba göre, 25 Ekim yerine Nazilli fabrikası alelacele 9 Ekim 1937’de açıldı. Ayrıca mektupta Sovyet Ticaret Temsilciliğinin açılış törenine davet edilmediği yazıyordu. Nazilli fabrikasının

montaj işlemlerinde planlandığı gibi, 125 kişi değil 63 Sovyet çalışanı bulundu. Teknoloji İhracat Kurumunun çalışmalarından Türk tarafının memnun olmadığı ve bazı şikayetlerin Ticaret Temsilciliğine ulaştırıldığı bildirildi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 2586, s:1-4).

1930'ların ikinci yarısında Almanya'nın Türkiye'nin dış ticaretinde olan payı giderek artmaya başladı. Almanya'nın Türkiye ekonomisinde payını artırıyor olması, Sovyet dışişleri bürokratlarını endişelendirdiği gibi dış ticaret uzmanlarını da rahatsız ediyordu. 1936'da Türkiye ihracatının %51'ini ithalatının ise %49,5'ini Almanya ile yapar hale geldi. Alman hükümeti dış ticaretin aktif rol aldığı ülkelerin dışişlerini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebileceğini düşünüyordu. 1938'de Türkiye'ye mihver devletlerine katılma teklifi sunduğunda Türkiye bu teklifi reddetti. Dahası Türkiye 16 Ocak 1939'da imzaladığı anlaşma ile uluslararası kamuoyuna tarafsızlığını ilan etmiş oluyordu. Almanya'nın dış ticaretindeki hakimiyetini kırmak için diğer ülkelerle olan temaslarına devam eden Türk hükümeti, İngiltere'den 1938'de 16 milyon sterlinlik bir kredi sağladı ve 1939'da Akdeniz'de çıkabilecek herhangi bir tehdide karşı iki ülkenin birbirine yardım edeceğini taahhüt eden bir anlaşma imzaladı (Koptevskiy, 2003: 84). Sovyetlerin Türkiye'nin sınırında yer alan şehirlerini kendi sınır ekonomisinden ayrı düşünmemesi Serdarabat Barajı'na bağlanacak sulama kanal ve tünellerinin önemini artırıyor. Sovyetlerin ana amacı bölge üreticileri ve tüccarları ile sıkı ilişki kurarak onları olası bir Alman etkisinden korumaktı.

Devrimin 19. yıl kutlamalarında bir araya gelme fırsatı bulan Moskova Büyükelçisi Apaydın ve Litvinov görüşmelerinde, Türk-Sovyet ilişkilerinin karşılıklı ekonomi ve politik birlikteliğe dayandığını teyit ettiler. Ancak Apaydın, 1930'ların başında 20 milyon lira seviyesinde olan dış ticaret hacminin 8,5 milyon liraya kadar gerilemesinden rahatsızdı. Aradan geçen altı yılda dış ticaret hacminin bu kadar düşmesi elçiyi endişelendiriyordu. Görüşmenin bu minvalde ilerlemesinin ardından Stalin yeni ticaret anlaşması görüşmelerinin başlaması için dışişleri ve ticaret bakanlıklarına talimat verdi. Görüşmeler esnasında Apaydın, Sovyetlerden 100 milyon dolarlık bir kredi talebinde bulundu. Elçiye göre Sovyetler Türkiye'nin ikinci sanayi planını, vereceği kredi ile destekleyebilirdi. Kredi tarımsal üretimin artırılması, yeni fabrikaların kurulması, Karadeniz'de yeni ticaret limanlarının inşa edilmesi gibi yatırımlarda kullanılacaktı. Geri ödeme ise tarım ürünleri aracılığıyla 112,5 milyon dolar olarak yapılacaktı. Sovyetler yeni kredi verme teklifini kabul etmedi ancak dış ticaret hacmini artırmak için bazı tedbirlerin alınabileceğini söyledi. Örneğin, kuru üzüm ve incir alımları artırılabilirdi. Ancak bunun iki ülke arasındaki ticareti elçinin istediği seviyeye ulaştırmayacağı açıktı (İşçi, 2020a: 751-754). Sovyetlerin eğer kredi verme gibi bir imkânı olsaydı bu krediyi özellikle Doğu

Anadolu için kullanmak isteyeceği yorumu yapılabilir. Sovyetler Türkiye'nin batısına zaten istediği ürünleri satabiliyordu. Yine Batısından istediği ürünleri Kliring veya kredi geri ödemesi içine dahil edipithal edebiliyordu.

Celal Bayar'ın Şark Raporu'nda SSCB'nin Doğu Anadolu ile Dış Ticaretine Bakışı

Bayar, 11 Eylül-21 Ekim 1936 arasında,daha sonra Şark Raporu'na dönüşecek olan, izlenimlerini edindiği Zonguldak, Sinop, Samsun, Ordu, Trabzon, Rize, Artvin, Ardahan, Kars, Çıldır, Beyazıt, Erzurum, Van, Muş, Siirt, Diyarbakır, Malatya, Mersin ve Konya illerini ziyaret etti. Rapor Aralık 1936 sonunda İsmet İnönü'ye teslim edildi. Bayar Karadeniz ile Doğu Anadolu bölgelerininve Malatya ve Adana gibi illerin ekonomilerini birbirinden ayrı düşünmüyordu. Bayar Şark Raporu öncesinde, 13-28 Temmuz 1935 tarihlerinde, Sovyet Rusya'ya düzenlediği gezi sırasında birçok şehir ve fabrika görme şansına ulaştı. Bayar'ın raporuna etkisi açısından Sovyetlere düzenlediği gezinin yanı sıra Türkofis'in isteği üzerine Moskova Büyükelçiliği tarafından hazırlanan 26 Ağustos 1936 tarihli raporu da belirtmek gerekir (Bayar, 2006: 18-19).

Moskova Elçiliğinin hazırladığı rapor, Sovyetleri ağır itham altına alan suçlamalarla doludur. Elçilik 1931'den beri SSCB pazarlarının yabancı tüccarlara kapalı olduğunu söylemektedir. Elçilik raporuna göre dış ticaretteki tekel sistemi geçerli olunca SSCB'nin dış ticarete konu olan mallardan istedikleri şekilde faydalandıklarını belirtmektedir. İnisiyatifin SSCB'nin elinde olmasından dolayı SSCB tarafı Türkiye ile olan dış ticaretinden kârlı çıkmaktadır. Diğer yandan SSCB istatistiklerinde dış ticaret verileri olduğundan yüksek verilmektedir. Raporda Sovyetlere olan suçlamalar daha ileri gitmekte ve SSCB ticaret kurumları tekelcilikle ve soygunculukla itham edilmektedir. Moskova elçisi Zekai Apaydın'a göre Türkiye Doğu Anadolu'daki tüccarlarını ezdirmemek için aynı şekilde karşılık vermelidir ve bir tekel altında tüccarlarını toplamalıdır. Elçi İran'ın böyle bir kurumu, tüccarlarını Sovyet ticaret kurumlarına karşı korumak üzere İran hükümetinin oluşturduğunu örnek vererek anlatmaktadır. Doğu illerinde Sovyet kurumlarının yıkıcı ve zorba muamelelerine maruz kalan tüccarlar canlı hayvan ve yün karşılığında petrol ürünleri, şeker, tekstil, demir ve cam ithal etmektedir (Bayar, 2006: 20-21). Moskova Elçisinin raporunda Sovyetlerin Türkiye ile olan dış ticaretine bir diğer müdahalenin yeni ticaret anlaşması imzalayarak müdahale edebileceğini iddia edilmektedir (Bayar, 2006: 22). Raporun hazırlandığı yıllarda Türkiye zaten Kliring sistemi üzerine kurgulanan ticaret anlaşmaları imzalıyordu. Ayrıca Türk ofis ve birlikler adı altında üretici ve tüccarlarını diğer ülkelerin mallarına karşı korumaya başlamıştı. Yani Moskova elçisi zaten hâlihazırda uygulanan bir politikadan bahsetmekteydi.

Bayar'ın raporu canlı hayvan ihracatı konusunda SSCB verilerini doğrular niteliktedir. Doğunun geniş çayırları ve meraları, canlı hayvan yetiştirme konusunda belki de Türkiye'nin en verimli alanıdır. Geniş otlaklar hayvanların yağlanmaları ve kilo tutmaları açısından elverişlidir. Özellikle Ardahan ve Kars Türkiye'nin hayvan deposu olacak en müsait yerleridir. Ancak burada rapor canlı hayvan ihracat ve ithalatın karşılıklı olarak tekelci olmasından yana olduğundan Birlik adı altında bir oluşumun monopson canlı hayvan piyasasının karşılıklı olarak monopol olacak şekilde düzenlenmesi gerektiğini anlatmaya çalışmaktadır. Sovyetlerin 1920'lerin sonunda başlayan kolektivizasyonun yol açtığı canlı hayvan itlaflarının dış ticarete özellikle Kafkasları Doğu Anadolu'nun canlı hayvanlarına mahkûm ettiğini bilmektedir. Ancak Sovyetler bu piyasada tek alıcı olma avantajını kullanıp Doğu Anadolu tüccarlarından canlı hayvanları oldukça ucuza almaktadır (Bayar, 2006: 71). Bunun sebebi ise tüccarların sürülerini Sovyet topraklarına götürüp orada karantina için beklemeleridir. Bekleme süresi arttıkça canlı hayvanlarda kilo kaybı oluşmaktadır. Sürünün uzun yollar alması salgın hastalıkları dolayısıyla hayvan kaybını artıran bir diğer etkindir.

Moskova Elçisi Sovyetlerin diğer ülkelerle olan dış ticaretini uluslararası arenadaki politikaları ile uyumlu şekilde yürüttüğünü söylerken, iş Doğu Anadolu'ya gelince durum değişmektedir. Elçiye göre Sovyet ticaret kurumlarının zorbalıkları ve tekelci tutumundan dolayı iki ülkenin de kazançlı çıktığı bir dış ticaret söz konusu değildir. Doğu Anadolu tüccarları sattıkları canlı hayvan ve yün karşılığında petrol ürünleri, tekstil, şeker, demir gibi ürünler almaktadır. Zaruri ihtiyaç mallarının Sovyetlerin tekelinde olması mutlak üstünlüğe dayalı bir rekabeti hatırlatmaktadır (Bayar, 2006: 72).

Şark Raporu'nda belirtilen bir diğer husus, 1934 yılında imzalanan sekiz milyon dolarlık krediye rağmen Sovyetlerle olan dış ticaret ilişkilerinin istenilen düzeyde ulaşmamış olmasıdır. Raporda birkaç yerde anılan ve merkezi Tiflis olarak belirtilen bir limited şirket kurulduktan sonra, Doğu Anadolu'dan ihraç edilen mallara Sovyetler istedikleri fiyatları uygulama fırsatı bulmuştur. Doğu Anadolu tüccarların bu duruma itiraz etmesi ve canlı hayvan ticaretini sınır kapılarında yapma istekleri karşılık bulmamıştır. Sovyetler canlı hayvan ihracat kabullerini kendi toprakları içerisinde yapmaya devam etmiştir. Kendi topraklarında mal kabulü yapmak demek kendi şartlarını dayatmak demektir. Sovyet kurumları ise ısrarla canlı hayvan alımlarında İstanbul fiyatlarını baz alarak teklif verdiklerini söylemektedir. Sattıkları canlı hayvan karşılığında alacakları özellikle tekstil ürünlerinin zamlandığını gören Doğu Anadolu tüccarlar zamlara karşı bir tepki gösterememişlerdir. 1936 yılında Suriye'deki canlı hayvan fiyatlarına yapılan zamlar bir ölçüde Doğu Anadolu tüccarının elini

kuvvetlendirmiştir (Bayar, 2006: 74).

Celal Bayar canlı hayvan ihracatını önemli bir mesele olarak görmeye beraber önerdiği ilk yatırım et kombinalarının kurulmasıdır. Et kombinalarında karkas haline getirilecek etleri almak zorunda kalacak olan Sovyetlerin ulaşım masraflarını kendisi üstlenecek böylelikle canlı hayvan tüccarları sınırın Sovyet tarafında kasap ve baytarlarla uğraşmayacaktır. Ayrıca et kombinalarında işlenecek olan hayvanların derileri de Türkiye’de kalacak ve artı değer yaratacaktır (Bayar, 2006: 75-79).

Celal Bayar raporunda Serdarabat Barajı’nın kullanımı ve Türkiye’nin üstlenmesi gereken yatırımlara sıcak bakmaktadır. Ona göre, yapılacak yatırımlar Iğdır Ovası’nın üretim kapasitesini artırırken özellikle pamuk hasadı Türkiye’nin bölgede artan ihracat malı olacaktır. Serdarabat Barajı’nın sulama imkânlarını kullanmak amacıyla yapılacak yatırımlar için masraftan kaçınılması gerektiğinin altı çizilmektedir. Bölgedeki dört bin pamuk üreticisinin tek alıcısı konumunda yine Sovyetlerdir. Iğdır pamuğunun ihracat limanı Trabzon’dur. Buraya pamuğu ulaştırmak deve, at ve kamyonla olduğundan sıkıntılı ve pahalıdır. Ayrıca hırsızlık olaylarından dolayı büyük risk taşımaktadır. Trabzon limanına başka ülkelere ihraç etmek üzere getirildiğinde maliyeti artan pamuğun, bu nedenle tek alıcısı Sovyetlerdir. Tek alıcı demek fiyatı belirlemek demektir. Iğdır pamuğunun diğer ülkelere ihracatını kolaylaştıracak bir diğer unsur üreticilerin kredi imkânını artırmaktır. Eğer Sovyetler pamuğun fiyatını dünya fiyatlarının altına düşürmek isterse, Sümerbank’ın olanakları kullanılarak Iğdır üreticisinden pamuklar satın alınmalıdır (Bayar, 2006: 84-85). Ancak Celal Bayar başbakan olduktan sonra Serdarabat Barajı ile alakalı bir adım atıldığına dair bir belirti yoktur.

Kalitesi Adana, İzmir ve Cleveland gibi cinslerinden daha iyi olan Iğdır pamuğunun en iyi değerlendirilme koşulu bölgeye bir iplik fabrikası kurmaktır. Pamuk dokuma fabrikası için Bayar’ın aklına gelen yer Iğdır’da yeteri kadar enerji üretecek akarsu kaynağı olmadığından Erzurum’dur. Fabrika kurulduğunda bile artan pamuk üretiminin bir kısmı Sovyetlere ihraç edilebilir. Ancak önce yapılması gereken pamuk üreticileri için bir satış kooperatifinin ivedilikle kurulmasıdır. Doğu Anadolu’da kurulması gereken bir diğer fabrika bölgenin şeker ihtiyacını karşılayacak ve Sovyetlere olan şeker ithalat bağımlılığından kurtaracak olan bir fabrikadır. Hopa-Ardahan-Kars-Iğdır arasındaki kamyon servis hattı üretilen ürünlerin bölgeye dağıtılmasında başrol oynayacaktır (Bayar, 2006: 88-113). SSCB 1930’larında başından itibaren Iğdır pamuğu alımlarını artırdı. Celal Bayar’ın pamuk konusundaki tespitleri çok yerindedir. Ancak Serdarabat Barajı’ndan temin edilecek sulama kanalları ve tünellerinin yıllarca inşa edilememiş olması Iğdır Ovası’nın verimli üretim yapmasını da engelledi.

Bayar'ın Doğu Anadolu tüccarını Sovyetler karşısında yalnız bırakmamak adına geliştirdiği bir diğer fikir, Sovyetlerin bölgeden ithal ettiği yün karşılığında Türkiye'ye çimento ihraç etmesidir (Bayar, 2006: 123). Bayar'ın çimento karşılığında mal ihracı bölgede o yıllarda süren demiryolu inşaatı ile alakalıdır. Çimentoyu Novorossiysk üzerinden ihraç eden Sovyet ticaret kurumlarının çimento nakliye güzergahı önce İstanbul sonra Trabzon limanı ve ardından karayolu ile olduğundan, ürünler nihayetinde oldukça pahalı bir şekilde Doğu Anadolu'ya ulaşıyordu.

Türkiye ve Sovyet dış ticaret istatistikleri iki savaş arası dönemde çoğunlukla birbirini parasal, ağırlık ya da tane üzerinden tutmayan değerlerden oluşmaktadır. Sovyet tarafının istatistikleri farklı kurumlar tarafından hazırlanmakta ve çoğu zaman vaktinde teslim edilmemektedir. Bu durum üzerinden birbirlerini suçlayan Ticaret Temsilciliği içinde örgütlenen farklı Sovyet ticaret kurumları arasında 1930'lar boyunca polemikler sürüp gitmiştir. Celal Bayar ise durumu Sovyetlerin netto-balans⁸ üzerinden dış ticareti gerçekleştirdiği için daha fazla ürün ihraç etmek adına rakamların abartılması olarak görmektedir (Bayar, 2006: 123-141). Hâl böyle olunca Bayar, Sovyetler ile imzalanacak olan 1937 ticaret anlaşmasının Kliring sistemi üzerinden kurgulanmasının Türkiye'nin çıkarları açısından daha iyi olacağını düşünmüştür. Böylelikle Doğu Anadolu tüccarları için canlı hayvan ticaretini Türkiye topraklarına çekmek mümkün olacaktır. Kliring anlaşmasına göre zaten ithal edilecek ürünlerin değerleri önceden o ülkenin merkez bankasına yatırılmalıdır. Bu bağlamda Bayar ve Moskova Elçisinin hazırladığı raporların Sovyetlere karşı saldırgan olduğu söylenebilir. Hatta birçok Sovyet tarihçisi iki ülke ilişkilerinin Bayar'ın başbakan olmasıyla bozulmaya başladığını iddia etmektedir.

1930'ların İkinci Yarısında SSCB'nin Doğu Anadolu'da Dış Ticaret Faaliyetleri

SSCB 1930'lu yılların başında Türkiye ile olan politik ve ekonomik ilişkilerini geliştirirken Artvin ve Trabzon konsolosluklarını kapatmaya karar verdi. Dışişleri Bakanlığı böyle bir karar verirken Dış Ticaret Bakanlığı ise aksini savunuyor hatta Iğdır'da ek bir Ticaret Temsilciliği ofisi açılmasını istiyordu. Kapatılma olursa Erzurum'daki ofis tek başına kalacak ve işler aksayacaktı. Ayrıca Kars'taki Konsolosluk Doğu Anadolu'daki tüccarların vize işlemleri için tek başına kalacak ve iş yükü artacaktı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1107, s:84-85). KÜTYK bu illerdeki konsoloslukların açık kalmasını gerekirse masraflarının kurumlarınca karşılanabileceğini Dışişleri Bakanlığına bildirdi. Ancak Bakanlığın cevabı olumsuzdu. KÜTYK Artvin ve Trabzon konsolosluklarının kapatılacak olmasından dolayı yeni çıkar yollar aramaya başlamış ve 16 Mart 1931 tarihinde imzalanan anlaşmaya binaen Kars'taki Konsololuğun yanında bir Ticari Temsilcilik olmasını

istemmişti (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1107). Kars'ta Ticari Temsilcilik açma isteği Türkiye tarafından iyi karşılanmadı. Sorunun çözülmesi için KÜTYK'nin ayrı bir ofis açması ya da Türk tarafının kurum tarafından gönderilen uzmanlara uzun süreli vize vermesi gerektiği söylendi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1107, s:100). Trabzon Ticaret Temsilciliği ofisinin Sovyet ticaret kurumları arasında uzunca bir süre polemik konusu olması ve hatta sonrasında kapatılması Trabzon limanının Sovyetlerin nezdinde öneminin anlaşılmadığını göstermektedir. Buradaki ofisin kapatılması Doğu Anadolu Bölgesinde Sovyet ticaretini olumsuz etkiledi.

Türkiye'nin doğusu ile olan dış ticaret, Sovyet tarafının cari açık vermesiyle 1930'lar boyunca devam etti. 1932 yılında 195.573 liralık Sovyet ihracatına karşılık 1.262.657 liralık ithalatı, 1933 yılında 721.757 liralık Sovyet ihracatına karşılık 2.246.316 liralık ithalatı oldu (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553, s:47-48). 1934 yılında yazılan bir rapora göre, Sovyet ticaret uzmanları Kars'taki faaliyetlerinden ve burada bir Ticaret Temsilciliği ofisi açılmasından Türk hükümetinin rahatsız olmayacağını, bölgedeki ticareti geliştirmek için elzem olduğunun farkına vardı. Bölgede yaşayan halkın çıkarlarının korunması ve Sovyetlerin ihraç ettiği malların fiyatlarla çok oynamadan ve bölgedeki tüccarın pahalı satmasını engellemek adına ofis açılması isteniyordu (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553, s:23-25). 1927'de imzalanan ticaret anlaşmasına göre Sovyetler Kars'ta Ticaret Temsilciliği ofisi açma hakkına sahipti ancak 1934 yılına kadar bu inisiyatif kullanıldı. Türk yerel makamları ofisin açılmasına sıcak bakmıyorlardı. Bunun üzerine Petrol Sendikasının Kars'ta bulunan ofisinin adı değiştirilerek Ticaret Temsilciliği Ofisi adını aldı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553, s:105-107).

1934 yılı ve öncesinden başlamak üzere Ticaret Temsilciliğinin KÜTYK ile ilişkileri iyiye gitmedi. Sovyet ticaret uzmanlarının raporlarında Doğu Anadolu'da Sovyet ithalat ve ihracatının ilerlemesine katkı sunsa dahi KÜTYK ile olan ilişkileri olumlu bir seyir izlemedi. İthalat ve ihracat değerlerinde düşüşlerden KÜTYK suçlanıyordu. Petrol ve türevleri kurum tarafından Doğu Anadolu'da 1931 yılında 3.254 ton, 1932 yılında 2.858 ton, 1933'te 3.083 ton, 1934 yılının ilk on bir ayında ise 3.548 ton ihraç edildi. Tekstil ürünleri hariç bölgeye ihraç edilen Sovyet ihraç mallarının miktarı düştü. Tekstil ürünleri 5.400 kipten 1934 yılında 10.785 kipe çıkarıldı. 1925 ve 1931 yılları arasında kriz yıllarının başlangıcında bile Sovyetlerin bölge ile olan ticareti 1.118.000-2.602.000 ruble arasındaydı. Pamuk, deri, süt ürünleri ve diğer mamullerin Sovyet ithalatı azalmaya başladı. 1934 yılı Ticaret Temsilciliği raporuna göre bölgeye olan ihracatın %68,5'i ve bölgeden yapılan ithalatın %67,9'u Sovyetler ileydi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1982, s:153-155).

Serdarabat Barajı'ndan kullanılmak istenen su için alt yapı teklifi Sovyetlerden tarafından Doğu Anadolu'da ilk yapılan teklif değildi. 20 Mayıs 1934 tarihinde

KÜTYK'ye Genin⁹ tarafından yazılan mektupta Erzurum ilinde kanalizasyon ve su borusu döşeme ihalesinin Sovyetler tarafından alınması istendi. Bölgede görevli Sinkin isimli Sovyet çalışanı valilikten ihale için gerekli malumatı ve belgeleri aldı. Sovyetler eğer bu ihale alınırsa, işin tamamının netto-balans çerçevesinde yapılmasını istiyordu. Hatta eğer gerekli izinler alınırsa sekiz milyon dolarlık krediden de karşılama imkânı olacaktı. Sovyetlerden iki uzmanın bu ihale şartlarını yerinde görmesi için görevlendirilmesi istendi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553, s:16-18). Bir diğer benzeri olay ise 1938 yılında Ticaret Temsilciliğine başvuran Türk yetkililerin Margara¹⁰ ve Eçmiadezitse'de¹¹ bulunan elektrik istasyonlarından ilk yıl için 3 milyon daha sonraki yıllar için 7-8 milyon kilowatt saatlik elektriğin verilir verilemeyeceğini sormasıydı. Kurum bu kadar yüksek oranlarda elektrik üretiminin iki santralde de olmadığını belirtti. Ancak Kanakirskiy hidroelektrik santralinden sağlanabileceği bildirildi. Ayrıca elektriğin verilmesi için Türkiye sınırına kadar 40 kilometrelik bir hattın döşenmesi gerektiği belirtildi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 2910, s:12-21). Türkiye ise bu yatırımı yapmadı.

1935 yılında Sovyet ticaret uzmanları Türkiye'nin doğusundan 200.000 rublelik yün, 150.000 rublelik pamuk, 680.000 adet büyük baş ve 560.000 adet küçükbaş hayvan, 10.000 rublelik ceviz almayı planladı. Toplamda diğer ürünlerle birlikte Türkiye'nin doğusundan 1.670.000 rublelik mal ithal edilmesi isteniyordu. Bu rakam, Türkiye'nin batsından planlanan rakamın neredeyse yarısıydı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1969, s:113-121). 1930'ların ortasında Türkiye Doğu Anadolu'da inşa ettiği demiryolları için 200 km ray, 600 ton demir ve 20 bin ton çimentoya ihtiyaç duyduğunda Ticaret Temsilciliği ile iletişime geçmiş, siparişin Sovyetlerden karşılanıp karşılanamayacağını öğrenmek istemişlerdi. Verilmek istenen siparişler Sovyetlerin bu malların ihracatı için önemsenmeyecek kadar azdı. Ancak Sovyetler için önemli olan, ihtiyaç duyulan bu ürünlerin Avrupa ülkelerinden temin edilmemesiydi. 600 ton demir için anlaşma yapıldı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1985, s:1-175). Demir ve çimento siparişleri genelde Türk hükümetinin inşaatına devam ettirdiği demiryolları için yapılıyordu. Hükümet kendi yatırımları söz konusu olunca Sovyetlerin bölgedeki tekel sistemine ses çıkarmıyordu.

Uzun yıllar dış ticareti Sovyet topraklarında gerçekleştirmeye çalışan Ticaret Temsilcilik ve KÜTYK 1932'de HDTB'den aldığı talimatla ticaretin bir kısmını Türkiye topraklarına çekti. Ancak 1935 yılında Sovyetlerin Doğu Anadolu'ya olan ihracatının %74,7'si Sovyet topraklarında gerçekleşti. 1934 yılına nazaran Sovyetlerin Doğu Anadolu'ya ihracatı %21 civarında arttı. Bölgeden 639 ton yün, 502 ton pamuk alındı. Bölgede üretilen pamuğun %70'ini Sovyetler aldı. Sansar, tilki, porsuk ve samur kürkleri Sovyetler tarafından ithaledildi (RGAE, f: 413, op:

12, d: 2309, s:188-203). Sovyet ticaret raporlarına göre Doğu Anadolu'daki Sovyet dış ticareti 1930'lar boyunca tatmin edici düzeyde olsa da Sovyetlerin istediği düzeyde değildi. Sovyetler petrol ürünlerinde tartışmasız liderken cam ve diğer mineralli ürünlerde gündün güne iyileşen satışlar söz konusuydu. Sovyetler ayrıca şeker ihracatında Çekoslovak şekerleriyle Doğu Anadolu pazarlarında söz sahibiydi (RGAE, f:413, op:12, d:1983, s.181-185). Sovyetler Doğu Anadolu'daki şeker ihraç işlemleri karşılığında tekel kurumuyula bölgeden en az %30'u tüketim malları olmak üzere mal alacağına dair anlaşma imzaladı. Ancak alımların yapılması 1935 yılına sarktı. Anlaşmanın bazı maddeleri değiştirilerek alınacak mallar arasında portakal, zeytin ve canlı hayvan dahil edildi. Doğu Ticaret Bölümü şefi olan Genin bu duruma itiraz etmiş çünkü beklentilere göre canlı hayvan alım fiyatları henüz ucuzlamamıştı (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1969, s:113-121). KÜTYK 1930'ların ortasında Doğu Anadolu'dan kürk alımını artırmak istedi. Bunun için Türkiye'de bir firma ile ortaklık yapmak gerekiyordu. Ancak Hakların Dış Ticaret Bakanlığı buna izin vermedi. Kürkleri işleyerek Avrupa pazarlarına sunmak isteyen kurumun planı Sovyet topraklarında olmadığı için kabul edilmedi (RGAE, f: 413, op: 12, d: 1978, s:8). Sovyetlerin birçok farklı ürün ile ilgileniyor olması Bayar'ın raporunda iddia ettiği gibi, bir zorbalık emaresi değildir. Aksine Sovyet ticaret uzmanlarının bölge tüccarlarına ve halkına olan ilgisini göstermektedir.

Sovyetlerin Doğu Anadolu'da kullandığı ticari kurumların arasında Ticaret Temsilciliğinin Erzurum Ofisi, Petrol ve Türevleri İhracat Kurumunun elemanları, Kars, Leninakan¹², Markara, Ahıska ve Batum ofisleri yer almaktaydı. Bu ofislerin yabancı mallarla rekabeti olduğu kadar kendi aralarında da rekabet ettiği zamanlar da oluyordu. Ancak en çok şikâyet Erzurum Ofisi hakkındaydı. Ofis yeterli sayıda ve kalitede Sovyet ihraç ürünlerini temin edememekle suçlanıyordu. Diğer yandan canlı hayvan alımlarındaki sıkıntılardan dolayı Erzurum Ofisinin dışındaki ofisler kendi politikalarını güdüyorlardı. Erzurum Ofisi ve diğer ofisler arasında yaşanan rekabetten dolayı Doğu Anadolu tüccarları diğer ofisleri Erzurum'dakine tercih ediyorlardı (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). Doğu Anadolu'da petrol ürünleri fiyatlarındaki politikadan memnun olmayanlar yalnızca Doğu Anadolu'daki tüccarlar değildi. Sovyetlerin kendisi de bu durumun farkındaydı. Petrol ürünlerinin fiyatlarını artıran en önemli sorun, malların Trabzon ve Hopa limanlarına İstanbul'dan gönderilmesinin ardından araçlarla Erzurum ve Kars'a getirilmesiydi (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). Önce İstanbul sonra Karadeniz limanlarına nakliyat ve nihayetinde buradaki limanlardan karayolu ile Doğu Anadolu'daki illere ulaştırılması fiyatları oldukça artırıyordu. Bayar'ın raporunda iddia edilenin aksine artan fiyatlar Sovyet ticaret uzmanlarının keyfiyeti ile alakalı değildi. Erzurum'da bulunan Ofis Ticari Temsilcilik olarak gözükse de aslında faaliyet raporları ve kararları

KÜTYK tarafından verilmekteydi. Türk hükümeti KÜTYK'nin varlığından ziyade Doğu Anadolu'daki dış ticarete işlerin nasıl yürüdüğü ile alakalı konularla daha çok ilgilenmekteydi. Bölge tüccarlarından gelen şikayetler, fiyat politikası nedeniyle çıkan tartışmalar, malların geç gelmesi ve kabulünde çıkan sorunlar, tüccar seçiminde yapılan ayrımlar Türkiye resmi makamlarını daha çok alakadar etmekteydi. Ticari Temsilcilik hem bu konuları bilmediğinden hem de farklı iki kurum olduğundan ayrıca Türk resmi makamları ile kendisi muhatap olduğundan, bu konu ile ilgili sorulara cevap verirken yada sorunlara çözüm ararken zorlanıyordu (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). İsmet Paşa Doğu illerine yapmış olduğu ziyaretlerde bölge tüccarları ile de görüşme fırsatı buldu. Tüccarların Sovyetler ile alakalı şikayetlerini de göz önünde bulundurarak Sovyet Elçisi ile Ankara'da görüştüğünde Doğu Anadolu'daki dış ticaret seviyesinin Türkiye'nin Batısı ile olan seviyeye çıkarılmasından memnun olacaklarını belirtti (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). Doğu Anadolu'daki dış ticaret seviyesini belki Batı Anadolu'daki seviyeye çıkarmak mümkün değildir ancak netto-balans üzerinden yürüyen dış ticaret sisteminde zaten Doğu Anadolu Sovyetlere karşı verilen cari açığı azaltıcı bir görev görüyordu.

Canlı hayvan alımlarında KÜTYK'ninve Canlı Hayvan İthalat Kurumunun kendi başlarına hareket etmeleri Sovyetlerin bölgeden ithalatını etkileyen önemli bir unsurdu. Kars ve Erzurum'daki Sovyet ticaret uzmanları İstanbul'daki müdürleri Vorobyev¹³ ile yaptıkları toplantıda canlı hayvan alımlarının Erzurum Ofisi üzerinden organize edilmesi gerekliliğini savunmuşlardı. Aslında yapılması gereken tek bir çatı organizasyonu altında ithalatın Kars üzerinden yapılmasıydı. Konsolosluk içinde çalışan Sovyet elemanlarının canlı hayvan ticareti ile uğraşması sadece Türkiye için değil Sovyetler için de bir problemdi. Ancak Erzurum'da ofisin depoları bulunmaktaydı. Tarım aletleri ve diğer önemli mallar da Leninakan'daki ofis aracılığı ile organize edilip satılabilecekti. Bu ofisin ayrıca Teknoloji İhracat ve Sovyet Sanayi İhracat kurumlarının da üssü haline getirilecekti. Yani Vorobyev ticari faaliyetlerin, depolama alanlarının aslında sınırın Sovyet tarafına kaydırılmasını istiyordu (RGAE, f:413, op:12, d:1969, s:2-8). Sovyetler 1930'ların ikinci yarısında mal kabullerinin nerede olacağına dair fikir değişirse de bütünüyle Sovyet topraklarında gerçekleşmesi mümkün olmadı.

1932 yılında imzalanan netto-balans ticaret anlaşması üzerinden 1937 yılına kadar yürüyen iki ülke dış ticaret sistemi İstanbul'daki Temsilcilığe bazı yükümlülükler getirmekte ve Ekonomi Bakanlığı ile olan görüşmeleri yürütmek zorunda bırakılmaktaydı. KÜTYK bu sorundan kaynaklı uyarıları dikkate almamakta bölgedeki ticaretine başına buyruk davranmaya ısrarla devam etmekteydi. Bütün bunlardan dolayı Türkiye'deki Sovyet dış ticaret faaliyetlerinin tek bir çatı

altında toplanması isteniyordu. Sovyetler bu konuda Doğu Anadolu'daki ticari faaliyetlerin Erzurum Ofisi ve tekel anlaşması yapılacak büyük tüccarlar grubuna güvenmekteydi (RGAE, f:413, op:12, d:1983, s:55-58). Görüldüğü üzere Sovyet ticaret sistemi her ne kadar tekel gibi görünse de kendi işleyişi içinde birçok sorunu ve ayrı görüşü barındırıyordu. Ayrıca tek çatı altında birleştirme kararı Sovyetlerin Doğu Anadolu ticaretini düşüren yanlış bir karar oldu.

21 Kasım 1935 tarihinde Temsilcilik Müdürü Vorobyev tarafından HDTB'ne yazılan mektupta KÜTYK'nin Erzurum'daki ofisi Türk makamlarınca Temsilcilik Ofisi olarak bilinmekteydi. Temsilciliğe Ekonomi Bakanlığından sürekli şikâyetler geliyordu. Doğu Anadolu'daki tüccarlar Sovyetlerin fiyat politikalarından memnun değillerdi. Şeker karşılığında alınan canlı hayvanlar için kesilen faturalar birbirini tutmamakta ve her iki taraf arasında polemik konusu olmaktaydı. İsmet Paşa'nın Bölgeye olan ziyaretleri sırasında bunun gibi şikâyetler bölge tüccarları tarafından kendisine iletildi. Tüccarlardan gelen en önemli şikâyet imzalanan anlaşma ve mal kabul edilirken farklı muamele edilmesiydi. Mal kabulleri KÜTYK, Canlı Hayvan İthalat Kurumu ve Canlı Hayvan Doğu İthalat Kurumu tarafından yapılmaktaydı. Bu değişiklik Haziran 1935'te oldu. Sovyetler eğer KÜTYK Bölgeden çekilecek ise devamında Sovyet mallarının satışının aksamaması için tekstil, metaller ve diğer bazı mallar için bölgeden bir grup güçlü tüccar ile anlaşma yapılmasından yana oldu (RGAE, f:413, op:12, d:1983, s:13-19).

KÜTYK 1935 yılı içinde kapandı. Aynı yıl içinde Türk Ofisin bölgede tüccarları ve üreticileri Sovyet ticaret kurumlarına karşı yalnız bırakmamak adına Kars'taki ofisi açıldı. Ticaret Temsilciliğinin Erzurum ve İstanbul ofisleri arasındaki anlaşmazlıklar ise devam ediyordu. Türk Ofisin açıldığı dönemde iki Sovyet kurumunun kendi arasında bir rekabet söz konusuydu (RGAE, f:413, op:12, d:2309, s:188-203). 1936 yılı Ekim ayında canlı hayvan alımlarının yapılması işlemi Canlı Hayvan İthalat Kurumuna devredildi. Sovyetler tarafından alınan KÜTYK kapatılma kararının ardından Doğu Anadolu'da ticaretin nasıl yapılacağına dair bilgilerin Ticaret Temsilciliğine gönderilmesi gerekmekteydi (RGAE, f:413, op:12, d:2310, s:12-13). Erzurum ticaret ofisinde KÜTYK'nin elemanı olarak çalışan Mirzabekyan 1935 yılının sonunda Ekonomi Bakanlığının Kars'ta Türk Ofis açtığını bildirdi. Ahmet Haim isimli müdürü, bilhassa Sovyet ticaretine garezi olan biri olarak tasvir ediliyordu. Asıl adı Abdül Alibek olan ve Kafkaslardan göçen yardımcısının da Sovyetlere karşı olan düşmanca tavrı olduğu biliniyordu. Ayrıca Kars valisi Akif Erdoğan öncülüğünde Kars İhracat Birliği kuruldu. Türkiye Sovyetler ile olan ticarete Doğu Anadolu'da Sovyet tekeline karşı bir tekel kurma çabasına girdi. Birlik adı verilen kurum altında Bölgenin tanınmış elliden fazla tüccarı toplandı. Yönetimdeki yedi kişiden sadece biri Türk diğerleri ise

Kafkas kökenli göçmendi (RGAE, f:413, op:12, d:2310, s:54-57).

KÜTYK'nin kapatılmasıyla Doğu Anadolu ile olan ticaretin kötü yöne doğru ilerlediği hemen anlaşıldı. Ticaret Temsilciliği elemanları Sovyet mallarının satışlarının organizasyonunu yapamıyordu. Örneğin tekstil ürünlerinin satışlarının direkt olarak İğdır tüccarlarına yapılmasını Kars'taki tüccarlar engellemektedir (RGAE, f:413, op:12, d:2586, s:28-33). KÜTYK'nin çalışma şekli bölgenin koşullarına uygun olarak anında yapılan takas veya az miktarda olsa da nakde dayalı ticaret üzerinden yürümektedir. Bundan dolayı bazı alışverişler kâr ile sonuçlanırken, diğerleri ise zarar ile sonuçlanabiliyordu. Tekstil, tarım aletleri, metal, petrol ve türevlerinin alındığı durumlarda, karşılığında canlı hayvan sağlanması beklenmektedir. Çoğu zaman Sovyetlerin canlı hayvan ithalat planları bu yüzden tutmayabiliyordu. 1930'ların ikinci yarısında canlı hayvan alımı zorlaşınca Bölgede Sovyet mallarının satışları da azaldı. Sovyet ithal mallarının karşılığının alınabilmesi için Temsilciliğin alması gereken önlemlerden ilki, petrol ve türevlerinin, Teknoloji İhracat Kurumunun ve Sanayi İhracat Kurumunun mallarının satışlarının bölgede durdurulması oldu. Hangi Sovyet ticaret kurumunun malı olursa olsun küçük partiler halinde satışlar yapma yolu izlendi. Ziya Ardoslu ve etrafında toplanacak olan tüccarların hiçbirine Sovyet mallarının satışlarında bölgede tekel olması yolunda adımlar atmasına müsaade edilmemesi Moskova tarafından telkin ediliyordu (RGAE, f:413, op:12, d:2586, s:35-36).

Temmuz ayı içerisinde Ticaret Temsilciliği Türk yetkililerle Doğu Anadolu'da canlı hayvan alımlarının Birlik isimli organizasyonun kontrolünde yapılması için anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre Canlı Hayvan İthalat Kurumu 16 bin büyükbaş, 130 bin adet ise küçükbaş hayvan almayı Birlik Kurumuna taahhüt ediyordu. Ancak ekim ayı geldiğinde alımların verilen sözler doğrultusunda olmadığı ve azaltıldığı görüldü. Çünkü kurum Birlik ile çalışmaktan hiç memnun değildi. Diğer taraftan Sovyetlerin kanunlarına göre Birlik gibi kuruluşlar aracılığı ile canlı hayvan alımlarının yapılması ve küçük ve orta düzey tüccarla bağların kesilmesi yasaktı (RGAE, f:413, op:12, d:2590, s:8-13).

İran-Türk Ticaret Kurumu¹⁴ Doğu Anadolu'da ise çeşitli demirler, demir borular, saç demirler, tarım aletleri, dikiş makineleri gibi çeşitli ürünler ihraç etti (RGAE, f:413, op:12, d:2912, s:38-183). Doğu Anadolu'da 1938 yılında satılan tekstil malzemeleri ihracatı ruble bazında azaldı. 1937 yılında imzalanan anlaşmaların satışları yapılmış, 1938 senesinde ise yeni bir anlaşma imzalanmadı (RGAE, f:413, op:12, d:3333, s:174-181). 1938 yılında Doğu Anadolu'da 585.200 rublelik plana karşılık 198.800 rublelik şeker ihracatı oldu. Yıl içerisinde Şeker Tekeli ile yeni bir anlaşma imzalanamadı. Doğu Anadolu'daki satışların azalmasının nedenlerinden biri Sivas-Erzurum demiryolunun bitirilmesi idi. Böylelikle Batıda

üretilen şekerlerin Doğu Anadolu'da satılması sağlandı. Ancak sonradan Tekel bu işlemin kendisi için kârlı olmadığını fark etti ve Doğu Anadolu'da satılmak üzere bin tonluk şeker siparişini yıl sonunda Sovyetlere verdi (RGAE, f:413, op:12, d:2912, s:38-183). Çimento satışları sadece Doğu Anadolu'da oldu. 18 bin ton olarak planlanan satışlar 18.100 ton, 1.360.100 ruble olarak gerçekleşti. En son çimento sadece Sivas-Erzurum demiryolunun yapımı için ihraç edildi (RGAE, f:413, op:12, d:2912, s:38-183).

Canlı Hayvan İthalat Kurumunun Doğu Anadolu'dan mal alma sorumlusu Starozum isimli bir Sovyet uzmanıydı. İstanbul Ofisi ve Kars'ta görevli olan Siçinov 17 Eylül 1938 tarihinde canlı hayvan alımı için Birlik ile bir anlaşma yaptı. Malların teslimatı Akhurik¹⁵ ve Margara'da gerçekleşti. Canlı Hayvan İthalat Kurumunun alım yöntemi yanlıştı ve verdiği fiyatlar ise piyasa ile alakası olmayan yüksek rakamlardı. Alıcı ve satıcının tekel olduğu bir ortamda Birliğin sesi Sovyet Kurumundan daha fazla çıktı ve satış fiyatlarını kendi istediği şekilde yönlendirdi. 17 Eylül 1938 tarihinde Birliğin teslimatı 7000 ton canlı hayvandı. 2150 ton sığır, 350 ton inek, 4500 ton koyun ayrıca 1500 ton ise ekstra satıldı.1938 yılında Birlik, Sovyetlere toplamda 9043.5 ton canlı hayvan sattı. Birlikten alınan 12.963 büyükbaş, 119.358 adet ise küçükbaştı (RGAE, f:413, op:12, d:3333, s:166-172).

Sovyet verilerine göre Türkiye'nin doğusu ile 1937 yılında 2.601.000 ruble, 1938 yılında 2.081.000 ruble ve 1939'da 994.000 rublelik Sovyet malı ihracatı yapıldı (RGAE, f:413, op:12, d:3342, s:42-48).1939 yılında Sovyetlerin Türkiye'ye olan ihracatı keskin bir şekilde düştü. İran-Türk Ticaret Kurumu bazı Sovyet mallarını ihraç etmedi. Tekstil satışlarında ise Kurum Batı Anadolu satışlarında normal bir gidişat izlerken; Doğu Anadolu satışları için 8-10 milyon metrelik bir hayale girdi. Satışların 3 milyon metreyle sınırlı kalacağı yıl içinde belli oldu. Tarım aletlerinin satışında sezon Kurum yüzünden kaçırıldı. Teknoloji İhracat Kurumu zamanında iyi bir organizasyonu olan tüccar ile tekel anlaşma yapma fırsatını kaçırdı. 6 Haziran'da 5 bin tonluk şeker satışı gerçekleşmişti ancak İran-Türk Ticaret Kurumu bu satışta yer almayı kabul etmedi (RGAE, f:413, op:12, d:3334, s:58-65). 24 Ekim 1939 tarihinde canlı hayvan ihracatına sadece Doğu Anadolu'dan Sovyetlere olmak üzere izin verildi. Bu kararın alınmasının en önemli nedeni bölge ticaretinde etkin olan Birliğin Meclise baskı yapması oldu (RGAE, f:413, op:12, d:3342, s:12-19).

Serdarabat Barajı'nın İnşası ve TBMM'de Tartışmalar

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında Aras Nehri'nin suyunu paylaşmak üzere 1927 yılında bir anlaşma imzalandı. Anlaşma uyarınca iki ülke hudut boyunda

bulunan çay, nehir ve dere sularından yarı yarıya istifade etmek üzere hemfikir oldular. İki taraf da kendi topraklarında bulunan verimli arazileri sulamak için baraj yapma hakkını saklı tuttu. Ayrıca su sarfiyatının tespiti için her yılın 15 Eylül'üne kadar Türk ve Sovyet yetkililerden oluşacak bir komisyon ölçüm yapmak için anlaştılar (TBMM Kanun, 1975). Aradan yıllar geçtikten sonra Türkiye'de yeni bir dönemin başlangıcında, Kars milletvekili Hüsamettin Tuğaç Iğdır ilçesinde yapılan Serdarabat Barajı ile alakalı Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak'a 1927 yılında yapılan anlaşmaya göre neden Türkiye'nin Barajın sularından istifade edemediğini ve Türkiye'nin suyun kullanım bedeli ile alakalı olarak ödeme yapması gereken meblağı nereden bulacağına dair sorular yöneltti. Necmettin Sadak ise verdiği cevapta, Barajın anlaşma maddelerine göre inşaat masraflarının Sovyetler Birliği tarafından karşılanacağını ve daha sonra Türkiye'ye yarısının fatura edileceğini belirtmiştir. Bu şartlar altında iki ülke Barajın sulama imkânlarından faydalanacaktı. Bakanın belirttiğine göre Sovyet tarafı suyun yarısının kullanım bedeli olarak Türkiye'den bir milyon ruble istemişti. Ancak Türkiye istenen miktarı ödeyemeden araya savaş girdi. Savaşın ertesinde borcun miktarının ne kadar olduğu sorulduğunda, Sovyet tarafı bir rublenin bir dolara eşit olduğu döviz kuru üzerinden aynı miktarda ödemenin yapılmasını istedi. Maliye ve Bayındırlık Bakanlık görevlileri çeşitli görüşmelerin ardından Sovyetlerin istediği miktarı fazla bulmuş ve ödeme yapmayı reddetmişti. Bu yüzden Bakanlıkların yıl içerisinde yer alan bütçelerinde Serdarabat Barajı'ndan su kullanma bedeli olarak Sovyetlere verilecek miktar yer almadı. Ancak Bakan yaptığı açıklamada en kısa sürede ödeme koşullarında anlaşacaklarını ve tekliflerini yenileyeceklerini söyledi (TBMM Tutanak , 2022: 52-54).

Dışişleri Bakanının düşüncesine göre eğer Türkiye suyun kullanım bedelinden kaynaklanan borcunu öderse iki ülke arasında suyun kullanılmasından kaynaklı bir problem olmayacaktı. Eğer borç ödenir ve Sovyetler Birliği suyun kullanılması yönünde herhangi bir sıkıntı çıkarırsa bakanın sözlerine göre Türkiye haklarını savunmaktan geri durmayacaktı (TBMM Tutanak, 2022: 52-54). Bakanın söyledikleri savaş sonrası yeni dünya düzeni içerisinde soğuk savaş günlerini anımsatan bir konuşmayı andırmaktadır. Sovyetlerin Serdarabat Barajı'nın Iğdır Ovası'nın sulanması için barajdan su kullanılmasını engelleyen bir yaptırımını olmadı. Buradaki asıl sıkıntı Dışişleri Bakanının söylediklerinin her ne kadar soruya tam cevap vermekten uzak olsa da, Türkiye'nin Serdarabat Barajı'ndan suyun kullanılması için gerekli olan sulama kanalları, tünelleri ve ağını inşa etmemiş olmasıdır.

Dışişleri Bakanının sözleri üzerine Hüsamettin Tuğaç cevap verme gereksinimi hissetti ve sözlerine Serdarabat Barajı'ndan temin edilecek suyun, Bölgenin

hem ekonomik hem de politik çıkarları için çok önemli olduğunu söyleyerek başladı. Tugaç'a göre Aras Irmağı'nın bereketli kollarının beslediği İğdır Ovası aynı Nil Nehri havzasını hatırlatmaktaydı. Durum böyle iken Sovyetler, Barajdan sağlanan su ile kendi topraklarını sulayabilirken İğdır Ovası'nın çiftçileri henüz bu imkândan faydalanamadı. Sudan faydalanmak için yılın kurak zamanlarında Bölge çiftçileri ilkel bentler yaparak sulama için imkân yaratmaya çalışmaktaydı. İlkel bentlerde toplananaz miktarda su kanala gelmeye başlayınca Sovyet tarafı suyu salmakta ve nehir yatağına bırakarak bahsi geçen bentlerin yıkılmasına sebep olmaktaydı. Yılın kurak vakitleri olan temmuz ve ağustos aylarında sadece tarım yapılan arazilerin değil, aynı zamanda insanların ve hayvanların da su ihtiyaçları Aras Irmağı'ndan karşılanmaktaydı. Hüsamettin Tugaç'a göre, sınır görevlileri Bölgedeki köylülerin kuraklık zamanlarında karşılaştıkları sıkıntıları defalarca Sovyet tarafına iletmişler ancak bir çözüm bulamamışlardı. Ayrıca Serdarabat Barajı yapılırken suyun Türkiye tarafına verilebilmesi için bir kanal yapılmasına çalışılmış ancak kanalın yapımı yarıda kalmıştı. Hüsamettin Tugaç'a göre kanalın ve sulama sistemlerinin yapılabilmesi için proje çalışmalarının muhakkak yapılmış olması gerekiyordu. Eğer projeler hazır ise halk yardımının da eklenmesi ile sulama sistemleri, kanalları ve tünelleri hem hızlı bir şekilde yapılacak hem de ucuza mal olacaktı (TBMM Tutanak, 2022: 52-54).

1927 yılında anlaşmaya konu olan yapılardan biri olan Serdarabat Barajı'nın yapımı Sovyetler Birliği tarafından 1930 yılının aralık ayında tamamlandı, açılışına Kars'ın üst düzey devlet görevlileri de Sovyet tarafına davet edildi (BCA, 30-10-248.675.29). Aras Nehri üzerinde inşa edilebilecek baraj, sulama kanalları ve tünelleri hakkındaki anlaşmadan yaklaşık sekiz sene sonra, 1935 yılında Türkiye'de İğdır Ovası'nın sulanması hakkında bir rapor hazırlandı. Raporda İğdır Ovası'nın sulanabilir olduğunu ilk öngören taraf Ruslardı. Hiçbir tesisat yapılmasına gerek duyulmadan açılan kanallar vasıtasıyla Aras Nehri'nin suyu İğdır Ovası'nın sulanması için verilmişti. Eski ve yeni kanallar 50.000 hektarlık ovanın 36.000 hektarının sulanabilmesi için imkân tanımaktaydı. İğdır Ovası'nın bazı kısımları Karasu ile sulanmakta, ayrıca Karakale¹⁶ ve Margara arasında yirmi kadar kanal sulama işlemleri için faydalı olmaktaydı. Yirmi dört kilometreyi bulan uzunluktaki ve ilkel şartlarda inşa edilmiş sulama kanalları bulunmakla beraber bunların çoğunun verimli sulama yapmak için teknik şartları uygun değildi (BCA, 30-10-158- 2 Nolu belge).

Hazırlanan raporda Sovyetlerin inşa ettiği Serdarabat Barajı'ndan İğdır Ovası'na sulama sularının verimli olarak alınması için 563 metre uzunluğunda 4 metre genişliğinde bir tünel açılmalı ve 1.150 metrelik sulama kanalı inşa ederek ovanın en yüksek noktasına su vermek suretiyle sulama sistemine bağlanarak dağıtımı yapılmalıydı. Barajdan 1935 yılına kadar suyun, Türkiye tarafına düşen masrafı

hariç, sulama kanalı ve tünel yapımının maliyeti 350.000 lira olarak tahmin ediliyordu. Projeyi hazırlayan mühendisler göre Ova içinde inşa edilecek bir sulama şebekesi olmazsa Sovyet barajından su alınmasına yardımcı olacak sulama kanalı ve tünellerinin hiçbir faydası olmayacaktı. Sulama şebekesinin maliyeti 20.000 hektarlık bir alan için 3,5 milyon liraydı. Barajın yapılmasıyla kurak mevsimlerde Aras Nehri'nde su azaldığında Sovyet kanalları ile çevrili olan nehrin alt kısımlarına su gidemediğinden İğdır Ovası'nı ilkel de olsa sulayan kanallar ve bentler susuz kalmaktaydı. Bu durumda mühendisler yapılması planlanan su kanalı ve tünelin en azından bu ilkel yapıları susuz bırakmayacağını düşünmüşlerdi (BCA, 30-10-110-2, 2 Nolu belge).

Bayındırlık Bakanlığı İğdır Ovası'nın sulanması için iki savaş arası dönemde bütçelerinin el verdiği ölçülerde sulama kanalı, tüneli ve ağının yapılmasını gündemine sıklıkla getirdi. İğdır Ovası'nın pamuklarının da ıslah edilmesiyle sürdürülmek istenen 1937 yılının başındaki projeler kapsamına Doğu Anadolu için yapılacak olan 31 milyon liralık yatırıma İğdır Ovası sulama işleri de dahil edildi. Türk hükümeti bölgeden Sovyetlerin tarım ürünleri ve pamuk ithalatını daha düzenli ve artan bir hale getirmek için kooperatiflerin kurulmasını destekledi ve bir adet iplik fabrikasının Erzurum'da açılması için fizibilite raporları hazırladı. Yapılan planların gerçekleşmesi Serdarabat Barajı'ndan İğdır Ovası'na temin edilecek su ile mümkün olacaktı (BCA, 30-10-185.276.9). Ancak bu yatırım planları uzunca bir süre atışekilde bekleyecekti.

Sulama Kanalı ve Tünelİnşaatları için SSCB Kurumları ile Görüşmeler

Sovyet arşivlerinde Serdarabat Barajı'ndan İğdır Ovası'nın faydalanması için inşa edilmesi düşünülen sulama tünel ve kanalları ile alakalı ilk belgelerden biri 3 Ekim 1936 tarihli. Türk elçiliğinden Sovyet kurumlarına yazılan Fransızcadan tercüme edilen belgede, Türk mühendislerinin Aras Nehri'nden İğdır Ovası'na su sağlamak için bölgede yaptığı incelemelerde 563 metrelik bir tünel ve en az 1.150 metrelik bir kanalın inşaatına ihtiyaç olduğu belirtilmektedir. Türk hükümeti Sovyetlerden bahsi geçen inşaatlar için yardım talebinde bulunmuş, Sovyetler Birliği inceleme yapmak için mühendis ve uzmanlarını bölgeye göndermiştir. Türk hükümeti Sümerbank ile Kayseri ve Nazilli kumaş dokuma fabrikalarını inşa eden Turkstroy'dan konu ile ilgilenmesi için ricada bulunmuştur (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:63).

Eksportstroy aynı Turkstroy gibi Ağır Sanayi Bakanlığı içinde Doğu ülkelerine sanayi mallarını ihraç etmek, gerekli teknik ve makine desteğini sunmak için kuruldu. 17 Ocak 1936 tarihinde kurulan Eksportstroy'un görevi İran ve diğer doğu ülkelerine makine ve teknik yardım ihraç etmektir. Türkiye'ye olan ağır

sanayi ürünlerinin ihracatından sadece Turkstroy sorumluydu. Benzer görevleri üstlenen kurumların ürettikleri sanayi malları da benzerdi. Un fabrikaları için makineler, elektrik santralleri, tekstil makineleri, değirmenler bu ürünler arasında sayılabilir. Kurumlarda çalışan mühendis, uzman ve işçilerin daha verimli ve düşük maliyetlerle çalışmaları adına birleşmesi istenmekteydi (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:30). 1937 yılında Sovyet Ağır Sanayi Bakanlığı Turkstroy ve Eksportstroy'un birleştirilmesine ve Doğu ülkelerine yapılacak olan teknik yardımların, makine ihracatının ve montajının bu kurum tarafından yapılmasına karar verdi. Sovyetler Birliği tarafından doğu ülkelerine verilecek olan kredilerle üretilmesi planlanan makine ve teknik aksamaların tedarik edilmesinde Turkstroy ve Eksportsroy'un birleştirilmesinden ortaya çıkan iktisadi kurum devam edecekti. Ancak her iki kurumun 1937 yılı içerisinde kendi amblem ve mühürlerini kullanmasına müsaade edilmişti. Turkstroy ve Eksportstroy birleştikten sonra dış ticaret kanunlarına uymakla yükümlü olacaklar ve Halkların Dış Ticaret Bakanlığının sorumluluğunda dış ülkelerdeki operasyonlarını sürdürecektlerdi. Daha sonra Turkstroy ve Eksportstroy birleşmesi Orjonikidze'nin 25 Aralık 1936 tarihinde bütün kurumlara yazdığı talimat ile resmîyet kazandı (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:24-29). Bu anlatılardan dolayı Sovyet belgelerinde Serdarabat Barajı ile ilgili belgelerin bazılarında Eksportstroy bazılarında ise Turkstroy imza ve kaşeleri bulunmaktadır.

Doğu Anadolu'nun Sovyetler için öneminin altına çizmek adına Dışişleri Halk Komiserliği 11 Mart 1937 tarihinde Halkların Dış Ticaret Bakanlığına ve Turkstroy'a içinde talimatlar içeren bir mektup yazdı. Mektuba göre Türkiye'nin doğu vilayetlerine yapılan Sovyet makine teçhizat ihracatının artması için Dış Ticaret Bakanlığı birkaç kez önceden uyarılmıştı. Bölgede yer alan şehirlerin hem ekonomik hem politik olarak Sovyetler için olan önemi, Bakanlığa göre tartışılmazdı. İstanbul'daki Sovyet Ticaret Temsilciliğinin son zamanlarda edindiği bilgilere göre Doğu Anadolu'nun ticari hayatında Almanların faaliyetleri iyice artmıştı. Alman şirketleri özellikle devlet kurumlarından aldıkları siparişlerle makine ve teknik ekipman ihracatlarını artırmaktaydı. Ayrıca bazı belediyelerden ihaleler alarak bölgedeki ilişkilerini sıkılaştırmaktaydılar (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:51).

Alman şirketleri bölgedeki devlet kurumları ile çalışırken çoğu zaman uzun vadeli krediler açmaktaydı. Bakanlığın mektubunda belirtildiğine göre Sovyetlerin şimdilik böyle bir imkânı yoktu. Ancak yine de Bakanlık Sovyet kurumlarının inisiyatif alıp bazı ihalelerde ve ticari işlerde kendilerini göstermelerini istemekteydi. Örneğin Kars ilinde düzenlenen su hatları boru ihalesi kaçırılmayacak bir fırsattı. Teknoeksport'un yaptığı fiyat tekliflerini Kars valiliği kabul etmişti. Dışişleri bakanlığı ayrıca dış ticaret bakanlığından yeni kredilerin

Türkiye'ye sağlanması için fırsatların zorlanması gerektiğini belirtmekteydi. Bütün bunları söyledikten sonra bakanlık mektubunda özellikle Eksportstroy'u uyarmakta, kurumun Doğu Anadolu'da yapılabilecek herhangi bir iş için daha dikkatli olmasını ve iyi teklifler hazırlayarak Türk devlet kurumları ile iyi ilişkiler içerisinde olması gerektiğinin altını çizmişti. Dışişleri Bakanlığı Eksportstroy'dan kurumun en iyi mühendis ve uzmanlarını bölgeye göndermesini istemekte ve öngörülen plan ve projeler için şimdiden teklifler hazırlamasını beklemekteydi. Ankara'da bulunan Ticaret Temsilciliği içinde muhakkak Eksportstroy'un da bir ofisinin olması gerektiği vurgulanmıştı. Bu ofis sadece Doğu Anadolu ile kendini kısıtlamamalı Türkiye'nin bütün coğrafyalarında imkân dahilinde olan makine ve sanayi ürünleri ihracat fırsatlarını kovalamalıydı (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:51).

9 Ocak'ta Türkiye'nin Moskova elçiliğinden yazılan mektuba Turkstroy 21 Ocak 1937'de 600 metrelik sulama tünelinin bedeli 266.400 lira, 1500 metrelik su kanalının inşaatı 136.363 lira, aynı kanalın beton kaplaması 30.000 lira, regülatör inşası 75.000 lira olarak cevap verdi (RGAE, f:413, op:2, d:2591, sayfa:14-15). Önceki mektuplaşmalarda Türk Elçiliği toplam inşaat maliyetini 350.000 lira civarında beklerken, Turkstroy en az 557.275 lira olacağını bildirdi. Projenin en az 214.012 liralık malzeme masrafı olacaktı. Makine ve teçhizat giderleri ise en az 23.023 liraydı (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:69-71).

21 Ocak 1937 tarihli Turkstroy Genel Müdürü Zolotarev'in Türk Elçisi Zekai Apaydın'a yazdığı mektuptan, ikilinin daha önce de 1936'nın ortalarına doğru Serdarabat Barajı'na yapılması istenen sulama kanalı ve tüneli hakkında konuştukları anlaşılmaktadır. Zekai Bey ilk görüşmede Sovyetler Birliği'nden gelecek olan bir mühendis ve uzman heyetinin bölgede inceleme yapmasında ısrarcı oldu. Bunun üzerine 12 Mayıs 1936 tarihinde sulama alanında uzman olan Tatarintsev adındaki mühendis Erivan'da hazır bulundu. 17 Mayıs-26 Haziran arasında Moskova ve Tatarintsev arasındaki haberleşmelerden henüz Türk yetkililerin bölgede inceleme yapmak için gelmedikleri anlaşılmaktaydı. Nihayet Türk yetkililerin de gelmesiyle beraber 29 ve 30 Haziran'da ekip Bölgede sulama tünellerinin ve kanallarının inşası için inceleme yapabildi. İnceleme neticesinde hazırlanan raporlar Doğu Anadolu Genel Müfettişi Tahsin Uzer'e sunuldu. Tatarintsev ayrıca Kars Valisi ile görüşüp ovaların sulanması için yapılması gereken sulama kanallarının ve tünellerinin ana hat ve diğer hatlarının planlanmasının şimdiden yapılması gerektiğini ve onlardan bir cevap beklediklerini ilettiler. Ancak Kars valisi Tatarintsev'in bölgeden ayrıldığı 9 Ağustos'a kadar bir cevap gelmedi. 24 Eylül 1936'da Türk elçiliği sulama tüneli ve kanalları ile ilgili Türkiye'nin projesini Turkstroy'a sundu. 3 ve 23 Ekim'de iki kurum tekrar görüştü. 7 Ekim 1936'da Turkstroy kendi hazırladığı projeyi Moskova elçisi Zekai

Bey'e sundu. İlk önerilen projenin Türkiye'nin müdahalesi ile düzeltilmiş hali böylelikle iletildi. Sunulan ikinci projede tünel ve sulama kanalı inşası varken, sulama kanallarının set şeklinde kurulması yer almadı. İlk projede 563 ve 1150 metre olan sulama tüneli ve kanalı ikinci projede 600 ve 1500 metreye çıkarıldı. Ayrıca ilk projede yer almayan regülatör inşası ikinci projeye eklendi ve maliyeti 507.763 liraydı (RGAE, f:7297, op:38, d:309, s:39-40).

1937 yılının ocak ayının başında Zekai Apaydın Turkstroy'un müdürü Zolotarev ile telefonda görüştü. Elçi Zolotarev'e Türk hükümetinin Serdarabat Barajı'ndaki sulama imkânlarından faydalanmak üzere kanal ve tünel inşaatının yapılmasına sıcak baktığını bildirdi. Zekai Bey Turkstroy'dan sulama kanalları ve tünellerinin hem projelendirilmesini hem de inşa edilmesini istiyordu. Zekai Bey ve Turkstroy yetkilileri 23 Ocak'ta buluşarak teknik detayları konuştu (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:58-60).

Turkstroy 3 Ekim 1937 günü Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın ile bir görüşme daha yaptı. Turkstroy 600 metrelik su tünelinin ve 1500 metrelik su kanalının yapımı için maliyet olarak 507.000 lira olarak büyükelçiyi bilgilendirdi. Hesaplanan maliyetin içine işçilere ödenecek olan miktarlar dahil değildi. Elçi aynı zamanda su kullanım bedeli olarak 1.041.162 rubleden haberdar olduğunu ancak Türkiye'nin su kullanım bedeli olarak sadece 230.000 lira ödemek istediğini söyledi. Bunun yanında Zekai Bey eğer işçilik bedeli dahil 500.000 lira olursa, sulama kanalları ve tünelinin yapılmasına onay vereceklerini belirtti. Turkstroy ise işçilik bedelleri dahil projeyi ancak 860.000 liraya tamamlamak istiyordu (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:12-13).

4 Kasım 1937 tarihinde Kurum içi yapılan toplantıda Eksportstroy İğdır Ovası'nın sulanması için Serdarabat Barajı'na bağlanacak olan sulama tünelleri ve kanalları için işgücüne ödenecek miktar hariç sarf edilecek malzeme ve teknik destek için 5.685.000 ruble fiyat belirlendi. 1927 anlaşmasından kaynaklanan ve geçen süre zarfında kullandığı su miktarının hesaplanması ile Türkiye'nin Sovyet Ermenistan'ına 1.041.163 ruble borcu vardı. Bu miktarın dışışleri aracılığıyla, ilgili Sovyet kurumlarına ödenmesi talep edilmesine karar verildi. Eksportstroy'un toplantı sonucunda Türkiye'nin ödemesini istediği miktar 6.726.163 rubleydi. 20 Kasım 1937 tarihinde Eksportstroy kurumunun iç yazışmasında Türk tarafının ödemeleri lira olarak yapmak istemesi üzerine dolar karşılığı üzerinden ısrar edilmesi gerektiği belirtildi. Eğer Türkiye suyun kullanımından ve inşaattan kaynaklanan borçlarını Kliring Anlaşması'na dahil ederse Sovyetler Birliği bu ödemelerden %25 civarında kayıp yaşayacaktı (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:8-9).

1937 yılının sonunda gerçekleşen anlaşmaya göre, Serdarabat sulama kanalı ve

tünellerinin yapımı için İnşaat İhracat Kurumu görevlendirildi. Yapılacak olan çalışma her ne kadar zarar getirecek olsa da bitirilmesine karar verildi. Ayrıca inşaat maliyetleri Kliring hesabı içine alınacak ve karşılığında Türkiye’den ürün satın alınacaktı. İnşaat bedeli dolar üzerinden anlaşmanın imzalandığı gün ödenecekti. İnşaat İhracat Kurumunun kasım ayında yaptığı hesaplara göre, Serdarabat Vadisi’nde yapılacak olan kanal ve tünelin maliyeti 5.685.000 ruble olarak belirlendi. 1.041.160 ruble ise Türkiye’nin Ermenistan Sovyet’ine ödenmesi gereken su kullanma bedeliydi (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:1-25).

14 Aralık 1937 günü Dışişleri Halk Komiserliğinde yapılan toplantıda Serdarabat Barajı’nın su tutan setleri, sulama tünelleri ve kanallarının birbiri ile olan bağlantılarının yapılması için Eksportstroy’un Türk hükümetine fatura etmesi kararlaştırıldı. Türk tarafının ödeme koşullarının dolar üzerinden olmasında ısrarcı davranılması istendi. Eğer Türk tarafı anlaşmasının Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında geçerli olan Kliring Ticaret Anlaşması’na dahil olmasını isterse Türkiye tarafından yapılacak olan ödemelerin Sovyetlerin Türk pazarlarından yapacağı ürün ithalatı ile karşılanması söz konusu olursa, ithalata konu olan ürünlerin dünya piyasası fiyatlarından yukarı olmamasına dikkat edilmesi istendi (RGAE, f:413, op:2, d:2591, s:1-2).

Sonuç

Sovyetler Birliği ile 1927 yılında Aras Nehri ve çevresindeki akarsu kaynaklarından faydalanmak üzere yapılan anlaşmadan sonra Türkiye uzun yıllar İğdır Ovası’nın sulanması için sulama kanalına, tüneline ve şebekesine yatırım yapamadı. Serdarabat Barajından salınan suyun kullanım bedeli için de Sovyet Ermenistan’ına ödenmesi gereken borçlar uzun yıllar ertelendi. Barajın Sovyet tarafında kalan tarım arazileri sulama imkânından 1930’dan itibaren faydalanmaya başladı. Türkiye verimli İğdır Ovası’nın ürünlerinin neredeyse tek ithalatçısı konumunda olan Sovyetlere ihracatını artırma fırsatını böylelikle elinden kaçırmış oldu. 1930’ların ikinci yarısında politik ilişkilerin düşüşe geçtiği iddia edilen bir dönemde Türkiye Sovyetlerin iktisadi kurumlarından biri olan Turkstroy, sonradan Eksportstroy, ile sulama kanal ve tüneli ile alakalı olarak planlama faaliyetine girişti ve uzun süren pazarlıklar yaptı. Türk-Sovyet politik ilişkilerinde durum ne olursa olsun Sovyetler Birliği söz konusu Doğu Anadolu olunca duruma iki savaş arası dönemde hep yapıcı olarak yaklaştı, elinden geleni bütün iktisadi ve politik kurumları ile yapmaya çalıştı. Serdarabat Barajı’ndan İğdır Ovası’nın faydalanması için yine olumlu tavırlar içinde olan Sovyet iktisadi kurumlarının önündeki en büyük engel ise, ellerinde Türkiye’ye sağlayacak kredi olanaklarının kısıtlı olmasıydı.

SSCB imparatorluk döneminden kalan bir alışkanlıkla Doğu Anadolu'nun birçok şehrinin iktisadi hayatını onlara komşu olan Sovyet şehirlerinden ayrı düşünmedi. SSCB 1930'lu yılların savaşa doğru giden atmosferinde özellikle Almanya'nın Türkiye'de artan politik ve ekonomik gücünden rahatsız oldu. Çünkü Almanya'nın güçlenmesi demek Doğu Anadolu pazarlarını Alman ürünlerine kaptırmak demektir. Bu bağlamda Serdarabat Barajı'ndan İğdır Ovası'na temin edilecek sulama ile SSCB'nin bölgedeki gücü daha da artacaktı.

Celal Bayar'ın Şark Raporu, Doğu Anadolu'daki tüccarların Sovyetler ile olan ilişkilerini hükümete nasıl aktardıkları açısından önemlidir. Moskova elçisi Zekai Apaydın'ın hazırladığı Sovyet ticareti ile ilgili raporla beraber okununca Şark Raporu'nun saldırgan imalar içeren bir metin olduğu görülmektedir. Raporların amacı, hükümeti Türkiye'nin zaten o yıllarda hemen her ülke ile imzaladığı Kliring Ticaret Anlaşması'na ikna etmek ve SSCB'yi de bu konuda zorlamaktır. Türkiye ile Kliring Ticaret Anlaşması imzalayan en son ülkelerden biri SSCB'dir. Çünkü o yıllarda SSCB'nin iç üretimi ve dış ticareti yükseliştir. SSCB'nin dış ticaret bakanlığı Kliring Anlaşması'nın dış ticaretini daraltacağını düşünmüştür. Halbuki Lozan Anlaşması'nın dış ticaret hükümlerinin süresinin dolmasına daha yıllar var iken Sovyetler ticaret anlaşması imzalamak için Türkiye ile masaya oturan ilk ülkelerdendir. 1930'ların ikinci yarısında Türkiye ayrıca kendi üreticisi ve tüccarlarını dış etkilerden korumak adına Türk Ofis ve Birlikler adı altında yeni ekonomik kurumlar oluşturma yoluna gitti. Aslında Türk hükümeti en kısa zamanda Doğu Anadolu'da bu iki kurumu bölgenin dış ticaretinde etkin kılmaktı. Şark Raporu ve Moskova Büyükelçisinin hazırladığı dış ticaret raporu bu duruma sadece destek veren metinler oldu.

SSCB'nin Doğu Anadolu'daki ticareti üzerinde bir yandan Almanların buradaki pazarlara hâkim olma korkusu diğer yandan Türkiye'nin kendi menfaatlerini koruma ihtiyacı yüzünden ürettiği politikalar etkili olurken, SSCB'nin dış ticaret kurumlarının birbirleri ile anlaşmazlık halinde bulunmaları iki ülke arasındaki dış ticareti etkileyen önemli unsurlardan biri oldu. Trabzon'daki Ticaret Temsilciliği ofisinin kapatılması, Doğu Anadolu'nun dış ticaretinin açıldığı liman kentinin kaybedilmesine yol açtı. KÜTYK ve Ticaret Temsilciliğinin sürekli olarak birbirlerinden şikayetçi olmaları iki kurum arasındaki uyumu bozuyordu. KÜTYK'nin Doğu Anadolu'daki ofislerinin hem kapatılmaya çalışılması hem de farklı organizasyonlara farklı görevlerin yüklenmesi KÜTYK elemanlarının performanslarını düşürdü. Ticaret Temsilciliğinin Erzurum Ofisinin başlı başına yeterli olacağını düşünmek SSCB için bir hataydı.

Türkiye ve SSCB arasında Doğu Anadolu'da gerçekleşen dış ticaretin asıl belirleyici unsuru canlı hayvan ticareti oldu. İki ülkede canlı hayvan ticaretinin kimin toprakları üzerinde gerçekleşeceği üzerinde kendi çıkarlarına göre

birtakım politikalar üretti. 1930'larında ortasına kadar anlaşmaların Erzurum Ofisi üzerinden yapılmasını tercih eden SSCB 1930'ların ikinci yarısından itibaren canlı hayvan ticaretinin Sovyet topraklarında gerçekleşmesinden yana tavır koydu. Celal Bayar ise bu durumun et kombineoları kurarak aşılabileceğini düşündü. Zamanının soğutma sistemlerini Almanya'dan alan Türkiye için bu farklı bir yatırım olacaktı. Ancak düşünerek değil aksiyon olarak çözülmesi gerekiyordu. Bölge tüccarlarını tek çatı altında toplayan Birlik isimli kurumun işlevi giderek önem kazandı. Böylelikle bölge tüccarları en azından anlaşma yaparken ürünlerini dünya fiyatlarının üzerinde ihraç ettiler.

Serdarabat Barajı'ndan su temini yapacak sulama kanalları ve tünellerinin inşa edilmemesi Türkiye'nin imkânsızlıklarından ve yanlış kararlarından kaynaklandı. SSCB bu konu hakkında 1927 yılında imzalanan anlaşmaya Doğu Anadolu bölgesi söz konusu olduğu için sadık kalmayı tercih etti. İkili politik ilişkilerden bağımsız olarak bu proje üzerinde hep olumlu tavır sergiledi. Eğer Serdarabat Barajı'ndan temin edilecek su için üretilen proje gerçekleşseydi, İğdır ekonomisi çok daha erken kalkınacaktı. Aynı zamanda diğer bölgelere de örnek olabilecek bir stratejinin ilk örneklerinden biri olabilecekti.

Sonnotlar

1 Örneğin bkz. (Gürün, 2010, Bilge, 1992, Vandov, 2014, Musaoğlu, 2017, Tacibayev, 2004)

2 Türkiye'nin Sovyetlerden aldığı 8 milyon dolarlık krediyi kullanmak için Sümerbank'ın muhatabı olarak Moskova'da 1934 yılında kurulan Sovyet Kurumudur(Tekeli ve İlkin, 2010: 232).

3 Kliment Yevromoviç Voroşilov, Sovyet mareşali ve siyasetçisidir (Kolesnikov, 2010: 33).

4 Semyon Mihayloviç Budenniy, Sovyet mareşalidir (Kolesnikov, 2010: 33).

5 Lev Mihayloviç Karahan, Sovyet diplomatıdır. 1937 yılındaki yargılamalarda kurşuna dizilerek idam edilmiştir (Kolesnikov, 2010: 33).

6 Mihail Andreyeviç Karskiy, Türkiye'deki görevinin ardından ajanlık suçlaması ile karşı karşıya kalmıştır. 25 Kasım 1937'de kurşuna dizilerek idam edilmiştir (Tacibayev, 2004: 120).

7 Kliring Ticaret Anlaşmalarının esası, iki ülke arasındaki dış ticaret işlemlerinde döviz

kullanmadan karşılıklı ithal yada ihraç edilen mallar üzerinden yapılmasıdır. Sistemde işleyen ana kurumlardan biri Merkez Bankalarında karşılıklı açılan hesaplardır (Kepenek, 2012: 76).

8 Türkiye ve SSCB 1932 yılında imzaladıkları ticaret anlaşması ile bir ülke diğerinden ne kadar ithal ederse o kadar ihraç edecek, ya da tam tersi olarak, düşüncesi üzerine kurgulamışlardı. Bu yöntemle Sovyet ticaret uzmanları netto-balans ticaret usulü diyorlardı(Bilgiç, 2021).

9 İsrail Adolfoviç Genin, Sovyet ekonomist ve coğrafyacı. Uzun yıllar ticaret uzmanı olarak Dış Ticaret Halk Komiserliği Orta Doğu Masasında çalışmıştır (Bilgiç, 2021: 833-840).

10 Ermenistan sınırları içinde yer almaktadır.

11 Ermenistan sınırları içinde yer alan bugün Üç Kilise olarak adlandırılan yerdir.

12 Günümüzde Gümrü olarak anılmaktadır.

13 İvan Borisoviç Vorobyev, Türkiye'deki Sovyet Ticaret Temsilciliğinin 1933-1936 yılları arasında müdürlüğünü yapmıştır (Koptevskiy, 2003: 429).

14 İran-Türk Ticaret Kurumu 1 Temmuz 1937'de kuruldu. Canlı hayvan, petrol türevleri gibi ürünlerin Türkiye, Mısır, Suriye, Filistin ve Bulgaristan'a satışlarından sorumlu Sovyet Ticaret Temsilciliğine benzer bir kurumdur (RGAE, f:413, op:12, d:2586, s.28-33).

15 Günümüzde Ermenistan sınırları içinde yer almaktadır.

16 Günümüzde Iğdır sınırları içinde yer almaktadır.

Kaynakça

Bayar C (2006). *Şark Raporu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Bilge A S (1992). *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Bilgiç E (2020a). Bir İmparatorluk Mirası Olarak Doğu Anadolu'da Sovyetler Birliğinin İki Savaş Arası Dönemde Ticaret Faaliyetleri. İçinde. Osman Köse (der), Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 4. Ankara: Berikan Yayınevi, 57-77.

Bilgiç E (2020b). Revisiting the Relations Between Soviet Union and Turkey in the Early

892 Bilgiç E (2023). Iğdır Ovasında Geciken Verim: Türkiye-SSCB Ekonomik İlişkilerinin Bilinmeyen Bir Örneği, Serdarabat Barajı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 862-894.

Republican Period: Negotiations on 1927 Trade Agreement. Theory and Research in Social and Administrative Sciences. Adıyaman: İksad Yayınevi, sayfa:309-356.

Bilgiç E (2021c). Türkiye ve Sovyetler Arasında 1937 Yılında İmzalanan Ticaret Anlaşması Üzerine Sovyet Ticaret Uzmanı İ.A. Genin'in Görüşleri. *Mülkiye Dergisi*, 45-3, 833-840.

Bilgiç E (2021d). Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları. *Atatürk Ansiklopedisi*. Son erişim tarihi, 02/06/2022.

Gasratyan M A ve Moisiyev (1981). *SSSR-Turtsiya 1917-1979*. Moskova: GRVL.

Gürün K (2010). *Türk-Sovyet İlişkileri 1923-1950*. Ankara: TTK Yayınları.

İşçi O (2020). Türk-Sovyet Dostluğunda Stratejik ve İktisadi Sorunlar 1936-1939. *Toplumsal Tarih*, 313, 50-56.

İşçi O (2020). Yardstick of Friendship: Soviet-Turkish Relations and the Montreux Convention of 1936. *Kritika*, Volume 21, Number 4, Fall, 733-762.

Kepek Y (2012). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Koptevskiy V N (2003). *Rossiya-Turtsiya: Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Sotrudniçestva*. Moskova: IV Ran.

Kolesnikov A (2010). *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Sverçeskaya A (1983). *Sovetsko-Turetskie Kulturnie Svyazi 1925-1981*. Moskva: Nauka.

Ministerstvo İnostrannih Del SSSR (1974). *Dokumentı Vneshney Politiki SSSR (Документы Внешней Политики СССР)* 19. cilt. Moskva: İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı.

Ministerstvo İnostrannih Del SSSR (1976). *Dokumentı Vneshney Politiki SSSR (Документы Внешней Политики СССР)* 20. cilt. Moskva: İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı.

Musaoglu N (2017). *Gerçekleş(e)meyen Türk-Sovyet İttikafı 1939*. İstanbul: Paradigma Akademi.

Tekeli İ ve İlkin S (2010). *Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tacibayev R (2004). *Kızıl Meydan'dan Taksim'e. Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk-Sovyet İlişkileri 1925-1945*. İstanbul: Truva Yayınları.

Vandov D (2014). *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Arşivler

Rossiykiy Gosudarstvenniy Arhiv Ekonomiki (Rus Devlet Ekonomi Arşivi)

Bilgiç E (2023). İğdir Ovasında Geciken Verim: Türkiye-SSCB Ekonomik İlişkilerinin 893 Bilinmeyen Bir Örneği, Serdarabat Barajı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 862-894.

RAGE, f: 413, op: 12, d: 1107

RGAE, f: 7297, op:38, d: 309

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1553

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1969

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1978

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1982

RGAE, f: 413, op:12, d:1983

RGAE, f: 413, op: 12, d: 1985

RGAE, f: 413, op: 12, d: 2309

RGAE, f:413, op:12, d: 2310

RGAE, f: 413, op: 12, d: 2910

RGAE, f: 413, op:12, d: 2586

RGAE, f: 413, op:12, d: 2590

RGAE, f: 413, op:2, d :2591

RGAE, f: 413, op:12, d: 2912

RGAE, f: 413, op:12, d: 3333

RGAE, f: 413, op:12, d: 3334

RGAE, f: 413, op:12, d: 3342

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

BCA, 30-10-248.675.29

BCA, 30-10-185.276.9

BCA, 30-10-158- 2

BCA, 30-10-110-2

TBMM Tutanak ve Kanunları

TBMM Kanun, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc058/kanuntbmmc058/kanuntbmmc05801916.pdf. Son erişim tarihi, 02.06.2022

TBMM Tutanak, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c023/tbmm08023026.pdf>, Son Erişim Tarihi, 02/06/2022.

Eski Sovyet Devletlerindeki Rejimlerin Değişim Süreçleri ve Jeopolitik Risklerin Karşılaştırmalı Analizi

Orkhan Gafarov, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-8890-2038

E-posta: orkan.qafarli@gmail.com

Özet

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlıklarını elde eden cumhuriyetler, demokratikleşme ve kapitalist sisteme entegre olma sürecinde öngörülemeyen iç ve dış sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Eski Sovyet devletlerinin, bağımsızlıklarından sonra demokratikleşme, insan haklarını içselleştirme ve iktidar değişimlerini seçimle gerçekleştirme konularında ciddi sınavlar vermeleri gerekmiştir. Bununla birlikte eski ittifak üyelerinin birbirlerinden toprak talepleri sonucunda ortaya çıkan savaşlar (Abhazya, Güney Osetya, Dağlık Karabağ, Transdinyester) ile etnik zeminde iç savaşların (Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan) ve Çeçenistan bağımsızlık savaşlarının yaşanması, bu bölgenin istikrarı konusunda önemli sorunlara yol açmıştır. Böylece güvenlik ve özgürlük dengesini gözetmek zorunda kalan eski Sovyet devletlerinin politikaları, mevcut otoriter rejimlerin daha da güçlenmesine sebep olmuştur.

Eski Sovyet devletlerinin Batı ile entegrasyon sürecinin ekonomik ve siyasi meseleleri içermesi, bu bölgenin demokratikleşmesini ve bölgede Batılı norm ve kuralların içselleştirilmesini gerekli kılmaktaydı. Fakat iki bölge arasında kurulan ilişkide, eski Sovyet devletlerinin iç politikasında olduğu gibi, güvenlik ve özgürlük dengesinin gözetildiği zamanla ortaya çıkmıştır. Özellikle Batı'nın, söz konusu bölgeden enerji (petrol- doğalgaz) ihtiyacını sağlaması, buradaki demokrasi ve insan hakları konusunda yaşanan ihlallere göz yummasına neden olmuştur. Eski Sovyet devletlerinin iç ve dış politikasında, güvenlik ve özgürlük dengesinin korunmaya çalışılması sonucunda ortaya çıkan ikilemler, demokratikleşme sürecini aksatmakla birlikte farklı patikaların ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Bunun nedeni, bölgenin kendine özgü kültürel, sosyal ve ekonomik koşullarıyla bağlantılıdır. Söz konusu devletlerin üçüncü yol arayışı da, mevcut rejimlerin iktidarlarını sürdürme söyleminin dönüşmesine ve kontrollü ya da idare edilebilir demokratikleşme süreçlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Eski Sovyet devletlerinin demokratikleşme süreci zamanla iki önemli patikada, "Renkli

Devrimler” ve “Egemen Demokrasi” modellerin ortaya çıkmasıyla ayrışmaya başlamıştır. Gürcistan, Ukrayna, Moldova, Ermenistan ve Kırgızistan özelinde yaşanan Renkli Devrimler, bu ülkelerin Rusya gibi komşularıyla sorunlar yaşamasına yol açmıştır. Diğer taraftan Egemen Demokrasi ya da “Nazarbayev Modeli”ndeki değişim süreçleri, elitler/klanlar arası yaşanan rekabet savaşlarını ortaya çıkarmıştır. Bu modellere karşılaştırmalı bir şekilde baktığımızda her iki modelin içerdiği riskler açısından farklı olduğunu görmek mümkündür.

Eski Sovyet coğrafyasında yaşanan rejim ya da iktidar değişimlerinin barındırdığı risklerin nitelikleri ile içeriklerine bakmak bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu risklerin ortaya çıkma sebepleri de çalışmada ele alınmıştır. Bu amaçla, makalenin ilk kısmında Eski Sovyet coğrafyasında ortaya çıkan Renkli Devrimlerin sosyoekonomik siyasal nedenleri incelenmiş; ikinci kısmında Rusya’da önerilen Egemen Demokrasi modelinin ne anlama geldiğine ve örneklerine bakılmıştır. Son kısımda ise her iki modelin taşıdığı iç ve dış risklerin neden ve nasıl ortaya çıktığı karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Renkli Devrimler, Rusya-Ukrayna, Egemen Demokrasi, Avrasya, Gürcistan-Kırgızistan.

Comparative Analysis of Transformation Models and Entailing Geopolitical Risks in the Former Soviet States

Abstract

After the collapse of the Soviet Union, newly independent republics faced a plethora of internal and external challenges related to democratization and integration into the capitalist system on their own, the problems that were not foreseen before the actual processes took place. Former Soviet States have been facing serious tests in what concerns human rights, ensuring the right to vote and to be elected, and rotating political elites through elections. In the meantime, conflicts between former parts of the union over territorial claims against each other (over Abkhazia, South Ossetia, Nagorno-Karabakh, Transnistria) and intrastate civil wars on ethnic grounds (Tajikistan, Kyrgyzstan and Uzbekistan, Russia/Chechnya) posed another set of challenges to stability in respective regions. In the process of modernization, the former Soviet states also had to maintain fine balance between security and freedom. Those balancing policies in turn strengthened power of the existing regimes and the authoritarian trend in them.

The integration process of the former Soviet states with the West had to be based on economic and political frameworks and the democratization of those states had

to include internalizing the European norms and rules. However, the relationship established between the republics and the West revealed over time that the balance between security and freedom was observed in the domestic politics of the former Soviet states. The West's policies to meet its need for energy (oil and natural gas) supply from this region facilitated it turning a blind eye to violations of democratic rule and human rights. Therefore, the dilemmas that emerged as a result of observing this balance between security and freedom in domestic and foreign policy of the former Soviet states, not only hindered the democratization process, but also took the states in different directions. The reason for the emergence of these differences is the unique cultural, social and economic conditions of those states. For this, the search for a 'third way' by these states enabled the transformation of the current regimes' discourse on preserving their power and the emergence of a 'controlled' democratization process.

Over time, it became clear that the process of democratization of these newly established countries did not go the same way in all of them, diverging instead due to the different models of political development and concepts that accommodated it, like 'color revolutions' or 'sovereign democracy'. The 'color revolutions' that took place in Georgia, Ukraine, Moldova, Armenia and Kyrgyzstan, in turn, caused these countries problems with powerful neighbors, majorly with Russia. At the same time, the processes of political change in the 'sovereign democracies' or in countries that followed the 'Nazarbayev Model', ignited competition between elites/clans and occurrence of civil wars. When we compare the two models, it becomes clear that each entails different risks for the states that followed them.

The purpose of this study is to look at the characteristics and nature of the risks that the post-Soviet states and their political elites encountered. The reasons to or origins of these risks are also discussed in this paper. For this purpose, in the first part of the article, the socio-economic and political causes of the 'color revolutions' on the post-Soviet space are examined; in the second part, the meaning, concept and manifestations of the 'sovereign democracy' model proposed by Russian ideologues are examined. In the last part, internal and external risks, their basis and mechanisms of emergence within both models present in the post-Soviet republics are put in a comparative perspective.

Keywords: Color Revolutions, Russia- Ukraine, Sovereign Democracy, Eurasia, Georgia-Kyrgyzstan.

Giriş

Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Soğuk Savaş'ın bitmesi ile bağımsızlığını elde eden eski Sovyetler Birliği ülkelerinin demokratikleşerek kapitalist düzene ekleneceğine dair Batı'da beklentiler oluşmuştu. Keza Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ndeki (SSCB) otoriter yapı ve tek partili yönetim biçimi

ile kapitalizmin rakibi sayılan sosyalizm, dünya siyaset sahnesinden silinmişti. SSCB'nin çökmesi, bu Birliğin, kurucu devletlerinden ve başat gücü olan Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (RSFSR), diğer kurucularıyla birlikte Birliği bırakma kararı ve ittifak sorumluluklarından vazgeçmesi, kapitalist ve çok partili demokrasiye geçilmesinin önünü açmıştır. Bu yüzden Batı'da, Rusya Federasyonu'nun emperyalist politikalarından uzaklaşacağı öngörülmüştür. Bu öngörünün sebebi aynı zamanda, Francis Fukuyama'nın da üzerinde durduğu ve Hegelci tabirle, "tarihin sonu"nu ilân ettiği düşüncedir. Bu düşünceye göre, 1990'larda yaygın olarak uygulanan neo-liberal ekonomi politikaları ve Batı'nın kapitalist-demokratik düzeni, rakiplerine karşı zafer kazanmıştır (Fukuyama 1989, 13-14).

Demokratik rejimlerin hüküm sürdüğü uluslararası camianın beklentisi ise eski Varşova Paktı üyelerinde ve Balkanlarda yaşanan demokratik dönüşümün eski Sovyet bölgesinin tamamına yayılacağıydı. Fakat demokratikleşme süreci, Doğu Avrupa, Orta Asya ve Kafkasya'nın kendine özgü iç ve dış dinamiklerinin olmasından dolayı kısmen başarısızlığa uğramıştır. 1990'lı ve 2000'li yıllarda eski Sovyet coğrafyasındaki demokratikleşme girişimlerinin başarılı olmamasının nedenleri; bir taraftan Rusya'nın ekonomik ve siyasi açıdan güçlenerek bölgedeki jeopolitik etkisini artırması, diğer taraftan ise bölge ülkelerinin Batı ile artan neo-liberal ekonomik iş birliğinin sonucunda Batı'nın, bu ülkelerdeki özgürlükler konusunda sessiz kalmayı tercih etmesi, adım atmamasıdır.

Burada ele alınması gereken bir başka husus, Batı'nın eski Sovyet bölgesinde demokratikleşme sürecine vereceği destek konusunda bir ikilem yaşamasıdır (Baev, 2006). Batı, bir yandan bağımsızlığını yeni kazanmış söz konusu ülkelerin demokratikleşmesini istemekte, bir yandan da bu konuda vereceği desteğin, kendisi için güvenlik açısından ve ekonomik açıdan risk oluşturacağını düşünmekteydi. Bunun nedeni, demokratikleşme süreçlerinin her zaman sorunsuz olarak tamamlanmaması, hatta bu süreçlerin sağlıklı işlemediği durumlarda, ekonomik krizleri, iç savaşları ve göçleri tetikleyebilmesidir. Aynı zamanda 11 Eylül 2001 sonrası Batı ile eski Sovyet coğrafyasındaki ülkeler arasında kurulan ticari ilişkiler, ulaşım koridorlarının işlevselliğinin artırılarak enerji ilişkilerinin güçlendirilmesi ve terörizm ile mücadelenin öncelikli konu olması, devletlerin demokratikleşmesini isteyen eski Sovyet ülkeleri içindeki grupların Batı'dan yeterince destek görememesine neden olmuştur (Bauchet, 2013: 48). Dolayısıyla Batılı devletlerin sermaye- siyaset- güvenlik konularındaki çıkarlarının ve önceliklerinin değişmesi eski Sovyet cumhuriyetlerinin demokratikleşmesine olumsuz olarak yansımıştır (Carothers, 2006: 67-68).

Bu makalede, Eski Sovyet coğrafyasında otuz yıl içinde yaşanan iktidar değişim modelleri ve bu modellerin içerdikleri riskler ele alınarak özellikle "Renkli

Devrimler” ve “Egemen Demokrasi”, bir başka ifadeyle “Nazarbayev Modeli” üzerinde durularak karşılaştırmalı bir analiz yapılacaktır. Söz konusu riskleri iki grupta toplamak mümkündür: Rejimlerin iktidarlarının meşruiyet inşa süreçleri ile bu süreçlerin elitler/klanlar ve oligarşik gruplar arasında yaratabileceği riskler ve bu değişim süreçlerinde iç ve dış politikada karşılaşılan riskler.

Soğuk Savaş Sonrası Eski Sovyet Ülkelerinde Dönüşümün Dinamikleri

Eski Sovyet coğrafyasındaki ülkelerin bir kısmı başarılı bir demokratikleşme ve iktidar dönüşüm süreci geçirirken, bir kısmı bu konuda başarısız olmuştur. Bu ayrışmanın nedeni, bu ülkelerin farklı bölgesel, kültürel ve ekonomik özelliklerinin bulunması ve kimisinde özellikle elit/klan ilişkilerinin yönetime etki etmesi sonucu yaşanan olumsuzluklardır. Eski Sovyet coğrafyasındaki demokratikleşme sürecinin, araştırmacılar tarafından yapı ve fail merkezli veya yapılandırıcı yöntemlerle ele alındığı görülmektedir. Bunların içindeki en ünlü örneklerden biri, Levitsky ve Way’in geliştirdikleri *Linkage/Leverage (etki/baskı)* kavramlarıyla, konuya kurumsal iş birliğinin artması üzerinden bakılması gerektiğini savunan düşüncedir. Fakat hükûmetlerin kurumsal iş birliği ile entegrasyon süreçlerinin (Linkage) ya da Batılı kurumlardan gelebilecek ekonomik ve siyasi baskının (Leverage) demokratikleşme sürecini hızlandırabileceği tezi bu bölgede yeteri kadar karşılık bulamamıştır. Levitsky ve Way’in diğer bir önemli kavramı olan ve güçlü otoriter devlet veya parti modelini tanımlayan “Örgütsel Güç” (Organizational Power) de mikro yapısal analize tabi kılınmış ve değişimin açıklanması noktasında yeterince yardımcı olamamıştır (2010: 54-56).

Beissinger’in “Elite Learning Model” (Elit Öğrenme Modeli) adlı yaklaşımı da eski Sovyet coğrafyasındaki dış ve iç etkenlere odaklanmak ve elitlerin yaşanan süreçleri idrak etmeleri açısından kısmen yardımcı olmaktadır. Bu model, otoriter rejimlerin sandıkta görünmeyen meşruiyetlerini halk nezdinde nasıl inşa ettiklerini açıklamaya yetmese de değişim süreçlerinin analizi açısından faydalı olabilmektedir (Beissinger, 2007: 260-261). Önerilen yapısal dönüşüm modellerinin birçoğu kavramsal düzeyde yeterli ölçüde açıklayıcı olmamakla birlikte bazı durumlarda otoriter rejimlerin neden süreklilik kazandıklarını ve ittifaklar için neden birlikte hareket ettiklerini de görmemizi engellemektedir.

Sergei Guriev, eski Sovyet coğrafyasında, elitlerin söz sahibi olduğu iktidar inşa etme süreçlerinin meşruiyeti ile Batı’daki meşruiyetin farklı olduğunu ileri sürmektedir. Guriev, Eski Sovyet ülkelerindeki otoriter rejimlerde meşruiyetin, sandıktan çıkan sonuç ile değil, daha çok toplum nezdinde mevcut liderin sahip olduğu popülerlik ve karizma ile kazanıldığını düşünmektedir (2022: 32). Eski Sovyetlerde rekabetçi otoriter rejimler, liderlik karizmasının kamuoyu

üzerinden ölçülebilir karşılığı ile iktidarlarının sürdürülebilirliğini hem elitler hem de halk arasında sağlamaktadır. Dolayısıyla seçmenin seçimlere katılımının önemsenmediği, buna yönelik politikanın olmadığı bir durum söz konusudur. Keza birçok eski Sovyet otoriter rejimlerinde seçmenin sandığa güveni ve bu nedenle seçimlere katılma oranı düşüktür.

Bunun dışında post-endüstriyel dönem otoriter rejimlerinin demokratikleşme sürecindeki engellerin niteliksel ve niceliksel yönünün değiştiğine de vurgu yapılmaktadır (Guriev ve Treisman, 2022: 264-265). Eski Sovyet ülkelerinin, Batı'da Üçüncü Sanayi Devrimi dönemindeki demokratikleşme süreçleri ve buna bağlı halk hareketlerini yaşamaması ve bu ülkelerin demokratikleşme süreçlerinin post-endüstriyel döneme geçiş sürecine denk gelmesi, bazı sorunlar doğurmuştur. Sanayi Devriminin ortaya koyduklarından yararlanan Batı'da, Dördüncü Sanayi Devrimi sürecinde dijitalleşmenin doğurduğu imkânlar, özgürlüklerin genişlemesini sağlarken; eski Sovyet coğrafyasında bu imkânlar, ilk dönemlerde demokratikleşme alanında yarar sağlasa da daha sonra otoriter rejimlerin kontrol ve denetim mekanizmalarının gelişmesine katkı sağlamış; böylece yönetim, muhaliflerine karşı üstünlük kazanmıştır (Guriev ve Treisman, 2022: 265-266).

Geç demokratikleşmiş ülkelerde, liderler popülist-karizmatik bir kişilik inşa etmek için medyanın gücünden yararlanarak algı yönetimi yapmışlardır (Von Soest ve Grauvogel, 2016: 21). Sosyal medya ise otoriter liderlerin trollerinin oluşturulması ve sosyal medya kullanıcıları üzerinde algı mühendisliğinin yapılması gibi etkili fırsatlar sunmaktadır. Diğer taraftan otoriter iktidarlar dijitalleşmenin sağladığı denetim imkânları ile kendi rejimlerine karşı duran muhalifleri ortaya çıkararak onlar üzerinde kontrol sağlamış ve toplumun herhangi bir eylemine karşı tedbirler alarak büyük avantajlar elde etmişlerdir (Keremoğlu ve Weidmann, 2020: 1696).

Otoriter liderlerin, halk nezdindeki meşruiyet zeminlerini sağlamak için inşa etmek zorunda oldukları politikalara bakıldığı zaman bunların, daha çok güvenlik ve ekonomik istikrarı sağlamak üzerine yoğunlaştığı görülmektedir (Von Soest ve Grauvogel, 2015: 277). İstikrar ve ekonomik kalkınmaya ideoloji¹ de eklenirse eski Sovyet ülkelerindeki otoriter rejimler için öncelikli konuların neler olduğuna dair bir kanaate varılabilir. Bu üç konudan, yalnızca bir ya da iki tanesinin üzerine eğilmek bile (örneğin halkın gelir düzeyini, sağlık sorunlarını, refahını ve güvenliğini iyileştirmek) bazen yeterli olabilmektedir. Aynı zamanda medyanın yarattığı lider algısı her ne kadar güçlü olsun ülke, küresel ekonomik krizlerden ya da salgınlardan etkilendiğinde yaratılan bu algı, toplum nezdinde karşılık bulması mümkün olmayabilir. Rusya'daki sosyologlar arasında meşhur bir metafor olan *"Buzdolabı mı yoksa TV mi, hangisi kazanacak?"*

sorusunun sorulması bile seçmenin, iktidar ile olan ilişkisinin şeklini göstermektedir (Travin, 2015). Bu soru etrafında şekillenen tartışmalar, birçok koşulda seçmenin davranışını etkileyen unsurlar üzerine yoğunlaşmaktadır (Travin vd., 2017: 123).

Güçlü liderlik imajının çözülmesi, liberal demokratik rejimlerden farklı olarak otoriter rejimlerde iktidar elitleri arasında bir kriz doğurmaktadır. Demokratik geçiş sürecinin olmaması, elitler/klanlar ve oligarklar arasında demokratik yöntemleri içermeyen rekabetin ve “saray darbesi”ne kadar gidebilen süreçlerin ortaya çıkmasının da önünü açabilmektedir (Collins, 2004: 225). Nitekim otoriter liderin gücünü artırarak iktidarının sürdürülebilirliğini sağlayan etmen, o liderin geleceğe dair vizyonudur. Eski Sovyet coğrafyasında ise iki önemli vizyondan söz etmek mümkündür: 90’lardan itibaren başlayan Batılılaşma ve millilik/yerlilik üzerinden kurulan söylemler (Von Soest ve Grauvogel, 2016: 277). Bu iki tartışmanın, 19. yüzyıl Çarlık Rusya’sına kadar uzandığı görülebilmektedir (Duncan, 2002: 122).

Eski Sovyet coğrafyasında yaşanan değişim ve dönüşümleri, mikro düzeyde elit-kültür eksenile ve bölgenin jeopolitik konumuna göre dış ilişkilerini dikkate alarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu nedenle sosyal bilimlerin konu edildiği yapı-fail ilişkisinde neyin öncelikli olduğu tartışmasına girmemekle birlikte yaşanan değişim ve dönüşümün dinamiklerini anlamak ve elitler arasındaki iş birliğine bakmak önemli görülmektedir. Burada vurgulanmak istenen, bireyci yöntem ile dış etkenleri yok saymadan öncelikli olarak mikro gelişmeleri göz önünde bulundurarak karşılaşılan jeopolitik ve iç sosyoekonomik risklerin değerlendirilmesinin önemidir (Udeh, 2002: 186).

Eski Sovyet coğrafyasındaki rejimlerin değişim süreçlerinde ortaya çıkan tartışmalar ve edinilen tecrübeler, esasen bu bölgenin iki modele sahip olduğunu göstermektedir. Modellerin ilk örneğini, 2000’lerden itibaren Moldova, Gürcistan, Ukrayna, Kırgızistan ve Ermenistan’da yaşanan Renkli Devrimler sonucu ortaya çıkan ve değişim modeli olarak değerlendirilen demokratikleşme süreci oluşturmaktadır (McFaul ve Spector, 2009). Bu ülkelerin ekonomik olarak kalkınmaları ve istikrar sağlamaları için esas aldıkları gelecek vizyonunun temeli de Batı’ya entegre olmalarına dayanmaktadır. Güvenlik ve istikrarın sağlanması için Avro-Atlantik güvenlik şemsiyesi olan NATO’ya üye olmaları; ekonomik kalkınmayı ve sosyal refahı sağlamaları içinse, AB ile entegrasyon süreçlerini derinleştirmeleri ve üyelik hedeflerini belirlemeleri gerekmekteydi. Doğu Avrupa’da Ukrayna ve Belarus; Güney Kafkasya’da ise Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, AB ile entegrasyon sürecine duydukları ilgiyi açık bir şekilde ifade etmişlerdir (Hansen, 2015). Bu ülkelerin Batı yanlısı tercihleri, en çok da Rusya Federasyonu tarafından, kendi güvenliği için risk olarak görülmüştür.

Rusya, eski Sovyet ülkelerinin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra kurdukları rejimlerin, kendi güvenliği için tehdit unsuru olanlarını bertaraf etmek amacıyla tepkisel bir dış politika izlemektedir ve bu ülkelerin iç işlerine müdahale ederek onları yanında tutmaya çalışmaktadır (Nilsson, 2018). Buna ek olarak Rusya, söz konusu ülkelerdeki değişimlerin önünü kesebilmek adına “Egemen Demokrasi” olarak tanımlanan ve ulusal güvenliğe (ya da rejimlerin sürdürülebilir olmasına) öncelik veren bir değişim modelini tartışmaya başlamıştır. Bu tartışmalar yerli/milli elitlerin ortaya çıkmasını içeren ve ulusal çıkarların öncelikli olduğu, devrimsel değil tam tersi evrimsel iktidar değişim modelini öne sürmektedir (Fisher, 2014). Bu model, iktidarın değişmesini, barış ve uzlaşmayı hedeflemiş; ancak yapılacak değişikliklerin Yeltsin- Putin (2000) ya da Medvedev-Putin (2008-12) ve Kocaryan – Sarkisyan (2008) tandemleriyle gerçekleşmesini istemiştir. Daha sonra, 2019 yılında Egemen Demokrasi Modeli, Nazarbayev Modeli olarak, tartışılmaya ve tecrübe edilmeye başlanmıştır (Pistan, 2019). Bununla birlikte Azerbaycan’da Haydar Aliyev’den İlham Aliyev’e; Türkmenistan’da Saparmurat Niyazov’dan Kurbançulu Berdimuhammedov’a ya da Berdimuhammedov’dan oğlu Serdar Berdimuhammedov’a ve Özbekistan’da İslam Kerimov’dan Şevket Mirziyayev’e iktidar değişiklikleri görülmektedir. Bu değişimlerin bazıları liderin vefatından sonra gerçekleşmiş, bazılarında ise lider hayattayken, bir sonraki liderin gelişi için zemin hazırlanmıştır. Söz konusu değişimler, Egemen Demokrasi Modelinin bir biçimi olarak değerlendirilebilir.

Eski Sovyet Devletlerinde Egemenlik ve Demokratikleşme Süreci

Otuz yıllık bir bağımsızlık ve egemenlik geçmişleri olan eski Sovyet ülkelerinin en ciddi sorunları; demokratikleşmelerinin önündeki engeller, iktidar geçişlerinin sağlıklı olmaması ve jeopolitik riskler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Sovyetler Birliği’nden sonra ortaya çıkan bu ülkelerin, bir yandan demokratikleşmesi için Batı ile entegrasyonu, buna bağlı olarak söz konusu ülkelerde evrensel değerlerin içselleştirilmesi, insan hak ve hürriyetlerine sahip çıkılması ve hukukun üstünlüğünün sağlanması, diğer yandan sosyal ve ekonomik sorunların giderilmesi beklenmektedir.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasına rağmen on beş ittifak üyesinin büyük bir kısmında eski Sovyet elitleri- Sovyet nomenklaturası – iktidarda bir şekilde tutunabilmiş ve Moskova karşıtı halk hareketlerine liderlik eden kişi ve gruplar zamanla yönetimlerden uzaklaştırılmıştır (Tellal, 2005: 274). Bu yüzden eski Sovyet ülkelerinde ortaya çıkan rejimlerin birçoğunda elitler, Eski Sovyet nomenklaturasından yetişmiş ve neo-liberal politikaların uygulandığı dönemde oligarklara dönüşmüşlerdir (Açikel, 2005: 194). Aynı zamanda bu elitler, neo-liberal küreselleşme çağında, ülkeleri oligarşik ve klan aile bağları ile yönetmeyi

deneyerek demokratik kuralların işlemediği ve yozlaşmış iktidarların olduğu rejimleri şekillendirmişlerdir (Viktorovna, 2010: 77-78). Böylece, bölgede Batılı modelde demokratik rejimlerin ortaya çıkması engellendiği gibi, jeopolitik risklerin ve iç savaş çıkma olasılığını taşıyan konjonktürün oluşumuna da yol açılmıştır.

2000'li yıllardan itibaren Eski Sovyet coğrafyasının demokratikleşmesi için Birleşik Krallık'ta, Avrupa Birliği (AB) ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (ABD) farklı vakıf ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerinin sonucunda, bu bölgedeki bazı rejimlerin değişim ve dönüşümünün önü açılmıştır (Tellal, 2005: 271). Sözü edilen dönüşümlerin önünü açan durumlar, aynı zamanda Batılı üniversitelerde eğitim alan yeni elitlerin, eğitim aldıkları bu ülkelerdeki siyasi ortamdan etkilenerek kendi ülkelerine döndüklerinde de gördükleri siyasi kaideleri uygulamak istemeleriyle ilgili olabilir. Ancak yeni elitler, dönüşümde rol oynayan tek etmen olmadığı gibi, söz konusu süreçte farklı iç ve dış bileşimlerin etkisi de önemli olmuştur. Bu bileşimlerin en önemlisi, sosyal ve ekonomik sorunların derinleşmesidir; hatta bu sorunlar Lenin'in *"yöneticilerin eskisi gibi yönetemediği ve yönetilenlerin de eskisi gibi yönetilmek istemediği"* ifadesiyle açıklanabilir (Lenin, 1991: 92). Dolayısıyla değişim, fail ile yapının birbirlerini etkilemesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

2003'te Gürcistan'da, 2004'te Ukrayna'da ve bir sonraki yıl Kırgızistan'da yaşanan demokratikleşme dalgası, diğer eski ittifak üyeleri için ana gündem hâline gelmiştir. Bu ülkelerde Batılı demokrasilere benzeyen yeni rejimlerin inşası, bölgenin tamamı için emsal teşkil etmiştir. Söz konusu üç ülkede de rejimlerin meşruiyet kaynağının sandıkta olduğu yani halkın, iktidarı seçebilme hakkının olduğu algısının ve Batı'yla entegrasyon sürecinin sürdürülebilirliğinin yerleştirilmesi hedeflenmiştir. Eski Sovyet coğrafyasının demokratikleşmesi ve sosyoekonomik olarak yaşam standartlarının iyileşmesi, AB çevresinde güvenli bir alanın oluşmasını sağlayarak Batı'nın isteklerini de karşılamaktadır (Clayton, 2012: 289). Tarafların ekonomik, siyasi ve kültürel etkileşimini güçlendirecek olan bu yakınlaşma, Batı'nın istediği bir durumken, Rusya açısından tam aksine kendi ulusal güvenlik sınırları için bir tehdit ve küresel güç olarak egemenliğini tehlikeye sokan bir durum olarak görülmektedir (Cameron ve Orenstein, 2012: 39).

Eski Sovyet Coğrafyasında "Renkli Devrim" Modeli

2003 yılında Gürcistan'da gerçekleşen "Renkli Devrim" sonucunda Mikail Saakaşvili'nin iktidara gelmesi ile birlikte ülkede gerçekleşen reformlar, eski Sovyet bölgesinde bir ilk olmuştur. Gürcistan'a sandık demokrasisinin yerleşmesi sonucunda iktidarın sandık yolu ile değişimi, yolsuzluk ve rüşvetle mücadele

gibi öncelikli konuların çözüme kavuşturulması için beklentiler oluşmuştur. Ülkenin yabancı sermayeye açılması, ülkede iş kurmanın kolaylaşması ve turizmin gelişimi gibi önemli değişimler, Gürcistan açısından birçok konuda başarının sağlandığını da göstermiştir. Bu gelişmeler, Gürcistan'ı eski Sovyet coğrafyasında başarılı demokrasi modeli olarak öne çıkarmıştır. Ülkenin, kısa zamanda uluslararası örgütlerle kurduğu ilişkileri geliştirerek NATO güvenlik şemsiyesi altındaki istikrarını sağlamak istemesi ise AB ile entegrasyon sürecini ilerletmiştir (Cameron ve Orenstein, 2012: 22-23).

Gürcistan'da demokratikleşme sürecine hâkim olan tutum ve sandık demokrasisinin yerleşme süreci, bu ülkede otoriterizmin tam olarak sona ermediğini göstermektedir. Keza Gürcistan'da otoriter rejimin dönüşmesi ve sandık demokrasisinin yerleşmesi için bir zemin sağlayacak olan liberal ve çoğulcu ortamın oturması zaman alacaktır. Örneğin, Saakashvili rejimi, bir taraftan reformlar gerçekleştirirken diğer taraftan rejim muhaliflerine karşı baskı uygulamıştır. Gürcistan'da geçiş sürecinde Saakashvili iktidarının Bonapartist bir rejime dönüşmesi (Tudoroiu, 2007: 316) ve bazı politikalarla muhalefeti bastırmak istemesi, Rusya için kendi taraftarlarının bu ülkedeki siyaset alanlarının engellenmesi anlamına gelmektedir (Nilsson, 2018: 7).

Özellikle Renkli Devrim sonrası Gürcistan'da din ile devlet düalizmi sarsılmış; ruhban sınıfı ise Batıcı elitlere daha çok Rus yanlısı olarak görülmüştür. Gürcistan kimliğindeki din ögesinin siyasal karar alma mekanizmalarında bu denli etkili olması, hem mevcut rejim için önemli bir sorun hem de Ortodoks kardeşliği bağlamında Rusya ile ilişkilerin korunmasındaki önemli bir etmendi. Ghia Nodia'nın vurguladığı gibi, "Batılılaşma süreci için de-sekülerizasyonun toplumda başlatılması"nın başarılı olması için dikkatli bir sosyal mühendislik gerekmektedir. Bu durum, Saakashvili rejiminde geleneksel toplumun dinamiklerinin altını oymak için önemli olduğu kadar Rusya için de bu ülkeyle kimlik/din kardeşliği üzerinden kurduğu ilişkinin ortadan kalkması anlamına gelmesi nedeniyle önemliydi (Nodia, 2009: 90). Gürcistan'da Batılılaşma ve modernleşmenin desekülerizasyon süreci ile paralel gerçekleşmesi, Gürcü toplumunda elitlerin bölünmesine yol açmıştır. Rusya'nın, elitler ve toplum içindeki bu bölünmeyi kendi yararına dönüştürmesi, dış politikada öncelikli hedefi hâline gelmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Gürcistan'a miras kalan Abhazya ve Güney Osetya sorununu çözmek, Renkli Devrim'den sonra Saakashvili iktidarı için önemli bir sınava dönüşmüştür. Saakashvili, iktidara geldikten hemen sonra, Acarya özerk bölgesindeki sorunları çözmüş ve Abhazya ve Güney Osetya bölgesi hariç, kontrolü ülke genelinde sağlamıştır (Light, 2014: 323). Rusya ise kendisinin, Abhazya ve Güney Osetya'ya yerleşen ayrılıkçıların ve onların

rejimlerinin güvenliğini sağlayan barış gücü konumunu korumaya çalışmıştır. Bu bölgelerde yaşayan kişilere Rusya'nın vatandaşlık vermesi de buradaki yönetimlerin Rusya ile kurdukları ilişkileri daha da sağlamlaştırmıştır (Artman, 2011: 120).

8 Ağustos 2008 tarihinde, Gürcistan'ın Güney Osetya'ya karşı, toprak egemenliği sağlama amacıyla başlattığı askeri operasyon, Rusya ile Gürcistan arasında bu ayrılıkçı bölgeler konusunda sağlanan barışın sonlanmasına yol açmıştır. Rusya'nın bölgede barış garantörü olarak Güney Osetya'ya; Gürcistan'a karşı kullanabileceği askerî desteği açıkça sağlaması, Batı ile Rusya arasında jeopolitik gerilimin fitilini ateşlemiştir. Putin, 2007 Münih konuşmasında Batılı ülkelere yaptığı uyarılarla, bölgede NATO'nun genişleme politikasının kendileri tarafından kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Gürcistan ile Rusya ve Güney Osetya arasındaki savaşın, Batı'nın, eski Sovyet coğrafyasındaki demokratikleşmenin etkili bir emsali olarak gördüğü Gürcistan'ın, cazibe merkezi olarak sunulmasını önlemek amacıyla çıkarılmış olabileceği çıkarımını yapmak da mümkündür. Rusya'nın, Eski Sovyetler Birliği üyelerine, Batı yanlısı jeopolitik tercihlerin getireceği sonuçları göstermek istemesi ise savaşın diğer amacıydı. Keza savaşın her yıl dönümünde Medvedev ve Putin, kendi liderliklerinde Azerbaycan ve Ermenistan liderleri ile birlikte zirve düzenleyerek bölge ülkelerine mesajlar vermekteydi. Sonuç olarak Rusya, Güney Osetya'da ayrılıkçı rejime askeri destek vererek ve bölgeye Rus ordusunu çıkartarak, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü sağlamasını engellemiş, ayrıca ayrılıkçı yönetimlerin bağımsızlığını tanımıştır (Studzinska, 2015: 28).

2005 yılında Ukrayna'da yaşanan Renkli Devrim'in sonunda, iktidarın değişmesi ve Gürcistan'a benzer şekilde Batı yanlısı elitlerin iktidara gelmesi, Rusya açısından Rus dünyası -eski Rus/Slav coğrafyası- için kabul edilemez bir durum olmuştur. Ukrayna'nın yine Gürcistan'a benzer şekilde NATO şemsiyesi altında güvenlik arama girişimleri (Cramer, 2005: 12) ve AB ile entegrasyon süreçlerini genişletmesi, Rusya tarafından bir ihanet olarak değerlendirilmiştir. Bu aşamada Rusya, doğalgaz ve petrol satışlarıyla verdiği borçları isteyerek, gayri resmi ekonomik ambargolar uygulayarak ve mevcut Viktor Yuşçenko iktidarının reformlarını tamamlamaması için koyduğu engellerle Ukrayna'ya yaptığı jeopolitik ve iç politik tercihinin sonuçlarını göstermiştir (Woehrel, 2013: 15). Rusya, Ukrayna'daki 2009 seçimleriyle, kendisiyle yakın ilişkileri olan Yanukoviç'in iktidara gelmesi neticesinde rahatlamıştır. Kendisi için petrol ve doğalgaz noktasında transit ülke olan Ukrayna'yı kaybetme korkusu ortadan kalkan Rusya, böylelikle Karadeniz'de Sivastopol deniz üssündeki egemenliğini de korumuştur (Lanoszka, 2016: 178).

Yanukoviç, iktidar yıllarında Rusya yanlısı elitleri temsil etmesine rağmen Batı

ile de iyi geçinme stratejisini benimsemiş; Yuşçenko ve daha önceki lider Kuçma döneminde Batı ile yakınlaşmanın sonucunda başlayan ticari ilişkileri korumaya çalışmıştır. Yanukoviç, AB ile gerçekleştirilen Doğu Ortaklık Anlaşması'nın imzalanması ve uygulanması konusunda adımlar atsa da 2013 yılında Gümrük Birliği ve vizesiz seyahat uygulamaları konusunda daha ihtiyatlı davranmıştır. Aynı yıl, Rusya, Kazakistan ve Belarus'un beraber oluşturdukları Avrasya Ekonomik Birliği ve Gümrük Birliği antlaşmaları ile AB'ye alternatif olarak Eski Sovyet coğrafyasında bütünleşme projesi ortaya çıkmıştır (Blockmans vd., 2012, 1-2). Aslında bu iş birliği, daha önce de Nazarbayev tarafından 2008 yılında önerilmiş fakat Rusya tarafından 2013 yılında uygulamaya konulmuştur (Raikhan, 2013: 378-379). AB ile Avrasya Ekonomik Birliği arasında seçim yapma konusunda zorlanan Ukrayna, bu ikilemi çözmek için geniş kapsamlı kamuoyu tartışmaları gerçekleştirmiştir (Caider, 2014: 76-77). Sonuç itibarıyla Yanukoviç'in, kendisi daha çok Rusya yanlısı elitleri temsil ettiği için Avrasya Ekonomik Birliği'nden yana bir tavır alacağı beklenmiştir. Azerbaycan, Ermenistan ve Ukrayna, 28-29 Kasım 2013 tarihinde Vilnius Protokollerini imzalamayarak Doğu Ortaklık programı çerçevesinde, AB ile gerçekleşen entegrasyonu durdurup yeni bir iş birliği arayışına girmiştir. Yanukoviç'in bu girişimi Ukrayna'da İkinci Meydan protestolarının yaşanmasına neden olmuştur (Grajewski, 2016: 49-50). Muhaliflerin iktidarı ele geçirmesiyle Yanukoviç'in ülkeden kaçması (Kuzio, 2015: 180) ise Rus yanlısı grupların Donbas bölgesindeki ayrılıkçı tutumlarını daha da artırmıştır. Rusya, Ukrayna'daki etkisinin azaldığının farkına varmış ve Batı yanlısı Ukraynalı elitlerin iktidara gelmesini kabullenmeyerek daha sert kararlar almıştır. İki ülke arasında derinleşen kriz, 2014 yılında Donbas ve Kırım'ın Rusya tarafından ilhakına kadar giden bir sürecin başlamasına sebep olmuştur (Kuzio, 2015: 175).

Ukrayna'da yaşanan olaylar, Gürcistan'dakilerle benzer sonuçlar vermiş; iki ülkede de Rusya'nın iç siyasette etkisini kaybetmesiyle savaş ve toprak ilhaki gibi olaylar meydana gelmiştir. Donbas bölgesindeki ayrılıkçı gruplara verilen destek ve Kırım'ın ilhakından sonra Rusya'ya karşı Batı tarafından uygulanan yaptırımlar, Rusya'nın ekonomik gücünün kısıtlanmasına neden olmuştur. Rusya, 2014-2022 yıllarını kapsayan dönemde, Ukrayna ile Donbas bölgesi üzerine Minsk 1 ve 2 Protokolleri kapsamında yaptığı barış görüşmeleri sonuç vermeyince Ukrayna'da meşru rejimi değiştirmek için askeri operasyon başlatmıştır. Bu operasyonun adı da "Ukrayna'nın Neonazilerden Temizlenmesi ve Silahsızlandırılması" olarak belirlenmiştir (Aljazeera, 2022). 21 Şubat 2022 tarihinde Kırım'ın, Rusya toprağı olarak tanınması konusunda sonuç elde edilememiş ve Ukrayna tarafından Donbas bölgesindeki Donetsk ve Lugansk'ın özerklik talepleri gerçekleştirilmemiştir. Böylece Abhazya ve Güney Osetya'da olduğu gibi, Donbas bölgesindeki adı geçen iki bölgenin bağımsızlıkları Rusya

tarafından tanınmıştır (Jones, 2022).

Gürcistan ve Ukrayna'nın ardından 2005 yılında Kırgızistan'da yapılan seçimin sonuçlarına halkın itirazı sonrası cumhurbaşkanı Asker Akayev ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır. Daha sonra muhalefet liderleri olan Kurmanbek Bakiyev'in (2005) ve Roza Otunbayev'in (2010) iktidara gelmesi ise barışçıl şekilde olmamıştır. 2010'da Kırgızistan'ın Uzgen, Karasu ve Aravan kentlerinde Özbekler ile Kırgızlar arasında çıkan anlaşmazlıklar, yetmiş beş kişinin hayatını kaybettiği çatışmalara dönüşmüştür. Otunbayev'in, Bakiyev sonrası geçici hükümetin başına geçmesi ve olayların yatıştırılması için olağanüstü hâl ilan etmesi ile Kırgızistan'da tekrar barış ortamı sağlanmıştır. Diğer taraftan 2010 yılında çıkan çatışmalar için yerel medya kuruluşları, olayların arkasında Rusya ve eski Kırgızistan cumhurbaşkanı Asker Akayev'in olduğu yönünde haberler yapmıştır (Milliyet, 2010).

Almazbek Atambayev'in başkanlık koltuğunu 2017 yılında bırakması ve yerine Sooranbay Ceenbekov'un geçmesi, daha sonra bu iki liderin arasının bozulmasına yol açmıştır. 2019 yılında ise Atambayev'in yolsuzluklar yüzünden tutuklanmasıyla başlayan olaylar, 2020 yılında parlamento seçimi sonucunun tanınmaması neticesindeki sokak protestolarına kadar devam etmiştir (Akgün, 2020). 2020'de iktidarın sokak protestoları sonucunda tekrar değişmesi, iç ve dış güçlerin ülkenin hassas dengelerinden yararlandığını göstermektedir. Kırgızistan'daki iktidar ve rejim değişimleri, ülkenin kuzey-güney klanlara ve Tacik, Özbek, Ahıskalıları içeren azınlıklara dair politikalarına etki ederek, bu konudaki dengelerinin bozulması riskini her zaman taşımaktaydı. Nitekim 1988 yılında Özbekistan ve Kırgızistan'ın sınırdaş olduğu Fergana Vadisi'nde yaşanan Özbek – Ahıskalı iç çatışması; 1999'daki Batıkent çatışmaları; 2010'daki Kırgız – Özbek/Ahıska çatışması ve 2021'deki Kırgızistan-Tacikistan arasında Batken bölgesinde çıkan çatışmalar, dengelerin bozulduğunun göstergesidir.

2005 yılında Kırgızistan'da yaşanan Renkli Devrim'in iç politikada istikrar sağlayamaması ve Orta Asya bölgesinin küresel güçlerin rekabet alanına dönüşmesi, bu ülkede üçüncü defa (2005, 2010 ve 2020) sokak protestolarının yaşanmasına ve iç savaşın eşiğinde iktidarın değişmesine neden olmuştur. Bu konuda, başka ülkelerin, Kırgızistan'da yaşanan olayları kendi çıkarları için kullanmaya çalıştıklarına ve iç istikrarın oluşmasında engeller yarattıklarına dair yorumlar ve analizlere de rastlamak mümkündür (Milliyet, 2010).

2018 yılında Ermenistan'da iktidarını uzatmak isteyen Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Ermeni Anayasasına göre üçüncü kere art arda aday olamadığı için başkanlık sisteminden parlamenter rejime geçişi sağlamak amacıyla referandum düzenlemiş, ancak parlamento seçimlerinin şaibeli olması ve gerçeği

yansıtmadığı gerekçesi ile ülkede protestolar başlamıştır. Nikolay Paşinyan'ın bu süreçte lider olarak ortaya çıkması, uzun zaman iktidarda kalan Karabağ Ermeni elitleri olarak görülen klanın iktidardan gitmesine neden olmuştur (Tuncel, 2018). 2018'de Ermenistan'da gerçekleşen Renkli Devrim, Rusya'nın çıkarlarına ters düşmüş ve Rusya, eski dostu olan Karabağ klanını iktidara geri döndürmek amacıyla politikalar geliştirmeye başlamıştır. Ermenistan'daki Renkli Devrim, Ermenistan ile Rusya'nın arasının bozulmasına yol açmış; Paşinyan iktidarından gelen Batı yanlısı açıklamalar sonucu söz konusu iki ülke arasında gerginliklerin yaşanması, Azerbaycan ile Ermenistan arasında ortaya çıkan İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Rusların desteğini kaybetmesine sebep olmuştur. Rusya'da, İkinci Karabağ Savaşı'nda başarısızlığı uğrayan Paşinyan iktidarının, 2021 erken seçimlerinde değişeceği (Krivosheyev, 2021) ve 1998-2008 yılları arasında cumhurbaşkanlığı yapmış olan ve Rus yanlısı olarak bilinen Robert Kocaryan'ın yeniden iktidara geleceği beklentisi bulunmaktaydı. Ancak bu seçimleri, Paşinyan, Karabağ Savaşı'ndaki başarısızlığına rağmen ikinci kez kazanmıştır. Rusya ise yine de İkinci Karabağ Savaşı'ndaki tutumu ile Ermenistan'ın kendi etki alanından çıkmasını engellemiş, Ermeni Dağlık Karabağ yönetimini koruma amacıyla kendi barış gücünü bölgeye yerleştirerek oradaki varlığını garantilemiştir.

Rusya tarafından, Güney Kafkasya'da Gürcistan ve Ermenistan, Doğu Avrupa'da Ukrayna ve Orta Asya'da Kırgızistan modeli, bu bölgelerdeki diğer ülkelerin rejimleri için birer tehdit olarak algılanmıştır. Tabii bu dört örnekteki bütün rejimlerin dönüşümünün tam anlamıyla başarılı olduğunu söylemek de güçtür çünkü hepsi önemli ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Eski Sovyet coğrafyasında başat aktör olan Rusya'nın bu ülkelerde yaşanan değişimlere karşı aldığı pozisyon tam olarak tepkiseldir (Nikonov, 2014: 90). Rusya'nın, Gürcistan ve Ukrayna'ya uyguladığı ekonomik baskı, bu ülkelerin bu anlamda sıkıntılarla karşılaşmalarına ve sürdürülebilir bir refah ortamı sağlayamamalarına neden olmuştur. Bu iktidarların yaşadığı dönüşümlerin kendi ülkesine de yansıyabilme ihtimalinden rahatsız olan Rusya, önlemini alma çabasıdadır. Dolayısıyla anılan ülkeler, Rusya ile anlaşmanın yollarını aramak ya da Batılı ülkelerden destek almak gibi çözüm yolları üretmişlerdir.

Rusya, Eski Sovyet coğrafyasında kendisini başrolde konumlandırmış ve çevresini de jeopolitik etki alanı olarak görmüştür. Bu sebeple bu ülkelerde iktidara gelen Batı yanlısı gruplar, Rusya'nın gözünde jeopolitik riskler içeren birer tehdittir. Ukrayna'nın Kırım ve Donbas ile Gürcistan'ın Abhazya ve Güney Osetya sorunu, Rusya'nın elinde jeopolitik baskı araçları olarak kullanılmıştır. Rusya, kendi jeopolitik etki alanında yaşanabilecek olası sorunlara karşı söz konusu bölgelerin ilhakını ya da bağımsızlıklarını tanıyarak Ukrayna ve Gürcistan

yönetimlerini cezalandırmıştır (Lanoszka, 2016: 176).

Renkli Devrimler ile değişim yaşayan Gürcistan, Ukrayna, Kırgızistan ve Ermenistan'ın, Rusya'nın jeopolitik yörüngesinden ayrılarak AB ve NATO gibi uluslararası örgütlerle münasebetlerde bulunmasının, Rusya için kabul edilemez olduğu daha önce de vurgulanmıştır. Rusya, bu ülkeleri kendisine bağımlı hâle getirmek için hibrit savaş tekniklerini kullanarak onların iç politikalarına açık bir şekilde müdahale etmeye ve kendisine yakın grupları desteklemeye devam etmiş (Kofman, 2015:3), elit değişiminin gerçekleşmemesi için çabalarını sürdürmüştür. Ayrıca SSCB'den kalma nomenklaturayı ve oligarşiyi korumak adına elit geçişini/Batıcı elitlerin iktidarını engellemeye çalışmıştır. Rusya'nın jeopolitik yörüngesinden ayrılmak ise söz konusu coğrafyanın toprak bütünlüğünü bozacak ciddi riskleri içermekle birlikte her an Rus ordusu ile yüz yüze kalma tehlikesini de taşımaktadır.

Eski Sovyet İktidar Değişim Süreçleri: “Egemen Demokrasi” ya da “Nazarbayev Modeli”

Gürcistan'da gerçekleşen Renkli Devrimlerin ardından gelen değişim dalgasıyla birlikte, eski Sovyet ülkelerinin, Batı'yla jeopolitik olarak yakınlaşmayı tercih edip, kendilerini de Batılı demokrasiler örneğinde yapılandırmaya çalışması, bu rejimlerin nomenklaturası için bir tehdit olarak görülmüştür (Ambrosio, 2016). Moskova için öncelikli konu, bu değişimlerin engellenmesi için yarar sağlayacak olan, eski Sovyet ülkeleri arasında elitler/oligarklar düzeyindeki iş birliğinin korunması olmuştur. Rusya, bölgedeki otoritesini korumak, jeopolitik olarak etkin olmak ve rejim içi iktidarların değişimini sağlamak için kendi politik modelinin propagandasını yapmıştır. Bu durumun bir yansıması olarak 2007'den itibaren Rusya'daki akademik literatürde, Eski Sovyet ülkelerindeki elit değişimi ve yönetimleri korumak için ortaya atılan Egemen Demokrasi modeliyle gelen değişim süreci üzerinde durulmuştur (Horvath, 2011: 3).

Putin ve başbakan yardımcısı Vladislav Surkov tarafından tartışmaya açılan Egemen Demokrasi Modeli, rejim güvenliğini ve elitler ile iletişimi sağlayan ve özgürlük temelli değil, tam tersi güvenlik temelli geleneksel bir değişim modeli olarak görülmüştür (Matviyenko, 2008: 2-3). Yeniden ulus inşasında olan eski Sovyet ülkelerinin bu modeli benimsemesi, Batı etkisindeki elit iktidarını engelleyerek yerli ve milli elitlerin iktidarlarının devrini başlatmıştır. Yerli ve milli elitler, Batıcılık ya da beşinci kol faaliyetleriyle ilgisi olmayan, milli geleneklere sadık ve otoriteye bağlı olan, dini inançları kabul eden, liberal fikirlere değil, gelenekselci ya da muhafazakâr ideolojiye sahip kişilerden oluşmaktadır (Horvarh, 2011: 3-4). Bütün bu ilkeleri içeren eski Sovyet prototipinin yeni bir dönemde nasıl yerleşeceği belirsizdi. Burada özellikle iki

soru ortaya çıkmaktaydı: İktidar değişikliği gerçek anlamda halkın iradesine mi dayanacaktı? Yoksa mevcut iktidar halefini seçip, demokratik bir görünüm altında mı iktidarını devredecekti?

Rusya'da entelektüel elitler tarafında ortaya atılan ve tartışılan Egemen Demokrasi Modelinin kapsamına bakıldığı zaman onun, var olan rejimleri koruyarak sürdürülebilirliklerini sağlamakla beraber jeopolitik olarak Eski Sovyet ülkelerinin Moskova yörüngesinden çıkmasını engellemeyi de hedeflediği açıkça görülmektedir. Bu modele göre "makul aday" ya da rejim elitlerinin mutabık kaldığı kişinin yönetime geçmesi öngörülmektedir (Kortukov, 2020: 88). Dolayısıyla sandık demokrasisi riskli olduğu için mevcut rejimlerin sürdürülebilir olması, kontrollü geçişinin sağlanması ile mümkün olmaktadır. Hatta Surkov'a göre, Batı'da erken dönemlerde benzer bir model uygulanmış ve eski liderler de başarılı olan bu modelin kontrollü sandık demokrasisi ilkeleri ile uyumlu bir şekilde var olabileceğine inanmıştır (Surkov, 2009: 12- 15). Rusya'daki entelektüel ortamlarda, özellikle ABD'deki iki partili sistem örnek olarak verilmekte; üçüncü partinin olmamasının ve böylece elitlerin sunduğu iki kişiden birini seçmenin, "seçme hakkı" olarak gösterildiği üzerine tartışmalar gerçekleştirilmektedir (Karchev, 2013).

Ayrıca daha önce de değinildiği gibi, Rusya'da önerilen ve rejimin güvenliğini esas alan bu değişim modeliyle, iktidarların değişimi önceden tasarlanan plânlara göre yapılmaktadır. Örneğin, Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin'in makul aday olarak Vladimir Putin'i tanıtması ve ardından istifa etmesini takiben Putin'in başbakan olması; Türkmenistan'da Saparmurat Niyazov'un vefatından sonra elit/klanların desteği ile Kurbakulu Bedrimammedov'un başa geçmesi; Azerbaycan'da Haydar Aliyev'in hastalığı sırasında oğlu İlham Aliyev'in, Yeni Azerbaycan Partisi tarafından cumhurbaşkanı adayı olarak gösterilmesi; Ermenistan'da Robert Kocaryan'dan sonra rejim tarafından mutabık kalınan adayın Serj Sarkisyan olması.

Daha da ötesi Vladimir Putin'in, anayasaya göre ikinci görev süresinin dolması sebebiyle aday olamamasından dolayı kendi döneminde başbakan olan Dmitri Medvedev'i yerine aday göstermesi de yukarıdaki örneklerin bir benzeridir. Görüldüğü gibi Egemen Demokrasi Modelinde, yönetime gelen kişilerin tam anlamıyla demokratik yollardan değil, mevcut yönetimin başındaki kişinin ya da elit/oligarkların, en doğru gördüğü adayı öne sürmesi ile bir değişim söz konusudur (Kortukov, 2022: 86-87). Dolayısıyla Egemen Demokrasi Modelinde yer alan rejim içi değişim süreçlerinde elitlerin/siyasi grupların ya da fraksiyonların mutabık olması, iktidarın değişimini sağlamaktadır (Krastev, 2006: 117). Bu durumla ilintili olarak Guriev (2000: 205) de eski otoriter rejimlerden farklı olarak eski Sovyet egemen demokrasi modelinde liderin, halk

nezdinde popülarlığını koruması durumunda seçim sonucunun çok fazla bir şey ifade etmediğini belirtmektedir; seçim ile özdeşleştirilen demokrasi, yalnızca bir sözden ibarettir.

Egemen Demokrasi çerçevesinde Yeltsin'in Putin'e iktidarını devretmesine benzeyen değişimlere baktığımız zaman, bunların içinde değişimin kurumsal şekilde gerçekleşmesini öngören modelin "Nazarbayev Modeli" olduğu söylenebilmektedir (Ibadildin ve Pisareva, 2020: 112-113). Daha önceki modellerde iktidar, mevcut liderin yaşamı boyunca parti ve yönetime mensup kişilerin ailesinden olmayan ancak klan/elit üyesi olan birine devredilmekte, halef-selef ilişkisini içermekte ve "sürünen demokratikleşme" (creeping democratization) izlenimini vermekteydi. Sürünen demokratikleşme modeli, sistem içi muhalefet ve iktidarın aşamalı olarak değişimi konusunda mutabakata varılmasını öngörmektedir. Özellikle burada dikkat edilmesi gereken husus, 'sistem' ya da 'rejim içi muhalefet' tanımı olmalıdır. Keza rejim ile iş birliği içinde olmayan muhalefet, "Batıcı" ya da "beşinci kol" gibi tanımlarla sistem dışı olarak görülmüştür (Travin vd, 2017). Sistem dışı muhalefetin, eski Sovyet ülkeleri parlamentolarındaki temsil oranı ise çok düşüktür ve hatta pek çok zaman temsiliyeti yoktur (Volovoy, 2009).

Kazakistan'da rejim içi iktidar değişimi olarak görülen Nazarbayev Modeli'nin özelliği ise önceki emsallerine göre kurumsal bir çerçevede hükümetin değişimini başarabilmesidir. Daha önceki modellerde ülkenin başındaki kişinin vefatı ya da başkanlıktan çekilmesi durumunda iktidar, gücünü elinde tutmaktaydı. Fakat Nazarbayev Modeli, değişim süreci için daha kurumsal bir model önererek rejimin varlığının sürdürülebilir olmasına ve iktidar üzerinde eski liderin etkisini korumaya yardımcı olmaktadır.

Kazakistan, daha önceki yöneticilerin ve çevresindeki elit/klan/oligarşi yapılanmasının etkisini veya varoluşunu korumak için "Güvenlik Konseyi" adında kurumsal bir yapının inşasını öngörmüştür. Söz konusu yapıya anayasal yetkiler verilmiştir. Güvenlik Konseyi'ne kazandırılan meşruiyet ve yetki; iktidar değişimlerinde, onu temsil eden kişilerin varlığının garantörü olarak görülmekteydi. Bu şekilde Kazakistan'da uzun dönem başkanlık yapmış Nazarbayev'in, 2019 yılında başkanlıktan çekilmesinin ardından, kendisinin Güvenlik Konseyi'nin başına geçmesi şartı ile rejim içi iktidar değişikliklerin gerçekleşmesinin önünü açmıştır (Tipaldou, 2021: 242).

Kazakistan'da iktidarın değişmesiyle, yönetim kadrolarının değişmesi ve Güvenlik Konseyi denetiminde kurulan yeni hükümet, Nazarbayev'in gölgesinde kalmaya devam etmiştir. Bu değişim süreci, her ne kadar kurumsal gözükse de 2008 yılında Rusya'da Putin yerine Medvedev'in geçmesinde olduğu gibi yeni

başkan eski başkanın gölgesi olarak görülmekteydi. Fakat temel fark 2008 yılında Putin başbakanlığa atanırken Medvedev ülke başkanıydı ve yasal olarak daha fazla yetkiye sahipti. Bu durum, Putin için riskli olmakla birlikte, onun yeni başkan Medvedev ile tam bir dostluk ve güven ilişkisi kurması gerekmektedir.

Egemen Demokrasi ya da Nazarbayev Modeli'nin başarılı olduğu yönündeki yanılısama, dönemin akademik literatüründe de yer almıştır. Hatta Kazakistan ile Endonezya, Malezya ve Güney Kore gibi ülkelerin demokrasiye geçiş sürecindeki benzerliğe vurgu yapılmıştır. Daha da ötesi bu modelin eski Sovyet coğrafyasında tartışılması, Rusya'nın da benzer şekilde Putin sonrası rejimini koruması ve hatta Surkov'un sözü ile ifade edilecek olunursa, "Putinizm'in korunması" da önemli olmuştur. Surkov (2019), Rusya'daki yönetim döneminin, tarihsel olarak tamamlayıcı bir misyona sahip olduğunu ve IV. İvan, I. Petro, II. Yekaterina ve Stalin dönemi Rusya'sına benzediğini ve ayrıca devlet ile rejimin iç içe geçtiğini vurgulamıştır.

Rusya Duma'sı başkanı Vyacheslav Volodin'in de ifade ettiği gibi, "Putin yoksa Rusya yoktur" söylemi, siyasi elitlerin de hemfikir olduğu bir söylemdir. Böylece Putin, zamanla, sadece otoriter bir lideri temsil etmekten çok eski Sovyet liderlerinin niteliklerini anımsatan otoriterliğinin yanında aynı zamanda muhafazakâr bir lider olarak önemli bir figür hâline gelmiştir. Batı ve Doğu literatüründe "Putinizm" olarak yer alan tanım, kapitalist ve demokratik görünüme sahip otoriter bir rejimi işaret etmektedir. Eski Sovyet ülkelerinin anayasalarından liderin, iki kereden fazla art arda seçilemeyeceği maddesinin kaldırılması ve Güvenlik Konseyi'ne anayasal statü kazandırılması ise Putin rejimi için, ortaya çıkabilecek riskler karşısında manevra imkânı tanımıştır (Gafarlı, 2019).

Putin rejiminin korunması için Egemen Demokrasi çerçevesinde Kazakistan'da uygulamaya koyulan Nazarbayev Modeli'nin öne sürdüğü değişim şekli tartışılmaya açılmıştır. Rusya'da 2020 yılında yapılan referandumla, Güvenlik Konseyi'nin yetkileri ve şekli, anayasada yer alarak değişmiştir. Başkan ve Duma'nın üzerinde bir kurum olarak görülen Güvenlik Konseyi'nin başına Putin'in geçmesi ve anayasada bu kurumun başındaki kişinin devlet başkanı olma zorunluluğunun bulunmaması dikkat çekmiştir. Bu değişiklikten önce Rusya başkanı devletin iç ve dış politikasını belirleyen yetkili kişiymiş, değişiklikten sonra bu yetki aynı zamanda Güvenlik Konseyi'ne de verilmiştir. Dolayısıyla mevcut Rusya Devlet Başkanı Putin, başkan olmasa da devlet başkanıyla aynı yetkiye sahip olarak devletin iç ve dış politikasını şekillendirebilecektir (Vedemosti, 2020).

2022 Kazakistan'da İsyân ve 'Nazarbayev Modeli'nin İçerdiği Riskler

Rusya'da, Nazarbayev Modeli'ne benzer şekilde bir değişim yaşanması beklenmekteydi ancak 2022'de Kazakistan'da ortaya çıkan isyanlar, bu modelin getirebileceği sorunların ne kadar tehlikeli olabileceğini göstermiştir. Kazakistan'daki ayaklanmanın temel nedenlerinin, hükümetin Covid-19 salgını sonrası meydana gelen ekonomik ve sosyal sorunların üstesinden gelememesi ve elitler/klanlar arasında ortaya çıkan ayrışmanın derinleşmesi olduğu söylenebilir. Mevcut lider Tokayev'in eşitler arasında birinci olması, (primus inter pares/ first among equals) diğer Kazak klanları tarafından sorgulanmaya başlanmıştır. Böylece, ayaklanmaya katılan insanların sosyal ve ekonomik sorunlarını dile getirmek, özellikle doğalgaz fiyatındaki artışa itiraz etmek gibi amaçları arka plana düşürmüştür (Mallinson, 2022). Kazak güvenlik güçlerinin mevcut iktidarın emirlerine karşı itaatsizliği ile sokaktaki insanlara silahların dağıtılması, iç savaş çıkma olasılığını arttırmıştır. Kazakistan'da ortaya çıkan istikrarsızlık ve iç savaş olasılığı, iktidarın, ayakta kalmak için bir dış güce ihtiyacını gerektirmiştir. Rusya'nın Kazakistan'daki iktidarı koruma kararı alması, Kazakistan'ın da üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGÖ) üyeleri ile Astana merkezi yönetimini göreve çağırmasıyla sonuçlanmıştır. Kazakistan Başkanı Tokayev de ülkesine yabancı teröristler girdiği için KGÖ Antlaşması'nın beşinci maddesi ile müttefik üyeleri yardıma çağırmıştır (Anatolia Today, 2022). KGÖ üyeleri, Rusya önderliğinde Kazakistan'a asker göndererek iç çatışmayı durdurmaya çabalamıştır. Sonuç olarak Tokayev'e Moskova tarafından verilen destek başarılı olmuş; Tokayev, isyana destek veren Nazarbayev'in kuzenlerini ve ona yakın oligarkları hapse atarak tekrardan bir güç toplamaya çalışmıştır. Nazarbayev Modeli'nin başarısı Kazakistan'da yaşanan bu olaylar sonucunda sorgulanmaya başlanmıştır. Aynı şekilde liderliği ve kişiliği sorgulanan Nazarbayev, Güvenlik Konseyi'ndeki görevinden istifa etmiş ve parti liderliğini bırakmıştır. Kazakistan'da iktidarda tutunan Tokayev, Nazarbayev'in, kendisinin kullanması için tasarladığı anayasal yetkileri, Haziran 2022'de bir referandum gerçekleştirerek geri almıştır (Nogayeva, 2022). Egemen Demokrasi ya da Nazarbayev Modeli'ndeki değişim süreçlerinin, sınırlandırılmış demokrasiler çerçevesinde gerçekleştirilme planının Kazakistan örneğinde başarısızlıkla sonuçlanması, iç savaş riski olasılığını gündeme getirmiştir.

Rusya, Kazakistan'daki iç savaş olasılığını KGÖ yardımıyla engelse de elitler/klanlar arasındaki savaşı engelleyememiştir. Keza Tokayev'in iktidara gelmesi, elitler/klanlar arasında sağlanan ilk mutabakatın sürdürülebilir olmadığını da göstermiştir. Kazakistan içinde, elitler/klanlar arasında, Nazarbayev'in sağladığı denge, onun iktidarını sağlasa da daha sonra bu grupları yönetmenin zor olduğu anlaşılmıştır.

Sonuç: Eski Sovyet Rejimlerinde İktidar Değişimlerinin Karşılaştırılması

Eski Sovyet ülkelerinde iktidarların dönüşüm modellerini karşılaştırdığımızda, karşımıza iki model çıkmaktadır: Birincisi, aşağıdan yukarıya doğru biçimlenen, seçim yöntemini doğru bir biçimde uygulayan, demokrasi ilkelerini içselleştiren ve Batı'yla ekonomik ve siyasi anlamda entegrasyonu olan "Renkli Devrim" adlı modeldir. İkincisi ise, yukarıdan aşağıya doğru biçimlenen -elitler/klanlar mutabakatı ile- rejim değişmeksizin iktidarların değişimini öngören Egemen Demokrasi isimli modeldir (Krustev, 2006).

Söz konusu iki modeli, jeopolitik olarak karşılaştırdığımızda bunların farklı riskler taşıdığını görmekteyiz. Öncelikle, Renkli Devrim biçimiyle rejimlerin dönüşümü ile iktidarların değişimi, Sovyetlerin merkezi olan Rusya'nın, adı geçen diğer ülkelerin iç politikalarına müdahalesi ile sonuçlanmaktadır. Özellikle Gürcistan ve Ukrayna'da da görüldüğü gibi Renkli Devrim sonucunda iktidara gelmiş elitler ile Rusya'daki siyasi yönetim arasında önemli ölçüde jeopolitik sorunların ortaya çıktığı görülmektedir (Lanoszka, 2016). Daha önce belirtildiği gibi Gürcistan ve Ukrayna'daki Batıcı rejimlerin AB ve NATO yanlısı politikaları, Rusya için risk teşkil etmektedir. Bu riskler iki gruba ayrılabilir: Birincisi, Renkli Devrim ile kırılğan demokratik rejimlerin Gürcistan ve Ukrayna'ya yerleşerek başarılı olması durumunda bu ülkelerin cazibe merkezi durumuna gelmeleri ve böylece Rusya'nın güvenlik merkezli Egemen Demokrasi modeline tehdit oluşturmalarıdır. Ukrayna ve Gürcistan'daki değişim ve demokratikleşmenin eski Sovyet coğrafyasında bir model olarak sunulması ve bu modelin refah ile istikrar sağlaması, Rusya için "Rus Baharı" korkusunu beraberinde getirmektedir. Bu sebeple iç politik müdahale ile bu rejimlerin başarıya ulaşmalarının önü kesilmek istenmiş fakat yeterli sonuç alınamamıştır. Böylece Rusya, söz konusu ülkelerdeki ayrılıkçı grupları -Donbas, Abhazya ve Güney Osetya- açıkça destekleyerek kendi güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.

İkinci önemli riski ise; eski Sovyet bölgesinin, AB ve NATO'nun ekonomik, askeri ve kültürel şemsiyesi altına girme çabasıdır. Bu durum Rusya için eski Sovyet coğrafyasındaki başat gücünün ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Rusya'nın, Gürcistan ve Ukrayna'ya karşı uyguladığı hibrit müdahalesinin başarılı olmaması hâlinde ayrılıkçı güçlerin bağımsızlıklarını destekleme eğiliminde olduğunu görmekteyiz (Lanoszka, 2016). 2008 yılında Gürcistan ve Güney Osetya arasında yaşanan savaşta Rusya, ikincisine açık şekilde askeri destek vermiş ve savaş sonrası iki ülkenin defacto bağımsızlığını tanımıştır. Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığını tanıyan Rusya, bu defacto ülkeler üzerinden Gürcistan'ın jeopolitik olarak Batı'ya yönelmesini engellemeye çalışmaktadır. Bu yüzden Rusya, eski Sovyet ülkelerinin ulus inşa sürecinde karşılaştığı riskleri iyi okuyarak, bu ülkelerin kendi jeopolitik yörüngesinden

kaymasını engellemektedir. Nitekim bağımsızlığını yeni elde etmiş ve ulus inşa sürecinde olan bu ülkelerin de, topraklarını kaybetmek pahasına Batı'ya yönelmeleri zor görünmektedir.

Rusya'nın 2014'te Ukrayna'ya uyguladığı politika, 2008'de Gürcistan'a uyguladığı politikayla benzer bir şekilde yürütülmüş, böylece anılan iki ülke hemen hemen aynı sonuçlarla karşılaşmıştır. 2005'te Ukrayna'nın Rusya ile yaşadığı siyasi ve ekonomik sorunlar neticesinde Ukrayna'da Meydan protestoları gerçekleşmiş; 2009'da Rusya'ya yakınlığıyla bilinen, Regionlar Partisi'nden Viktor Yanukoviç'in iktidara gelmesi ise iki ülke arasındaki gerginliği azaltmıştır. Fakat 2013'te Ukrayna'da iktidarın tekrar Batı yanlısı gruplar lehine dönmesi ve Petro Poroşenko'nun iktidara gelmesi ile Rusya'nın Ukrayna ile ilgili planları da değişmiştir. Rusya, öncelikle Sivastopol ve Kırım'ı ilhak etmiş ve Doğu Ukrayna olarak bilinen Donbas bölgesinde ayrılıkçı grupları destekleyerek, Donetsk ve Luhansk isimli iki bağımsız devletin ortaya çıkmasını desteklemiştir. 2014 ve 2015 yıllarında Rusya ile Ukrayna arasında yapılan görüşmeler sonucunda oluşan Minsk 1 ve Minsk 2 protokolleri ile Ukrayna Anayasasının değişmesi ve özerk kalmaları şartıyla bölgelerin Ukrayna'ya bağlanması Rusya tarafından desteklenmiştir. Ukrayna'da kendisine yakın olan grupları destekleyen Rusya, söz konusu bölgelerin özerkliklerini sağlamayan Ukrayna'nın, silah zoru ile Donbas bölgesinde egemenliğini tesis edeceğinden tedirgin olmuştur. Bundan dolayı Rusya, 24 Şubat 2022 tarihinde "Özel Askeri Operasyon" adlı savaşı başlatarak Ukrayna'daki rejimi devirmeye ve Donbas bölgesindeki defacto bağımsız cumhuriyetlerin tümü üzerinde kontrol sağlamaya çalışmıştır.

Ukrayna ve Gürcistan, Renkli Devrimler sonucunda rejimlerinin Batı yanlısı bir biçimde değişmesiyle toprak bütünlüğünün bozulmasına yol açacak tehditlerle karşı karşıya kalmışlardır. Rusya, eski Sovyet ülkelerine açık bir biçimde jeopolitik mesajını iletmış ve kendisi için gerekli güvenlik önlemlerini almıştır. Gürcistan ve Ukrayna'nın benzer durumları yaşaması, Ermenistan, Moldova ve Kırgızistan için de aynı sorunların yaşanabileceği potansiyelini oluşturmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ meselesinde Rusya'nın tavrının Ermenilerden yana değişmesi, Moldova'nın Transdinyester sorunu ya da Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır sorunları bu ülkeler için tehditlerin nereden geleceğini göstermektedir.

Eski Sovyet ülkelerinde Renkli Devrimlerin içerdiği riskleri diğer ülkelerden gelebilecek jeopolitik unsurlar oluştururken; Egemen Demokrasi modelindeki risklerin sebepleri daha farklıdır. Bu risklerin sebepleri, eski Sovyet ülkelerinde yukarıdan aşağıya doğru biçimlenen demokrasi modelinin, elitler/klanlar arasındaki mutabakatla kurduğu ilişkiyle ilgilidir. Bu mutabakat, rejimin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır. Aksi takdirde ülkenin iç savaşa sürüklenmesi

gibi bir durum söz konusu olabilmektedir. Örneğin, 2022 yılında Kazakistan'da yaşanan elitler/klanlar arası rekabetin sonucunda ortaya çıkan olaylar, silahlı çatışmalara dönüşmüş ve ancak dışardan alınan destek ile bu çatışmalar durdurulabilmiştir. Bu olaylar, Egemen Demokrasi sürecindeki elitler/klanlar mutabakatının korunmasının ne kadar zor olduğunu göstermiştir.

Egemen Demokrasi modelinde yaşanan sorunların temelinde, iktidar değişiminin elitlerin/klanların ortak kararıyla sağlanması, salgın ve ekonomik krizin getirdiği olumsuzluklara liderin başarılı çözüm yolları bulamaması, böylece liderin, toplum nezdinde ona atfedilen liderlik vasfını da kaybetmesiyle eşitler arasında eşit duruma düşmesi oluşturmaktadır. Makalenin kavramların tartışıldığı giriş bölümünde, Sergei Guriyev'in tespitine göre; liderin karizma ve popüleritesini kaybetmesi, klanlar/elitler arasında yeni lider adayının belirlenmesinin önünü açmaktadır. Egemen Demokrasi modelinde meşruiyet, tam olarak seçim yoluyla sağlanmadığı için liderlerin, elitler/klanlar arasındaki gücünü koruması, ekonomik ve sosyal problemleri çözerek halk nezdindeki karizmalarını korumalarına bağlıdır. Ayrıca güvenlik güçlerini ve ekonomiyi kendi kontrolünde tutan klanlar arasında çıkabilecek bir anlaşmazlık, birinci kişiyi yönetimden indirmeye yetebilmektedir. Kazakistan'da Nazarbayev'i destekleyen klanların Tokayev'le çalışmaya başlaması ve daha sonra Covid-19 salgınının getirdiği ekonomik sıkıntıları araç olarak kullanan klanların, mevcut iktidarı devirmeye çalışması bu konudaki en iyi emsali teşkil etmektedir. Tokayev ise üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Antlaşma Örgütü'nü göreve çağırarak liderliğini koruyabilmiştir. Saray darbelerine benzer bir şekil alan ve riskler içeren Egemen Demokrasi, iktidarların değişimini ve iç savaş olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Diğer taraftan bu olayların gelecekte Rusya ya da diğer eski Sovyet ülkelerinde tekrarlanmayacağına dair bir çıkarımda bulunmak zordur; Rusya'da, Putin sonrası dönemde, Egemen Demokrasi modeli çerçevesinde yaşanacak olası bir değişim de elit kavgasına dönüşebilir ve elitler arasında mutabakat sağlanamayabilir.

Sonuç olarak Renkli Devrimler ve Egemen Demokrasi modelleri arasındaki rejim ve iktidar değişimleri sonucunda ortaya çıkan risklerin niteliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: Birincisi; Renkli Devrimler sonucundaki rejim değişimleri, Rusya açısından risk olarak algılanmaktadır. Rusya'nın sahip olduğu bu bakış açısının getirdiği politikalarla, söz konusu devletler toprak egemenliği ve bütünlüğü konusundaki risklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. İkincisi; Egemen Demokrasi modelindeki rejim içi iktidar değişimi her zaman sorunsuz biçimde işlememekte ve değişim süreçleri, elit/klanlar arasında rekabete yol açarak çatışmaya dönüşmektedir. Eski Sovyet coğrafyasındaki rejim ve iktidarların değişimlerinin Güney Kore modelinde gerçekleşmediği görülmektedir. Bu modelin yokluğu,

anılan coğrafyada ekonomik ve güvenlik konularındaki istikrarın ne denli sorunlu ve kırılgan olduğunu da göstermektedir.

Sonnotlar

1 Burada “ideoloji”, daha çok “gelecek vizyonu” olarak kullanılmaktadır.

Kaynakça

Açikel F (2005). *State Formation, Civil Society and Democratization Comparing*. İçinde: Ayşe. Ergün, Ayça, Çelimli, Işıl Güneş-Ayata(der), *Black Sea Politics: Political Culture and Civil Society in an Unstable Region*, London - New York: I.B. TAURIS, 189-223.

Aljazeera (24/02/2022). *Russian forces launch full-scale invasion of Ukraine*. Son erişim tarihi, 07/04/2022. <https://www.aljazeera.com/news/2022/2/24/putin-orders-military-operations-in-eastern-ukraine-as-un-meets>.

Ambrosio T (2016). *Authoritarian Backlash: Russian Resistance to Democratization in the former Soviet Union*. New York: Routledge.

Anatolia Today (07/01/2020) Kazakistan'da zam protestoları: Cumhurbaşkanı Tokayev göstericiler için 'teröristler' dedi, orduya uyarıda bulunmadan ateş açma yetkisi verdi. Son erişim tarihi, 06/23/2022. <https://anatoliatoday.com/kazakistan-da-zam-protestolari-cumhurbaskani-tokayev-gostericiler-icin-teroristler-dedi-orduya-uyarida-bulunmadan-ates-acma-yetkisi-verdi/923/>.

Artman V M (07/02/2011). *“Passport Politics” Passportization and Territoriality in the De Facto States of Georgia*. Son erişim tarihi, 07/02/2022. <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/handle/1794/11506>.

Baev P K (2006). Thucydides' Three Security Dilemmas in post-Soviet Strife. *Journal of Military Ethics*, 5(4), 334-352.

Barry E (2013). Economist Who Fled Russia Details Intense Scrutiny. *New York Times*, New York: 01, Jan. Son erişim tarihi, 7/1/2022. <https://www.nytimes.com/2013/06/01/world/europe/economist-sergei-gurieiev-doesnt-plan-return-to-russia-soon.html>.

Bauchet N (2013). The Democracy Tradition in US Foreign Policy and the Obama Presidency. *International Affairs*, 89(1), 31-51.

Beissinger M R (2007). Structure and Example in Modular Political Phenomena: The diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip revolutions. *Perspectives on politics*, 5(2), 259-276.

Blockmans S vd (2012). *Towards a Eurasian Economic Union: The Challenge of Integration and Unity*. Centre for European Policy Studies.

Cadier D (2014). Eastern Partnership vs Eurasian Union? The EU–Russia Competition in the Shared Neighbourhood and the Ukraine Crisis. *Global Policy* 5(1), 76-85.

Cameron D R ve Orenstein M A (2012). Post-Soviet Authoritarianism: The Influence of Russia in Its “Near Abroad”. *Post-soviet Affairs*, 28(1), 1-44.

Carothers T (2006). The Backlash against Democracy Promotion. *Foreign Affairs*, 85(2), 55-68.

Clayton V (2012). Shaping the Post-Soviet Space? EU Policies and Approaches to Region-Building – By Laure Delcour. *Political Studies Review*, 10(2), 289-290.

Collins K (2004).The Logic of Clan Politics: Evidence from the Central Asian Trajectories. *World Politics*, 56(2), 224-261.

Cramer C S (2005). The Great Orange Hope: Ukraine, NATO, and the Dilemma of European Integration After the Orange Revolution. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Naval Postgraduate School Monterey Ca.

Duncan P J S (2002). *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After*. London: Routledge.

Fisher S (2014). *Sovereign democracy : Russia’s response to the color revolutions*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), University of Louisville

Fukuyama F (1989) The End of History. *The National Interest*, (16), 3-18.

Gafarlı O (2019) *Putinizm ve Putin Sonrası Rusya*. Fikir Turu, 28 Aralık. Son erişim tarihi, 02/07/2022. <https://fikirturu.com/jeo-strateji/putinizm-ve-putin-sonrasi-rusya/>.

Grajewski P Ž V (2016). Ukraine 2014 – The End of the Second European Belle Époque. *International Studies: Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, 18(2), 41-61.

Guriev S ve Ickes B W (2000), *Microeconomic Aspects of Economic Growth in Eastern Europe and the Former Soviet Union, 1950-2000*. This paper is a part of the Global Research Project ‘Explaining Growth’ sponsored by the Global Development Network. The views expressed are those of the authors and should not be attributed to the World Bank and other sponsors. Son erişim tarihi, 07/01, 2022.<http://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/39732>.

Hansen F S (2015). Do the CIS Member States Share Foreign Policy Preferences. *Journal of Eurasian Studies*, 6(1), 69-78.

Hopf T (2008). *Russia’s European Choice*. New York: Springer.

Horvath R (2011). Putin’s ‘preventive counter-revolution’: Post-Soviet Authoritarianism and the Spectre of Velvet revolution. *Europe-Asia Studies*, 63(1), 1-25.

Ibadildin N ve Pisareva D (2020). Central Asia in Transition: Social Contract

Transformation in Nazarbayev and Post-Nazarbayev Kazakhstan. içinde, Mihr, A (ed), *Transformation and Development*, Berlin: Springer, 101-116.

Jones S F (2022). *Perspectives Georgia's fate linked with Ukraine*. Eurasian Net, 27, Ocak. Son erişim tarihi, 07/04/ 2022, <https://eurasianet.org/perspectives-georgias-fate-linked-with-ukraine>.

Kagarlitskii B (2000). 'The Traps of'' Westernism'' and the Blind Alleys of'' Nativism:The Political Culture of Post-Soviet Pseudodemocracy''. *Russian Politics & Law*, 38(3), 5-23.

Keremoğlu E ve Weidmann N B (2020). How Dictators Control the Internet: A Review Essay. *Comparative Political Studies*, 53(10-11), 1690-1703.

Kliegman J (2014). Historical Claim Shows Why Crimea Matters to Russia. *PolitiFact*, 02 Mart, Son erişim tarihi, 07/02/2022. <http://www.politifact.com/punditfact/statements/2014/mar/02/david-ignatius/historical-claim-shows-why-crimea-matters-russia/>.

Kofman M ve Rojansky M (2015). *A closer look at Russia's' Hybrid War*. Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars.

Kortukov D (2020). Sovereign Democracy'and the Politics of Ideology in Putin's Russia. *Russian Politics*, 5(1), 81-104.

Krastev I (2006). "Sovereign Democracy", Russian-Style. *Insight Turkey*. 8(4), 113-117.

Kuzio T (2015). Rise and fall of the party of regions political machine. *Problems of Post-Communism*, 62(3), 174-186.

Lanoszka A (2016). Russian Hybrid Warfare and Extended Deterrence in Eastern Europe. *International Affairs*, 92(1), 175-195.

Lenin V I (1991). *"Sol" Komünizm: Bir Çocukluk Hastalığı, Çev: Muzaffer Erdost* . Ankara: Sol.

Levitsky S ve Way L A (2010). *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge : Cambridge University Press.

Light M (2014). Police reforms in the Republic of Georgia: the Convergence of Domestic and Foreign Policy in an Anti-Corruption Drive. *Policing & Society* 24(3), 318-345.

Maksimova E (2020) Politicheskkiye elity kak vedushchiy faktor tsvetnykh revolyutsiy na post sovetskom prostranstve. *Voprosy elitologii*, 1(2), 115-28.

Matviyenko Y Y (2008). "Suverennaya demokratiya": ambivalentnaya definitsiya ili ponyatiye iz politiko-pravovogo tezaurusu postmoderna. *Filosofiya Prava*, 1, 44-48.

McNamara S (2008). Russia's Recognition of Independence for South Ossetia and Abkhazia Is Illegitimate: They Are Not Kosovo. 28, Ağustos, *Heritage*. Son erişim tarihi,

07/02/2022. <http://www.heritage.org/research/reports/2008/08/russias-recognition-of-independence-for-south-ossetia-and-abkhazia-is-illegitimate-they-are-not-kosovo>

Michael McF and Regine A S (2009), External Sources and Consequences of Russia's "sovereign democracy". *New Challenges to Democratization*, içinde: Peter A. Spector Burnell ve Richard Youngs, (der)116-134. New York: Routledge.

Nikonov V A (2014). Rossiya i mir: konservatizm v rossiyskoy vneshney politike. *Tetradı po konservatizmu* 1(1), 88-95.

Nilsson N (2018). Russian Hybrid Tactics in Georgia. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, Report, Ocak, Lithuania: Son erişim tarihi: 07/02/2022,

Nodia G (2009). Components of the Georgian National Idea: an Outline. *Ilianu State University Working Paper*, Tbilisi: Son erişim tarihi 07/02/2022.

Nogayeva A (2022). *Kazakistan'da referandum: "Yeni Kazakistan" dönemi*. Anadolu Ajansı. 08 Haziran, Son erişim tarihi, 06/22/2022. aa.com.tr/tr/analiz/kazakistan-da-referandum-yeni-kazakistan-donemi/2608339.

Petrov N (2005). From Managed Democracy to Sovereign Democracy. Center for Political-Geographic Research. Washington: *PONARS Policy Memo No. 396*

Pistan C (2019). Smart Authoritarianism: Nazarbayev's resignation as a move to consolidate Kazakhstan's 2017 constitutional reform, *DPCE Online*, 39(2),

Raikhan S (2013). Eurasian Idea of N.A. Nazarbayev as the Basis of Modern Integration. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. (89), 377-386.

Sergei G ve Treisman D (2022) *Spin Dictators the Changing Face of Tyranny in The 21st Century*. New Jersey: Princeton University Press.

Studzinska Z (2015). How Russia, Step by Step, Wants to Regain an İmperial Role in the Global and European Security System. *Connections*, 14(4), 21-42.

Surkov V (2019) Dolgoe gosudarstvo Putina. *Nezavisimaya Gazeta*, 11 Şubat. Son erişim tarihi: 06/25/ 2022. https://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html.

Surkov V (2009). Nationalization of the future: Paragraphs pro sovereign democracy. *Russian studies in philosophy*. 8-21.

Tellal E (2005). Eski Sovyet Coğrafyasında "Devrimler". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(2), 273-78.

The Economist (23/072014), *The Other EU*. Son erişim tarihi, 07/02/2022. <https://www.economist.com/news/europe/21613319-why-russia-backs-eurasian-union-other-eu>

Tipaldou S (2021). Kazakhstan 2.0: Change and Continuity?. *Political Regimes and Neopatrimonialism in Central Asia*. içinde, F Serra-Massansalvador, F Izquierdo-Brichs

(der), *The Steppe and Beyond: Studies on Central Asia*, 249-293. Singapore: Palgrave Macmillan.

Toal G ve O'Loughlin J (2014). How people in South Ossetia, Abkhazia and Transnistria feel about annexation by Russia. *Washington Post*. 20 Mart, Son erişim tarihi, 07/02/2022. <https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/20/how-people-in-south-ossetia-abkhazia-and-transnistria-feel-about-annexation-by-russia/>

Travin D vd (2017). 'Rossiyskiy put': *Idei, Interesy, Instituty. Illyuzii*. SPb: Izdatel'stvo Yevropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge.

Travin D (2015). Voyna televizora s kholodilnikom. *Novaya Gazeta*, 09 Şubat, Son erişim tarihi: 07/01/ 2022. <https://novayagazeta.spb.ru/articles/9480/>

Tudoroiu T (2007). Rose, Orange, and Tulip: The failed post-Soviet revolutions. *Communist and Post-Communist Studies*, 40(3), 315–342.

Turgaev S (2021). Kak Nazarbaev prodolzaet kontrolirovat Kazahstan. *Currenttime*. 20 Mart, Son erişim tarihi, 07/04/2022. <https://www.currenttime.tv/a/kak-nazarbaev-prodolzhaet-kontrolirovat-kazahstan/31159624.html>.

The Guardian (23/02/2014). *With Viktor Yanukovich gone, Ukraine hunts for secrets of former leader*. Son erişim tarihi, 07/02/2022. <https://www.theguardian.com/world/2014/feb/23/viktor-yanukovich-ukraine-secret-documents>.

Udeh L (2002). *Methodological Individualism: Background, History and Meaning*. US: Routledge.

Vedomosti (23/01/2020). *Kak popravki v Konstitutsiyu izmenyat sistemu upravleniya stranoy*. Son erişim tarihi, 06/20/2022. <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2020/01/23/821286-kak-popravki>

Viktorovna G-G O (2010), Avtoritarizm razvitiya ili avtoritarizm bez razvitiya: sudby modernizatsii na post sovetском prostranstve. *Vestnik MGIMO Universiteta* (4), 77-84.

Volovoy V (2009). "Sistemnaya Oppozitsiya" v Rossii: i "zdes osobiy put" ? *Delfi*. 02 Şubat. Son erişim tarihi, 19/07/2022. <https://www.delfi.lt/ru/opinions/comments/sistemnaya-oppozitsiya-v-rossii-i-zdes-osobyj-put.d?id=20391655>.

Von Soest C ve Grauvogel J (2016). Comparing Legitimation Strategies in post-Soviet countries. içinde, Joachim Ahrens and Martin Schulze Wessel Martin Brusis (der) *Politics and Legitimacy in Post-Soviet Eurasia*, London: Palgrave Macmillan, 18-46.

Von Soest C ve Grauvogel J (2015). *How do non-democratic regimes claim legitimacy? Comparative insights from post-Soviet countries*. Working Paper, Leibniz: GIGA German Institute of Global and Area Studies Leibniz-Institut für Globale und Regionale Studien.

Walker S (2014). *Russian takeover of Crimea will not descend into war, says Vladimir*

Putin. The Guardian 04 Mart, son erişim tarihi, 07/02/2022. <https://www.theguardian.com/world/2014/mar/04/ukraine-crisis-russian-troops-crimea-john-kerry-kiev>.

Washington Post (03/03/2014). *Russian forces expand control of Crimea*. Son erişim tarihi, 07/02/2022. https://www.washingtonpost.com/world/currencies-of-russia-ukraine-fall-monday/2014/03/03/5f3af2c2-a2c9-11e3-a5fa-55f0c77bf39c_story.html

Woehrel S (2013). *Russian Energy Policy Toward Neighboring Countries*. Library of Congress Washington DC: Congressional Research Service, Son erişim tarihi, 07/02/2022.

Neoliberal Emek Piyasasında Bireycilik ve Beyaz Yakalıların Bireyselleşmesi

Orkun Aziz Aksoy, Bağımsız Araştırmacı

ORCID: 0000-0001-5036-6121

E-posta: azizorkun@gmail.com

Özet

Neoliberalizm ve küreselleşmeyle karakterize olan geç modernite, bireyselleşme sürecinin bireycilik ideolojisinin de güçlenmesiyle daha yoğun yaşandığı bir döneme karşılık gelmektedir. Geç modern dönemde kişiler geleneksel bağılıklardan özgürleşirken “benlikler” güçlenerek düşünümsel hale gelir. Küreselleşmeyle birlikte uluslararası literatürde yeniden tartışma konusu haline gelen bireyselleşme olgusu, günümüzde çoğunlukla sınıfsızlaşma tezleri üzerinden ilerlerken, esnek emek piyasasının bireyselleşmenin temel faktörlerinden olduğu düşünülmektedir. Neoliberal kapitalizmin emek piyasasında gereksindirdiği ve bireyselleştirici etkisi olan rekabet, yüksek eğitim ve hareketlilik yoğunlukları günümüzde yükselme eğilimindedir. Ülkemizde de son yıllarda üniversite mezunlarının sayıca çoğalmasında beyaz yakalı olarak adlandırılan ve zihin gücüne dayalı istihdama katılan çalışan grubunu önemli hale getirmiştir. Beyaz yakalıların bu bağlamda bireyselleşmenin daha yüksek gözlemlendiği bir toplumsal grup olması beklenmektedir. Bireyselleşmenin nasıl deneyimlendiği ve toplumsal sonuçlarının anlaşılması gelecek endişelerinin arttığı günümüzde önem kazanmaktadır. Bu çalışma Türkçe alan yazında eksikliği hissedilen bireyselleşmenin teorik çerçevesini aktarmayı, emek piyasasıyla ilişkisini göstermeyi ve Türkiye’deki bireyselleşme olgusuna dair veri sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında geç modernitede makro ölçekteki değişimler bağlamında bireyselleşmenin emek piyasasıyla ilişkisi tartışmaya açılmaktadır. Bir grup beyaz yakalıyla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelere dayanan ve bireyselleşme olgusunun mikro ölçekte toplumsal yansımalarına odaklanan bu çalışmada beyaz yakalıların birincil grup ilişkileri ve sosyal çevreleri, kendilerini gerçekleştirme süreçleri, düşünümsellikleri ve emek piyasasındaki konumları irdelenmiştir. Çalışma bireyselleşmenin beyaz yakalılarıdaki varlığına dair güçlü bulgular gösterirken bireyselleşmenin yarattığı yeni problemleri tartışmaya açmaktadır. Alan çalışması sonuçlarına göre beyaz yakalıların esnek emek piyasasında hem hukuksal hem iş yeri hem de çalışma süreleri konusunda normlardan uzaklaştıkları, iş hayatındaki sorunlarla bireysel olarak mücadele ettikleri, sınıf bilinçlerinin zayıfladığı ve emek piyasasının güçlendirdiği bireyselleşmenin beyaz yakalıların hayatlarının birçok alanında etkili olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Bireyselleşme, Bireycilik, Beyaz yakalı, Esnek emek, Prekarya, Neoliberalizm.

Individualism in Neoliberal Labor Market and Individualization of White-Collar Workers

Abstract

Late modernity, which is characterized by neoliberalism and globalization, corresponds to a period in which the individualization process is more intense with the strengthening of the ideology of individualism. In the late modern period, as individuals break away from traditional attachments, the "self" becomes reflexive. The phenomenon of individualization, which has become the subject of discussion in the international literature with globalization, is mostly based on declassification thesis, and it is thought that the flexible labor market is one of the main factors in the realization of individualization. Competition, higher education and mobility intensities, which are required by neoliberal capitalism in the labor market and have an individualizing effect, tend to increase today. In Turkey, the increase in the number of university graduates in recent years has made the employee group called white-collar, participating in employment based on brain power, important. In this context, white-collar workers are expected to be a social group in which individualization is observed higher. Understanding how individuation is experienced and its social consequences gains importance today as concerns for the future increase. This study aims to convey the theoretical framework of individualization, which is lacking in the Turkish literature, to show its relationship with the labor market and to present data on the phenomenon of individualization in Turkey. Within the scope of the study, the relationship of individualization with the labor market is discussed in the context of macro-scale changes in late modernity. In this study, which is based on in-depth interviews with a group of white-collar workers and focuses on the micro-scale social reflections of individualization, the primary group relations and social environments of white-collar workers, their self-realization processes, reflexivity and their position in the labor market are examined. While the study shows strong findings about the existence of individualization in white-collar workers, it opens new problems created by individualization to discussion. According to the results of the field study, it is seen that the white-collar workers have become normless in the flexible labor market both in terms of labor law, workplace and working hours, they struggle with the problems in business life individually, the class consciousness is weakened and the individualization, which is strengthened by the labor market, is effective in many areas of white-collar workers' lifeworlds.

Keywords: Individualization, Individualism, White-Collar, Precariat, Flexible labor market, Neoliberalism.

Giriş

Kişilerin içinde oldukları topluluğa bağlılıklarının azalması anlamına gelen bireyselleşme, sosyolojinin gelişiminden itibaren kendine yer bulan bir olgu olmuştur da küreselleşmenin gelişimiyle birlikte Anthony Giddens, Ulrich Beck ve Zygmunt Bauman tarafından yeniden tartışmaya açılmıştır. Sanayi modernitesinden sonraki dönemi ifade etmek için bu teorisyenler tarafından geç/düşünümsel/akışkan modernite olarak adlandırılan bu dönemde, bireyselleşmenin sanayi modernitesindeki haline göre farklılaştığı ve daha fazla güçlendiği savunulmaktadır. 1980 sonrasında etkisini hissettiren küreselleşmenin gelişimine koşul olarak modernleşme olgusu dünya genelinde yayılırken bireyselleşme süreci hızlanmıştır. Üç teorisyen de geç modernitenin temel toplumsal yapısının bireyselleşmiş olduğunu kabul eder. Modern çağ öncesinde gelenekler insanların etkinlikleri ve varoluşsal güvenliğinin temelini oluştururken modern çağda gelenekler artık toplumsal hayatın ontolojik desteğini oluşturmamaktadır (Giddens, 2010: 69). Bu nedenle toplumsal hayat ve kişisel yaşamın belirleyicileri bir değişim sürecine girmiştir. Bireyselleşmenin geç modernitede güçlenmesinin en temel nedeni Beck'e göre (2011) neoliberal kapitalizmin emek piyasasını esnekletmesidir. Esnek emek piyasasının getirdiği rekabet, yüksek eğitim ve hareketlilik yoğunlukları günümüzde yükselme eğilimindedir. Esnek emek piyasası, kişisel çıkarları savunan bireyci düşüncenin izlerini taşımaktadır. Bireyciliğin emek piyasasında yükselmesi bireyselleşme sürecini yoğunlaştırıcı niteliktedir.

Ülkemizde son yıllarda üniversitelerin sayıca çoğalması yüksek eğitimli meslek insanlarının yoğunluğunu arttırmıştır. Üniversite mezunlarının sayıca çoğalması beyaz yakalı olarak adlandırılan ve zihin gücüne dayalı istihdama katılan çalışan grubunu önemli hale getirmiştir. Beyaz yakalıların bu bağlamda yüksek eğitimleri ve rekabetçi yanlarıyla bireyselleşmenin daha yüksek gözlemlendiği bir toplumsal grup olması muhtemeldir. Araştırma, bireyselleşme olgusunun İstanbul'da yaşayan beyaz yakalılar tarafından nasıl deneyimlenmekte olduğu ve bireyci düşüncenin egemen olduğu neoliberal emek piyasasının, beyaz yakalı hayatlarına nasıl etki etmekte olduğu sorularına yanıt bulmayı hedeflemektedir. Bu çalışma, geç modern dönem bireyselleşmesinin teorik çerçevesini aktararak alan yazına katkı sağlamasını, bireyselleşmenin zihin gücüne dayalı emek piyasasıyla ilişkisini göstermeyi ve Türkiye'de önem kazanan bir toplumsal kategori olan beyaz yakalılar üzerinde geç modern dönem bireyselleşmesinin Türkiye'deki yansımalarını göstermeyi amaçlamaktadır. Nitel yöntemlerde fenomenolojik yaklaşımla hazırlanan çalışma kapsamında İstanbul'da ikamet eden, 25-40 yaş aralığında, 17 bekar beyaz yakalıyla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bireyselleşmenin nedenselliği ve mikro ölçekteki yansımalarının gösterilmesi günümüze has toplumsal değişimin anlaşılmasına

ve bireyselleşmenin ortaya koyduğu sorunların gösterilmesine önemli katkı sunacağı düşünülmektedir.

Giddens, Beck ve Bauman'ın Geç Modernitede Bireyselleşme Yaklaşımları

Bireyselleşme bir tarihsel ve toplumsal süreç olarak yeni bir olgu değildir. Sanayileşmenin getirisi olarak kentleşme aynı zamanda bireyselleşme sürecinin başlaması anlamına gelmektedir. Georg Simmel (2009), bireyselliği genişlemiş bir toplumsal ortamdan gelen özgürlük ve kendi hayat koşullarından sorumlu olma hali olarak tanımlamaktaydı. Simmel'e göre nicel olarak bir toplumsal grubun genişlemesi ile grubun homojenliği de azalmakta, daha heterojen bir yapıya bürünmektedir. Bu şekilde topluluğun ortak kimliği çözülmeye başlar ve her bireyin kendi bireysel kimliği ortaya çıkar. Emile Durkheim (2019) ise sanayi toplumunda toplumsal iş bölümünün gelişmesi ve mekanik dayanışma biçiminden organik dayanışma biçimine geçilmesiyle birlikte bireyselleşmenin geliştiğini belirtmiştir. Sanayileşmeyle birlikte oluşan yeni toplumsal iş bölümünde, bireyler kendilerini diğerlerinden farklılaştıran bir kişisel aktiviteye sahip olma yoluyla topluma dahil olur. Klasik dönem sosyolojisinde temel görüş kentlerdeki yüksek nüfus yoğunluğunun ve heterojenleşmenin bireyselleşmeyi zorunlu hale getirdiğidir. Sanayi devriminin başlamasının ardından gelişen toplumsal ve yaşamsal ortamı ifade eden modernite, toplulukların parçalanıp yerlerinden ayrılarak kentlere yerleşmelerine sahne olmuştur. Bireyselleşmenin moderniteyle bir diğer ilişkisi modern ulus devletlerin gelişimidir. Moderniteyle birlikte ulus devletlerin ortaya çıkması kişileri topluluklarından merkezi yönetimlere bağlamıştır (Elias, 2001). Böylelikle modern dünyada toplum-birey ilişkisi kapsamlı dönüşüme uğramış, yirminci yüzyıl, toplulukların zayıfladığı, birey olgusunun ise güçlenerek merkezi yönetimlerin gözetimine girdiği bir süreç olmuştur.

Küreselleşme ve neoliberalizmle karakterize olan geç modern dönem ise, sanayi modernitesinin bir takım gelenekselleşmiş toplumsal biçimlerini çözülmeye uğratmaktadır. 1980'lerden itibaren yaşanan toplumsal, politik, iktisadi ve kültürel değişimler bireyselleşmeyi güçlendirecek niteliktedir. Geç modern dönemdeki toplumsal değişim sabit, geleneksel veya sanayi modernitesine has gelenekselleşmiş topluluklara bağlılıklarda aşınma getirmekte ve topluluklarından ayrılan kişilerin benlikleri üzerinde etkili olmaktadır.

Ulrich Beck, bireyselleşmeyi modernitenin bir zorunluluğu olarak görmektedir. Beck'e (2011: 131-32) göre bireyselleşme, sanayi modernitesinde varlığını koruyan aile, akrabalık, komşuluk, sınıf ve sosyal statü gibi birliktelik biçimlerinin parçalanması anlamına gelir. Sanayi modernitesinin oluşum sürecinde gerçekleşen bireyselleşme süreci daha çok geleneksel birlikteliklerde

aşınma yaratmışken, geç modernitede sanayi toplumunun toplumsal birliktelik biçimleri olan, toplumsal, siyasi örgütlenmeler ve kurumlarla ilişkili olan sınıf, aile ve toplumsal cinsiyet statüleri üzerinde de çözülme söz konusu olmuştur. Bu durum bir sosyal bireyselleşme dalgası yaratmaktadır. Beck (2011: 196) için bireysel özgürleşmenin üç ana odağı bulunmaktadır. Bunlar; toplumsal sınıflardaki statüyle ilişkili özgürleşme, toplumsal cinsiyet statüsüyle ilişkili özgürleşme ve esnekleşen emek piyasası ile ilişkili özgürleşmedir. Bireyselleşme günümüzde üç boyuta sahiptir. Beck (2011: 193), bunları toplumsal biçimlerden ve bağlantılardan kopuş yani *özgürleşme*, pratik bilgi, din ve rehber normlar bakımından *geleneksel güvencelerin kaybı* ve modernitenin kurumları etrafında *yeni bir sosyal bağlanma yoluyla tekrar birleşmek* olarak sıralar.

Giddens'a (2018) göre modern öncesi toplumlarda kişilerin güvenliği ve gündelik etkinliklerini belirleyen şey ait oldukları topluluk iken modernitede bu görevler merkezileşmiş kurumlara aktarılmıştır. Giddens, toplulukları yere bağlı olmaktan, bireyleri de topluluğa bağımlı olmaktan çıkararak, moderniteyle ilişkili kurumları ve uzmanlıkları "yerinden çıkarıcı sistemler" olarak tanımlar. Yerinden çıkarıcı sistemler olarak işleyen kurumlar, zaman ve mekânın eylem alanını genişletir, bir olayın gerçekleşmesini yere bağlı olmaktan çıkarır. Bu süreç yerel topluluğa bağlı alışkanlık ve deneyimlerin getirdiği kısıtlardan kurtulmayı sağlar (Giddens, 2018: 27). Yerinden çıkarıcı sistemler kendi kendine yeterli toplulukların gücünü kırarken, kişilerin de topluluklara bağlılıklarını azaltmaktadır. Geç modernitede bireylerin hayatları uzmanlıklar tarafından yönlendirilen kurumlara bağlıdır. Eğitim, sağlık, evlilik, istihdam, tüketim, güvenlik, barınma, miras ve mülkiyet gibi çok sayıda konu modern kurumlar tarafından gözetilir, kanunlarla düzenlenir. Öncesinde aile ve grubun sınırladığı kuralları artık bürokrasi uygulamaktadır (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002: 23). Modern kurumlar toplumsal yaşam ve bireyin hayatı üzerinde belirleyici olurken, neoliberal kapitalizm koşullarında bireyler için tatmin edici güvence ortamı sağlamaktan uzaktır. Beck ve Beck-Gernsheim'a (2002: 2-18) göre günümüzde sosyal kurumlar bireyleri tamamen güvence altına almaz, sadece yol gösterici ve teşvik edici niteliktedir. Örneğin emeklilik sistemi bir güvence ortamı yaratmaktadır ancak emeklilik için gereken uzun süreli iş güvencesini kurumlar sunmamaktadır. Kişiler kurumlardan faydalanabilmek için ekonomik olarak aktif biçimde hayatını kendi başına idame ettirmelidir. Beck ve Beck-Gernsheim (2002: 23) hem sosyal kurumlara bağlı olup hem de bireyselleşmiş olmanın verdiği bu çelişkili durumu "kurumsallaşmış bireycilik" olarak değerlendirir.

Kurumların günümüzdeki işlerliği Bauman'a (2019) göre oldukça zayıflamıştır. Bauman'a göre sanayi modernitesi geleneksel sistemleri aslında buharlaştırmamış yeni katılıklar yaratmıştır. Sanayi modernitesinin ekonomik

sistemi yani Fordizmin kurumları ve gözetimi bu katılığı yaratan unsurlardır. Ancak postmodern, ikinci modern, geç modern, üst modern olarak farklı isimlerle adlandırılan sanayi sonrası dönemde sanayi modernitesinin katılıkları eritmeye başlanmıştır. Bu nedenle Bauman, sanayi sonrası modernitesini “akışkan modernite” olarak tanımlamaktadır. Özellikle sermayenin eskisi gibi sabit olmaması durumu ile bu akışkanlık hali somutlaşmıştır. Sanayi toplumunda yaşayan kişilerin güvencesi olan kamusal kurumlar akışkan modernitenin sınıflaştırdığı alanlardan olmaktadır. Akışkanlaştırıcı güçler, sistemlerden topluma, politikadan yaşam politikalarına yönelmiş, toplumsal birliklikleri makro düzeyden mikro düzeye indirmiştir. Akışkan modernite, modernitenin bireyselleşmiş ve özelleştirilmiş versiyonudur (Bauman, 2019: 28-32). Küreselleşme Bauman’a göre modernitenin bu yeni aşamasında belirsizlik ve güvencesizliğin oluşmasında önemli bir yer tutmaktadır. Küreselleşmenin yarattığı belirsizlikler küreselleşmenin ekonomik modeli olan neoliberal politikalarından doğmaktadır. Kuralsızlaştırma ve özelleştirme politikaları kamusal kaynakların zayıflamasını beraberinde getirmiştir. Bauman ayrıca bireyselleşmenin herkesin kendi hayatına odaklanmasını gerektirdiği için yurttaşlık bilincini zayıflattığını düşünmektedir. Bauman’a (2015: 61) göre bireyselleşmenin yarattığı özgürlük, artan belirsizlik ve güvencesizlik ortamı nedeniyle güvencesiz bir özgürlüktür. Bireyselleşme günümüzde bir zorunluluktur ve özgün bir birey olmak, her bireyin aynı zamanda bir tüketici olarak yönlendirildiği ve kurumlar tarafından gözetim altında olduğu bir dünyada çok zordur.

Neoliberalizmle birlikte aşınan kurumlar yeni çelişkiler yaratırken bireyselleşmiş toplum kişilere sistemsel çelişkilere bireysel çözüm bulmasını söyler (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002: xxii). Kurumların var olduğu toplumsal düzende bireyselleşmenin varlığı kişisel biyografileri “seçmeli biyografi”, “düşünümsel biyografi” ve “do-it-yourself (kendin-yap) biyografi” haline çevirir. Düşünümsel biyografiler özgür seçime dayalı olmak zorunda olmadığı gibi seçilen yollar başarıyla sonuçlanmak zorunda da değildir. Düşünümsel biyografiler her zaman “risk biyografisi”dir ve tehlikeler içerir. Biyografiler seçimlerin sonuçlarının belirsizliği nedeniyle deneysel hale gelir (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002: 2-3). Küreselleşen sosyal süreçlerde herkesten kendisini yeniden şekillendirmesi, yapılandırması, yeniden keşfetmesi ve başkalaşması beklenmektedir. Geç modernite öte yandan kurumsallaşma ve küreselleşme özellikleriyle birleştirici yana sahipken yeni parçalanma ve dağılma biçimleri yaratır (Giddens, 2010: 13-5). Bireyselleşme de bu parçalanma ve dağılma biçimlerinin bir biçimidir. Geç modernitede kişilerin hayat seyirleri üzerinde etkili olan kurumlar ve uzmanlıklar kişileri çoklu hayat tarzlarına yönelterek hayatlarını kendilerinin şekillendirmelerini sağlamaktadır. Bu bağlamda seçimler yapmak ve

seçimlerinin sorumluluklarını üstlenmek geç modern dönem insanının temel yükümlülüğü haline gelmektedir. Bu değişim bireysel kimliğin güçlenmesine işaret ederken, yeni kimlik algısı geç modern çağın toplumsal koşullarının herkesi mecbur kıldığı kendini bulma sürecinin en önemli parçası haline gelmiştir. Bireysel kimlik modernitenin farklı kurumsal ortamlarına göre şekillenen hayat döngülerimizin işleyişi üzerinde etkili olan bir “gelişme çizgisi” (*trajectory*) oluşturur (Giddens, 2010: 26-28). Giddens’a (2010) göre bireysel kimlik ve benliğin gelişimi bir süreç olarak devam etmektedir. Kişiler hayatlarının kendi belirleyenleri haline gelmekte, düşünümsel seçimler yapmakta, dönüşümler geçirmektedirler. Sanayi modernitesinde daha standartlaşmış hayat seyirleri mevcutken günümüzde farklılaşmalara dayalı “yaşam dünyalarının çoğullaşması” gerçekleşmekte ve yaşam öyküleri standartsızlaşmaktadır. Elchardus ve Smits (2006), standartsızlaşmış hayat seyirlerini ehliyet alma, işe başlama, maddi açıdan bağımsız olma, ev satın alma, evlenme, eğitim hayatını bitirme yaşlarında farklılıklar oluşması olarak yorumlar. Bireyin kendi biyografisinin belirleyicisi, yeteneklerinin, yönelimlerinin, ilişkilerinin planlayıcısı olmasıyla eğitim, meslek, iş, oturulacak yer, eş, çocuk sayısı gibi konular artık bireyin kararlarıyla belirlenir hale gelmektedir (Beck, 2011: 204-205).

Düşünümsel biyografilerin ve risk biyografilerinin oluşmasında emek piyasasındaki değişim oldukça geniş yer sahiptir. Emek piyasası bireyselleşmenin motoru olarak işlemektedir. Beck’e (2011) göre, kişilerin iş yaşamına dair konular sanayi modernitesinde sınıfsal meseleler iken artık bireyselleşmiş hale gelmiştir. Kurumlara bağlılık emek piyasasına bağımlılığı zorunlu kılmıştır. Bireyler emek piyasasına girmekle geleneksel bağlardan bağımsızlaşmıştır. Bu durumda çekirdek aile, komşuluk, dostluk, yere/yöreye bağlılık kapitalizmin teşvik ettiği bireysel hareketlilik ve emek piyasasının hareketlenen koşulları ile çelişir hale gelmiştir. Daha önce sınıf mücadelesi temelinde kolektif olarak algılanan işsizlik ve vasıfsızlaşma gibi konular da bireyselleşme dalgasının etkisine girmiştir. Sınıfsal konum ve kimlik etrafında gelişen biyografiler ise düşünümsel hale gelerek seçime dayalı hale gelmiştir (Beck, 2011: 131-132). Toplumsal eşitsizliklerin keskinleşmesi ile bireyselleşmesi iç içe geçmiş durumdadır. Sistemin sorunları kişisel başarısızlıklara bağlandığı için siyasi boyutu görmezden gelinir hale gelmektedir. Birey ve toplum arasındaki mesafe açıldıkça toplumsal krizler bireysel krizler olarak algılanmaktadır (Beck, 2011: 134). Karl Marx’ın bireyselleşmenin oluşmasında tampon olarak gördüğü sınıf bilinci ve dayanışması, Beck’e göre yaşam standartlarının yükselmesi nedeniyle kaybolmuştur. Beck’e göre Weber’in tariflediği, piyasa tarafından dolayımlanan ve statü tarafından biçimlendirilen ortak yaşam deneyimleri istikrarsız hale gelmiş ve parçalanmaya başlamıştır. Emek piyasasında hareketlilikler ve dikey veya düşey yönlü konumsal hareketlilikler toplumsal

sınıflar içinde yeni hiyerarşiler ve farklılaşmalar doğurmaktadır. Bu hiyerarşi ve farklılaşma da hizmetler sektörünün genişlemesini, yeni mesleklerin ortaya çıkmasını sağlayarak toplumsal sınıfların bütünlüğünü imkansızlaştırmaktadır (Beck, 2011: 147-148). Beck'e göre sınıflar halen vardır ancak sınıf dayanışması, sınıf kimlikleri ve sınıf bilinci kaybolmuş, bu da bireyselleşmenin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Standing'e (2014: 21) göre de insanlar eskiden kendilerini sınıfsal terimlerle tanımlayabilmekte ve bu durum giyim ve konuşma tarzlarına yansiyarak kendilerini ifade etme biçimine dönüşmekteydi. İşçi sınıfı kaybolmamış olsa da daha parçalı ve küresel bir sınıf görüntüsü ortaya çıkmıştır.

Emek piyasasına bağlı bireyselleşme geleneksel aile biçimini de değiştirmektedir. Bireyselleşme süreciyle birlikte aile gücünü yitirmiştir. Beck'e göre aile gücünü yitirirken aile dışındaki geleneksel cemaat biçimleri de kaybolmaya başlamıştır. Ailenin üretici konumu aile bireylerinin tekil olarak emek piyasasına dahil olmasıyla bozulduğu için ailede çalışan her birey kendi biyografisini oluşturmaya başlamaktadır. Aile üyeleri kendilerine ayrı ilişkiler seçmekte ve kendi ağlarında yaşamaktadırlar (Beck, 2011: 148). Herkes kendi biyografisini yaşamaya başladığı için, yaşam kesitlerine bağlı birden fazla kısmi aile hayatı ve aile dışında hayat yaşamaya başlamaktadırlar (Beck, 2011: 173). Beck, aile içindeki bu dönüşümün hem geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin gevşemesini ve kadının özgürleşmesini hem de biyografilerin farklılaşması neticesinde aile içinde daha fazla çatışma veya boşanma olasılığını beraberinde getireceğini belirtmektedir (Beck, 2011: 159). Bireyselleşmeyle birlikte toplumsal ilişkiler bireylerin merkezde olduğu ilişkilere dönüşmektedir. İlişkilerin sayısı ve çeşitliliği artarken daha yüzeysel hale gelmektedir (Beck, 2011: 172). Tanıdıklarla, arkadaşlarla, komşularla olan ilişkilerde kişinin kendi belirlediği hiyerarşiler yeni katmanlaşmalar yaratmakta ve ilişkiler fiziksel yakınlığa bağlı olmaktan çıkmaktadır. Yeni oluşan sosyal ilişkiler ve sosyal ağlar bireysel olarak seçilmekte, toplumsal bağlar düşünümsel hale gelmektedir. Bu nedenle kişiler tarafından bu ilişkilerin sürekli gözden geçirilmeleri, kurulmaları, yenilenmeleri gerekmektedir (Beck, 2011: 148-9). Topluluklara aidiyet çözüldükçe anonim ilişkilerin yoğunlaştığı kentlerde Giddens'a (2010) göre "saf ilişkiler" önem kazanmaya başlamıştır. Kişiler mahrem alanlarına dahil ettikleri kişileri kendileri seçebilmektedirler. Saf ilişkiler kişilerin benliklerinin gelişim çizgisi üzerinde baskı oluşturmazlar.

Modern insanın hayatı seçimlere dayanmaktadır. Kendi hayatının belirleyicisi, bireysel bir kimliğin yaratıcısı olmayı arzulayan insan olmak, karar verici olmak çağımızın ana karakteridir (Beck ve Beck-Gernsheim, 2002: 22-23). Modern aile hayatı ve iş dünyasında diğerlerine bağımlılık zayıflık işareti olarak görülerek başarısız bir karaktere yorumlanır (Sennett, 2012: 169). Kişilerin

sürekli seçim yapmak zorunda olması ancak seçimlerin ne getireceğinin belirsizliği seçimleri düşünömsel hale getirmektedir. İnsanlar gerçekleştirdikleri eylemlerin nedenlerini sürekli olarak sorgulamakta, gelmekte olan bilgilere göre kendilerini ayarlamaktadır. Giddens'a (2010: 75) göre bireysel kimlik geç modernitede *kişinin kendi biyografisinden hareket ederek düşünömsel olarak kavradığı benliktir*. Bireysel kimlik düşünömsellik gereği kırılğan bir niteliktedir. Dış dünyada ortaya çıkan beklenmedik koşullar bireysel biyografiyi ve benliği de etkiler. *Ne yapmalıyım? Nasıl davranmalıyım? Nasıl biri olmalıyım? Bütün bunlar geç modern çağın koşullarında yaşayan herkes için merkezi önemde sorulardır*. (Giddens, 2010: 98). "Gelecek" sürekli dönüşen dış koşullar karşısında düşünömsel seçimlere dahil olur. Geleceği gözetmek geçmişle araya mesafe koymayı gerektirmektedir. "Kişinin hayatını baştan kurması" belirsizlik ve riskler ortamında düşünömsel bir sorun olarak daha fazla gündeme gelmektedir (Giddens, 2010: 101). Birey her an veya düzenli aralıklarla kendini başından geçen olaylar karşısında sorgulamada ve öz değerlendirmede bulunur. Kişi içinde bulunduğu koşullarla ilgili kendine "neden", "nasıl", "ne" gibi sorular sormaktadır. Kendini gerçekleştirme ve benliği oluşturma, fırsatlar ve riskler arasında bir denge temelinde anlaşılır (Giddens, 2010: 103).

Bireyselleşme teorisyenlerine göre bireyselleşme, sınıf kimliği ve kültürü yerine hayat tarzı kimliklerini getirmektedir. Beck'e göre yaşam standartlarındaki değişimlerle beraber statüye dayalı sınıfsal farkların ortadan kalkması hayat tarzlarında çeşitlenmeye neden olmuştur (Beck, 2011: 139). Aynı gelir düzeyine sahip ya da aynı sınıftan insanlar farklı yaşam tarzları, alt-kültürler, sosyal bağlar ve kimlikler arasında tercih yapabilmektedir, hatta buna mecbur kalmaktadır. Artık, birinin sınıfsal konumunu bilmek onun kişisel bakış açısını, ilişkilerini, toplumsal veya siyasi görüşlerini ve kimliğini bilmek anlamına gelmemektedir (Beck, 2011: 198). Sınıfsal kimliklerin ve geleneksel rehberlerin çözümlenmesi kişilerin düşünömsel yaşamsal pratiklerini hayat tarzlarına göre biçimlendirmesine yol açmıştır. Giddens'a göre hayat tarzı bireyin benimsediği az çok bütünlük içindeki pratikler bütünüdür. Bu pratikler hem ihtiyaçlara yanıt vermekte hem de modernitenin gerektirdiği özel bireysel kimlik anlatisına biçim kazandırmaktadır. Hayat tarzı giyim, beslenme, davranış alışkanlıkları, diğer kişilerle karşılaşılan ortamlara dahil olan rutinler ve rutinleşmiş pratiklerdir (Giddens, 2010: 110). Ancak, Bauman (2019), geç modernitenin seçim yapma zorunluluğunun tüketim kültürü ile aşılmaya çalışıldığını ifade etmektedir. Tüketim geç modernitede hayatta kalmak, öne çıkmak, metalar yoluyla güvensizliği aşmak için bir yöntem haline gelir. Tüketim, hazır hayat reçeteleri sunarak geç modernite için gereken hayat tarzının oluşturulmasına yardımcı olur (Bauman, 2019: 116-119). Chaney (1999) modern toplumlarda yaşayanların kendi ya da başkalarının davranışlarını tanımlarken hayat

tarzlarından faydalandıklarını belirtmiştir. Hayat tarzları insanların neleri nasıl yaptıklarını ve bunu yapmanın kendileri ve başkaları için ne anlama geldiğini anlatmaya yardımcı olmaktadır. Hayat tarzlarının ortaya çıkma nedeni modern toplumsal düzenin yüksek bir bireysellik gerektiren bir vatandaşlık konumu kadar farklılıklara sahip karmaşık mekanizmalar gerektirmesidir (Chaney, 1999: 14-15). Hayat tarzları bireysel kimlikle toplumsal kimliğin kesişiminde yer alan bir olgu olarak anlaşılmalıdır. Chaney'e (1999) göre hayat tarzlarının toplumsal kimlikle ilişkili yanı, Bourdieu'nun ortaya koyduğu sembolik ve kültürel sermaye tezleriyle ilişki kurulabilmesini sağlar ancak hayat tarzları düşünsel yapıda olup bireysel olarak seçilebilmektedir. Bu yönüyle sabit olmak zorunda olmayıp değişip dönüşebilir bir konuma işaret etmektedir. Hayat tarzları salt tüketimle ilişkili bir alan değil, geç modern dönemde topluluk kimliğinden sıyrılmaya başlayan bireyselleşmiş insanın kendi hayatta kalma stratejileri için bir rehber olarak görülmelidir.

Esnek Emek Piyasasında Bireyselleşme ve Neoliberalizmin Bireyciliği

Burjuvazideki bireyselleşme süreçleri sermaye sahipliği ve sermaye birikimi ile ilişkiliyken geç modernlikte bireyselleşme emek piyasasının bir ürünüdür. Bireyselleşme emek piyasasında iş vasıflarının edinilmesinde, sunulmasında ve uygulanmasında kendini göstermektedir (Beck, 2011: 142). Beck, emek piyasasının üç boyutunun bireyselleşme ile ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki *eğitim*dir. Eğitimli kişiler kendi emek durumlarını üretmede özgürlük kazanmakta ve böylece kendi sosyal biyografilerini oluşturmaktadırlar. Eğitim durumu modernitenin koşulları ve vaatleri hakkında düşünsellik geliştirmeyi sağlar ve kişiyi düşünsel modernitenin bir faili haline getirir. İkinci boyut olan *mobilité*, hareket halindeki sermayenin çalışanları da hareketli hale getirmesiyle ilişkilidir. Emek piyasasına giriş yerel ortamdan, aileden ve muhitten ayrılmayı gerektirmektedir. Üçüncü boyut ise *rekabet*dir. Sabit ve verili vasıflardan uzaklaştığımız neoliberal koşullarda bireyler rekabetçi hale gelmektedirler. Rekabet baskısının olması iş piyasasında eşit bireylerin eşitliği bozacak şekilde davranmalarına sevk eder. Ortak eğitim, benzer deneyim, benzer vasıf ve iş bilgileri olması artık bir sınıfsal birlik oluşturmadığı gibi rekabete engel olmaz. Emek piyasasındaki veya iş ortamındaki ortaklıklar bir cemaat hissi oluştursa dahi bu cemaat duygusu rekabet tarafından zedelenecek, içten bağların olmadığı bir cemaat hissidir. Rekabet eşitlikler içinde eşitsizlikler yaratarak bireylerin tecrit edilmesine neden olur (Beck, 2011: 143-144).

Emek piyasasının getirdiği ve olumlu anlam atfetmenin kişiden kişiye değişebileceği "özgürleşme", esneklik ilkesinin bir sonucudur. 1970'lerden itibaren uygulanmaya başlanan neoliberal politikalar esneklik ilkesi etrafında şekillenmektedir. Esnek emek piyasası bireyselleşmenin dinamiklerini

farklılaştırmış ve neoliberalizm öncesi döneme göre şiddetlendirmiştir. Enformasyonel gelişimin ve finansal kapitalizmin artan etkisiyle bir “gerçek zaman diktatörlüğü” baskısı oluşmuş ve şirketler rekabet ve büyüme ilkeleri doğrultusunda piyasalara anlık tepkiler göstermek için esnekleşmeye başlamıştır (De Gaulejac, 2013: 36). Neoliberal ekonomik model büyüme ve kalkınmanın temelini rekabet gücünde olduğunu düşünerek rekabetin engellenmemesini ve piyasa kurallarının hayatın her alanında yaygınlaştırılmasını savunur. Bu modelin işleyebilmesi için emek piyasasında esnekliğin artırılması gerekmiştir. Bu durum risk ve güvencesizliğin yarattığı sıkıntıların işçiler ve ailelerince yüklenilmesi anlamına gelmektedir (Standing, 2014: 11). Esneklik emek piyasasında kısa vadeli, ucu açık sözleşmelerin ya da güvencesiz çalışmaların ve kolayca işten çıkarmanın önünü açmaktadır. Esneklik, çalışanlar için belirsizlik durumunu günümüzün temel özelliklerinden biri haline getirmiştir (Sennett, 2019; Bauman, 2015; Standing, 2014). Bu belirsizlik Bauman için bireyselleştirici bir güçtür. Ortak çıkarların belirsizleşmesi, rekabet ile birleşince sınıf dayanışması yok olma noktasına gelir. İş ve çalışma hayatında, çalışanların ortak amaçlar veya hak mücadelesi için bir araya gelmesi zorlaştığı için, belirsizlik durumuna karşı bireyler tek başına mücadele etmek zorunda kalırlar. Emeğin istihdamının kısa vadeli ve güvencesiz hale gelmesiyle işten çıkarılma kolaylaştığı ya da terfi olanakları azaldığı için çalışanların işyerlerine bağlılıkları azalmaktadır (Bauman, 2015: 38-41).

Neoliberalizmin kuralsızlaştırma politikalarının yansıması olarak ortaya çıkan ve istihdam, mevki, çalışma saatleri, düzenli gelir ve temsil hakkı gibi konularda (Standing, 2014: 26) güvencesiz bırakılmış emek gücü günümüzde “prekarya” olarak adlandırılmaktadır. Guy Standing, prekaryaları bir sınıf olarak değerlendirmez. Proletarya uzun dönemli, istikrarlı, sabit zamanlı işlerde çalışan, ilerleme koşulları belli olan, sendikalaşmanın olduğu, toplu iş sözleşmelerinin yapıldığı, iş yerinin konumunun ve yöneticilerinin belli olduğu bir sınıftır. Prekarya bu özelliklerin çoğuna sahip değildir (Standing, 2014: 20-21). Standing’e göre prekaryalaşma eğilimi günümüzde beyaz yakalı olarak adlandırılan maaşlı ve profesyen denilen yüksek eğitilmiş çalışanlarda da görülmeye başlanmıştır. Beck (2011) ve Bauman’ın (2015) da belirttiği gibi Standing’e (2014: 84) göre neoliberal koşullarda işsizlik konusu bireysel sorumluluk kapsamına girmiş, işsizlik kendini geliştirmeme ve tembellikle ilişkilendirilir hale gelmiştir. Prekaryalaşma sürecinin bir diğer etkisi vasıfsızlaştırmadır. Sennett (2019: 21) en az iki sene üniversite eğitimi almış birinin çalışma hayatı boyunca en az on bir defa iş değiştirmek, iş hayatı boyunca en az üç kere temel becerilerini yenilemek zorunda olduğunu belirtmiştir. Sennett, yeni kapitalizmdeki bu kısa vadeciliğin karakter aşınması yaratarak benlikleri istikrarsızlaştırdığını savunur.

Bireyselleşme teorisyenlerinin işaret ettiği sınıfların belirsizleşmesi Robert Castel (2017) tarafından da dile getirilmektedir. İşçi sınıfının parçalanması Castel'e (2017: 321-330) göre işçilik durumundan ücretlilik durumuna geçilmesinin bir sonucudur. 1970'lerden itibaren sanayide istihdamın zayıflayarak hizmetler sektörünün güçlenmesi sonucunda zihin gücüyle çalışanların da ücretli hale gelmesiyle ücretli çalışanlar nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturur hale gelmiş ve ücretliler toplumuna geçilmiştir. Ücretlilik durumu, ücretliler ile sermaye arasında karşıtlığın şiddetini azaltırken, ücretliler arasında rekabeti görünür kılmıştır. 1975 yılından itibaren ayrıca belirli süreli çalışma sözleşmeleri, geçici işler, yarı zamanlı işler gibi özel istihdam biçimleri oluşmaya başlamıştır (Castel, 2017: 364). Ücretli emeğin tabakalaşarak parçalanması ve çeşitli güvence ve haklarının kaybedilmeye başlanması, toplumsal aidiyete dayanak oluşturan kolektivitelere katılımı aşındırarak bir mensubiyet yitimine neden olmuştur. Kendi girişimlerinin hâkimi, kendi çıkarlarının peşinde koşan bir birey figürü ortaya çıkmıştır. Çalışma alanının esnekleşmesine bağlı gelişen tabakalaşmış bir toplum içinde bireyselleşmiş tutumlar kaynaşır, bağ ve güvencelerin yokluğu "olumsuz bireycilik" durumu yaratır. Olumsuz bireycilik kolektif düzenlemelerin zayıflamasının bir ürünüdür ve aşırı öznellikten değil çerçeve yokluğundan kaynaklanan kitlesel hale gelmiş bir bireyciliktir (Castel, 2017: 419-424). Castel bu bağlamda, Bauman ve Beck gibi, günümüz bireyciliğinin özgün benliklerin görünür olduğu bir bireyselleşme anlamına gelmediğini vurgulamıştır. Bireyselleşme geç modernitede bir zorunluluk haline gelmiş olduğu için bireyselleşme ile karıştırılmamalıdır (Beck, 2011: 194). Bauman'a (2015: 143) göre gerçekte olması gereken *de facto* (fiilen) bireyselleşme iken *de jure* (kanunen) bireyselleşme gerçekleşmektedir.

Vincent De Gaulejac'a (2013: 55) göre, neoliberalizmle birlikte ölçme-değerlendirme sistemleri, şirketin piyasa hedefleri için kullanılırken "finansal, maddi ve insan kaynaklarının en iyi şekilde kullanılması için doğru örgütlenmeyi" bulmaya yarayan teknikler bütünü olarak işletme mantığı iş ortamlarına yayılır. Bunun çalışanlar için anlamı daha fazla performans göstermek zorunda kalmak ve şirket büyümesi durduğu anda işlerini kaybetme riskine katlanmaktır. Çalışanların bu esnek sisteme uyumu insan kaynakları yoluyla sağlanır. İşletme mantığında herkesin değeri finansal kriterlere göre ölçülürken, yeterli verimliliği gösteremeyenler saf dışı bırakılır. De Gaulejac (2013) işletme mantığının sadece şirketleri değil çalışanların zihinlerini de ele geçirdiğini düşünmektedir. Neoliberal düzende her çalışandan kendini bir şirket gibi organize etmesi beklenmektedir. Yönetsel işletmenin esnek ve hareketli ağ yapısı, esnek bağlılık talep ederek hem bedenen ve ruhen seferber olan hem de bağlanmaktan kaçınan akışkan bir özelliğin gelişmesini destekler (De Gaulejac, 2013: 164). Gaulejac'a göre (2013) firmayla çalışanların özdeşleşmesi "kendini gerçekleştirme" vaadiyle

sağlanmış olur. Yaratılan bu özerklik hissi çalışanların işten çıkarılma durumunda çalışanlarda deneyim kazanıldığı, kendine yatırım yapıldığı duygusu uyandırır. Bu ayarlama, psişik bir seferberlik yoluyla sağlanır. Emirlerle dayalı yönetimden proje bazlı yönetime, hiyerarşik bir gözetimden kontrollü bir özerklik düzenine geçilmiştir. Kontrol fiziksel faaliyetten zihinsel faaliyete yönelmiştir. Başarı, para ve yükselme vaadi yoluyla çalışanlarda narsisistik tatmin sağlanırken şirkete bağlılık ve rekabetçilik için gereken koşullar oluşturulur. Herkes inisiyatif almaya, performans ve başarıdan haz almaya, firmanın yönelimleri ve inançları yönünde yaratıcılığını kanıtlamaya teşvik edilir (De Gaulejac, 2013: 97). Örgütsel benlik duygusu firmaya bağlılığı ve firmayla özdeşleşmeyi sağlarken performanslar ve ücretler bireyselleşir. Liyakate göre terfi, statülerin çeşitliliği, yatay ve dikey hareketlilik ve ücretlerin bireyselleşmesiyle birlikte “her koyun kendi bacağından asılır” eğilimi kuvvetlenir (Gaulejac, 2013: 180). Yönetimsel iktidar yoğun şekilde bireycidir. Örgüt karşısında yalıtılmış çalışanlar ortak eylemlerden çok bireysel kariyerle meşgul olurlar (De Gaulejac, 2013: 119) Sınıfların parçalanması, toplumu değiştirmek için seferber olabilen toplumsal kolektiflere duyulan aidiyet duygularını yok etmektedir (De Gaulejac, 2013: 127). Hem Castel hem De Gaulejac’ın aktardıkları özellikle Beck ve Bauman’ın emek piyasasındaki değişimlere bağlı bireyselleşme teorileriyle örtüşmektedir. De Gaulejac’ın (2013) üzerinde durduğu bir diğer nokta işletme mantığının dijitalleşmeyle birlikte çalışanları tamamen kuşatmış olduğu ve fazla mesaiye yol açtığıdır. Beck’e göre bireyselleşmeye bağlı özgürleşmenin iki odağı olan sınıf kültürlerinden ve aileden bağımsızlaşma dışında iki odak daha vardır. Bunlar çalışma saatlerinin esnekleştirilmesi ve evden çalışmayı örnek verebileceğimiz iş yerinin desantralizasyonudur (Beck, 2011: 196). Berardi’ye (2012) göre iş yeri dışında e-posta ve telefonla ulaşılabilen işçi daha fazla gözetim altındadır. Bu durum yalıtılmış bir otonomi getirir ancak çalışanlarda yanıltıcı bir özgür irade hissi uyandırmaktadır. Elliot ve Lemert’e (2011: 18) göre her an iş ortamına dahil olabilen çalışanlar, De Gaulejac’ın (2013) da belirttiği gibi şirket içindeki hiyerarşinin belirsizliği ve yaşanan sorumluluk değişimlerine bağlı yatay veya dikey hareketlilikler nedeniyle “bağımsız bir bağlılık” hissi deneyimlemeye başlayarak bireycilikleri pekişir.

Neoliberalizm ve küreselleşmenin temel özellikleri olan serbest piyasaya bağlı iktisadi özgürlük ve rekabetçilik on dokuzuncu yüzyıl ekonomik bireycilik düşüncesine dayanmaktadır. Steven Lukes (1995: 99), aşırı iktisadi bireyciliğin en sistematik savunucularının çağdaş neoliberal iktisatçılar olan Milton Friedman ve F.A. Hayek olduğunu söyler. Bu iktisadi bakış, bürokrasi, planlama, iktisadi alana devlet müdahalesi ve kamu politikalarını tehlikeli olarak görerek kuralsızlaştırma politikalarını savunmuştur. Elliott ve Lemert’e (2011: 30) göre istisnalar olsa da politikacıların ve ekonomistlerin önemli

bir kısmı uzun süredir bireyci ideolojilere sadık kalmaktadır. Bireyci öğreti, sosyal ilişkilerin reddi, bireylerin kendi problemlerini kendi çözmesi ve hayata bireyleri kendi kavramlarıyla devam etme konusunda rahat bırakmak gerektiği düşüncesine dayanmaktadır. Elliott ve Lemert, 19. yüzyılda bir burjuva davranışı olan bireyciliğin günümüzde toplumun bütün kesimlerine yayılma eğiliminde olduğunu söyler. Neoliberal politikaların hâkim olduğu günümüzde neoliberalizmin ideolojik alt yapısını oluşturan bireycilik, bireylerin düşünce yapısına nüfuz etmekte, neoliberal ekonomik öğretiler de sosyal yaşamın pratiklerine işlemektedir. Kişisel kimlik küresel ekonomilerin güçlerine göre şekillenme eğilimine girmiş, küresel güçler bireylerin kaderlerini etkilemeye başlamıştır (Elliott ve Lemert, 2011: 14). Geleneklerden uzaklaşma ve yaşamların özelleştirilmesi ile somutlaşan yeni bireycilik dört ana boyuta sahiptir. Bunlar; *benliğin yeniden keşfi, anlık değişimler, kısa vadecilik ve hız-dinamizm*'dir (Elliott ve Lemert, 2011: 9-11). Bireyler böylelikle kendi içlerinde anlam ve tatmin arayışına girerlerken kendini gerçekleştirme eğilimi öne çıkar. Bireyler iş ve özel hayatlarında deneyimlerini öz düzenleme, öz yönetim ve öz yeterlilik yoluyla dönüştürmektedir. Bunun sonuçları yaşam biçimlerinin tecrit edilmesi, tepkiszleştirilmesi ve bencilleştirilmesi olarak belirirken bağlanmaktan ve iş birliğinden kaçınma davranışları güçlenir (Elliott ve Lemert, 2011: 64-65).

Neoliberalizm, Wendy Brown'a (2017) göre siyasi bir rasyonalitedir ve kendine özgü bir akıl, özne üretme tarzı, bir davranış yönetimi ve değerlendirme sistemidir. Neoliberal ideoloji yönetsel biçime bürünerek firmaların, ülkelerin, akademinin, medyanın ve öznelerin sermaye olarak ele alınmasını, gelecekte değerlerini arttıracak şekilde davranmasını, kendilerine yatırım yapmasını, puanını arttırmasını ve girişimcileşmesini istemektedir (Brown, 2017: 24). Brown, finansal ekonominin yükselmesiyle her şeyin ekonomikleştirilmesi yoluna gidildiğini, öznelerin de kendi çıkarları peşinde koşan, girişimci ve rekabetçi birer *homo oeconomicus*'tan ibaret görüldüğünü belirtir. Hem kendisi hem firma veya devlet için insan sermayesi olarak tasavvur ve inşa edilen özneler, kendi kendilerinden sorumlu olmaları beklenirken güvenlik, koruma ve hatta sağ kalma teminatlarından yoksun hale gelir. Toplumsalın bireycilik uğruna feda edilmesi, sosyal güvenceler yanında demokrasinin de dağılmasına yol açmaktadır (Brown, 2017: 44-45). Byung-Chul Han (2022) girişimci ve rekabetçi öznenin neoliberalizmin psikopolitik yöntemleriyle yaratıldığını düşünür. Bir girişimci olarak neoliberal özne efendisi olmaksızın kendini gönüllü olarak sömürür. Neoliberal iktidar tekniği doğrudan bireyi ele geçirmez, bireyin kendiliğinden, tahakküm bağlamını kendi içinde yansıtabilecek ve bunu özgürlük olarak yorumlayacak şekilde kendine etki etmesini sağlar. Sermaye üretmek için bireylerin özgürlüklerini ve "kendilik"lerini sömürür (Chul Han, 2022: 14, 35). Bu görüşlere bakıldığında bireycilik ideolojisinin neoliberal ekonomi-

politikin düşünsel altyapısını oluşturduğu, çalışma hayatı yanında gundelik hayat pratiklerine de sızarak kişilerde bireyci bir bilinç oluşturmakta olduğu söylenebilmektedir.

Bireyselleşmeyi Yeniden Gözden Geçirmek: Bireyselleşme Eleştirileri ve Eleştirilere Getirilen Eleştiriler

Bireyselleşmeye yönelik en ciddi eleştiriler sınıfsızlaşma tezlerine yönelik olmuştur. Mythen (2005) genel olarak Beck'in tezlerine katılsa da sosyal tabakalaşmanın günümüzde fırsatların yakalanmasının kalıcı lct olmaya devam etmekte olduğunu belirtmektedir. Mythen'e göre ayrıca, geleceği görmekte zorlanma ve emek piyasası nedeniyle bir yere bağlı olamama durumu, hayatları üzerinde kontrol imkânı ve maddi gücü olmayan kişilerde risk toplumundan önce de mevcuttu. Atkinson (2010) cretli çalışanlarla görüşmelere dayalı araştırması neticesinde dşnmselliğin emek piyasasında yine ancak sınıfsal koşulların imkanları dahilinde mümkün olduğuna vurgu yapmıştır. Atkinson, sınıfın ekonomik, politik ve eğitsel alandaki gücü mücadelelerini ve dengelerini yapılandırmaya devam ettiğini savunur. Aileden kalma birikim ve ailenin içinde olduğu sosyo-ekonomik konumu bireyleri daha iyi bir eğitim imkanına yöneltirken bu sınıf konumu bireylere eğitim sonrası iş hayatında da daha iyi bir sosyal evre olanağı sunduğu için risklere, işsizliğe karşı bireyleri daha fazla korumaktadır (Atkinson, 2010). Bu eleştiriler daha çok mavi yakalı ve madun emekçilerin bireyselleşmesine dair şüpheleri kapsarken beyaz yakalılar ve profesyonellerin bireyselleşmeyle daha fazla ilişkili olduğu düşüncesi literatürde yaygındır (Rasborg, 2017; Atkinson, 2010; Dawson, 2012). Ancak, Rasborg (2017) düşük gelir grubundaki kişilerin de bireyselleşebildiğini ancak dşnmsel modern insanın ekonomik, sosyal ve kültürel sermayeye sahip olma yoğunluklarına bağlı olarak bireyselleşmenin gereklerine uygun davranma konusunda farklılaşmalar olduğunu ampirik kanıtlar doğrultusunda belirtmektedir.

Dawson (2012), bireyselleşme literatürü üzerine yaptėı araştırma sonucunda Beck, Bauman ve Giddens'in tezlerinin literatürde hangi açılardan eleştirildiğini aktarmıştır. Bireyselleşme literatüründe 'zombi kategoriler' olarak değerlendirilen geleneksel kurumların sosyolojik açıdan halen önemli kategoriler olduğu ve eēitsizlikleri belirlediği, bireyselleşmenin ağırlıklı olarak liberal orta sınıfa ait deneyimler olduğu, sosyo-ekonomik durumun dşnmsellik ve seçimler üzerinde etkili olduğu, bireyselleşmenin getirdiği bireysel sorumlulukların başkalarına daha fazla bağlanmaya ve sosyal gruplara dahil olmaya neden olabileceği, bireylerin kültürel geçmişleri ve konumlarının bireyselleşme tezi tarafından ihmal edildiği bireyselleşme teorilerine yöneltilen bazı eleştirilerdir. Dawson, alışmasında Beck, Bauman ve Giddens'in bireylerin

toplumsal gerçekliği belirlediği iddiasına katılır ancak bireyselleşme teorilerini fazla geniş kapsamlı ve evrenselleştirici bulmakla eleştirir. Dawson'ın kendi yorumu ise sosyal bağlanma ve sosyal bağlardan kopmanın iki türünün de günümüzde var olduğu ve her iki görüşün de doğru olduğu, bireyselleşmenin her ikisinin varlığıyla var olduğu yönündedir. [Sosyal] Bağlanma kişilerin geç modernitede yaşam koşullarını ilerleten yapısal süreçleri ifade ederken bağlardan ayrılma bireysel eyleme neden olan süreçleri ifade etmektedir. Örneğin bir kişi "yeşil tüketici" olmayı bireysel sorumluluk nedeniyle seçerken içinde olduğu kültürel grup, sınıf konumu, maddi durumu bu seçimi belirleyebilmektedir (Dawson, 2012).

Beyaz yakalılarının sınıfsal kimlikleri üzerine yapılan bazı araştırmalara bireyselleşme tezlerini doğrular niteliktedir. Whyne (1998), yeni orta sınıflar üzerinde yaptığı araştırmaya dayanarak yeni orta sınıf içinde farklı beğeni gruplarının oluştuğunu ve ortak bir sınıf kültüründen bahsedilemeyeceğini belirtmektedir. Bu, sabit statü gruplarının ortadan kalktığını göstermektedir. Orta sınıf içinde farklılaşan hayat tarzı seçimleri sınıf içinde heterojenlik ve farklılaşmalar yaratmaktadır. Méndez (2008) ise orta sınıfa dahil kişilerle yaptığı görüşmelere dayanarak orta sınıf kimliğinin kolektif olarak ifade edilmediğini, bireyselleştirilmiş ve daha esnek kimliklere atıf yapıldığını bulgulamıştır. Yaptığı çalışmaya göre görüşmecilerin önemli bir kısmının öz kimlikleriyle sınıfları arasında doğrudan ilişki kurmayıp, özgünlük ve sıradanlık vurgusu yaparak elit veya üst orta sınıflarla ayırım yoluna gitmekte olduklarını belirtmektedir. Bireyselleşme orta sınıf değerlerini ve kültürünü çoğullaştırmış, farklı orta sınıf davranışlarını oluşturmuştur.

Bireyselleşme eleştirilerinin gözden kaçırdığı bir nokta bireyselleşme teorisyenlerinin de kendi içlerinde kısmi görüş ayrılıkları içinde olduklarıdır. Howard (2007), Beck, Bauman ve Giddens'in teorilerinde benlik yaklaşımlarının ayrışan yanlarını vurgulamıştır. Giddens'a göre benlik ve öz-kimlik kasıtlı girişimler ve seçimlerle şekillenen yörüngeleri (benliğin gelişim çizgisi) boyunca gelişim gösterir. Bireyler kendi geçmişleri, duyguları, istekleri, potansiyelleri üzerinde düşündükleri ve kendi hırsları ve hedefleriyle tutarlı olabilecek alternatif yaşam tarzı seçimlerini göz önünde bulundurarak düşünömsel hayat planlaması oluşturmaya çalışarak süreklilik ölçüsü elde ederler. Giddens'in modelinde bireyler tipik olarak deneyimlerini ve etkileşimlerini soyut sistemler ve diğer bireyler çerçevesinde ayarlayarak, planlarını zaman içinde yeniden gözden geçirir. Bu değişiklikler yaşam planlamasının ürettiği biyografik süreklilik ve yörünge hissini zayıflatmaz (Howard, 2007: 30-31). Bauman'a göre kimlikler tüketimcilik etkisinde şekillenir. Bireyselleşme süreci kurumlarla doğrudan ilişkili olduğu için akışkan modernitede kurumların akışkan hale gelmesi benlikleri de

akışkan ve tek kullanımlık hale getirmek zorunda bırakmıştır. Bireyler değişme ihtiyacıyla karşı karşıya kalırken biyografik yeniden düzenleme için herkesin eşit kaynağı ve olanağı mevcut değildir (Howard, 2007: 35-37). Beck için ise risk toplumunda kurumlar bireylerin sorunlarını çözmekte yetersiz kalmakta, yeni sorunlar getirmektedir. Bu durumda bireyler kurumların çözmekte yetersiz kaldığı konularda sorumlulukları kendileri almak zorunda, sorunları kendileri çözmek zorundadır (Howard, 2007: 39-43). Howard'ın vurguladığı bu farklılıklara göre, Giddens kurumların desteklediği tutarlı bir benlik gelişim çizgisini, Bauman istikrarsız, değiştirilebilir ve kırılğan benlikleri, Beck ise kurumların yer yer destekleyip yer yer yetersiz olduğu deneysel biyografileri vurgulayarak bireyselleşmenin benlikler üzerindeki üç farklı varyasyonunu göstermektedir.

Giddens, Beck ve Bauman üzerinden tartışılan küresel dünyada bireyselleşme olgusuna önemli bir teorik katkı Mills tarafından getirilmiştir. Mills'e (2007) göre, bireyselleşmenin üç biçimi mevcuttur. İlk biçim olan "standartsızlaşmış bireyselleşme" yaşam seyirlerinin standartsızlaşmasına ve özgün seçimlere dayalıken ikinci biçimi "gelenekselleşmiş (varsayılan) bireyselleşme"dir. Uygun kapasiteye ve hazırlığa sahip olmayan insanlar yeniden yapılandırılmış tüketici-şirket ilişkileri içinde ve kitle toplumunda mevcut olan bir dizi varsayılan seçenek içinden seçim yaparak çok fazla zihinsel çaba göstermeden yaşam seyrini takip eder. Akran veya bireyin ilişkili olduğu sosyal grupların davranışlarının izinden gitmek varsayılan bireyselleşmeyle uyumludur. Son olarak "kırılğan (anomik) bireyselleşme" hangi alternatifin ne zaman, nasıl seçileceğinin belli olmaması nedeniyle seçim yapma konusunda zorluk çekme, varoluşsal güvensizlik ve anlamsızlık hissi yaşama, belirsizlik nedeniyle endişe yaşama, yabancılaşma, sosyal izolasyon gibi bireyselleşmenin olumsuzluklarının yoğun hissedildiği ve dezavantajları nedeniyle çeşitli kişilerin risklere karşı daha kırılğan olduğu durumdur (Mills, 2007: 72-73). Hem bireyselleşme teorisyenlerinin satır aralarında vurguladıkları hem de bireyselleşme eleştirilerine eleştiri getiren yazarların belirttiği gibi bireyselleşmenin yalnızlaşma ve gruplardan tamamen uzaklaşma anlamında değil, daha çok güvence yitimleri neticesinde bireysel olarak ayakta kalma mücadelesi vermek ve yeni ağ tipi ilişkiler oluşturmak anlamında olduğu düşünülmelidir.

İstanbul'daki Beyaz Yakalı Yaşamlarında Bireyselleşme

Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

İstihdamın Türkiye'de ağırlıklı olarak 1980'li yıllardan itibaren büyük oranda hizmetler sektörüne kaymasıyla beyaz yakalıların istihdamdaki payı yükseliş göstermiştir (Erdayı, 2012). Neoliberal ekonominin yaygınlaştığı ülkemizde de

beyaz yakalılarının esnekleşme nedeniyle haklarının aşınması söz konusudur. Özalp, çalışma hayatında gerçekleşen sıkıntıların adli dosyaları üzerinden yaptığı araştırmada beyaz yakalılarının prekaryalaştığına ve mavi yakalılık ile beyaz yakalılık arasındaki ayrımın belirsizleştiğine dair bulgular saptamıştır (Özalp, 2020). Özbay (2016), bu tip hak ihlallerinin aşılması yolunda ofis, bilişim sektörü, çağrı merkezi çalışanlarının kolektif örgütlenme biçimlerini göstermiştir. Ancak, Yılmaz Deniz (2017) beyaz yakalılarının kolektivitelere katılmaktan ziyade bireysel olarak direniş gösterebildiklerini ortaya koymuştur. Yılmaz Deniz'e göre çalışanlar iş organizasyonu ve yönetim tekniklerine hem rıza hem de eleştiri ve direniş göstermektedir. Ancak bu direnişlerin üst kademedekilerle pazarlık-müzakere, stratejik davranma yoluyla güç kazanana kadar işe katlanma veya "kovulmayacak kadar çalışmak" gibi bireysel özgürlük arayışıyla şekillenen direnişler olduğu gözde çarpmaktadır.

Beyaz yakalılarının ne kadarının çalışma haklarının-güvencelerinin zayıfladığı ve ne yoğunlukta örgütlenebildikleri yanında örgütlenememe nedenlerinin, nasıl bireyselleştiklerinin, bireyci düşüncenin bilinç düzeylerine ve hayat seyirlerine nasıl işlediğinin anlaşılması önemlidir. Bu nedenle bu çalışma bireyselleşme adlı bu fenomenin incelenmesini hedeflemektedir. Giddens (2010), düşünörselliğinin en net şekilde kişisel biyografik anlatılarda ortaya çıktığını belirtirken, kendi teorik modellerini oluştururken Alfred Schutz'un fenomenolojik yaklaşımından etkilenmiştir (Şen ve Turğuter, 2014: 96). Toplumun farklı kesimlerini farklı yoğunluklarda etkilediği için bireyselleşme her kişide farklı şekillerde deneyimlenmektedir. Bireyselleşmenin kişiler üzerinde nasıl deneyimlendiğinin anlaşılması için nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik yaklaşım bu nedenle en uygun araştırma yöntemidir. Az sayıda kişi üzerinden detaylı bilgi edinmek için kullanılan fenomenolojik yaklaşımda kişilerin olguya dair deneyimlerinin ortak anlamlarının tanımlanması hedeflenir. Bu çalışma kapsamında İstanbul'da yaşayan, 25-40 yaş arasında, bekar, 17 beyaz yakalıyla derinlemesine bireysel görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Örnekleme bekar kişilerin dahil edilmesinin nedeni seçimlerin gelir durumuyla ilişkili olabileceği düşünülerek bireysel gelirlerin birbirine yakın olmasının gözetilmesi ve en bireyselleşmiş grubun Roseneil ve Budgeon'un (2004) savunduğu gibi genellikle bekarlar veya bir partnerle yaşamayanlar olduğunun düşünölmesidir. Görüşmelerden alınan yanıtlar benzeşmeye ve bulgular belirli bir doygunluğa ulaştığı anda görüşmeler sonlandırılmıştır. 17 görüşmeci birkaç noktadan birden başlatılmış kartopu yöntemi yoluyla seçilmiştir. Görüşmecilerin meslekleri ve İstanbul'da ikamet ettiği yerler bakımından çeşitlilik sağlanarak homojenleşmemesine dikkat edilmiştir. Bu şekilde İstanbul'un farklı bölgelerinden, farklı meslek gruplarından görüşmecilere ulaşılmıştır. Yarı yapılandırılmış mülakat soruları bireyselleşme literatüründen

süzülen kavramlara veri sağlaması beklenerek oluşturulmuştur. Bu bağlamda özerklik, düşünömsellik, kendini gerçekleştirme, kendini yeniden-keşfetme, öz-bakım, saf ilişkiler, kişisel topluluklar, hayat seyirlerinin çoğullaşması, hayat tarzları, rekabetçilik, kısa vadeliçilik gibi temalar ile bireyselleşmenin güncel emek piyasasıyla ilişkili boyutlarına dair veriler sağlanması hedeflenerek hazırlanmıştır.

“Saf İlişkiler” ve Kişisel Toplulukların Oluşumu

Bireyselleşmenin en temel özelliğı olan geleneksel topluluklara bağılılıkların azalması, bekar beyaz yakalılarla gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen bulgularda görölmektedir. Katılımcıların anlatıları aile çevresi, akrabalık, mahalle-komşuluk grupları, hemşerilik temelli topluluk bağlarından uzaklaşmış olduklarını göstermiştir. Katılımcılar, akrabalarla ilişkilerine hiç değinmemişler, en sık görüştükleri kişiler arasında kuzen gibi akran sayılabilecek akraba fertlerini saymamışlardır. Anlatılara dayanarak görüşmecilerin sabit ve geleneksel grup bağlarından özgürleştikleri söylenebilmektedir.

Katılımcıların yarısı için aileden ayrılma şehir değışikliği nedeniyle gerçekleşmiş olsa da ailesi İstanbul’da yaşayan görüşmecilerde kendi hayatlarını tamamen veya kısmen idame ettirebilecek maddi gelire sahip olduklarında ayrılma eğiliminde olmuşlardır. Ailelerinden uzakta yaşayan katılımcıların bir kısmı ailelerine yakın oturmak isteyebileceklerini ama özerkliklerini korumak istediklerini ve bunun için aileleriyle fazla içli dışlı olmak istemediklerini aktardılar. Aileyle mesafenin korunmak istenmesi bireyselliğın güçlenmesi için önemli görölmektedir. Bazı görüşmeciler ailelerinden uzakta olmanın kendilerini gerçekleştirmelerinde ve benliklerinin gelişmesinde önemli olduğunu ifade ettiler. Bununla birlikte üç görüşmeci ailesiyle birlikte yaşamaktaydı. Aile ile yaşamak bu görüşmeciler için istikrarsız maddi gelir veya düşük gelir nedeniyle bir zorunluluk olarak görölmektedir.

Yani bu benim birinci tercihim değil. Ailemle ilişkilerim iyi, bir sıkıntım yok ama uzunca bir süredir kendi düzenim olması gerektiğini biliyorum. Ama bu bir sürü iş değışikliği vesaire... Tamam, ben düzenimi kurdum artık, kendi kiramı ödeyip buradan devam ederim, gibi bir güvence altına giremedim hiçbir zaman. (Merve, 35, İç mimar)

Beyaz yakalılar arasında giderek artan işsizlik oranı veya düşük ücretler istikrarsızlık meydana getirerek maddi olarak kendi başına ayakta kalmalarının önünde engel oluşturmaktadır. Aileyle yaşamak geleneksel toplumsal düzende kültürel ve sosyal bir durumken katılımcılar için doğrudan sistemsel ancak sorumluluğı birey tarafından yüklenen iktisadi bir nedene dayanmaktadır ve seçimle ilişkilidir.

Katılımcıların çoğunun anlattısında İstanbul içinde veya ülke dışına taşınma hikayeleri bulunmaktadır. Büyüdüğü mahallede yaşamına devam eden sadece bir görüşmeci bulunmaktadır. Bireyselleşme teorilerinin gösterdiği gibi kişiler daha hareketli hale gelmiş, toplumsal ilişkiler geniş bir zaman-mekâna yayılmıştır. Bu nedenle görüşmecilerin ait oldukları gruplar bir ağ özelliği göstermektedir. Ağlar oluşturma bireyselleşmenin en önemli özelliklerinden biri olduğu (Bauman, 2015; Beck, 2011; Elliott ve Lemert, 2011) için bu bulgu önemlidir. Görüşmecilerin tamamına yakını arkadaş çevrelerini aile çevresi, akrabalar ve komşuluk üzerinden tanımlamamıştır. Muhitten edinilmiş arkadaşlardan bahsedilmemiştir. Görüşmeciler sabit arkadaş grupları yerine farklı yerlerden edinilmiş çoklu arkadaş gruplarından bahsetmişlerdir. Bu arkadaşlık ilişkileri görüşmecilerin bireyselleşmeye has seçmeli ve kişisel topluluklar içinde olduklarını göstermiştir. Görüşmecilerin tamamına yakını arkadaşlarıyla nerelerden tanıştıkları sorusuna eski iş yerlerinden edindikleri arkadaşları da kapsayan; iş çevresi ve başta üniversite olmak üzere okullar olarak cevapladılar. Edinilen arkadaşların arkadaşlarının da kişisel arkadaş gruplarına eklenmesiyle arkadaş grubu ağları saçaklanmaktadır. Etkinlik ve hobi eğitimleri de diğer bir arkadaşlık çevresi belirleyicidir. Bu bağlamda katılımcıların en fazla benzerlik gösterdiği konu arkadaş çevrelerinin oluşum biçimidir. Beck'in (2011) belirttiği gibi, bireyselleşmenin motoru olarak emek piyasasına giriş, istihdam yeri ve türünü belirlerken istihdama dayalı gelişen sosyal çevreleri görünür kılmaktadır. Emek piyasası ile ilişkili gördüğü eğitim de aynı şekilde sosyal çevreleri belirleyicidir. Bu oluşan çevrelerin değişken ve düşünömsel olarak ayarlanabilir olduğunu bazı ifadelerden anlamak mümkündür. Bu ayarlamalar kişilerin çevrelerindeki kişileri zihinlerinde çeşitli gruplara ayırmalarıyla gerçekleşiyor gibidir. Bu bağlamda Giddens'in (2010) bahsettiği saf ilişkileri bazı anlatılarda görmek mümkündür.

Arkadaş çevrem oldukça geniş, geniş bir çevreye sahibim açıkçası. Çevrelerimi ben çember çember değerlendiriyorum. Çok yakın dostlarım, kardeşim dediğim insanlar bunlar birinci çevre, daha yakın arkadaşım dediğim ikinci çevre, arkadaşlarım ve daha önceden hayatı birlikte paylaştığım, aynı mekanları paylaştığım insanlar olmak üzere devam eden çevrelerim var. (Sedat, 31, Bilgi güvenliği uzmanı)

Arkadaşlık ilişkilerinin bireyselleşme karşısında değişkenliğinin anlaşılması içinse katılımcılara “arkadaşlarınızdan koptuğunuzu hissediyor musunuz?” sorusu sorulmuştur. Katılımcıların çoğunluğu arkadaşlarından koptuğunu hissettiklerini belirttiler. Küreselleşmenin getirdiği uluslararası hareketlilik ve bireyselleşmeye bağlı özgürlükler görüşmecilerin arkadaş çevrelerini etkilemekte, yakın arkadaşlarının yer değişiklikleri nedeniyle uzaklaşmasına

neden olmaktadır. Bazı görüşmeciler de kendilerinin şehir değiştirmelerinin arkadaşlıklarını olumsuz etkilediğini ifade etmişlerdir.

Aslında arkadaşlarım dediğim kişilerin hepsi yaklaşık on yıl belki daha uzun süredir arkadaşlarım olan kişiler. Ancak bazısı yurtdışına yerleşti, ben yurtdışına yerleştim geri geldim falan. Bu yüzden tabii bazı arkadaşlıklarımdan koptum. Çok etkilendiğini hissediyorum. Neredeyse herkesle koptu. (Onur, 36, Görsel Tasarımcı)

Şehir ve ülke değişiklikleri yanında arkadaşlık ilişkilerini etkileyen, sabitliklerini gevşeten ve kısa süreli hale gelmesine neden olan en önemli diğer faktör tarafların hayata bakış açılarının değişmesi olarak belirmektedir. Bireyselleşme hayat tarzlarının belirlediği benlikleri öne çıkartırken hayat tarzlarının dönüşüp değişebilir oluşunun zaman içinde arkadaşlıkları da etkilemekte olduğu görülmektedir. Giddens'in (2010) belirttiği gibi kişilerin hayat tarzlarının birbirlerine uygunlukları günümüzde saf ilişkiler olarak belirttiği yakın arkadaşlıklar için oldukça önemlidir. Benliğin gelişim çizgisi boyunca düşünümsel olarak gözden geçirilen benlik, arkadaşlıkların ve diğer ilişkilerin gözden geçirilmesini beraberinde getirmektedir. Saf ilişkiler dışında kalan kişilerle ilişkiler anonim ilişkilere dönüşebilmekte, çıkara dayalı olarak dahil olunan fırsat topluluklarının (Bauman, 2019) bir parçası haline gelerek kısa vadeli ilişkileri temsil edebilmektedir.

Yıllar içerisinde kişilerin farklı yerlere yönelmesinden kaynaklı olabildiğini söyleyebilirim. Hani üniversite zamanında arkadaşlıklar başlıyor ama işe başladıktan sonra da ilgi alanlarımız değişiyor. Farklılıklar oluşmaya başlıyor ve ister istemez bazen bazı arkadaşlarımla bulduğum zaman sıkıldığımı hissediyorum. Eskiden çok güzel eğleniyorduk ama şimdi sıkılıyorum, diyebiliyorum. (Buket, 28, Öğretmen)

Arkadaşlıkların sabitliklerinin değişmesi bireyselleşmenin sabit grupları yok ettiği teziyle uyumludur. Kişiler daha hareketli ve dönüşümlere açık hale geldikçe arkadaşlık ilişkileri de bundan etkilenmektedir. Arkadaşlarından neden koptuklarının sebepleri olarak katılımcıların veya arkadaşlarının şehir/ülke değişiklikleri ve hayat görüşlerinin değişmesi öne çıkmaktadır. Her iki nedenin de bireyselleşmenin ilişkiler üzerindeki etkisi olduğu açıktır. Bu bulgu ilişkilerin artık hayat tarzlarıyla uyumlu olacak şekilde seçmeli olarak kurulduğunu doğrulamaktadır. Yakın arkadaşlıkların da karşılıklı olarak hayat tarzlarının uyuştugu sürece devam etmesi ve hayat tarzlarının bireyselleşmenin bir getirisi olarak zaman içinde değişmesi yakın ilişkilerde kopmaları beraberinde getirebilmektedir.

Düşünümselliğin Gelişimi

Görüşmecilerin güçlü şekilde ortaklaştığı diğer konu kararlarındaki bireysellikleri konusunda oldu. Görüşmecilerin büyük çoğunluğu kararlarını tamamen bireysel aldıklarını belirttiler. Maddi olarak kendi sorumluluklarını üstlenmiş olsalar da katılımcıların bir kısmı yardıma ihtiyaç duyduklarında ailelerinden isteyeceklerini belirttiler. Aile, çoğu görüşmeci için belirsizlik durumunda bir güvence olarak görülmektedir. Aile eskiden olduğu gibi kısıtlayıcı anlamda değil, maddi destek anlamında olduğundan seçim özgürlüğüne kavuşmak için dayanak anlamına gelmektedir. Bu, bireyselleşme eleştirilerinde yer bulan seçim özgürlüğünün maddi gelire orantılı olduğu görüşüyle uyumludur. Karar alırken akrabalarının etkisinden bahsedense hiç olmadı. Hayatlarını ilgilendiren kararları nasıl aldıkları ve bireysel karar alıp almadıkları sorulduğunda, görüşmecilerin büyük çoğunluğu hayatlarını ilgilendiren kararları kendileri aldıklarını ve genellikle kimseye danışmadıklarını, bazı görüşmeciler sadece fikir almak için danıştıklarını ancak son tahlilde kararlarını bireysel olarak verdiklerini ifade ettiler. Bazı görüşmeciler karar vermeden önce artısını eksisini düşündüklerini ve araştırma yaptıklarını belirterek hayat seyirlerinin düşünsel ilerlediğini göstermişlerdir. Bu durum bireyselleşmenin özellikleri olan kendi hayatını kontrol etme ve geleneksel rehberlerin kaybını göstermektedir.

Anlatılardan kişisel mutluluk ve tatmin beklentisinin seçimlerde belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Mutluluğa nasıl ulaşılacağı geleneksel güvencelerin kaybolduğu geç modernitede belirsiz olduğu için, katılımcılar kendilerini mutlu kılacağını hissettikleri seçimlerin izinden gittiklerini ifade etmişlerdir. Bu durumla ilgili olarak bazı görüşmeciler deneye yanıla karar verme edimi kazandıklarını anlattılar. Yanıtlar düşünsellik ekseninde ilerleyen bir yaşam seyri olduğunu gösterirken, “deneysel biyografi”lerin de varlığını göstermektedir.

Geçmiş tecrübelerden artı bireysel... Çok fazla tartışmam, konuşmam, fikir almam. Bir şekilde düşe kalka, hata yapa yapa bir süre sonra zaten tecrübeleniyorsun ama artık eskisine oranla, o gelecek kaygısı açısından bir paranoya olur ya, yeni bir iş değiştirirken konfor alanını bozmamak için vesaire, şu an eskisi gibi değilim, biraz daha rahatım. Maceracıyım diyebilirim. Çünkü bir dönem şeyi çok düşündüm. İşte bu konfor alanı yüzünden genelde karar alamıyorsun zaten artılarını eksilerini tartmaktan. Öyle olmayınca da ilerleyemiyorsun. (Batu, 33, Yazılımcı)

Beyaz yakalılar hayatlarının kontrolünü ele almaya çabalamakta, kontrolü kaybetmemek için mücadele etmektedir. Bu aynı zamanda bir başarı mücadelesidir. Görüşmecilerin çoğunluğu bir insanın yeterince isterse ve çalışırsa amaç ve hedeflerine ulaşabileceğini düşündüklerini belirtmişlerdir. Görüşmeciler sınıfsal çelişkileri ve fırsat eşitsizliklerini çoğunlukla göz ardı etme eğilimindedir. “Başarısızlığın sebebinin kişinin kendisiyle ilgili olduğunu düşünüyor musunuz?”

sorusu üzerine çoğu görüşmeci başarısızlığın büyük oranda kişinin kendisiyle ilgili olduğunu belirtmiştir. Bu durum Beck (2011) ve Bauman'ın (2015) toplumsal sorunların bireysel algılandığı, sistemsel sorunların sorumluluğunun bireylerin üstlendiği tespitiyle uyumludur. Görüşmelerin de gösterdiği gibi başarısızlık bireysel algılanmaktadır. Başarısızlığın nedeni olarak ise büyük çoğunlukla motivasyonu kaybetmek ve motive olamamak gösterilmektedir. Bireysel hayat mücadelesi normal karşılanmaktadır. Motivasyon kaybı yeterince çalışmamak anlamına geldiği için başarısızlığı yeterince çalışmamaya bağlayan neoliberal bireyciliğin beyaz yakalılarının bilinçlerine etkisi olduğu söylenebilmektedir.

Biraz gerçekten şans etkili oluyor ama yüzde 70 azmetmemesinden diyebilirim. Şans daha düşük. Çünkü şansını insan kendi yaratabiliyor. Gerçekten çok öyle hikayeler duymuşuzdur, kendi azmetmesiyle alakalı. (Didem, 31, Restoratör)

Bireyselleşmenin dayattığı kendi hayatından sorumlu olma durumu akışkan ve belirsiz dünyada gelecek planlarının düzenlenmesi, yeni bilgiler ışığında gözden geçirilmesi ve dönüşümü beraberinde getirmektedir. Bu dönüşümün olması için fırsatlar yakalanması veya yaratılması gerekmektedir. Bazı görüşmecilerin anlatılarında 'risk alma' ve 'konfor alanını terk etme' ifadeleri bulunmaktadır. Görüşmecilere göre hedeflere ulaşmak için çok çalışmak, azmetmek ve fırsatlar oluşturmak için risk almak gerekmektedir.

Bunla ilgili bir belgesel de izledim. Bir tane adam bir duvara tırmanmaya çalışıyor. Çok zor bir duvar, çok yüksek. Ekipman yaparken parmağını kesiyor ve kopuyor. Herkes buna, senin dağcılık hayatın bitti, diyor. Bu adam allem ediyor kuller ediyor ve başarıyor bunu. Parmağı kopmuş bir dağcı dünyanın en zor duvarına tırmanıyor ve kanıtlıyorsa bunu, benim bu yapacağım şey havacıya kalıyor bunun yanında. (Tarık, 36, Görsel Tasarımcı)

Bireyciliği vurgulayan neoliberal sistem çoğu zaman kişilere risk almalarını ve konfor alanlarından çıkmalarını öğütlemektedir. Günümüzde başarı, kişisel gelişim ve motivasyon hikayeleri anlatan sayısız metin, kitap, video ve popüler kültür ürünü yayınlanmakta, çeşitli uzmanlar da seminerler düzenlemektedir. Görüşmelerden bireyciliğin ideolojik olarak düşüncelere nüfuz ettiğini ve görüşmeciler üzerinde etkili olduğunu görmek mümkündür. Gelecek güvencesi sunamayan neoliberal ekonomik sistem riski normalleştirmekte, kişilerin kaybetme durumunda da sorumluluğu kişilerin kendi inisiyatiflerine bırakmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi maddi güvence seçimlerin daha özgür yapılmasını sağlamaktadır. Bu güvencenin yokluğu risk almaktan uzak tutabilmektedir. Ancak bu durum bireyselleşmenin dayattığı dönüşüm, kendini gerçekleştirme, değişim istekleri ile bir gerilim oluşturmaktadır.

Yani aslında benim kendime dair biraz hedefim şu: Yani ben hayatımın sonuna kadar bu işi yapmak istiyor muyum? Hayır istemiyorum. Ama devlet beni 65 yaşında emekli edecek. 65 yaşına kadar ben bu işi yapamayacağım. Bu arada kendime dair bir şey katabilirim eğer kendime kattıklarım ile da belki 50 yaşından sonra bambaşka bir şey yapmak isteyeceğim. O zamana kadar mümkün olduğunca çok fazla para kazanıp mümkün olduğu kadar kendimi güvende hissetmem lazım. Çünkü biraz da tek başıyım. Yani öyle birçok insanın güvenebileceği bir kocası varken benim yok mesela. Belki de olması gereken de o yani, insan belki de kendisi tek başına yaşamayı ve kendi kendisi tek başına ayakta kalmayı deneyimlemeli ve belki de hayatı ona göre organize etmeli dolayısıyla. Ne olabilir, diye sorarsanız, işte bilmiyorum. Çünkü şöyle, mesela ben yoga hocası olacağım derim ama on üç sene sonra belki yoga hocalığı belki o kadar da çok da bir şey olmayacak yani. Ya da hayat öyle bir şekilde evriliyor ki bambaşka bir şey yaparken bulacağım kendimi yani. (İrem, 37, Pazar Erişim Uzmanı)

Bireysel çaba ve seçimlere dayalı çok sayıda anlatı bireyselleşmeye dair birçok temayı içinde barındırmaktadır. Görüşmeciler, sürekli olarak kendilerini yeniden keşfetmekte, dönüşümler gerçekleştirmekte veya hayatlarında dönüşüm istemektedirler. Bu durum, Giddens'in (2010) belirttiği yaşam dünyalarının çoğullaşmasını görünür kılar. Ancak, akışkan modernitede bir yol haritası çizmek kolay değildir. Katılımcılar gelecekteki konumlarını kestirememektedirler çünkü esnek emek piyasası vasıfsızlaşmaya neden olarak bazı mesleklerin güncelliğini kaybettirebilmektedir. Hayat tarzlarının çoğullaşmasına paralel olarak yeni uzmanlık ve mesleklerin çıkması o hayat tarzlarının güncelliğinin yitmesi karşısında o uzmanlıkları da geçersizleştirebilmektedir. Görüşmeciler bu nedenle gelmekte olan bilgilere göre kendilerini ayarlamakta, geleceği gözetmektedirler. Gelecek sürekli dönüşen dış koşullar karşısında düşünsel organizasyona dahil olmaktadır.

Bireyselleştirici Bir Güç Olarak Emek Piyasasındaki Konum

Hem birincil grup ilişkilerinin ve toplumsal çevrelerinin oluşumunda hem de düşünsel benliğin gelişiminde emek piyasasına girişin beyaz yakalılar için önemli olduğu anlaşılmaktadır. Emek piyasasına giriş kadar emek piyasasındaki konum ve değişimler de bireyselleşmeyi kuvvetlendirmekte ve yeniden üretmektedir. Emek piyasasındaki konumları bu nedenle detaylı irdelenmelidir.

Görüşmeciler yüksek eğitimlerinin sağladığı imkanlar doğrultusunda emek durumlarını kendi inisiyatifleri doğrultusunda şekillendirmişlerdir. Emek piyasasına ve gereksindirdiği eğitim ortamlarına girmeleri geleneksel

bağlılıklardan özgürleşmelerini gerektirmiştir. İş bulmaları çoğunlukla kendi girişimleri neticesinde olmuş, iş bulmalarının arkasında aile, akrabalık, komşuluk gibi geleneksel destek gruplarından çoğunlukla bahsetmemişlerdir. Az sayıda görüşmeci arkadaş ve akrabalarıyla aynı iş yerinde çalışmış olduklarından bahsetmiş olsalar da bu deneyimleri bahsi geçen tanıdıklarıyla anlaşmazlıklar neticesinde kısa süreli olmuştur.

Geleneksel toplumlarda bir sabitlik, güvence, istikrar ve gruba bağlılığı temsil eden “baba mesleği” geleneğinin bireyselleşmede karşılığı bulunmamaktadır. Anlatılardan görüşmecilerin aile şirketlerinde çalışmaktan mümkün olduğunca kaçınmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bireyselleşme sürecinde ailelerin meslek ve iş seçiminde etkisi azalırken kişiler kendilerini gerçekleştirme hedefi doğrultusunda ekonomik çıkarlarını kendileri yönetmek istemekte, kendi maddi ayakta kalma koşullarını yaratmakta ve aile işinde çalışmayı tercih etmemektedirler.

Benim çok özgürlükçü bir yapım var ve macerayı da çok seviyorum aynı zamanda. Denemeyi seviyorum daha doğrusu. Yani hayat bir deneyim ve bir şey yapmak istiyorsam neden belli bir yaşı bekleyeyim ya da belli bir şey bekleyeyim diye düşünen bir tarafım var. Babam zaten okuduğum bölümü hiçbir zaman istemedi. Yani o benim bir hukukçu olmamı istiyordu ama ben uzak kaldım. Sonra bana iş bulmak istedi, kendi şirketimizde çalışmamı istedi. Yok dedim. Hayır, ben başka bir şey yapmak istiyorum ve kendim gittim, buldum, başvurduğum, araştırdım. (Berna, 37, Yönetici)

Berna, bir kurumsal firmada uzun süre çalışmış ancak daha sonra şirketteki kadronun değişmesi neticesinde uyum sıkıntısı yaşamış. Esnek ve dönüşen şirket yapılanmaları ve rekabetçi şirket içi işleyiş nedeniyle yaşadığı bir bunaltı sonucunda istifa etmek zorunda kalan Berna, daha sonrasında “hayalim” dediği kafe açmak üzere girişimlere başlamış. Bir süre kendi kafesini işlettikten sonra yeniden beyaz yakalı olarak çalışmaya başlamış. Şu anda daha fazla özgür olduğunu düşündüğü için aile şirketlerinde yöneticilik yaparken bir yandan bir stüdyoda yoga eğitmenliği yapmakta. Berna, özgür olabileceği, kendini keşfedip gerçekleştirebileceği, hayat tarzına uygun işler yapmak istemiştir. Bu durum iş hayatında köklü dönüşümler meydana getirmiştir. Berna'nın anlatısında, bireyselleşmenin önemli bir özelliği olan hayat seyirlerinin çoğullaşması görünür olmaktadır. Esnek emek piyasasının getirdiği kısa vadeli, hayat tarzlarının meslek alanına dahil olması, bireyciliğin getirdiği kendini yeniden keşfetme arzusu Berna'nın hayatında köklü dönüşümleri beraberinde getirmiştir.

Görüşmecilerin iş seçimleri ve değişiklikleri farklı nedenlere dayanmaktaysa da iş değişikliklerinin esnek emek piyasasının yarattığı koşullarla ilişkili olduğu

görülmektedir. Görüşmecilerin sendikalara veya emek temelli kolektiflere üye olduklarına dair bir anlatı bulunmamaktadır. Toplu iş sözleşmesi yerine bireysel ve kısa vadeli sözleşmelere dayanan esnek emek piyasasının getirdiği güvencesizlik ve buna karşın güvende hissetme ihtiyacı iş değişikliklerinde temel faktörlerden biridir. Görüşmeciler çoğunlukla iş seçimlerini kariyer hedefleri doğrultusunda, hayat tarzlarını ve vasıf geçerliliklerini yani geleceği de gözetererek yapmıştır. Bu seçimlerin stratejik ve düşünömsel nitelikte olduğu göze çarpmaktadır.

Benim deneyimlediğim iş değişikliğinin hepsini spesifik bir amaçla yaptım zaten. Ulaşmak istediğim hedefe yani biraz kendi kariyer rotamda, ilaç sektöründe bulunmuş olduğum pozisyonda önümdeki rotada birkaç farklı alan deneyimlemem gerekiyordu. Bu deneyimleri kazanabilmek için firma değiştirdim. (Deniz, 35, Pazarlama Uzmanı)

İş seçimleri ve değişikliklerindeki düşünömsellik emek piyasasının esnekliğine dayanmaktadır. Görüşmecilerin anlatılarından esnekliğin sıkıntılarıyla yüzleştikleri anlaşılmaktadır. Şirket el değiştirmeleri ve küçölmelerin departman kapanmaları, işten çıkarma gibi sonuçları beraberinde getirdiği görölmektedir. Bazı görüşmeciler mobbing, düşük ücret, vasıfsızlaştırılma gibi nedenlerle ya işten atıldıklarını ya da kendi istekleriyle ayrılmak zorunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Görüşmecilere iş değiştirme nedenleri ve iş değişikliğinin kendilerine ne ifade ettiği sorulduğunda alınan yanıtlar iş hayatındaki olumsuz deneyimlerin iş değişikliklerinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Örneğin Ozan, iş değişikliklerinin bir kısmının işten atılma nedeniyle bir kısmının da kendisinin o işte gelecek görmemesi ve kariyerini nasıl yönlendirmesi gerektiği konusundaki kafa karışıklıkları nedeniyle gerçekleştirdiğini anlatıyor. Aynı görüşmeciye şu anki işini kaybetme endişesi yaşayıp yaşamadığı sorulduğundaysa şöyle yanıtlıyor:

Bunu kendi planlayabilecek bir bilince sahip olan bir çalışan olarak bakıyorum artık hayata. Ben bunu planlayabilirim, diyorum yani kaybetme korkum olmaz artık. Kaybedersem, ‘teşekkürler, çok güzel bir deneyimdi’ deyip ayrılabilirim. Bir şirketin küçölmesi söz konusu diyelim. O zaman mesela burada her çalışan aslında kendince önlemler alıp kendini orada korumanın yollarını bulabilir. Biraz da kendini güvenceye almak için çalışmalar yapabilir. Ben de istersem ben de yaparım ya da başka bir çalışan da isterse yapabilir. (Ozan, 33, Halkla İlişkiler Uzmanı)

Ozan’ın anlatısındaki gelecek belirsizliği vurgusu esneklik nedeniyle bir kariyer hedefi belirlemenin zorluklarını da göstermektedir. Ozan’ın ayrıca iş kaybı riskine karşı düşünömsel bir risk biyografisine hazır olduğu görölmektedir. Güvence beklentisi daha iyi bir kariyer planı çizmeye yönlendirmekte, rotaları

değiştirmekte ancak diğer yandan kafa karışıklıklarına neden olmaktadır. Batu ise iş değiştirme nedenlerini şöyle aktarmıştır:

Birincisi ücret yükseltme yani şu anki hatta enflasyon ortamında düşününce neredeyse başka hiçbir alternatif kalmadı ücreti bir üst segmente atmak için. Artık bir seneden fazla insanlar önünü görmüyorsa eğer, çalışmıyorlar. Çok fazla sirkülasyon var. İkincisi şu ana kadar öğrendiğim, çalıştđım şeylerin üzerine bir şey koymam gerekiyor ki teknoloji sektöründe acayip bir rekabet var. Yani iki sene hiç dokümantasyon ve yeni çıkan ürünleri denemezsen yeni mezunlar senin önüne geçebiliyor. Bu ikisi çok önemli. Üçüncüsü de tabii bir şey üretmek, bir şeye dokunmak, insanların yaptığı ürünü, işi kullanıyor olması. Bankada çalışırken bu mümkün değildi mesela, direkt kullanıcıya dokunamıyorduk. Benim yaptığım ürün arkada dört beş farklı birimden geçiyordu ve benim geliştirdiğim şeyin sahipliği başkasına gidiyordu. Kişisel tatmin olmuyordu. Bu üçü benim için. Burayı sevmeme rağmen yani bu bahsettiğim koşullar değişirse hiç duygusal davranmayıp yine seneye ya da sonraki sene bakmaya başlayabilirim. (Batu, 33, Yazılımcı)

Batu ücretlerin giderek düşmesinin kendisini iş değiştirmeye daha hazır kıldığını anlatmıştır. Ayrıca iş hayatının Batu'yu daha rekabetçi olmaya zorladığını, kendini geliştirmenin ve mesleki alanda yeni şeyler öğrenmenin yöntemlerinden birinin de iş değiştirmek olduğunu söylemek mümkündür. Batu için bir diğer faktör de diğer görüşmecilerin de sıklıkla vurguladığı mutluluk beklentisidir. Bu beklenti çoğu zaman hayat tarzına uygun bir iş yapmakla karşılanmaktadır. Kurumsal bir firmadan ayrılarak bir meditasyon uygulamasında yazılımcı olarak çalışması bu beklentinin sonucudur. Bu fırsatın yakalaması Giddens'in (2010) belirttiği gibi bir risk almayı da beraberinde getirmektedir.

Son iki senede üç tane iş değiştirdim ama normalde risk almazdım yani pozitif geri dönüş olacağına emin olmadan risk almazdım. Mesela önceki iki işimi biraz maceraperestlikle değiştirmeseydim şu an burada olamazdım, yani önce koyuyorsunuz sonra tutarsa biraz kumar gibi alıyorsun. şu an biraz daha öyle veriyorum. (Batu, 33, Yazılımcı)

Sermayenin çalışanlarıyla bağlarını gevşetmesi çalışanların da iş yerleriyle ilişkilerini gözden geçirmelerini beraberinde getirmektedir. Kısa vadeli ve güvencesizlik karşılıklı bağlılığı azaltmaktadır. Beck (2011) ve Bauman'ın (2015) belirttiği gibi emek piyasasında iş hukukunun esnemesi bireyselleşmeyi güçlendirmektedir. İş yerlerine karşı güvenin yitirilmesine karşın güven ihtiyacı her çalışan için önemini korumaktadır. Görüşmeciler güven duymadıkları ve çalıştıkları yerde bir gelecek görmedikleri zaman iş yerlerine bağlarını

gevşetmekte, yeni fırsatlar kollamaktadırlar. Bazı görüşmeciler çalıştıkları bazı iş yerlerini deneyim kazanmak ve bir şeyler öğrenmek için seçtiklerini belirtmiştir. Görüşmecilerin iş değiştirmekten fazla şikayetçi olmadıkları görülmüştür.

Beck'in (2011) bireyselleşmenin emek piyasasındaki boyutları olarak belirttiği rekabet ve mobilite görüşmelerin çoğunda öne çıkmaktadır. Anlatılardan iş değişikliği sıklığının giderek arttığı, görüşmecilerin 2 ila 4 yılda bir iş değiştirdiği ve değiştirmeyi normal karşıladıkları anlaşılmaktadır. Görüşmeciler için iş değişikliği deneyim, yeni şeyler öğrenme, yeni fırsatlar, maaşta yükselme ve terfi anlamlarına gelmektedir. De Gaulejac'ın (2013) bahsettiği gibi esnek bağlanma çalışanların işlerinden ayrılma veya kovulma durumunda birikimlerini kazanç olarak görme davranışını getirmektedir. Anlatılarda tekrar eden "macera" ifadesi iş hayatındaki risklerin kişilerde özgürlük veren bir heyecan olarak algılandığını da göstermektedir. Elliott ve Lemert'in (2011) yeni bireyciliğin özelliği olarak gördükleri hız ve dinamizmle büyülenmenin çalışanları giderek daha fazla etkilemekte olduğu görülmektedir.

İlk işim biraz daha rutine gidiyordu ve ben daha dinamizmi seven bir insanım. İş değişikliği o yüzden benim için hem dinamizm anlamına geliyor hem de birazcık bir rota çizmiştim ben, o yolda ilerledim diyebilirim. (Deniz, 35, Pazarlama Uzmanı)

Görüşülen beyaz yakalıların maaşları homojen bir görüntü sunmamaktadır. Bazı beyaz yakalıların esnekleşen emek piyasası nedeniyle prekaryalaşma deneyimini doğrudan yaşadıkları ücret açısından da mavi yakalılığa yaklaştığı görülmekte. Bazı sektörlerde ise terfi imkânı, tatmin edici maaş ve çeşitli yan hakların daha yaygın olduğu aşıkardır. Diğer yandan terfi imkanları daha fazla olan ve yüksek maaş imkânı sunan alanlarda çalışan beyaz yakalıları, kendilerini geliştirmenin yüksek maaş ve terfi için önemli olduğunu düşünmektedirler. Kişiler kendi hayatlarının belirleyicisi olmak için yoğun çaba gösterirken hayatlarının kontrolünü ele almak, günümüzün belirsizlik ve akışkanlık ortamında bitmek bilmeyen bir eylem haline gelmektedir. Bu durum görüşmecilerin sürekli olarak kendi biyografilerini düzenlemelerini, gözden geçirmelerini ve yeniden kurmalarını gerektirmektedir. Neoliberalizm dönüşümlere ve değişimlere kişilerin kendilerini adapte etmesini zorunlu kılmaktadır. Görüşmeciler belirsizlik ortamında konumlarını korumak veya iyileştirmek için zamanlarının çoğunu kendilerini geliştirmeye ve daha fazla çalışmaya ayırmaktadır.

Dünyada kaynaklar sınırlı o yüzden birbirimizi alt etmek zorundayız. Bir yarışın içindeyiz ve egale etmemiz gerekiyor rakipleri. Ama bunu başarımla yapıyorum. Bu denizde bir balıksam hızlı yüzen bir balık olmalıyım diyorum, kendimi geliştiriyorum. (Tarık, 36, Görsel Tasarımcı)

Kişilerin biyografilerini düşünömsel olarak inşa etme girişimi geleceği de riskler ve yeni bilgiler ışığında gözetmelerini kapsamaktadır. Görüşmecilerin büyük çoğunluğunun belirsizlik ve güvencesizlik koşullarına karşı çeşitli önlemler almaya çalıştıkları görölmüştür. Anlatılardan bu önlemlerin sorumluluklarının da bireysel olarak üstlenilmekte olduğu görölebilmektedir. Örneğin beyaz yakalıların çoğunluğu için eğitimler, sertifikalar ve yüksek öğrenim gibi mesleki gelişim konuları kariyerlerinde öne çıkmak için büyük öneme sahiptir. İşsizlik sorunu kişinin sorumlu olduğu bir konu haline gelirken bunu önlemek için yapılacak olan harcamalar da kişinin sorumluluğuna yüklenir hale gelmiştir.

Attığım adımlar hep bir sonraki gün hep yetersiz oluyor. Aslında ben master'ımı yaptım ama bizim işimizde sürekli dinamik olmak lazım kariyer için. MBA [işletme masterı] yapmak istiyorum. Harvard'dan vs. bir sürü online şeyler, sınıflar var sertifika alabileceğin, eğitim programları. 1500 dolar mesela. Bunların hepsi para. İndirim istedim, şirkete dedim, işte konuşun, indirim yaptırtn, kurumsal kimliğinizi kullanın, yapmadılar. Kredi çekmem lazım, fedakârlık yapmam lazım, onu da yapamıyorum. Zaten halihazırda ödediğim bir kredim var, bir şey yapamıyorum. (Pınar, 38, Ürün Müdürü)

Görüşmecilere hayat koşullarını iyileştirmek için neler yaptıkları sorulduğunda mesleki anlamda kendini geliştirmek, ek iş almak, daha yüksek gelir elde edebilecekleri alanlara yönelmek, daha yüksek maaş veya terfi edebilecekleri şirketlere geçmek gibi işle ilgili yanıtlar yanında farklı gelir arayışlarına yönelik yanıtlar da verilmiştir. Kripto para piyasasına yatırım yapmak bazı görüşmeciler tarafından dile getirilmiştir. Anlatılar neoliberal özneliğin iş zamanı dışındaki zamanı da kapsayarak hayaları ele geçirmeye başladığını göstermektedir.

Katılımcıların tamamına yakını daha önce evden/uzaktan çalışma deneyimi yaşamıştır. Görüşmecilerin çoğu hibrit çalışma modelinin daha tercih edilebilir olduğunu ifade etmişlerdir. Esnek emek piyasasının günümüzde yaygınlaştırdığı uzaktan çalışma Beck'in (2011) belirtmiş olduğu gibi bireyselleştirici bir odaktır. Katılımcıların evden çalışma hakkında görüşleri ortaklaşmamaktadır. Evden çalışmanın olumlu yanlarını daha fazla hisseden katılımcılar, olumsuz yanlarını daha fazla hisseden katılımcılar hem olumlu hem olumsuz yanlarını eşit oranda hisseden katılımcılar bulunmaktadır. Çalışma biçimine bağlı gelişen bu tip bireyselleşmeler çalışma koşullarına bağlı olarak eşitsizlikler yaratmaktadır. Anlatılardan iş yoğunlukları ve şirket işleyişine göre bazı çalışanların evden çalışma ile daha özgür oldukları da anlaşılmaktadır. Örneğin bazı görüşmeciler istedikleri zaman gün içinde dışarı çıkabildiklerini söylerlerken bazı görüşmeciler evden çalışma düzeniyle birlikte öğle yemeğine dahi vakit bulamadıklarını ifade etmişlerdir. Evden çalışanlar ile ofise gidenler arasında farklılaşmalar ortaya çıkarken evden çalışanlar arasında da farklılaşmalar ortaya çıkmaktadır. İş

alanında bireyselleşmenin yaygınlaşması iş hayatındaki eşitsizlikleri özel alana hapsedip görünmez kılma riski taşımaktadır.

Anlatılar sonucunda iş hayatı bireyselleşirken, kişilerin de daha fazla bireyselleştiklerini söylemek mümkündür. Anlatıların büyük çoğunluğu iş ve maddi gelirin hayatın her alanını ele geçirmekte olduğunu göstermektedir. Beck'in (2011) ifade ettiği gibi çalışma sürelerinin uzayarak esnemesi ve örgütlenememe nedeniyle bunun normalleşmesi bireyselleşmenin olumsuzlukları olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca bazı görüşmeciler yoğun iş hayatı nedeniyle arkadaşlarına yeterince vakit ayıramadıklarını, mahalle etkinliklerine katılamadıklarını veya kent sorunlarına karşı aktif olarak adım atamadıklarını ifade etmişlerdir. Boş vakitlerin iş veya çeşitli yatırım araçlarının takip edilerek doldurulmasını bireyciliğin toplumsal hayatın önüne geçmesine neden olabilecek bir endişe unsuru olarak görmek mümkündür. Arendt'in (2012) belirttiği gibi zorunluluk alanına dahil olan "emek", modern insanın hayatını daha fazla ele geçirdikçe siyasetten ve kamusal alandan uzaklaştırmaktadır.

Sınıf Kültüründen Hayat Tarzlarına

Çalışanlar arasındaki iş birliğinin zayıflamış olması, örgütlenip sendikalaşmamaları iş güvencelerini savunmak konusunda inisiyatif kendilerinin üstlenmeleri suretiyle emeğin bireyselleşmesiyle sonuçlanır. Bireyselleşen çalışanın, sınıfsal aidiyet hissi kurmadığı için bireyselleşme teorilerine göre sınıf bilinci ve kültürü de zayıflar. Görüşmecilerden sadece bir tanesi üretim araçlarına sahip olmadığını farkında olduğunu belirterek üretim ilişkileri açısından sınıf bilincine sahip olduğunu göstermiştir. Görüşmecilere yöneltilen "kendinizi hangi sınıfa dahil görüyorsunuz" sorusu çoğu zaman anlaşılammıştır. Bu nedenle soru daha sonra "kendinizi orta sınıfa dahil görüyor musunuz" olarak sorulmuştur. On görüşmeci kendini orta sınıf, bir kişi alt orta sınıf, iki kişi alt sınıfa dahil görürken dört görüşmeci kendini bir sınıf içinde konumlandıramadığını belirtmiştir. Bazı görüşmeciler hangi sınıfta olduklarını bilmediklerini, bazıları da sınıflara inanmadıklarını belirtmiştir. Sınıf görüşmeciler tarafından daha çok gelir seviyesi olarak anlaşılmaktadır. Bazı görüşmecilerin gelir seviyesine bakışı da özeldir. Örneğin asgari ücretin yaklaşık dört katı aylık maaşı olan iki görüşmeci kendilerini alt sınıf olarak tanımlamıştır.

Bireyselleşmeyle birlikte ortak sınıf kültürlerinin eridiği tezinin sınanması için "orta sınıf kültürünü veya hayat tarzını yansıttığınızı düşünüyor musunuz" sorusu sorulmuştur. Bu soru üzerine bazı görüşmeciler tüketim alışkanlıklarının orta sınıf kültürünü yansıtmadığını belirterek kendilerini ayrı yere koyarak özgünlüklerini vurgulamıştır. Kendini orta sınıfa dahil görüp orta sınıf kültürünü yansıtmadığını düşünen görüşmeciler bulunmaktadır.

Daha kültürlü olduğumu düşünüyorum açıkçası. Daha açık yani maddi olarak orta sınıfta bir insan olduğumu düşünüyorum ama hani bakış açısı olarak kesinlikle Türkiye’de kalan daha aydın, daha böyle geniş açıdan bakabilen insanlardan olduğumu düşünüyorum ben. (Berna, 37, Yönetici)

Bazı görüşmeciler de orta sınıf kültürü ve orta sınıf hayat tarzını bilmediklerini veya sınıflara inanmadıklarını ifade etmişler. Tufan’a kendisini orta sınıfa dahil görüp görmediği sorulduğunda şu şekilde yanıt vermiştir:

Alabileceğimi alabiliyorum ama her istediğini alabilen bir insan değilim ama hayat standardımı devam ettiremeyecek kadar da yoksul değilim. O yüzden orta sınıf olarak görüyorum. Ama bir sınıfa dahil görmüyorum. Sınıf kavramına çok katılmıyorum. Herkes eşittir mantığında. (Tufan, 37, Pazarlama Uzmanı)

Az sayıda görüşmeci doğrudan orta sınıf kültürünü yansıttığını belirtirken görüşmecilerin çoğunluğu bu soruya net cevap verememiştir. Kısmen orta sınıf kültürünü yansıttıklarını veya orta sınıf içinde bir kesimi yansıttıklarını belirten görüşmeciler mevcuttur. Görüşmecilerin yarısı orta sınıf kültürünü yansıtmadıklarını, orta sınıf kültürünü bilmediklerini ya da sınıflara inanmadıklarını düşünmektedirler. Bu sonuçlar bireyselleşmenin sınıf bilinci, kültürü ve aidiyetlerine etkisini net şekilde göstermektedir. Sınıfları homojenize edecek karakteristik ortak davranış ve tüketim alışkanlıklarının değişerek sınıf içinde farklılıklar ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bulgu bireyselleşme teorileriyle uyumlu görünmektedir.

Genel olarak bakıldığında görüşmeciler orta sınıf kültürünü bir bütün olarak algılamak yerine orta sınıf içindeki farklılıkları gözetme ve kendilerini o farklılıklar içinde konumlandırma eğilimindedirler. Bu farklılıklar çoğunlukla hayat tarzlarıyla ilişkilidir. Sınıf kültürüne bakışları hayat tarzlarına dair ipuçlarını da gözler önüne sermektedir. Örneğin daha önce bir plaza çalışanı olan Berna, kendini bir “plaza insanı” olarak görüp görmediği sorusu üzerine şu yanıtı vermiştir:

Ben plaza insanın duyguları ve insaniyeti olan versiyonuyum. Yani otomatikler plaza insanları. Yani plaza insanının belli bir giyim tarzı olmalı. Ondandır belli bir sosyal statüsü olmalı. Starbucks kahvesi olmalı, elinde sigarası olmalı, ondan sonra yemek yediği belli şeyleri olmalı. Kullandığı bir çanta olmalı, kulağında bir telefon olmalı. Ondandır ev, iş, iş, ev, para kazan, dışarıda yemek ye ondan sonra para kazan, bilmem ne oteline git. Gittiği otel var, yaptığı tatil var. Yani ben o plazada o adamın yaptığı işi yapıp, daha ‘a kamp mı var, kampa gidelim, doğa yürüyüşü mü var, doğa yürüyüşüne gidelim’... Plaza adamı Uludağ’a kaymaya giderken ben Sultanpınar Yaylası’na trekkinge gitmeyi tercih eden kısmıyım diye düşünüyorum. (Berna, 37, Yönetici)

Sınıf kültürü yerine hayat tarzının öne çıkması bedeni ve öz bakımı da öncelikli hale getirmiştir. Bireyselleşmiş dünyada hayatta başarılı olmak aynı zamanda zinde bir beden ve zinde bir zihni zorunlu kılmaktadır. Çok çalışmanın, çabalamanın sonucunda oluşan bedensel ve zihinsel yorgunluktan kurtulmak için görüşmeciler bedenlerini güçlü kılmak için farklı yollarını aramaktadır. Sağlıklı beslenme, spor, yoga-meditasyon gibi cevaplar kendini gerçekleştirmeye çalışan bedenin hayat tarzları ile ilişkisini göstermektedir. Bazı görüşmeciler, hayat standardındaki iyileşmeyi bedensel iyileşmeyle bütün olarak düşünmektedirler.

Bence ek iş bulmak ya da işte farklı gelir kaynakları yaratmak hayat standardını iyileştirecek şeylerden birisi. Hayat standardı tabii ki sadece gelirini arttırmakla ilgili değil, bedensel, ruhsal ve fiziksel olarak aslında daha iyi bir iyilik haline ulaştırmak demek kendini. *Kundalini yogaya* başlarsam bunu yapabilirim işte. (Ozan, 33, Halkla İlişkiler Uzmanı)

Öz bakım yöntemleri için iki faktörün belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilkinin güncel emek piyasasının beden ve zihin üzerindeki negatif etkileri diğerinin de toplumsal konumu göstermede yardımcı olacak olan sembolik anlamlar olduğu söylenebilir. Ayrıca neoliberalizm etkisinde şekillenen kültürün etkileri de öz bakım yöntemlerinde gözlemlenmektedir.

Yaşam kalitemi yükseltmek için sağlıklı besleniyorum, sağlıklı şeyler yiyorum. Hani kola bile içmiyorum, alkol kullanmıyorum, çok nadir arkadaş ortamında iken belki bir kadeh. Spor yapmaya çalışıyorum. Onun dışında uyku düzenime dikkat ediyorum. Onun önemli olduğunu düşünüyorum. Çeşitli besin takviyeleri, vitamin tarzında şeyler kullanıyorum. Genelde sağlığıma dikkat ediyorum. Stresle ilgili de şöyle, mesela bazı meditasyon videoları var, Youtube'da bulduğum. Onları açarak günün sonunda onları dinleyerek rahatlamaya çalışıyorum. (Tufan, 37, Pazarlama Uzmanı)

Giddens'in (2010) belirttiği gibi kendini gerçekleştirme edimi bedeni önemli hale getirmektedir. Bedeni ve zihni güçlü kılmak için öne çıkan öz bakım yöntemleri yoga-meditasyon, sağlıklı beslenme ve spor olarak belirmektedir. Bu alışkanlıkların bir kısmının risklerin bireysel olarak gözetilmesiyle oluştuğu ve hayat tarzı uzmanlarından etkilendiği söylenebilmektedir. Stresle başa çıkma ve rahatlama yöntemlerini anlamak için "yaşam kalitenizi yükseltmek için neler yapıyorsunuz, kendinize nasıl özen gösteriyorsunuz" sorusu sorulmuştur. Bu soruya karşılık "yoga yapmak" cevabı çok sık tekrarlanmıştır. 12 kişi yoga veya meditasyon yaptığını belirtmiştir. Ortaklaşan ve benzeşen cevaplar bu eylemlerin beyaz yakalılar için bir ortak davranış kalıbı haline geldiğini, hayat tarzlarına ait bazı davranışların simgesel anlamlara sahip olduğunu da göstermektedir. Mills'in (2007) yaklaşımına göre hayat tarzlarının gelenekselleşmesine bağlı "gelenekselleşmiş bireyselleşme"den bahsetmek mümkündür. Bedenin bu denli

öne çıkması kişilerin kendi benlikleriyle fazla meşgul oldukları kadar bedenleriyle de meşgul olmaları anlamına gelmektedir. Bu davranışların temelde Elliott ve Lemert'in (2011) savunduğu gibi neoliberalizmin dayattığı bireyci kültürün yansımaları olduğunu söylemek mümkündür. İçeride dönme, iç sesi dinleme ve içsel huzurla ilişkilendirilen yoganın fazlasıyla kendi odaklı olduğu açıktır. Neoliberalizm sağlık konusunu bireysel mesele haline getirerek toplumsal sağlık yerine rekabet için sağlık düşüncesini getirmiştir. Bu durum sağlığın bireyselleşmesine yol açmaktadır. Sağlıklı beslenmenin maddi açıdan herkes için erişilebilir olmaması bir toplumsal eşitsizliği görünür kılmaktadır. Toplumsal sağlığın politik bir mesele olmasına karşıt olarak bireysel sağlığın önemli hale getirilmesi kişilerin kendileriyle daha fazla meşgul olması anlamındadır.

Sonuç

Bu çalışma bireyselleşmenin İstanbul'da yaşayan beyaz yakalıların hayatlarında güçlü olarak varlığını ve neoliberal emek piyasasının yoğunlaştırdığı bireyciliğin benlikler üzerindeki etkisini göstermiştir. Katılımcıların aile çevresi, akrabalık, mahalle-komşuluk grupları, hemşerilik, sendikalar ve benzeri topluluk bağlarından uzaklaşmış oldukları, aileye de sınırlı bir bağlılıkları olduğu, bu gruplar yerine seçmeli ve kişisel ağlara dahil oldukları görülmüştür. Katılımcılar kararlarını almada özerk, bireysel özgürlüklerine düşkün, kendilerini gerçekleştirmeyi önceler niteliktedir. Ancak maddi imkanların yüksek olması daha fazla özgür seçim yapmak için önemli görülmektedir. Bu bağlamda aile kısıtlayıcı bir yapı olarak değil, maddi destek görmeleri halinde özgürleştirici olarak algılanabilmektedir. Bireyselleşme eleştirilerinde kendine yer bulan kültürel ve maddi sermayenin 'özgürleşme'de önemli olduğu açık olsa da bu özgürleşme aileden özgürleşmeyi de kapsamaktadır. Beck'in (2011) gösterdiği gibi emek piyasasına giriş, istihdam yeri ve türünü belirlerken istihdama dayalı gelişen sosyal çevreleri görünür kılmaktadır. Bu durum Beck'in emek piyasasına giriş ile bireyselleşme arasında kurduğu ilişkiyi doğrular niteliktedir. Kurumsal yapıların kişilerin hayatlarını güvenceye alması neoliberal politikaların yükseldiği geç modernitede giderek zorlaşmakta olduğu için ve örgütlenme ve sendikalaşma konusundaki isteksizlik nedeniyle risklerle bireysel olarak mücadele edilmektedir. Belirsizlik-güvencesizliğin yaygınlaşması ve neoliberalizmin beyaz yakalı bilinçleri üzerindeki psikik etkileri beyaz yakalılarda rekabetçiliği görünür kılmakta ve yükselen rekabetçi ortamın nedenini göstermektedir. Araştırmanın bulgularına göre beyaz yakalıların esnek emek piyasasında hem hukuksal hem iş yeri hem de çalışma süreleri konusunda özgürleştiklerini söylemek mümkündür. Burada özgürleşme kelimesi daha çok kuralsızlaşmayla beraber bağların ve güvencelerin kaybını ifade etmektedir. Bu özgürleşme sermaye ve çalışan arasında iki taraflıdır. Amaç ve hedefler doğrultusunda, kendini gerçekleştirme

güdümüyle iş değiştirilmektedir. İş yerlerinin çalışanlara, çalışanların iş yerlerine bağlılıklarının azalması bireyselleşmenin güçlenmesine zemin oluşturmaktadır. Bireyselleşme teorileriyle uyumlu şekilde, beyaz yakalıların sınıf kültürleri ve bilinçlerinin zayıfladığı bunun yerine hayat tarzlarının öne çıktığı görülmektedir. Günümüzde beyaz yakalılar tanımının sınıf bilinci, dayanışması ve kültürünün zayıflaması nedeniyle bir toplumsal sınıfı tarif etmesi daha zorlaşmaktadır. Beyaz yakalılar arasında bazı statü sembollerinin önemli olduğu ve gelenekselleşebildiği görülsede bu sembollerin seçimleri, kullanım biçimleri ve sahiplenilme süreleri bireyseldir ve bu durum Mills'in belirttiği gelenekselleşmiş (varsayılan) bireyselleşmelerin varlığını gösterir. Bu çalışma çoğunlukla homojen bir sınıf veya toplumsal kategori gibi sunulan beyaz yakalıların kendi içinde farklılaşmış olduklarını, bu farklılaşmanın hayat tarzlarına da yansıdığını, tek bir beyaz yakalı hayat tarzından bahsedilemeyeceğini göstermekte olduğu için önemlidir. Beck, Giddens ve Bauman'ın teorilerinin beyaz yakalı yaşamlarında varlığını gösteren bu çalışma beyaz yakalığın değişen anlamlarını ve koşullarını anlamamızda yardımcı olmaktadır. Beyaz yakalıların bireyselleşmesi neoliberal bireyciliğin koşullandırılmalarıyla birleşince neoliberalizmin yarattığı fazla çalışma ve güvencesizliğin bir norm haline gelmesi ve kanıksanması riski bulunmaktadır. Bu durum da sosyal devlet, yurttaşlık bilinci, toplumsal aidiyet ve toplumsal sorunlara karşı aktif olarak eylemliliğe dair tartışmaların bireyselleşme bağlamında yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Merkezi ve yerel yönetimlerin, bireyselleşmenin ön plana çıkardığı hayat tarzlarını daha fazla önemseyerek çoğulcu bir demokrasinin bileşeni olarak görmesi bireyselleşme çağında toplum-birey ilişkilerini demokratik bir uzlaşımaya taşıyacağı için önem kazanmaktadır.

Kaynakça

- Arendt H (2012). İnsanlık Durumu. Çev. B S Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atkinson W (2010). Class, Individualization and Late Modernity. In Search of the Reflexive Worker. Palgrave Macmillan.
- Bauman Z (2015). Bireyselleşmiş Toplum. Çev. Y Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman Z (2019). Akışkan Modernite. Çev. S O Çavuş, İstanbul: Can Yayınları.
- Beck U (2011). Risk Toplumu. Başka Bir Modernliğe Doğru. Çev. B Doğan, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Beck U ve Beck-Gernsheim E (2002). Individualization. Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences. Sage Publications.

- Berardi F B (2012). Ruh İşbaşında. Yabancılaşmadan Otonomiye. Çev. F Genç, İstanbul: Metis Yayınları.
- Brown W (2017). Halkın Çözülüşü. Neoliberalizmin Sinsi Devrimi. Çev. B E Aksoy, İstanbul: Metis Yayınları.
- Chul Han B (2022). Psikopolitika. Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri. Çev. H Barışcan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Castel R (2017). Ücretli Çalışmanın Tarihiçesi. Sosyal Sorunun Dönüşümü. Çev. I Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chaney D (1999). Yaşam Tarzları. Çev. İ Kutluk, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- De Gaulejac V (2013). İşletme Hastalığına Tutulmuş Toplum. Çev. Ö Erbek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Dawson M (2012). Reviewing the critique of individualization: The disembedded and embedded theses. *Acta Sociologica*, 55(4), 305-319.
- Durkheim E (2019). Ahlak ve Toplum. Çev. D Çenesiz, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Elias N (2001). The Society of Individuals. Continuum International Publishing.
- Elchardus M ve Smits W (2006). The Persistence of the Standardized Life Cycle. *Time & Society*, Vol.15(2/3), 303-326.
- Elliott A ve Lemert C (2011). Yeni Bireycilik. Küreselleşmenin Duygusal Bedelleri. Çev. B Kıcı, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Erdayı U A (2012). Beyaz yakalıların tanımlanması üzerine. "İş/Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi. 14(3), 65-80.
- Giddens A (2010). Modernite ve Bireysel-Kimlik. Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum. Çev. Ü Tatlıcan, İstanbul: Say Yayınları.
- Giddens A (2018). Modernliğin Sonuçları. Çev. E Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Howard C (2007). Three Models of Individualized Biography. İçinde: C Howard (der), *Contested Individualization*, Palgrave Macmillan, 25-45.
- Lukes S (1995). Bireycilik. Çev. İ Serin, Ankara: Ark Yayınevi.
- Méndez M L (2008). Middle class identities in a neoliberal age: tension between contested authenticities. *The Sociological Review*, 56(2), 220-237.
- Mills M (2007). Individualization and the Life Course: Toward a Theoretical Model and Empirical Evidence. İçinde: C Howard (der.), *Contested Individualization*, Palgrave Macmillan, 61-81.

Mythen G (2005). Employment, Individualization and Insecurity. Rethinking the Risk Society Perspective. *The Sociological Review*, 53(1), 129-149.

Özalp B (2020). Beyaz yakalılar bir prekaryalaşma sürecinde mi? *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 4396-4412.

Özbay Ö (2017). Beyaz yakalı çalışanların İstanbul'da ortaya çıkan yeni kolektif eylem repertuarı. *Birikim Dergisi*, 340, 26-37.

Rasborg K (2017). From class society to the individualized society? A critical reassessment of individualization and class. *Irish Journal of Sociology*, 25(3), 229-249.

Roseneil S ve Budgeon S (2004). Cultures of intimacy and care beyond the family: personal life and social change in the early twenty-first century. *Current Sociology*, 52(2), 135-59.

Sennett R (2019). Karakter Aşınması. Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri. Çev. B Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sennett R (2012). Beraber. Çev. İ Özkürüplü, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Simmel G (2009). Bireysellik ve Kültür. Çev. T Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.

Standing G (2014). Prekarya. Yeni Tehlikeli Sınıf. Çev. E Bulut, İstanbul: İletişim Yayınları.

Şen H ve Açık Turğuter E (2014). Anthony Giddens'in sosyolojik teorisinin epistemolojik arka planı. *Sosyoloji Dergisi*, 30, 89-104.

Whyne D (1998). Leisure, Lifestyle and the New Middle Class. Routledge.

Yılmaz Deniz A (2016). Articulation of resistance strategies and process of consent among private sector employess in Turkey. İçinde: G. T. Papanikos (der), *An Anthology of Social Themes*, Athens Institute for Education and Research, 41-55.

Eril Tahakküm, Toplumsal Cinsiyet ve Gazetecilik: Kadın Araştırmacı Gazeteciler*

Fatma Gürses, Düzce Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Radyo Sinema ve Televizyon Bölümü

ORCID: 0000-0002-9571-7455

E-Posta: fatmagurses@duzce.edu.tr

Özet

Pierre Bourdieu'nun 'eril tahakküm' kavramı dolayısıyla yürütülen sembolik şiddetin yarattığı hegemonik ilişki biçimleri içinde kadın gazeteciler, hem gazetecilik pratikleri çerçevesinde enformasyon elde ederken hem de haberin yayımlanma aşamasında dil, yaşam, düşünme, eylem, davranış biçimi olarak eril tahakkümü temsil edenlerle mücadele etmek zorunda kalmaktadırlar. Haberciliğin önemli bir türü olan araştırmacı gazetecilik, kamuoyundan gizlenen, bilerek üstü örtülen fikir ve durumları ortaya çıkarmak üzere gelişmiş, ayrıntılı araştırma sonucu elde edilen, enformasyonun sınıflandırıldığı ve analiz edildiği bir formdur. Kadın gazetecilerin, söz konusu tahakkümün yarattığı sembolik şiddeti barındıran ilişki biçimleri nedeniyle araştırmacı gazetecilik türü içinde sınırlı sayıda yer aldığı görülmektedir.

Bu çalışma, Bourdieu'nun malların üretim ve dolaşım alanı olarak betimlediği, erkekler için özel olarak yaratılmış, egemen ataerkil ideolojinin benimsendiği bir meslek grubu olan gazeteciliğin araştırmacı gazetecilik türü içinde, 'profesyonellik' kalıbı çerçevesinde, erilliğin daha belirgin biçimde hissedildiği varsayımına dayanmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma, kadınların neredeyse sadece erkekler için ayrılmış gazetecilik mesleğinin araştırmacı gazetecilik türü içinde, söz konusu eril tahakkümün sembolik şiddet dayatması karşısında kadın gazetecilerin 'itaat' etmediklerini ve bu tahakküme meydan okudukları iddiasını taşımaktadır. Bu çalışma, tarihsel süreçte kadın gazetecilerin biyografileri, gazetecilik pratikleri çerçevesinde araştırmacı gazetecilikteki öncü rolleri ve katkıları ile eril tahakkümün habercilik uygulamalarında yarattığı cinsiyet eşitsizliğine karşı mücadelelerini ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Bu nedenle, çalışmada öncelikle, eril tahakküm kavramı, araştırmacı gazeteciliğin diğer gazetecilik türlerinden farkı, unsurları ve egemen ideolojinin yarattığı eril tahakkümün bu gazetecilik türü içinde doğallaştırılma biçimi açıklanmaya çalışılacaktır. Sonrasında toplumsal cinsiyet dolayısıyla kadın gazeteci olmak ve erilliğin kadın gazeteciler üzerindeki etkisi tartışılacak, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada, İrlanda, Malta, Hindistan örneğinde on iki kadın gazetecinin biyografisi, yürüttükleri gazetecilik pratikleri ve araştırmacı gazeteciliğe katkıları incelenecektir. Son olarak kadın gazetecilerin,

belirlenen araştırma bulguları çerçevesinde, karşılaştıkları engeller, zorluklar, sorunlar, meslekteki eşitsiz durumları ve eril tahakküm kodları karşısındaki konumlanma biçimleri ve araştırmacı gazeteciliğe katkıları çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Eril Tahakküm, Araştırmacı Gazetecilik, Toplumsal Cinsiyet, Kadın Gazeteci, Medya.

Masculine Domination, Gender and Journalism: Women Investigative Journalists

Abstract

Within the forms of hegemonic relations created by the symbolic violence carried out through Pierre Bourdieu's concept of 'masculine domination', female journalists struggle with those who represent masculine domination as language, life, thinking, action and behavior, both while obtaining information within the framework of journalism practices and at the stage of publishing the news. Investigative journalism, which is an important type of journalism, is a form in which information is classified and analyzed, developed as a result of detailed research, to reveal ideas and situations that are deliberately hidden from the public. It is seen that female journalists are included in a limited number of investigative journalism because of their relationship styles that include the symbolic violence created by the mentioned domination.

This study is based on the assumption that masculinity is felt more clearly within the framework of the 'professionalism' pattern within the investigative journalism type of journalism, which is a profession group created specifically for men and adopted the dominant patriarchal ideology, which Bourdieu describes as the area of production and circulation of goods. In this context, this study claims that, within the investigative journalism type of journalism reserved for women almost exclusively for men, female journalists do not 'obedience' and challenge this domination in the face of the masculine domination's imposition of symbolic violence. This study aims to reveal the biographies of female journalists in the historical process, their pioneering roles and contributions in investigative journalism within the framework of journalism practices, and their struggle against gender inequality created by masculine domination in journalism practices. For this reason, in this study, firstly, the concept of masculine domination, the difference of investigative journalism from other journalism types, its elements and the naturalization of masculine domination created by the dominant ideology in this type of journalism will be tried to be explained. Afterwards, being a female journalist through gender and the effect of masculinity on female journalists will be discussed, and the biographies of twelve female journalists, their journalism practices and their contributions to investigative journalism will be examined in the sample of the United States (USA), Canada, Ireland, Malta, and India. Finally, women

journalists will be evaluated within the framework of the determined research findings, within the framework of the obstacles, difficulties, problems, unequal situations in the profession, their positioning against the masculine domination codes and their contributions to investigative journalism.

Keywords: Masculine Domination, Investigative Journalism, Gender, Female Journalist, Media.

Giriş

Erillik (erkeklik) gündelik yaşam pratikleri içinde hegemonik bir iktidar türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iktidar biçimini kodlayan kültürel, toplumsal, ekonomik ve siyasal unsurlar her toplumun kendi dinamikleri çerçevesinde sürdürülmektedir. Bourdieu (2015: 71), toplumun farklı kategorileri içinde cesaret türleri olarak erilliği betimlemekte, eril olmayanın 'zayıf, kız gibi' ifadeleriyle temsil edildiğini örneklemekte; erilliğin ilişkisel bir kavram olduğunu ve diğer erkekler karşısında kadınlara karşıt olarak dişil korkusu inşa ettiğini belirtmektedir. Başka bir deyişle dişillik, erillığe göre tanımlanmakta ve kadınlar, toplumda 'tâbi' olmak zorunda bırakılmaktadırlar. Tüm yurttaşlar üzerinde koşullayıcı işlev gören egemen patriarka, kadınların eğitim ve kültürü edinme biçimini de belirler. Bu nedenle tahakkümün eyleyicileri (kadın/erkek), toplumsal yapı içinde biçimlenen ataerkil süreçlerin failleridir. Tâbi olanların kendi konumlarından kurtulmaları, kültür ve eğitimin tahakkümcü niteliğiyle mücadele etmelerine bağlıdır (Köse, 2016: 194-195).

Eril tahakkümün çok daha belirgin olduğu araştırmacı gazetecilik türünü seçen kadın gazeteciler, belirlenmiş kodlara karşı çıkmışlardır. Bu çalışma, farklı ülkelerden kadın araştırmacı gazetecilerin kendi ülkelerinin dinamikleri içinde belirlenen eril tahakküme karşı koyma biçimlerini analiz etmeyi hedefledi. Bu amaçla araştırmacı gazeteciliğin doğduğu ve geliştiği ülke olması nedeniyle Amerika Birleşik Devletleri'nden (ABD) 7, Kanada, Malta, İrlanda, Hindistan ve Türkiye'den ise birer kadın gazeteci ile toplam 12 gazeteci araştırma örneklemi oluşturdu. Gazeteciler, araştırmacı gazetecilik ödülleri 'Nobel'i olarak kabul edilen Pulitzer Ödülü almak, araştırmacı gazeteciliğin unsurlarını içeren haber ve gazetecilik pratikleri bakımından tarihte ve günümüzde öncü olmak, önemli araştırmacı gazetecilik örnekleri içeren olaylara odaklanmak veya bulunduğu ülkenin ilk kadın gazetecileri olmak sebebiyle örneklemde yer aldılar.

Araştırmada ilk olarak kavramsal çerçeveyi oluşturan erillik, eril tahakküm kavramları açıklandı. Sonrasında araştırmacı gazetecilik pratikleri, tarihsel gelişimi ve unsurları çerçevesinde tartışıldı ve 12 kadın araştırmacı gazetecinin her birinin biyografisi, gazetecilik pratikleriyle literatüre katkısı, erillığe karşı duruşu açıklanmaya çalışıldı. Son olarak kadın gazetecilerin, eril iktidarın

tahakküm biçimlerine karşı mücadelelerini nasıl bir ‘meydan okuma’ ile şekillendirdikleri değerlendirildi.

Erillik Karşısında Kadınlık Durumu

Bu çalışma, Bourdieu’nun ‘eril tahakküm’ kavramından hareketle, kadınların neredeyse sadece erkekler için ayrılmış gazetecilik mesleğinin araştırmacı gazetecilik türü içinde, söz konusu tahakküme meydan okuyarak yer aldıkları iddiasını taşımaktadır. Bu ‘meydan okuma’ sadece gazetecilik mesleği ile sınırlı olmayan, kapitalizmin pazar ilişkileri içinde kamusal alanda süren ‘erkek savaş’larına meydan okumalarını da kapsamaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, araştırmacı gazeteciliğin, toplumsal alanın tüm kategorileri içine yayılmış tahakküm biçimlerine karşı koyan içeriğiyle, kadın gazetecileri çifte bir karşı durma, meydan okuma içine itmekte olduğunu ve tam da bu nedenle diğer gazetecilik pratiklerinden farklı ve daha zorlayıcı konumda yer aldığı varsayımını taşımaktadır. Bu varsayımdan hareketle eril tahakkümün neyi içerdiğini ve nasıl tanımlandığını açıklamak gerekmektedir.

Bourdieu (2015: 87), “güleryüzlü, sempatik, dikkatli, itaatkâr, ağırbaşlı, ölçülü” sıfatlarının ve “kendi kendini geri plana atma” durumunun kadınsı olmak kavramıyla açıklandığını; ‘dişillik’ kavramının erilliğin beklentilerini yansıtan ve ona boyun eğmesi gereken biçimde tanımlandığını savunur. Küresel yapı içinde kendi öznal tarihsel dinamikleriyle şekillenmiş fakat tüm toplumlar için ortak olan erkeklerin kadınlardan üstünlüğünü gözeten cinsiyet düzenleri söz konusudur. Bu düzen, toplumsal yapının unsurları olan aile, okul, siyaset, ordu, ekonomi vb. aracılığıyla her toplumun kendi dinamikleri içinde, birbirine benzemeyen erkeklik anlatıları ve modelleri geliştirir. Toplumda hegemonik biçimde ilerleyen tahakküm yapıları, yarattıkları hakikat biçimlerinden uzaklaştığında ‘erkeklik krizi’ olarak belirlenebilecek çelişkiler ortaya çıkar. Bu krizden çıkışı sağlamak amacıyla eskinin temel argümanı olan erkek üstünlüğünü sürdüren ‘yeni erkeklik’ler inşa edilir (Özbay, 2013: 185-189). Bourdieu (2015: 11-12) bu durumu ‘sembolik şiddet’ kavramı ile şöyle açıklar:

Kurulu düzenin tahakküm ilişkileriyle, hakları ve iltimaslarıyla, ayrıcalık ve haksızlıklarıyla aynı kolaylıkla süregitmesi ve en tahammül edilemez varoluş koşullarının çoğunlukla kabul edilebilir hatta doğal olarak görülmesi. Ve ben, bu paradoksal itaatın mükemmel bir örneği olan eril tahakkümde ve bunun dayatılış ile buna katlanılış tarzlarında daima, sembolik şiddet olarak adlandırdığım şeyin etkisini görmüşümdür; yumuşak, kurbanlarınca bile hissedilmeyen ve görülmeyen, çoğunlukla iletişimin ve tanımanın veya daha kesin olarak tanımamanın, kabullenmenin veya hatta, hissetmenin saf sembolik kanallarıyla uygulanan şiddet.

Bourdieu'ya göre (2015: 58) sembolik şiddet, "kurbanların kendilerine hükmedenlerin bakışlarını hegemonik biçimde kabullenmelerinin bir sonucudur". Tüm toplumsal yapı, bu hegemonik işleyişe göre biçimlenmiştir. Erken yaşlarda ailede, sonraki yaşlarda okul ve kilise gibi kurumlarda sürdürülen sembolik şiddetle "kadınların daha aşağı bir nitelik taşıdığı" argümanı dayatılır. Dolayısıyla erillik, hegemonik iktidar biçimi olarak tüm yurttaşların doğumundan itibaren deneyimlediği toplumsal sistem içinde biçimlenir. Sanayi devrimi sonrasında özel ve kamusal alan ayrımıyla özellikle burjuva kadınlarının, evle sınırlandırıldığı görülmektedir. Böylelikle toplumsallaşma için erdemler öğrenen kadınlar, eril tahakkümün boyun eğdiriciliği karşısında konumlanırlar. Egemen eğitim, din ve Bourdieu'unun (2015: 107-111) ifadesiyle 'âlim kültür', kadının pasif, erkeğin aktif olduğu bir toplumsal yapı inşa etmektedir. Yaratılan siyasal gelenek içinde kadınlar, toplumsal yapının izin verdiği ölçüde meslek seçimi yapmak zorunda kalmaktadırlar.

Eril ve dişil ayrımının ve karşıtlığının yaratılmasına neden olan belirlenimler, tahakkümün hegemonik biçimde sürdürülmesini kolaylaştırır. Kadınlar ev içine veya evin uzantısı olan tıbbi hizmet alanı, edebiyat, sanat, gazetecilik gibi liberal ekonominin yarattığı yeni mesleklerde yer almaktadırlar. Bourdieu (2015: 132-133) bu meslek gruplarını hard (fen), soft (edebiyat) ayrımıyla şöyle açıklar:

Akademik dünyada, geçici olarak egemen konumdaki disiplinlerle (hukuk ve tıp), geçici olarak hakimiyet altındaki disiplinler arasında (fen ve edebiyat), bu ikinci grupta, fen yani *hard* tarafta yer alanlarla, edebiyat, yani *soft* taraftakiler arasında, hatta agora ve siyaset tarafında yer alan toplumbilim ile, edebiyatla birlikte içselliğe adanmış ruhbilim arasında karşıtlık mevcuttur.

Erkeklerin gözünde kadın meslekleri mütevazı, basit, yok sayılmaya mahkûmdurlar. Kadınlar, bu meslek grupları içine toplumsal düzenin telkin ettiği 'dişil' özellikler içine hapsedilirler. Hegemonik işleyiş sağlayan, kendileri için uygun görülen meslekleri seçen kadınlar ödüllendirilirler (Bourdieu, 2015: 64-78).

Toplumsal yapı; kadınlara uygun görülen özel alanın devamı niteliğindeki işlerde çalışmalarının sağlanması, bir kadının bir erkek üzerinde otorite kuracak durumlarda yer almasının engellenmesi veya böyle durumlar söz konusu olduğunda erkeğin gerisine düşmesi konusunda bir işleyiş biçiminin yaratılması, teknik araç ve makinelerin kullanılmasının erkek tekeline bırakılması ilkeleriyle biçimlendirilir (Bourdieu, 2015: 119). Dolayısıyla güç, iktidar kavramlarının erkek; zayıf, masum, histerik, korunması gerekenin kadın olarak belirlendiği toplumsal yapı, kadın ve erkekten beklenen davranış biçimlerinin kodlanmasıyla oluşur ve kadının/erkeğin doğasından kaynaklandığı açıklamasıyla da meşrulaştırılır.

Böylelikle erkekler, tüm otorite konumlarından kadınları dışlamaktadırlar. Özel alan olarak ev mahrem, dışarıya kapalı ve kadınsı olarak kodlanırken tüm alanların erkeklerin varolduğu mekânlar olarak kodlandığı görülmektedir. Dolayısıyla kadınlar, kamusal alandan dışlanmış olarak toplumsal örgütlenmenin içinde yer almak zorunda bırakılmışlardır. Nitelikli işler erkeklerle ait iken, kalitesiz olarak nitelenebilecek işlerin kadınlara verildiği görülmektedir.

Kadınların eğitim talepleriyle lise/üniversite eğitimi almaları, üretici yapıyı değiştirmiştir. Entelektüel ve yönetsel veya 'sembolik hizmet' satışı içeren mesleklerde (gazetecilik, medya, tasarım vb.) kadın temsiliyetinde büyük bir artış söz konusu olmuştur. 'Kadınsal' olduğu düşünülen mesleklere (eğitim, tıp vb.) katılımın yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Meslek içinde farklı pozisyonlara erişim değişime uğrasa da halen eril iktidarın belirlenimleri söz konusudur. En aranan ve nitelikli konumlardan kadınlar dışlanmaktadır (Bourdieu, 2015: 114-116). Bu konumlara bir şekilde ulaşabilmiş olanlar ise geç evlilik, boşanma, çocuk sahibi olmama gibi kendi bireysel hayatlarındaki başarısızlıklarla karşı karşıyadır. İktidar yarışından dışlanma, onlara sağlanan 'ayrıcılık'larla (haftada belirli günlerde çalışma vb.) iş yaşamından uzaklaştırılarak sağlanmaktadır.

Modern toplum, hiyerarşik ayrımlar ve eşitsizlikler üzerine kurulu ve özellikle toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini üreterek derinleştirir. Bu nedenle modern kapitalist toplumlarda birçok alan toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri ile belirlenmiş, 'kadın işi', 'erkek işi' ayrımı ile belirlenmiş meslek grupları oluşturulmuştur (Sancar, 2012: 23). Gazetecilik, aydınlanma devrimi ile ortaya çıkan bir meslek grubu olarak modern toplumun cinsiyet eşitsizliğini kalın çizgilerle belirlemiş ve araştırmacı gazetecilik ise gazetecilik içinde bir tür olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini pekiştirmiştir.

Araştırmacı Gazetecilik

Haber, güncel, 'ilginç' olayların 'nesnel' olarak sunulması olarak tanımlanmaktadır (Schlapp, 2013: 17). Bu bağlamda araştırmacı gazetecilik, habercinin gizlenen olayları görünür kıldığı bir gazetecilik türüdür (Mutlu, 1995: 44). Dolayısıyla gazeteci, derinlemesine ve uzun soluklu bir araştırma süreci içinde olmak zorundadır. Seçilecek konular bakımından rutin haberlerden farklı, özellikle üstü örtülmüş; siyasal, sosyal, ekonomik olarak kamunun zarar görmesine neden olacak gerçeklerin açığa çıkarılmasını amaçlar (Turhan, 2007: 28). Bu gazetecilik biçimi, yurttaşın bilgi edinme özgürlüğü temelinde "gazetecilerin doğruyu söyleme görevini evrensel etik ilkesi olarak, gayretli biçimde uygulamaya çaba göstermelerinin" sonucudur (Şahin, 2012: 47).

Araştırmacı gazeteciliğin başlangıcı ve ilk örnekleri, 17. yüzyılda, ABD'de Benjamin Harris tarafından *Publick Occurrences*'ta yürütülen gazetecilik pratiklerine

dayanır (Feldstein, 2006). ABD’de *New York World* (Joseph Pulitzer) ve *New York Journal* (William Randolph Hearst) başta olmak üzere gazeteler arasındaki tiraj yarışı, sansasyonel habercilik, sarı gazetecilik gibi gazetecilik biçimlerini ve devamında araştırmacı gazetecilik pratiklerini geliştirmiştir. Başkan Roosevelt, Amerikan toplumundaki pislikleri karıştıran kişi olarak tanımlanan ‘muckraker’ kelimesini, bu gazetecileri aşağılamak amacıyla ilk kez kullanmıştır.¹ Muhalif, savunucu, kamu hizmeti yayıncılığı yapan anlamıyla kabul gören ‘muckraking’ gazetecilik, 1902-1912 yılları arasında yükseliş gösterirken otoriter rejimlerin ortaya çıktığı dönemlerde ve II. Dünya Savaşı sırasında düşüş yaşadı. Soğuk Savaş döneminde, Vietnam Savaşı’nda yaşananları gözler önüne seren araştırmacı gazetecilik pratikleri tekrar yükselişe geçti. Araştırmacı gazetecilik, demokrasi taleplerinin arttığı dönemlerde ivme kazanırken otoriter rejimlerin egemen olduğu dönemlerde bastırılmıştır. Genel olarak tüm bu dönemler içinde, gazetecilik mesleğinde uzmanlaşmaya yönelik türler arasında yer alan araştırmacı gazetecilik, yeni iletişim teknolojilerini haber toplama ve yazma tekniklerini kullanmıştır (İnal, 1996: 210).

Medya, araştırmacı gazetecilik örnekleri olarak haber programlarında star (yıldız) gazetecileri (İnal, 1996: 9) genel olarak erkek gazeteciler arasından seçmektedir. Bu durumu, Bourdieu’nün (2015) eril tahakkümün meslek seçiminde hegemonik olarak belirleyici ve sembolik şiddetin bu belirlenimde etkili olmasından kaynaklandığı görüşüne dayandırabiliriz. Bu bağlamda gazetecilik mesleği içinde, yıldız gazetecilik daha belirgin biçimde ortaya çıkmakta ve sembolik şiddetin unsurlarının başat rol oynadığı araştırmacı gazetecilik türünün özellikleri, erilliğe daha uygun gazetecilik pratiklerini oluşturmaktadır.

Eril Tahakküm Karşısında Kadın ‘Araştırmacı’ Gazeteciler

Bu çalışma, kadın araştırmacı gazetecilerin biyografileri ve profesyonel gazetecilik formlarına katkılarını ortaya çıkarmayı ve ısrarla ‘görülme istenmeyen’ kadın gazetecileri görünür kılmayı hedeflemiştir. Çalışmada belirlenen örneklem, ABD’nin araştırmacı gazeteciliğin ortaya çıkışında ve gelişiminde önemli katkısı nedeniyle Amerikalı gazetecilerin, diğer ülke gazetecilerinden daha fazla sayıda yer almasını gerekli kılmıştır. Böylelikle ABD’den 7, Kanada, İrlanda, Hindistan, Malta ve Türkiye’den ise 1’er gazeteci ile toplam 12 gazeteci araştırmamızın örneklemine oluşturmuştur. Diğer yandan örneklemde yer alan Türkiye dışındaki gazetecilerin tümü eğitimlerini ABD’de tamamlamıştır (bkz. Tablo 1).

Selma Rıza Feraceli, ilk Türk kadın gazeteci olması nedeniyle örneklemde yer alırken ABD’de; Ida Minerva Tarbell ilk kadın (araştırmacı) gazeteci, Ida B. Wells ise Afro-Amerikalı ilk kadın (araştırmacı) gazeteci olması ve Elizabeth

Jane Cochran(e), araştırmacı gazetecilik pratiklerinin gelişmesinde öncü rol oynaması nedeniyle örnekleme dahil edilmiştir. Barbara Ehrenreich, Jane Meredith Mayer, Sarah Cohen, Sari Horwitz Amerikalı diğer gazetecilerdir. Kanada'dan Naomi Klein, günümüzde, belgesel film olarak yayınlanan araştırmacı gazetecilik örnekleri vermiştir. Dijital gazetecilik uygulamalarıyla yeni gazetecilik pratiklerini sergileyen Daphne Caruana Galizia Malta'dan, Veronica Guerin İrlanda'dan yaptıkları haberler nedeniyle katledilen gazeteciler arasındadır. Chitra Subramaniam ise Hindistan'da eril iktidar unsurlarına karşı verdiği mücadeleye devam etmektedir.

Tablo 1: Araştırma Örnekleminde Yer Alan Kadın Gazeteciler

	Gazeteci	Ülke/Bölge/Şehir
1.	Ida Minerva Tarbell	ABD/Pennsylvania/ Erie Kasabası
2.	Ida B. Wells-Barnett	ABD/Holly Springs/ Mississippi
3.	Elizabeth Jane Cochran(e) (NellieBly)	ABD/Pensilvanya/ Armstrong
4.	Selma Rıza Feraceli	Türkiye/İstanbul
5.	Barbara Ehrenreich	ABD/Montana/ Butte
6.	Jane Meredith Mayer	ABD/New York
7.	Chitra Subramaniam Duella	Hindistan/Sindri
8.	Veronica Guerin	İrlanda/Dublin
9.	Daphne Caruana Galizia	Malta/Sliema
10.	Naomi Klein	Kanada/Montreal/Quebec
11.	Sarah Cohen	ABD
12.	Sari Horwitz	ABD/Tucson/Arizona

Ida Minerva Tarbell (5 Kasım 1857-6 Ocak 1944)

Yaşamı

Tarbell, ABD/Pennsylvania/Erie Kasabası'nda dünyaya geldi. Büyük petrol şirketlerinin tekelleşmesi ve küçük şirketleri yok eden uygulamaları babasının iflasına neden oldu. Tek kız öğrenci olduğu Allegheny College'de ve Paris'te Felsefe, Sanat Tarihi, Fransızca ve İngilizce dersleri alan Tarbell, Biyoloji öğrenimi gördü. Fransız tarihçiler tarafından kullanılan araştırma tekniklerini öğrendi. Pennsylvania'da Yunanca, Latince, Fransızca, Almanca dersleri verdi. Edebi ve entelektüel bir hareket olan *Chautauqua* hareketine katıldı (Dizdar, 2010: 13-19). *Scribner's Magazine*'nde (Aralık 1891) *Fransa Adorée* adlı kısa hikâyesinin yayımlanmasıyla gazetecilik yapmaya başladı. *McClure's Magazine*,² *The American Magazine* gibi dergilerde, *Pittsburgh Dispatch*, *Cincinnati Times-Star*, *Chicago Tribune* dahil olmak üzere birçok gazetede yazdı. *McClure's Magazine*'in hem yazarı hem editörü; 1899'da *The American Magazine*'in sahibi ve editörü oldu. 1939'da *All in a Day's Work* isimli otobiyografisini tamamladı. 6 Ocak 1944'te *Life After Eighty* adlı kitap üzerinde çalışırken, Connecticut'ta,

hayatını kaybetti.

Resim 1: Ida Minerva Tarbell³

Kapitalizm ve Eril Tahakküm: Feminist Gazeteci 'Ida Tarbell'

Chautauqua hareketi içinde (7 yıl) aktif olarak bulunan Tarbell, Fransa'da aldığı derslerle araştırma ve yazma yeteneğini geliştirdi. ABD'de 20.yy'ın başlarında, Tarih yazımı konusunda önemli çalışmalar ortaya çıkardı (Dizdar, 2010: 1-9). *McClure's Magazine*'de yazı dizisi olan Napoleon Bonaparte'ın biyografisi, derginin tirajını dört katına çıkarırken 1895'te *Early Life of Lincoln* yazı dizisi, dergi tirajını 175 binden 250 bine ulaştırdı. 1899'da *The Life of Abraham Lincoln* başlığıyla kitap olarak yayımlanan çalışma, Lincoln'un biyografisi ışığında Amerikan siyasi tarihindeki olayları açığa çıkarıyordu (Dizdar, 2010: 41-56). Görüşme, röportaj ve belgelere ulaşma gibi tekniklerle araştırmacı gazeteciliğin temel kurallarını geliştirdi. Kadınlar için öncü olan Germaine de Staël ve Madame Roland gibi birçok kadının yanı sıra Louis Pasteur, Émile Zola , Alphonse Daudet ve Alexandre Dumas gibi ünlü edebiyat, bilim insanı ve iş adamının biyografilerini yazdı. Makalelerinde, petrol endüstrisi, ekonomi, işçiler gibi karmaşık konuları bilgilendirici ve anlaşılması kolay, popüler konular haline getirdi.

Tarbell'in gazetecilik tarihine geçen ve araştırmacı gazetecilik için temel oluşturan, *McClure* dergisinde yayımlanan, *Standart Petrol Şirketi (Standart Oil Company)* üzerine hazırladığı haber, kariyerinin dönüm noktası olmuştur. Bu konuyu araştırma nedeni, çocukluğunda, babasının şirketinin tekelleşme nedeniyle iflas etmesi ve başka küçük şirketlerin şantaj, sahtekârlık gibi uygulamalarla karşı karşıya kalmasına tanık olmasıdır. Dünyanın önde gelen zengin iş adamlarından olan John D. Rockefeller'in şirketi *Standart Oil Company*'nin uygulamalarından etkilenen küçük şirket yöneticileriyle röportajlar yapan Tarbell'in özel arşivlere, mahkeme kayıtlarına kamuya açık ve birincil kaynaklardan elde ettiği belgelere dayandığı haberi, Kasım 1902'de ve Aralık 1903-Ekim 1904 yılları arasında yayımlanmıştır. 19 makaleden oluşan yazı dizisi, muckraking gazeteciliği

için örnektir. Şirketin birçok belgeyi gizlemesine rağmen, New York Halk Kütüphanesi'nde belgelerin kopyalarına ulaşmış, *Standart Oil*'in, demiryolu şirketleriyle anlaşarak küçük işletmelerin iflasına neden olarak pazarı manipüle ettiğini ifşa etmiştir. Sosyoloji, ekonomi, tarih alanlarında örnek bir çalışma niteliğinde olan araştırması, *The History of Standart Oil Company (Standart Petrol Şirketinin Tarihi-1904)* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Çalışma, 20.yüzyıl ilerleme yaklaşımı ve Amerika'nın sosyal ve ekonomik yaşamında kapitalizmin yarattığı eziciliğe karşı iş ahlâkı, çevre konularında kamuoyu oluşmasını sağlamış ve araştırmacı gazeteciliğin başyapıtı olmuştur. Mahkeme, 1906'da *Standart Oil Company*'i suçlu bularak 29 milyon dolarla cezalandırmıştır. 1909'da antitröst davaları başlamış, yüksek mahkeme, yasa dışı olarak kabul ettiği şirketi 37 alt *Standart Oil* şirketine bölmüştür. Bugün Exxon Mobil, Chevron Corporation ve Amoco bunlardan bazılarıdır. Araştırma, *Standart Oil*'in dağılmasına neden olan Clayton Antitröst Yasası'nın, Hepburn Yasası'nın, Uluslararası Ticaret Komisyonu'na petrol oranlarını belirleme konusunda yetki veren Mann-Elkins Yasası'nın (1910) çıkarılmasını; Federal Ticaret Komisyonu'nun (1914) ve petrol şirketlerini denetleyen büroların kurulmasını sağlamıştır (Dizdar, 2010: 55-73). Tarbell, *Standart Oil*'in pazardaki tekelinin kırılmasını sağlamış ve döneminin gazetecilik pratikleri içinde olmayan araştırma, çok sayıda kaynağa ulaşarak olayı açığa çıkarma, belgeleme teknikleriyle yeni bir gazetecilik formu yaratmıştır.

Tarbell'in araştırmacı gazetecilik alanındaki diğer çalışması 1887'de *The Chautauqua* gazetesinde yayımlanan *Mucitler Olarak Kadınlar (Women as Inventors)* başlıklı yazısıdır. iki bine yakın kadının patent başvurusuna ulaşan Tarbell, Patent Enstitüsü'nde kadınların 935 kaydı olmasına karşın gerçekte 334 patente sahip olduklarını ifşa etmiştir. Kadınların başarılarının görmezden gelinmesini ve ev içi işlerle sınırlanmasını eleştirmiştir. 1909'dan itibaren kadınlar üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran Tarbell, yazılarını *The Business of Being a Woman* adlı bir kitapta topladı. Kadınların oy hakkını savundu. Kadın hareketine, tarihçi ve gazeteci olarak önemli katkılarda bulundu (Dizdar, 2010: 87). Haber konusu olayların ayrıntılı incelenmesi, belgelere dayandırılması, etik standartlar getirilmesi konusunda araştırmacı gazetecilik formunun oluşması ve gelişmesine önemli katkılar sağladı.

Ida Bell Wells-Barnett (16 Temmuz 1862-25 Mart 1931)

Yaşamı

Ida Wells, ABD/Mississippi/Holly Springs'te, köle statüsünde dünyaya geldi. Mississippi'de Afro-Amerikalılar, ırkçılıkla ve ayrımcı uygulamalarla karşı karşıya kalmaktaydı. Ida, babasının görev yaptığı, kölelerin eğitimi için açılan Shaw Üniversitesi'nde öğrenim gördü (Norwood, 2017b). 16 yaşındayken, sarı humma

salgınında anne ve babasını kaybetti. Kardeşlerine bakmak için okulu bırakmak zorunda kaldı ve öğretmen olarak çalışmaya başladı. Kız kardeşleriyle birlikte teyzesinin yanına, Tennessee/Memphis'e taşındı. Eğitimine Nashville'deki Fisk Üniversitesi'nde devam etti. Ferdinand Barnett ile evlenen Wells, 4 çocuk sahibidir. Ulusal Siyah Kadınlar Derneği (National Association of Colored Women) ve Siyah Halkın Gelişimi Ulusal Birliği'nin (NAACP) kurucu üyesidir. Chicago/Illinois'de hayatını kaybetmiştir.

Resim 2: Ida Bell Wells-Barnett (Norwood A., 2017b)

Irk Ayrımı Karşısında Afro-Amerikan Gazeteci 'Ida B. Wells'

Wells, 22 yaşında iken Memphis'te, birinci sınıf bilet aldığı kompartımda yolculuk yapmasına izin verilmeyerek kendi ırkının bulunduğu yere gitmesi söylendiğinde, bu isteğe karşı çıktı. Görevliler tarafından güç kullanılarak trenden indirilmesi nedeniyle demiryolu şirketine karşı açtığı davada 500 dolar tazminat kazandı.⁴ Fakat Tennessee Yüksek Mahkemesi, yerel mahkemenin kararını reddetti. Tazminatın iadesine ve Wells'in 200 dolar ceza ödenmesine hükmetti. Wells, bu olaydan sonra Afro-Amerikalıların yoksulluğu, yaşam koşulları, maruz kaldığı ayrımcılığı anlatan makaleler yazdı (Norwood, 2017b). *Free Speech and Headlight* adlı yerel gazetenin ortağı olarak gazetecilik faaliyetlerini Afro-Amerikalıların haklarını savunma temelinde sürdürdü.

Resim 3: C.J. Miller'in, Kentucky/ Bardwell'de Linç Edilişi 7 Temmuz 1893

1875'te kabul edilen ırk ayrımcılığının yasal dayanağını oluşturan *Jim Crow Yasası*⁵ ile ABD'de, kamuya açık tüm alanlarda (okul, restoranlar vb.) siyahlar ve beyazların ayrı alanlarda olduğunu gösteren tabelalar yerleştirildi. 1890'larda Afro-Amerikalılara yönelik linçler bu yasa temel alınarak sürdürülmüştür. 1892'de, Memphis'te, Wells'in arkadaşı Afro-Amerikalı⁶ Tom Moss'un beyaz girişimcilere rakip olması, bölgede beyaz şiddetinin başlamasına neden oldu. Kavgaya Calvin McDowell ve William Stewart adlı iki Afro-Amerikalı daha karıştı (Yılmaz, 2012: 12). Çatışmalarda beyazlardan bazılarının öldürülmesi nedeniyle tutuklanan Afro-Amerikalılar, hapiste oldukları halde, hücrelerinden alınarak linç⁷ edildiler. Wells, bu olayın ülkede yaygın olduğunu anlatan yazılarıyla linç karşıtı kampanya başlattı. Elde ettiği bilgileri broşür olarak ve yerel gazetelerde yayımlayarak ABD'de, yerel öfkeli halk tarafından yapılan bir linçi ilk kez ifşa eden Afro-Amerikalı kadın gazeteci olmuştur. Bu olay nedeniyle Wells'in Memphis'te bulunmadığı bir sırada gazetesinin binası yakıldı, öldürüleceğine ilişkin tehditler aldı ve Chicago'ya taşınmak zorunda kaldı (Norwood, 2017b). Chicago'nun ilk siyah gazetesi *Chicago Conservator*'da çalıştı. Diğer bölgelerdeki linç olayları hakkında bilgi toplamak amacıyla iki ay boyunca güney eyaletlerini dolaşarak araştırma yaptı. Wells'in (1892), *Southern Horrors: Lynch Law in All Its Phases (Güney Dehşeti: Tüm Safhalarıyla Linç Kanunu)* başlıklı Amerika'daki linçler üzerine ayrıntılı haberi, 25 Temmuz 1892'de, Afro-Amerikan gazetesi olan *The New York Age*'te yayımlandı.⁸ Siyahlara yönelik beyazların haksız suçlamaları ve linç girişimleri, Wells'in haberi ile görünür olmuştur.

Tablo 2: Linç Nedenleri (Wells Barnet, 1901: aktaran Gerger, 2012: 57).

<i>Yıl</i>	<i>İrkçi ön yargılar</i>	<i>Cinayet</i>	<i>Tecavüz</i>	<i>Toplam Linçler</i>
1896	31	24	31	86
1897	46	55	22	123
1898	39	47	16	102
1899	56	30	16	103
1900	57	30	16	103
Toplam	229	186	101	517

Linçler Hakkında (On Lynching-1892) adlı kitabında Wells, linçlerin, beyazların gücünü üreten ve pekiştiren bir unsur olduğunu, dayanışma ve mücadeleyi engelleyen kapitalizmin eleştirisini yaparak siyahların bu üretim ilişkilerinin devamında vazgeçilemez olmasından dolayı linç olgusunun sürdürüldüğünü savundu (Panitch ve Leys, 2010: 87). 1893'te yaptığı konuşmalarla uluslararası düzeyde konunun tartışılmasını sağladı. *Kolomp Sergisi*'nde (*The World's Columbian Exposition*) Afro-Amerikalıların olumsuz şekilde resmedilmesini, katılmalarının yasaklanmasını boykot etti ve *Siyah Amerikalıların Kolomp Sergisinde Olmama Sebepleri (The Reason Whythe Colored American is Not*

in *The World's Columbian Exposition*) başlıklı bir yazı kaleme aldı. 1895'te yayımlanan *A Red Record: Tabulated Statistics and Alleged Causes of 1892-1893-1894* adlı eserinde güney eyaletlerindeki linçleri (bkz. Resim 3) ifşa etti (Wells, 1895). 1898'de Washington'a reform çağrısında bulunarak linç karşıtı kampanyasını Beyaz Saray'a taşıdı.⁹

Independent dergisinde yayımlanan makalesinde (1891) Wells, 1896-1900 yılları arasındaki linçlerin nedenlerini özetleyen istatistikleri yayımladı. Linç nedenlerinin cinayet, ırza geçme gibi ciddi suçlamalar olduğu gibi "bir çocuğa tokat atmak", "beyaz bir kadına hakaret etmek", "trene zarar vermek", "hayvan çalmak", "yangın çıkarma şüphesi", "şahitlik yapmak", "kimlik yanlışlığı", "hakaret", "tutuklanmaya direnmek", "kışkırtıcı üslup kullanmak", "hırsızlık", "çevrede sevilmemek", "anlaşmayı bozmak" gibi sıradan suçlamalar, şüpheler ve iddialar olduğunu belgeledi. Kayıtlarda, sadece linçlerin faillerinin iddiaların ve "yanlışlık"la yapılan, "sebebi bilinmeyen", hatta "nedensiz" linçlerin (bkz. Tablo 2) olduğunu gösterdi (Gerger, 2012: 57). Tecavüz suçlamalarının ise, Güney'de herkesin bildiği, yalan ve iftira olduğunu anlatan Wells, beyaz ırkın üstünlüğünü savunan yasal düzenlemelerle siyahların haklarının elinden nasıl alındığını ifşa etti (Panitch ve Leys, 2010: 88).

1908'de Illinois eyaleti Springfield'deki, Afro-Amerikan topluluğuna yapılan saldırılardan sonra Wells, ırk ayrımcılığına karşı mücadelesini aktif biçimde yürütmeye başlamıştır. 1909'da, Ulusal Eşit Haklar Birliği (National Equal Rights League) ile Başkan Woodrow Wilson'u devlet işleri için ayrımcı işe alma uygulamalarına son vermeye çağırır. İlk Afro-Amerikan ana okulunu açmış, kadınların oy hakkı için mücadele etmiştir.¹⁰ İlk kez bir siyahi kadın gazeteci olarak Medeni Haklar Hareketi'ne liderlik eden Wells, Güneyli beyaz erkeklerin cinsel şiddet saldırılarının suçunu siyah erkeklere yüklediklerini ortaya çıkararak 'linç' girişimlerinin hem ırksal hem de cinsiyet ayrımcılığıyla bağlantılı olduğunu göstermiştir. Sivil Haklar Hareketi'nin sembolü olmuş, sistematik, kurumsallaşmış ırkçılıktan sınıf mücadelesine, medya ve tarih yazımı kontrolünden eğitimde fırsat eşitliği ve kadınların siyasi eşitliğine kadar çalıştığı konuların tümü, bugün hâlen önemini korumaktadır.

Elizabeth Jane Cochran(e)¹¹ (Nellie Bly) (5 Mayıs 1864-27 Şubat 1922)

Yaşamı

Elizabeth Jane Cochran(e) (Nellie Bly), yargıç Michael Cochran ve Mary Jane Cochran'ın kızı olarak Pennsylvania/Armstrong'ta doğdu. İrlanda kökenli ailenin beş çocuğundan üçüncüsüdür (Lewis, 2019). 6 yaşındayken babasını kaybetti. Maddi imkânsızlık nedeniyle okulunu (Indiana Normal School) bırakmak zorunda kaldı ve Pittsburgh'a taşındı (Norwood, 2017a). *The Pittsburgh*

Dispatch gazetesinin ilk kadın muhabiridir. Yazıları, 'Yalnız Yetim Kız' (Lonely Orphan Girl) takma adıyla yayımlandı. 1887'de, Joseph Pulitzer'in gazetesi, *New York World*'de çalışmaya başladı ve ABD'de araştırmacı gazeteciliğin öncü isimlerinden oldu (Lewis, 2019). 1895'te Robert Livingston Seaman ile evlendi. Eşinin ölümü (1904) nedeniyle gazeteciliği bırakarak şirketin (Iron Clad Manufacturing Company) yönetimini üstlendi. İşçiler için sağlık hizmeti vb. konularda, o zamana kadar görülmemiş sosyal reformlar gerçekleştirdi. I. Dünya Savaşı öncesinde şirketi iflas etti. Savaş boyunca Avusturya (Viyana)'da yaşadı (Groppo, 2011). 1919'da New York'a döndü ve 1920'de *New York Journal* için yazmaya başladı. Chicago'da, *The Times Herald* gazetesinde çalıştı (Lewis, 2019). Cochran(e), ABD'de, ilk dönem araştırmacı gazeteciler arasında yer alan kadın gazetecidir. Geliştirdiği araştırma teknikleriyle profesyonel gazetecilik formunun yaratıcısı olmuştur.

Resim 4: Elizabeth Jane Cochran(e).¹²

Cinsiyet Ayrımcılığını Reddetmek ve 'Nellie Bly'

Gazetecilik mesleği, erkeklerin 20. yüzyıla kadar hâkim olduğu bir meslek dalı olmuştur. 19. yüzyıl sonlarında kadınlar, gazetecilik mesleği ile erkek dünyasına girebiliyordu fakat moda sayfaları gibi ikincil alanlarda çalışıyorlardı (Groppo, 2011). *The Pittsburgh Dispatch*'de, çalışan kadını 'hilkat garibesi', 'ucube' olarak niteleyen; kadınların bebek büyütme, yemek yapmak, temizlik gibi ev içi işlerle görevli olması gerektiğini savunan yazının cinsiyetçi ifadelerine yanıt niteliğinde olan mektubu ile Cochrane, gazete yönetiminin dikkatini çekti. 1885'te saati 5 dolara gazetede çalışmaya başladı (Norwood, 2017a). Kadın gazeteciler için uygun görülen moda içerikli sayfalarda yazmayı reddeden Cochrane, eril tahakküme karşı ilk meydan okumasını aldığı bu kararla yapmış, boşanma kanunu reformu hakkında *Çılgın Evlilikler (Mad Marriages)* başlıklı haberini yazmıştır (Lewis, 2019). Yoksul işçi sınıfı kadınların ağır çalışma koşulları, düşük ücretlendirilmeleriyle ilgili haberleri okurun ilgisini çekmiş fakat iş çevreleri, gazeteyi reklam vermemekle tehdit ettiklerinden gazete yönetimi

Cochrane’i, kadın gazetecilere uygun görülen moda vb. konularda yazması için görevlendirmek istemiştir. Cochrane, bu cinsiyetçi yaklaşıma bir kez daha karşı çıkmış, gazeteden istifa etmiştir (Norwood, 2017a).

Joseph Pulitzer’in sahibi olduğu *The New York World*’de çalışmaya başlar. Editörlerin önerisi ve dönemin kadın yazarlarının arasında kod adıyla yazmanın yaygın olması nedeniyle, Stephen Collins Foster’ın 1850 tarihli şarkısı Nelly Bly’dan (New World Encyclopedia, t.y.) esinlenerek, Nellie Bly takma adıyla yazar (Lewis, 2019). Şarkı, Nelly Bly karakterini, ev işlerini nasıl yürütmesi gerektiği konusunda öğütler verilen bir kadın olarak tasvir etmektedir. Cochrane’in bu ismi yazılarında kod adı olarak seçmesi, onun kadınları ev içi işlerle sınırlayan ataerkil yapıya tepkisi, eril tahakküme meydan okuması olarak değerlendirilmelidir.

Cochrane (Bly)’in *New York World*’de ilk haberi 1887’de yayımlandı. Burada da dönemin egemen bakış açısı olan kadınların moda vb. konularda yazmasına ilişkin anlayışa karşı duran Bly, 1888’de Meksika’da araştırmalarını sürdürdü. Diktatör Porfirio Diaz’ı eleştiren yazıları nedeniyle Meksika’dan ayrılmak zorunda bırakıldı (Lewis, 2019). Meksikalıların siyasal, toplumsal ve kültürel yaşamını anlattığı *Meksika’da Altı Ay* adlı kitabının girişindeki ilk sözleri şöyledir: “Gazetede kadınlara verilen alışıldık görevlerin dışında çalışmak için sabırsızlanıyordum. Bunu başarmak için gazeteden bir muhabir olarak uzaklaşmak gerektiğini anladım” (Bly, Meksika’da Altı Ay, 1888: 5 aktaran Groppo, 2011). Görüldüğü gibi dönemin kadınlara uygun gördüğü konularda yazması istenen Bly, ısrarla bu tahakküme meydan okumuş ve araştırmacı gazetecilikle ilgili çalışmalarını sürdürmüştür.

New York World editörü, Bly’dan Blackwell akıl hastanesindeki yaşananları araştırmasını ister. Böylece araştırmacı gazetecilik tarihine geçen haberini yazma fırsatını yakalar. Akıl hastası olduğuna doktorları inandırır (Groppo, 2011). 25 Eylül 1887’de, Blackwell adasına girmeyi başarır. Hastanede fiziksel işkence, soğuk duş, bayat yemek servisi gibi kötü koşullara tanıklık eden Bly’ın 10 gün süren deneyimini anlattığı haber dizisi, Ekim 1887’de *Tımarhanede On Gün* başlığıyla yayımlanır ve toplumsal/siyasal alanda ses getirir, ülke çapında ünlü olmasını sağlar. Bly’ın haberi, New York Bölgesi Başsavcısı Vernon M. Davis’in yürüttüğü soruşturmanın başlamasını, şehrin diğer hastanelerini de kapsayan sağlık alanında birçok yenilik ve iyileştirme yapılmasını sağlar. *Tımarhanede On Gün (Ten Days in a Mad-House)*¹³ ismiyle kitap olarak yayımladığı araştırması sonucunda, hastaneye yılda 1.000.000 dolardan fazla bütçe ayrılmasını sağlar. Bly (1877), “yoksul talihsizlerin işim nedeniyle daha iyi bakılacağını bilmek beni memnun ediyor” ifadesinden de anlaşılacağı üzere, gazetecilik mesleğini hayatının merkezine yerleştirmiştir. Bly, *Tımarhanede On Gün* haberiyle olay

mahalinde bulunarak alan araştırması ve gözlem yapan ilk gazeteci olmuştur. Yüzyıl sonra Günter Wallraff, Almanya'daki Türk işçilerinin çalışma koşullarını araştırdığı çalışmasında aynı yöntemi kullandı. Bly (1877), Blackwell akıl hastanesinde yaşadıklarını şöyle özetler:

Her fırsatta doktorlara deli olmadığımı söyleyip beni serbest bırakmalarını istiyordum. Ne var ki, ruhen bir sorunumun olmadığını ispat etmeye çalıştıkça, bundan daha çok kuşku duymaya başlıyorlardı... Blackwell tımarhanesi aynen bir fare kapanı gibi. Bir kere girildi mi artık çıkışı yok.

Bly, *World'*de başka araştırmacı gazetecilik örnekleri oluşturacak haberler de yaptı. Hapishanede erkekler koğuşunda yapılanları, hasta olarak hastanede yaşadıklarını, aynı belirtileri sıraladığı şehrin birçok doktorundan farklı reçeteler aldığını anlattığı yazıları bunlardan bazılarıdır. Haberleriyle durumun düzeltilmesine ilişkin değişiklikler yapılmasını sağlamış, ifşa ettiği suistimaller için soruşturma komisyonları oluşturulmuştur.

Bly'nin gazetecilik tarihinde önemli diğer çalışması, Jules Verne'nin *80 Günde Devr-i Alem* kitabından esinlenerek hazırladığı yazı dizisidir. Bu fikrini açıkladığında gazetenin editörü, kadın olmasından dolayı, (bagajın onun hareketini yavaşlatacağını ileri sürerek) bir erkek gazeteciye bu yolculuğa göndermek istedi. Bly, eğer bu görevi alamazsa başka bir gazetede çalışarak onlarla rekabet edeceğini söyledi ve görevi üstlendi (Grosso, 2011). 14 Kasım 1889'da, Augusta Victoria adlı gemiyle çıktığı seyahatte 24 899 mil katetti. 72 gün 6 saat 11 dakika 14 saniyede tamamladığı yolculuğu, *The World'*de yazı dizisi ve 1890'da *72 Günde Devr-i Alem (Around the World in Seventy-Two Days)* ismiyle kitap olarak yayımlandı (Lewis, 2019).

Bly, geliştirdiği röportaj teknikleri ile de profesyonel gazetecilik formuna katkıda bulundu. Siyasetçi Eugene Victor Debs¹⁴ ve yazar Emma Goldman ile röportajlar yaptı. Debs'in hayatı, yaptıkları, siyasal olarak hedefleri, müziğe ilgisi, evcil hayvanları gibi özel hayatından hapisane koşullarına kadar ayrıntılı tasvirler içeren ve kadın hakları konusuna değinen yazısı, *New York World'*de (20 Ocak 1895) yayımlandı (Bly, 1895). Ataerkil egemen kodlara karşı duran, liberal sistemin karşısında yer alan bir siyasal aktörü görünür kılan Bly, kadın hakları konusunda ısrarcı ve sorgulayan tavrını haberciliğinin parçası haline getirmiştir.

World, çalışanları arasında yıkıcı bir rekabet sistemini benimseyen bir yapıdaydı. Bu nedenle Bly, ancak kendine olanak tanındıktan sonra gazetede çalışma fırsatı bulabilmiştir. Bu tutumu diğer kadın gazeteciler için cesaret verici olmuştur. Pulitzer, kadınlara rahat çalışma ortamı sağlamak yerine baskı uygulamayı ve işlerini zorlaştırmayı seçti. Bu yönetim tarzıyla gazete çalışanlarının acımasız bir rekabet içinde çalışmasına neden oldu. Dolayısıyla kadın gazeteciler arasındaki

mücadeleyi tetikledi ve onları birbirleriyle rekabet eden konuma getirdi. Kadın gazeteciler, kadınlara uygun görülen haberleri ve geri plan sayfalarında kalmayı seçmemek için Pulitzer'in önem verdiği sansasyonel, ilgi çeken haberlere yönelmek zorundaydılar (Groppo, 2011). Bu nedenle Bly'in gazeteciliği, Pulitzer'in bu yönetsel stratejilerine uygun olarak sınırlanmıştır.

Bly, çağının belirlediği kadın imgesinin dışına çıkarak, yeni kadını kendi bakış açısıyla biçimlendirmiştir. 'Yeni Kadın' imgesi, toplumun gelenekselliğini korurken kadınların toplumdaki rolünü ve imajını yeniden tanımlamıştır. Önceki kuşaklara göre daha cesur, özgür ve eğitilmiş olmak için çabalayan 'yeni kadın', oy hakkı, doğum kontrolü ve annelik gibi tartışmalı alanların yeniden tanımlanmasını sağlamıştır. Bly'in, erkek egemen bir meslek alanında öncü statüsü ve kadın haklarına yönelik çalışmaları, kadınlar için birçok kazanım sağlamıştır. Bly, genç, güzel ve korkusuz bir kadın gazeteci imajı çizerken, Pulitzer'in önüne çıkardığı engeller nedeniyle gazeteciliğe ara vermek zorunda kaldı. Buna rağmen araştırmacı gazetecilik formunun oluşturulmasına önemli katkılarda bulundu. Çocuk kitabı olarak biyografisi bulunan Bly'in literatürde ilk biyografisi ancak 1994'te gazeteci Brooke Kroeger tarafından yazılabildiği. Analistler, Bly'i feminist maceracı olarak nitelendirmektedirler. Oysa Bly, hem kadın haklarının savunucusu (Groppo, 2011) hem de araştırmacı gazeteciliğin öncüsüdür. Haberlerine kişisel görüşlerini ekleyerek, geniş betimlemelerle mekân, kişi ve ortamı açıklayan bir haber yazma dili geliştirmiştir. Kadınlık durumuna ilişkin ataerkil yapıyı eleştiren, sorgulayan ve hemen hemen tüm haberlerinde kadınlarla ilgili konulara yer ayıran, döneminin ötesine geçen bir gazetecidir. Editörlerin, patronların uyarıları, engellemeleriyle karşılaşmasına rağmen araştırmacı gazetecilik formunun biçimlenmesini sağlamıştır. Kadınların ev dışında olmamaları gerektiğinin konuşulduğu günlerde, yaşamıyla, yazılarıyla ve eleştirel yaklaşımıyla kadın hakları için öncü rol oynamıştır. Kadınların gündelik yaşamlarında erkekler tarafından nasıl dışlandıklarını, istismar edildiklerini yazılarıyla görünür kılarak eril iktidara meydan okumuştur.

Selma Rıza Feraceli (5 Şubat 1872 - 5 Ekim 1931)

Yaşamı

Selma Rıza Feraceli, ilk Osmanlı parlamentosunda görev alan Ali Rıza Bey ve Naile Hanım'ın yedi çocuğunun en küçüğü olarak İstanbul'da dünyaya geldi (Naymansoy, 2009: 140). Ağabeyi Ahmet Rıza, Jön Türklerin lideriydi ve Meclis-i Mebûsân'da başkanlık yaptı. Babası ve ağabeyinin etkisinde kalan Selma Rıza, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin tek kadın üyesi, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin genel sekreteri ve ilk Türk kadın roman yazarıdır. Evde özel eğitim almıştır. 26 yaşında iken, ailesine haber vermeden, ağabeyi Ahmet Rıza'nın yanına Paris'e gider

ve eğitimini Sorbonne Üniversitesi'nde sürdürür.¹⁵ II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı çalışmalarda yer alır (Oktay, 2016: 143). Yaklaşık 10 yıl, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek kadın üyesidir (Aytaç, 2002: 69). Meşrutiyet'in ilanı ile ülkeye döner (Toros, 1994: 60-61). İstanbul'da da *Hanımlara Mahsus Gazete* ve *Kadınlar Dünyası* gibi dönemin önde gelen kadın dergilerinde yazar. 1908–1913 tarihleri arasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) Genel Sekreteri olan Selma Rıza, ağabeyi Ahmet Rıza ile Âdile Sultan Sarayı'nın, İnâs Sultânîsi olarak kurulmasına katkıda bulunur (Oktay, 2016: 143). 59 yaşında, İstanbul'da hayatını kaybettiğinde cenazesinde sadece 5 kişi bulunmaktaydı (Toros, 1994: 63). Dönemin ilerisindeki fikirleriyle kadınlara cesaret vermiştir (Altıntaş, 2017: 130-131).

Resim 5: Selma Rıza Feraceli (Küçüksarp, 2019)

Osmanlı'nın İlk Kadın Gazetecisi 'Selma Rıza'

1890'lar, Osmanlı aydınlarının baskıcı yönetime karşı bir araya geldiği, Avrupa'ya özellikle Paris'e kaçtığı, Jön Türklerin siyasi faaliyetlerde bulunduğu, yayıncılar çıkardığı yıllardır. Üniversitede ve sonrasında Paris'te bulunduğu sırada siyasetle ilgilenen Selma Rıza, Ağabeyinin yönetiminde Paris'te yayımlanan *Meşveret* gazetesinin Fransızca eki *Mechveret Supplément Français* ve Türkçe olarak yayımlanan *Şura-yı Ümmet* gazetesinde, kadınların sosyal ve kültürel yaşama katılımı konularında makaleler yazar.¹⁶ Kadın hakları ve Tanzimat döneminin Batılılaşma ve aydınlanma anlayışıyla gelişen kadının toplumsal alandaki yeri üzerine düşünmüş ve katkı sağlamıştır. Dolayısıyla döneminin muhafazakâr çevresi ile mücadele etmek zorunda kalmıştır (Altıntaş, 2017: 128). Kadının eğitimi, kız çocuklarının okutulması, görücü usulüyle, zorla yapılan evlilikler, 'çok eşlilik' gibi konularda yazmıştır. Hakkında detaylı bilgi bulunmayan Selma Rıza'nın mektupları, 'hürriyet' 'eğitim' ve 'kadın' konularına olan ilgisini göstermektedir (Oktay, 2016: 143). Sosyoloji alanında çalışması olan ilk Türk kadın gazetecidir. Jön Türkler tarafından takdirle karşılanan Selma Rıza, 'Sorbonne'da okuyan ilk

Türk kızı' olarak tanınır. Siyaset ve gazetecilik üzerine çalışmaları, Paris'te kaldığı süre boyunca pekişir (Toros 1994: 60-61; Oktay, 2016: 143).

Selma Rıza'nın 1892-1897 yılları arasında yazdığı romanı *Uhuvvet*, hayatta olduğu süre içerisinde yayımlanamamıştır. Kitap, Nebil Fazıl Alsan tarafından 1999'da, Kültür Bakanlığı Yayınları'ndan çıkar (Oktay, 2016: 144). '*Kardeşlik*' anlamına gelen *Uhuvvet*, sosyal konulu bir dönem romanıdır ve sosyal hayatın gerçeğini gelenek, modernite bağlamında ortaya koyar (Hazer, 2011: 892). İki kuşaktan kadınlık deneyimleri, önceki kuşak kadınların sözünün geçmediği görülen romanda; kardeşlik, zorlukları aşma, yaşama bağlanma konusunda 'kadınlık halleri' anlatılmıştır. Ataerkil düzende ezilen ve susturulan kadınları, görücü usulü evlilikleri, istemediği adamlarla evlendirilen küçük yaştaki kızları, 'çok eşliliğe' katlanan ve 'ev dışı' alanlarda 'iffetsiz' olarak görülen kadınları, döneminin kadın 'algısını' ve 'sorunlarını' kurgusal karakterlerle anlatan Selma Rıza, toplumsal cinsiyet kodlarına işaret eder (Günaydın, 2012: 124).

Selma Rıza, uluslararası feminist toplantılarda Osmanlı kadını temsil etmiştir. 1899'dan itibaren kadın ve toplum üzerine tüm eserleri okumuş, Jöntürk ve Fransız aydınları arasında konunun uzmanı olarak tanınmıştır. Fransa'da edebiyatçılar, sosyologlar, özellikle de Claude Farrere, onu yetenekli bir sosyolog olarak tanımlar (Naymansoy, 2009: 140). İlk dersini, 1900'de Paris'te gerçekleştirir. Uluslararası kadın hareketinin kadınları bir araya getiren toplantılarında uzun yıllar bulunur (Os, 2013: 100-101). Bu dönemde kadınlar, kamusal alanda yer alma taleplerini dernekler aracılığıyla duyurmaya çalışmışlardır. Kurucuları kadın olan, kadın haklarını geliştirmeyi, toplumsal yardımı amaçlayan örgütlerin yanı sıra varolan örgütlenmelerin içinde 'kadın kolu' veya 'hanımlar heyeti' gibi belli konulardaki örgütlere üye olmaktadır. Selma Rıza da Meşrutiyet'in ilanından sonra Fatma Aliye Hanım, Emine Semiye Hanım gibi dönemin kadın aydınlarıyla birlikte kadın haklarına dair çalışmalarını sürdürmüştür (Altıntaş, 2017: 123-124). Kız çocukları için okullar ve kız lisesi olan İnas Sultani'nisinin açılmasını sağlar. Hilal-i Ahmer'de yönetici olarak çalışır. *Hanımlara Mahsus Gazete* ve *Kadınlar Dünyası* gibi dergilerde kadın haklarına dair yazılar yazar. O döneme kadar, *Terakki-i Muhadderat* ve *Terakki* gibi mecralarda kadınların yaşadığı sıkıntıları anlatan çeşitli yazılar, kadınlar tarafından yayımlansa da bir kadının gazetede çalışması ve düzenli olarak yazı yazması bakımından Selma Rıza'nın söz konusu gazetelerde yazıyor olması ilktir. Selma Rıza, İstanbul'a dönüşünden sonra gazetecilik yapmamış, ancak Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti olarak bilinen, Kızılay'ın kurulması için çalışmalara katılmış, yönetimle ters düşünce, genel sekreterliğini yaptığı bu kuruluştan ayrılmıştır (Naymansoy, 2009: 140-141). 1910-1912 yılları arasında yayımlanmayan iki roman daha yazmıştır. 1916 yılında Müslüman Osmanlı kızlarının eğitimi ve kültürel yönden

gelişmesi amacıyla, ağabeyi Ahmet Rıza'nın desteğini alarak, Kandilli'deki Adile Sultan Sarayı'nın, Kandilli Adile Sultan İnas Mekteb-i Sultanîsi adı altında Türkiye'nin ilk yatılı kız lisesi olarak açılmasını sağlar. Bu okulun adı, Cumhuriyet döneminde Kandilli Kız Lisesi olacaktır.¹⁷

Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda aydınlar ve devlet adamlarının çoğu Amerikan mandacılığını kurtuluş olarak görürken, Selma Rıza buna karşı çıkmış, manda yandaşlarına gönderdiği eleştiri mektupları işgal kuvvetleri tarafından sansür edilmiştir. Bunların arasında Cemiyet-i Akvâm'a İstanbul'un işgali sonrası yazdığı mektup oldukça etkili olur (Naymansoy, 2009: 140-141). Batı tarzı eğitimi ve Batı değerlerini savunan, döneminin öncü kadın yazarlarından olan Selma Rıza, kadın haklarının gelişmesinde kadınlara ilham kaynağı olmuştur (Aytaç, 2002: 76). Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kadın gazetecisi olarak tarihte yer almıştır.

Barbara Ehrenreich (26 Ağustos 1941)

Yaşamı

Barbara Ehrenreich, ABD/Montana/Butte'de dünyaya geldi. Reed Koleji'nde fizik, Rockefeller Üniversitesi'nde hücrel immünoloji alanında doktora (1968) derecesi aldı. Klinik psikolog John Ehrenreich ile evlendi ve 2 çocuk sahibidir.¹⁸ 1970'te, ilk çocuğunun dünyaya gelmesinin ardından kadın hareketi içinde yer aldı.¹⁹ New York Bütçe Bürosu (The Bureau of the Budget in New York City) ve Sağlık Politikası Danışma Merkezi'nde (The Health Policy Advisory Center) analist olarak çalıştı. New York'ta yoksullar için sağlık hizmeti sağlayanlarla ilgili haberler yaptı. Hamileliği sırasında yaşadığı cinsiyetçi ayrımcılık nedeniyle toplumsal cinsiyet konusunda yazılar yazdı ve Kadın Sağlığı Hareketi (Women's Health Movement) içinde yer aldı. 1977'de John Ehrenreich'tan ayrıldı. New York ve Missouri Üniversitesi'nde (Columbia) öğretim üyesi olarak çalıştı. Ford Foundation Ödülü'nün sahibidir. Sendika organizatörü Gary Stevenson ile evlendi (1983-1993). Frances Fox Piven, Richard Cloward ve Fred Block ile Amerika üzerine olan sosyolojik çalışması *The Mean Season: The Attack on Social Welfare* adlı kitabı 1987'de yayımlandı.²⁰

Diğer çalışmaları:

- 68 Öğrenci Ayaklanması: Uzun Yürüyüşün Kısa Baharı (Long March, Short Spring: The Student Uprising at Home and Abroad-1969),
- Cadılar, Ebeler ve Hemşireler: Kadın Şifacıların Tarihi (Witches, Midwives, and Nurses: A History of Women Healers-1972),
- Kendi İyiliği İçin: Uzmanların Kadınlara Tavsiyesinin 150 Yılı (For Her

- Own Good: 150 Years of The Expert's Advice to Women-1978),
- Düşme Korkusu: Orta Sınıfın Yaşamı (Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class-1989),
  - Kipper's Game (1993)
  - Blood Rites: Savaşın Tutkularının Kökeni ve Tarihiçesi (Blood Rites: Origins and History of the Passions of War-1997),
  - Arlie Russell Hochschild ile Küresel Kadın: Ekonomi İçinde Dadılar, Hizmetçiler ve Seks İşçileri (Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy-2003),
  - Sokaklarda Dans Etmek: Kolektif Sevinç Tarihi (Dancing in the Streets: A History of Collective Joy)'dir.²¹

Ehrenreich, *Time* (1994-1998), *The Progressive*, *The New York Times*, *Mother Jones*, *The Atlantic Monthly*, *The New Republic*, *Z Magazine*, *The Nation* ve *In These Times*'da yazdı.²² Reed College (Portland, Oregon), New York Eyalet Üniversitesi (New York, Old Westbury), Wooster Koleji (Ohio), John Jay College (New York), UMass Lowell (Avustralya/Melbourne) ve La Trobe Üniversitesi'nden fahri dereceler aldı.²³ California Üniversitesi Gazetecilik Yüksek Okulu'nda (1998 ve 2000) dersler verdi. New Jersey'deki Puffin Vakfı Ulusal Enstitüsü tarafından Ulusal Yaratıcı Vatandaşlık Puffin Ödülü'nü (Puffin/Nation Prize for Creative Citizenship_2004) aldı. İşsizlikten etkilenen beyaz yakalılarla ilgili yaptığı haberi *Amerikan Rüyası'nın Peşinde (Bait and Switch: The (Futile) Pursuit of The American Dream-2006)* adıyla kitap olarak yayımlandı. Mesleğe veya istihdam durumuna bakılmaksızın, beyaz yakalı işçiler için kâr amacı gütmeyen, siyasi olmayan United Professionals'ı kurdu.

Resim 6: Barbara Ehrenreich²⁴

Araştırmacı Gazetecilikle İlgili Çalışmaları

Ehrenreich'in katımlı gözlemlerle yürüttüğü, kapitalizmin ABD'de yurttaşlar üzerindeki etkisini incelediği araştırması, *Harper's Magazine*'de, *Beşlik ve Onluk*

(*Nickel and Dimed: On (Not) Getting By in America*) başlığıyla, 2000 yılında, yazı dizisi olarak yayımlandı.²⁵ Çalışmada, farklı eyaletlerde asgari ücretli işlerde 2 yıl boyunca çalışarak yoksulluk sınırı altındaki halkın yaşadıklarını inceledi. Alınan ücretle çocuksuz bir Amerikan yurttaşının kirasını karşılamaının mümkün olmadığını gördü. ABD’de resmi rakamlara göre yıllık geliri 17 bin 230 dolar olan her ailenin yoksulluk sınırının üzerinde sayılmasının mümkün olamayacağını araştırması sonucunda ifşa etti. ABD’li yaklaşık 12 milyon kadının hayatını katımlı gözlem ile inceledi. Bu amaçla Key West (Florida), Portland (Maine) ve Minneapolis’te yürüttüğü araştırmasında tek işle ancak bir otomobilde yaşanabileceğini, karavan evlerde yaşayabilmek için ayda 625 dolar ödenmesi gerektiğini gördü. Geçinebilmek için ikinci iş olarak garsonluk yaptı. Portland’ta, bir huzurevinde, su bile içmesine izin verilmeyen, temizlik şirketi görevlisi olarak insanlık dışı uygulamalara maruz kaldığını tespit etti. Kiralık evlerin depozit parasını karşılayamadığı için, günlüğü 60 dolarlık, koşulları kötü otellerde yaşadı. Sağlık sigortası olmadığından hastalandığında tıbbi kuruluşlara başvuramadı. Minneapolis’te, konuşmasına, molalar dışında tualete gitmesine izin verilmeyen ve ağır koşullarda çalıştırılan Wal-Mart’taki (süpermarket) çalışanların yaşadığı zorlukları gözlemledi. Araştırma sonucunda, dar gelirli bir yurttaşın iki işte çalışsa bile normal standartlarda yaşamasının ve ABD yasalarına uygun biçimde çalışan kesimin hakkını elde etmesinin mümkün olmadığını ifşa etti (Karasu, 2001).

Başkan Bush yıllarını eleştiren, 25 Temmuz 2008’de *The New York Times*’ta başlayan yazı dizisi, *Bu Vatan Onların Vatanı: Parçalanmış Bir Ulus Üzerine Araştırma (This Land is Their Land: Reports from a Divided Nation)* adıyla kitap olarak yayımlandı. Çalışma, Amerikan seçkinleri refah içindeyken işçi sınıfının yoksulluğunu, zengin azınlığın takıntılı tüketim çılgınlığı karşısında fakirlerin çocuklarını bile sağlık kontrolünden geçiremediğini anlatır ve sistem eleştirisi yapar (Fairbanks, 2008). Diğer bir çalışması, Psikoloji, Teoloji, Edebiyat gibi farklı disiplinlerden yararlandığı, hayatını anlattığı, sosyal, ekonomik ve politik sorunları emek gücü, feminizm ve politik aktivizmle bir arada tartıştığı *Livingwith a Wild God (Vahşi Tanrıyla Yaşamak-2014)* adlı kitabıdır (Bayer, 2014). Ehrenreich, katımlı gözlem, veri gazeteciliği gibi araştırmacı gazetecilik pratikleri ile günümüzde kapitalizm eleştirisi yapmış, kadınların ve işçi sınıfının sorunlarını görünür hale getirmiştir.

Jane Meredith Mayer (1955)

Yaşamı

Annesi ressam, babası besteci olan Mayer, New York’ta doğdu. Fieldston School’da ve Yale Üniversitesi’nde (1977) öğrenim gördü. Gazeteciliğe

Vermont'ta başladı. *The Weathersfield Weekly* ve *The Black River Tribun*, *Washington Star* ve *Time* dergilerinde yazdı. *The Wall Street Journal*'da (1982) kıdemli yazar, sayfa editörü ve Beyaz Saray muhabiri (12 yıl) olarak görev yapan ilk kadın gazetecidir. Savaş muhabiri olarak çalıştığı yıllarda; Körfez Savaşı, Berlin Duvarı'nın yıkılışı, Sovyetler Birliği'nin son günlerine tanıklık etti. *The Journal* tarafından Pulitzer ödülü için 12 kez aday gösterildi. *The New York Review of Books*, *The Washington Post*, *The Los Angeles Times* ve *The American Prospect* için²⁶ ve *Washington Post*, *The New York Times*'ta editör (1992) olarak çalıştı. 2009 ve 2010'da Princeton Üniversitesi'nde dersler verdi. Harvard, Yale Üniversite'lerinde panellere konuşmacı olarak katıldı.²⁷ Araştırmacı gazetecilik alanında Columbia Üniversitesi Gazetecilik Lisansüstü öğrencileri tarafından belirlenen, 2008 John Chancellor Gazetecilikte Mükemmellik (John Chancellor Award for Excellence in Journalism) ödülünün sahibidir ve çok sayıda ödüle layık görülmüştür. 1995'ten bu yana *The New Yorker*'da çalışmakta ve Washington muhabiri olarak siyaset, kültür ve ulusal güvenlik konularında yazmakta olan Mayer, Washington'da yaşamaktadır.²⁸

Resim 7: Jane Meredith Mayer²⁹

ABD Siyasetinin Karanlık Yüzü ve Mayer'in Araştırmacı Gazeteciliği

Mayer, *Zafer: Başkanı Azletmek 1984-1988 (Landslide: The Unmaking of the President 1984-1988)* adlı kitabında, Doyle McManus ile Ronald Reagan'ın ikinci başkanlık dönemini ve İran-Kontra olayını araştırdı. Jill Abramson ile Clarence Thomas'ın, ABD Yüksek Mahkemesine atanmasını konu alan *Garip Adalet (Strange Justice)* isimli kitabı 1994'te yayımlandı ve televizyon dizisi olarak uyarlandı.³⁰ 1997'de Demokrat Parti'nin bağış toplama taktiklerini, 1996 seçimlerini "Başkanlığın hiç olmadığı kadar pazarlandığı" ifadesiyle eleştirdi. 2001 seçimlerinde Başkan George W. Bush lehine ve diğer adayların yenilgisini sağlamak üzere çalışan George Soros gibi iş adamlarının, seçimlerdeki mali rolünü ortaya çıkaran çalışması 2004'te yayımlandı.

Karanlık Taraf: Teröre Karşı Savaşın Amerikan İdeallerine Karşı Savaşa Dönüşmesinin Gizli Hikâyesi (The Dark Side: The Inside Story of How the War on Terror The Dark Side-2008) adıyla yayımlanan araştırması, *New York Times*'in en çok satanlar listesinde yer aldı. 2010'da *The New Yorker*'da bir makale ile başladığı Koch kardeşlerin³¹ Amerikan politikasındaki etkisini incelediği çalışma, yazı dizisi olarak yayımlandı. Araştırmada, Obama'nın liberal politika önerilerini engellemeye yönelik olarak Demokrat adayları mağlup etmek isteyen kuruluşların fonlarını, Demokratlar ve ılımlı Cumhuriyetçilerin politikalarını hedef alan Americans for Prosperity (AFP) ve Citizens for a Sound Economy (CSE) düşünce kuruluşlarının arkasında yer alan Koch kardeşlerin siyasetteki etkisini ifşa etti.³² 2011'de Art Pope şirketinin Kuzey Carolina siyasetini etkileyen harcamalarını ortaya çıkaran Mayer, 2012'de Başkan Obama'nın liberal milyarlarca dolar para toplama girişimlerini, süper PAC'lardan (Political Action Committee) para toplamayı teşvik eden kampanyası hakkındaki araştırması yayımlandı. 2016'da en fazla satanlar arasında yer alan *Kara Para: Aşırı Sağın Yükselişinin Arkasındaki Milyarderlerin Gizli Tarihi* (*Dark Money: The Hidden History of the Billionaires Behind the Rise of the Radical Right*)³³ adlı kitabında, Amerika neden derin bir ekonomik eşitsizlik yaşıyor, iklim değişikliğine karşı neden ciddi bir önlem alınmıyor gibi sorulara yanıtlar aramıştır (Demircan, 2016).

Trump Dosyasının Arkasındaki Adam: Christopher Steele (*Christopher Steele, the Man Behind the Trump Dossier*) başlıklı makalesi, *The New Yorker*'da, 12 Mart 2018'de yayımlandı. Trump'ın seçimlerdeki başarısını, güçlü şirket lobilerinin oluşumunu parayla elde edilen bir sürecin doruk noktası olarak tanımlayan yazısında, Exxon Mobil, Koch Industries, Continental Energy vb. diğer büyük şirketlerin, artık lobi yapmasına gerek kalmadığını ve Trump'ın Dışişleri Bakanlığı'nı, Çevre Koruma Ajansı'nı ve Enerji Bakanlığı'nı bu şirketlere sunduğunu savunmuştur. Şirket temsilcilerinin kongrede üst düzey noktalarda çalıştığını, 'kara para'nın kamu denetimi dışında kolaylıkla dolaşıma girdiğini ve en büyük kara para kaynağı şirketin Koch Industries'i olduğunu açıklamıştır. Koch kardeşlerin, toplam 100 milyar dolar servetleriyle, ABD politik sistemini ele geçirmek için para harcadıklarını ve diğer sağ kanat kurumsal çıkarları harekete geçirdiklerini ifşa etmiştir (Sachs, 2017). Görüldüğü gibi Mayer, günümüz Amerika'sında yaşanan yolsuzlukları ve perde arkasını ortaya çıkarmayı hedefleyen araştırma ve yazılarıyla araştırmacı gazeteciliğin günümüzdeki kadın temsilcilerindedir.

Chitra Subramaniam Duella (5 Nisan 1958)

Yaşamı

Hindistan'ın Sindri kentinde dünyaya geldi. Lady Shri Ram College'de (Delhi), İngiliz Edebiyatı alanında lisans eğitimi ve Hindistan Kitle İletişim Enstitüsü (Indian Institute of Mass Communication) ve Stanford Üniversitesi'nde gazetecilik alanında master derecesi aldı. 1979'da Hindistan'da haftalık olarak yayımlanan haber dergisi *India Today*'de muhabir olarak çalışmaya başladı. İsveç Devlet Radyosu'nda ve Cenevre'de, Birleşmiş Milletler (BM) muhabiri olarak görev yaptı.³⁴ Matematikçi Dr. Giancarlo Duella ile evli, iki çocuk sahibi ve Cenevre/İsviçre'de yaşamaktadır.

Resim 8: Chitra Subramaniam Duella (The Economics, 2013).

Hindistan'da Araştırmacı Gazetecilik

En önemli haberi, İsveç ve Hindistan arasındaki yasa dışı silah satışını ortaya çıkaran *Bofors Skandalı* ile ilgilidir. Silah satışında dünyanın yedinci ülkesi ve teknolojik silah üretiminde iddialı olan İsveç, tüm dünyaya silah ihraç etmektedir. *Bofors Dynamics* tarafından üretilen silahlar, başta ABD olmak üzere dünyanın birçok ülkesi tarafından kullanılmaktadır. Uluslararası alanda silah satışı, sıkı yasal önlemlere rağmen doğrudan savaş halinde olan veya iç çatışma yaşayan ülkelere bu yasalar ihlal edilerek satılmaktadır. 2013 yılında, 66 ülkeye savaş malzemesi satan İsveç'in satışlarının %58'i Tayland, ABD, Norveç, Suudi Arabistan ve Hindistan'a yapılmıştır (Uygur, 2014). Hindistan uluslararası sistem içinde Çin, Rusya (eski Sovyetler Birliği) ve ABD gibi büyük güçler ile eşit düzeyde yer almayı hedeflemiş olduğundan iç ve dış politikası arasındaki karşılıklı etkileşimle hareket etmekte (Ogden, 2016: 17-20) ve bu etkenlerin belirlediği olaylar içinde yer almaktadır. Bunlardan biri, İsveç'in Hindistan'a yaptığı silah satışlarıdır. İsveç Başbakanı Olof Palme, 1980 yılında, silahlanma yarışına hız veren Hindistan (Rajiv Gandhi)'la, İsveç'ten silah alması için görüşmüştür. 1986 yılında Gandhi, Stockholm'de bulunduğu sırada, Hindistan'ın Bofors'tan silah

alacağını açıklamıştır. Nisan 1987’de Duella, Bofors’un İsviçre’deki bir banka kanalıyla Hindistan’daki önemli kişilere rüşvet verdiğini ortaya çıkarır. İsveç Dış Ticaret Bakanlığı, rüşveti doğrular. Bu sırada rüşvetin kilit ismi Bofors müdürü Martin Ardbo ve olayı soruşturan polis müfettişi Carl-Fredrik Algernon hayatını kaybeder (Uygur, 2014). Bofors tarafından Hindistan’a rüşvetle silah satıldığını ortaya çıkaran Duella, konuyla ilgili 300’den fazla belgeye ulaşmıştır. 1989’da yasa dışı ödemelerin Başbakan Rajiv Gandhi’ye verildiğini ifşa etmiştir. Elde ettiği belgelerle Hindistan’da birçok olayın gizlendiğini detaylandırır. 1989’da eski başbakan Rajiv Gandhi’nin seçim yenilgisinin nedeni olduğuna inanılan *Bofors Skandalı* hakkında yaptığı araştırmalarla, Hindistan’da tanınan bir gazeteci durumuna gelir. Çevrimiçi haber kanalı *Republic Tv* ve haber sitesi *The News Minute*’un editöryal danışmanlığını yürüten Duella, Chameli Devi Jain Üstün Medya Çalışanı Kadın Ödülü’nün (Chameli Devi Jain Award for Outstanding Women Media Person-1989) sahibidir. Yaptığı haberler nedeniyle Hintli anaakım medyadan *The Statesman* ve *The Indian Express* gazeteleri Duella ile çalışmadığını açıklamıştır. Duella, İsviçre’nin, 1997’de, Hindistan’a yapılan ödemelerin ek ayrıntılarını içeren gizli İsviçre bankası belgelerini teslim edene kadar İsviçre’deki soruşturma ve mahkeme süreçlerini izlemeye ve haber yapmaya devam etmiştir.

2017’de, Arnab Goswami tarafından başlatılan Hindistan’ın haber kanalı *Republic News*’te çalışmaya başlar. BM muhabiri olarak, silahsızlanma, Bosna savaşı ve barış müzakereleri, Dünya Ticaret Örgütü’nün kurulmasına yol açan çok taraflı ticaret müzakereleri ve insan hakları konusunda haberler yapmıştır. Çalışmaları, Hindistan’ın prestijli gazetecilik ödülleri, BD Goenka ve Chameli Devi Jain Ödülüne layık görülmüştür. Medya ve politika analizi ve iletişim üzerine de birçok çalışması bulunmaktadır.³⁵ Görüldüğü gibi Duella, Hindistan’da uluslararası platformda yürütülen yolsuzlukları ortaya çıkarmış, araştırmalarını tüm tehditlere karşı durarak sürdürmüştür.

Veronica Guerin (5 Temmuz 1958 / 26 Haziran 1996)

Yaşamı

İrlanda/Artane’de, doğan (Drohan, t.y.) Veronica Guerin, Trinity Kolej’de muhasebe okudu ve kendi özel şirketini kurdu. Graham Turley ile evlendi (Mikulec, 2009: 12). 1990’da *Sunday Business Post*’ta ve *Sunday Tribune*’de muhabir olarak; 1994’te İrlanda’nın ulusal gazetelerinden *Sunday Independent*’ta çalışmaya başladı (Drohan, t.y.). Basın Özgürlüğü Ödülü’nü (Press Freedom Award-1995) aldı. Uyuşturucu kaçakçılığıyla ilgili haberinden sonra, 37 yaşında iken, suikast sonucu hayatını kaybetti.

Resim 9: Veronica Guerin (Larkin, 2016).

Buzdağının Görünmeyen Yüzü ve İrlandalı Gazeteci 'Veronica Guerin'

Guerin, Dublin'in gettolarında uyuşturucu kaçakçılarının izini sürerek polis ve politikacıların da işin içinde olduğunu açığa çıkardı. Yaptığı araştırmalar nedeniyle tehditler aldı. Ocak 1995'te İrlanda tarihinin en büyük soygunun şüphelisi olan Gerry Hutch hakkındaki haberinden sonra silahlı saldırıya uğrayarak yaralandı. Polis korumasındayken konu ile ilgili medyada çok sayıda programa katıldı (Mikulec, 2009: 14-17). Naas Dual Carriageway kavşağı trafik ışıklarında motosikletli iki kişi tarafından, arabasında, silahlı saldırıya uğrayarak hayatını kaybetti. İrlanda'da bu olay, uyuşturucu kaçakçılara karşı yürüyüşler yapılmasına ve kamuoyunun tepkisine neden oldu. Dublin'de uyuşturucu tüccarı Paul Ward, silahları ve motosikleti temin ettiğinden cinayete ortaklık ettiği gerekçesiyle ömür boyu hapse mahkûm edilmesine karşın yapılan itirazlar nedeniyle serbest bırakıldı. Brian Meehan, Guerin'i öldürmek suçundan ömür boyu hapse mahkûm edilirken, John Gilligan 3 Şubat 2000 tarihinde, İngiltere'den İrlanda'ya iade edildi ve esrar kaçakçılığı nedeniyle 28 yıl hapse mahkûm edildi (Mikulec, 2009: 20). Veronica Guerin hakkında şarkılar³⁶ yazıldı, filmler çekildi ve kitaplar yayımlandı. 1998'de gazeteci Emily O'Reilly, *Veronica Guerin: The Life and Death of a Crime Reporter (Veronica Guerin: Bir Muhabirin Yaşamı ve Ölümü)* başlıklı bir biyografi kaleme aldı. Görüldüğü gibi Guerin, geçmişten bu yana kadınların araştırmacı gazetecilikteki gösterdikleri cesaretin günümüzdeki örneğidir. Bu cesaretin bedelini hayatıyla ödemiş olması, kadınların uyuşturucu mafyası gibi eril unsurların şiddetine nasıl meydan okumaya devam ettiklerinin göstermektedir.

Daphne Caruana Galizia (26 Ağustos 1964/16 Ekim 2017)

Yaşamı

Malta'da dünyaya gelen Daphne Anne Caruana, Malta Üniversitesi'nde Arkeoloji öğrenimi gördü. Peter Caruana Galizia ile evli ve üç çocuk sahibidir. Bidnija

(Mosta) kasabasına yerleşmiştir. 1987'de gazeteci olarak çalışmaya başlar. 1990'ların başında *The Sunday Times of Malta* gazetesinde köşe yazarı ve *The Malta Independent* gazetesinde yardımcı editör, *Taste&Flair* dergisinin editör olarak çalışır. *Running Commentary* adlı blog sayfası, Malta'nın popüler web sitelerinden biri haline gelir ve yayınları nedeniyle birçok davanın konusu olur. Suikast nedeniyle hayatını kaybetmiştir.

Resim 10: Daphne Caruana Galizia (CBC radio, 2017).

Eril Şiddet Karşısında Muhalif Bir Gazeteci

Galizia, Başbakan Joseph Muscat ve eşinin, Panama Belgeleri skandalına karıştığını ifşa etti. Muscat'ın eşinin rüşvet paralarını Panama'da gizli hesaplara yatırdığı ve Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in ailesinden gelen ödemeler için gizli banka hesapları kullandığı yönünde iddialarda bulundu. Muscat, suçlamaları reddetti fakat erken seçime gitmek zorunda kaldı ve lideri olduğu İşçi Partisi seçimleri kazandı. Galizia, konuyla ilgili üst düzey siyasetçileri yolsuzlukla suçladığı blog yazılarını sürdürdü. Tüm bu araştırmaları ve yazıları sırasında tehditler almaya başlayan Galizia, evinden ayrıldıktan kısa bir süre sonra, aracına konulan bombanın infilak etmesi sonucu yaşamını yitirdi. Malta TV kanalı, Galizia'nın ölümünden iki hafta önce polise, tehditler aldığı yönünde ihbarda bulunmuştu. Galizia'nın oğlu Malta'yı, 'mafya devleti' olarak nitelendirdi ve annesinin ölümünden devleti sorumlu tuttu. Annesinin, hukuku ihlâl edenleri deşifre etmesi nedeniyle suikasta uğradığını açıkladı (CNN Türk, 2017). Blog yazıları nedeniyle annesinin ülkede etkin olduğunu ve Malta'da yürütülen mevcut gazetecilik anlayışından farklı bir yolu deneyerek özgürce yazılarını yazdığını açıkladı. Uyuşturucu ticareti, Neonazilerin mültecilere karşı saldırıları gibi gazetecilerin korktuğu birçok konuda yazması nedeniyle birçok kez tehdit aldığını anlattı. Fakat 2016'da, durumun tehlikeli boyutlara ulaştığını, Malta hükümetinin konuyu dikkate almadığını görmeleriyle annesinin tamamen bu duruma karşı yalnız kaldığını anladıklarını ifade etti. 2017'de, annesinin ölümüyle ilgili hükümetin soruşturma yapmayacağını farkında olduklarını açıklayan Mathew Galizia, olayla ilgili tutuklanan kişilerin ABD'nin güvenlik gücü

FBI tarafından ortaya çıkarıldığını, annesinin blog yazılarının milyonlarca kişinin okuması nedeniyle uluslararası kamuoyunun dikkatini çektiğini ve popüler olmasının ölümüne neden olduğunu açıkladı (Agos, 2018). Daphne Galizia, Panama Belgeleri dahil olmak üzere tartışmalı birçok konu ve olayı açığa çıkaran kendi blog sayfasında yayımladığı haberleriyle günümüz araştırmacı gazetecilik uygulamalarına farklı boyut getiren bir gazeteci olmuştur.

Naomi Klein (8 Mayıs 1970)

Yaşamı

Kanada/Quebec/Montreal'de, politik olarak aktif olan bir ailede dünyaya geldi. Disney animatörü olan dedesi, sendika kurmaya çalıştığı için kara listeye alınmış, ailesi Vietnam Savaşı'na karşı olduğundan Amerika'dan Kanada'ya taşınmak zorunda kalmıştı. Klein, Toronto Üniversitesi'nde felsefe ve edebiyat okudu ancak eğitimini tamamlamadan okuldan ayrıldı. Toronto'da yayınlanmakta olan *The Globe and Mail* gazetesinde çalıştı (Dobson, t.y.). Makaleleri *The Nation*, *The Guardian*, *The New Statesman*, *Newsweek International*, *The New York Times*, *The Village Voice* ve *Ms Magazine*'inde vb. çok sayıda yayında yer aldı. Kanada'da *The Globe and Mail*'de ve İngiltere'de *The Guardian*'da yazdı. London School of Economics, Harvard, Yale ve New York üniversitelerinde misafir öğretim üyesi olarak ders verdi. 2016'da, Avustralya'nın uluslararası barış ödülü The Sydney Peace Prize'ı kazandı. *The Nation*, *The Globe, Mail* ve *The Guardian*'da köşe yazıları yazdı. *Harper's* ve *Rolling Stone*'un yardımcı editörlüğünü yaptı. Birçok gazete ve televizyon programında medya yorumcusu, yazar olarak çalıştı.³⁷ Halen, British Columbia Üniversitesi (UBC), Sanat Fakültesi'nde (Coğrafya Bölümü), İklim Adaleti öğretim üyesi ve İklim Adaleti Merkezi'nin (Centre for Climate Justice) kurucu eş direktörü; Rutgers Üniversitesi, Gloria Steinem Medya, Kültür ve Feminist Çalışmalar Bölüm Başkanıdır.³⁸ Küreselleşme, savaş karşıtı, kapitalizm karşıtlığı, iklim, ırkçılık ve eşitsizlik konusundaki çalışmalarını sürdürmektedir.

Resim 11: Naomi Klein.³⁹

Araştırmacı Gazeteciliğe Çok Boyutlu Yaklaşmak: Kapitalizm, Çevre, Ekonomi 2000 yılında yayımladığı *No Logo: Hedef Tahtasındaki Küresel Markalar (No Logo: Taking Aim at the Brand Bullies)* kitabında küresel şirketlerin pazarlama ve markalaşma uygulamalarını analiz etti. Çağdaş kapitalizmin, bireylerin bilinçlerini markalarla yeniden tanımladığını ve kapitalizmin bireyin yaşamına nasıl nüfuz ettiğini araştırdığı *No Logo*, otuzdan fazla dile çevrildi.⁴⁰ 2002'de *Parmaklıklar ve Pencereleler (Fences and Windows)* adlı kitabında küreselleşme karşıtı konularda denemeler, Dünya Ticaret Örgütü, Zapatista ayaklanması (Chiapas/Meksika) üzerine odaklandı. Klein'in, 2004'te, yönetmen Avi Lewis'le birlikte çektiği *İşgal (The Take)* belgeseli, Los Angeles Film Festivali'nde En İyi Belgesel Jüri Ödülü'nü kazandı. Film, Arjantin'in Buenos Aires kentindeki bir banliyöde işinden atılmış 30 otomobil parçası üreten işçinin, fabrikalarını işgal etmesini konu edinmekteydi (Dobson, t.y.).

Şok Doktrini: Felaket Kapitalizminin Yükselişi (The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism-2007) adlı kitabı, 25'ten fazla dile çevrildi ve Warwick Ödülü'nü (Warwick Prize for Writing) aldı. *New York Times* dahil olmak üzere birçok kurumun belirlediği 'yılın en iyisi' listesinde yer aldı. Neoliberalizmin, özellikle de Chicago Okulu temsilcilerinden Milton Friedman'ın düşüncelerini temel alarak kapitalizm eleştirisi yapan çalışmasında, savaş veya doğal afetlerden yararlanan, özelleştirmeyi ve kuralsızlaştırmayı savunan aşırı kapitalizmi tanımlamak için felaket kapitalizmi kavramını kullandı. 2007'de Alfonso Cuarón tarafından *The Shock Doctrine* adlı yaklaşık yedi dakikalık kısa metrajlı filme çevrilen araştırma, Venedik Film Festivali, San Sebastien Festivali, Toronto Uluslararası Film Festivali'nin resmi seçkisinde yer aldı. *The Şok Doktrini*, Mat Whitecross ve Michael Winterbottom tarafından uzun metrajlı belgesel filme uyarlandı ve 2010'da Sundance Film Festivali'nde gösterildi. *İşte Bu Her Şeyi Değiştirir: Kapitalizm İklim Karşı (This Changes Everything: Capitalism vs the Climate)* adlı kitabı, 2014'te, Hilary Weston Ödülü'nü ('Hilary Weston Writers' Trust Prize for Nonfiction) kazandı. Observer tarafından yılın kitabı ve *New York Times* tarafından *100 Yılın En İyi Kitabı* seçildi. Kapitalist girişim ile küresel ısınmanın azaltılması arasındaki çatışmaları açıklayan çalışma, 2015'te, Avi Lewis tarafından belgesel filme uyarlandı (Dobson, t.y.) ve Toronto Uluslararası Film Festivali'nde gösterildi.

2017'de *Hayır Demek Yetmez: Trump'ın Şok Politikalarına Direnmek ve İhtiyacımız Olan Dünyayı Kazanmak (No Is Not Enough: Resisting Trump's Shock Politics and Winning the World We Need)* adlı kitabı *New York Times*'in en çok satanlar listesinde yer aldı ve Ulusal Kitap Ödülü için aday gösterildi.⁴¹ Çalışma, Amerikan yönetimini ve Donald Trump'ın politikalarını eleştirmiş (Dobson, t.y.), *New York Times*'in en iyi ve en çok satanlar listesinde yer almış, 25'in üzerinde

farklı dile çevrilmiş; Ulusal Kitap Ödülü ve *Publishers Weekly*'de 2017'nin en iyi kitabı ödülünü kazanmıştır. Ayrıca yazı dizisi olarak *The Intercept*, *The Guardian* ve *The Toronto Star*'da yayımlanmıştır (Klein, t.y.).

2018'de yayımlanan, *Cennet için Savaşmak: Porto Riko Felaket Kapitalistleri Üzerine (The Battle for Paradise: Puerto Rico Takes On the Disaster Capitalists)* adlı araştırması, Maria Kasırgası nedeniyle yıkıma uğrayan Porto Riko'nun kurtarılması üzerine odaklanmaktadır. Klein, Porto Riko'da kaldığı bir hafta içinde yaşanan kasırga felaketi sonrası, bölgenin devlet tarafından ihmal edilmesinin nedeninin kapitalizm olduğunu savundu. Kasırganın yaşandığı bazı bölgelerde endüstriyel gıda dağıtılamazken insanların organik tarımla beslendiğini, elektrik verilemeyen bölgelerde güneş enerjisinden faydalandıklarını gördü. Ona göre, devrim öncesi ABD mafyası ve tekelci sermayenin Küba'ya yaptıklarını şimdi kapitalistler Porto Riko'ya yapmaktaydı. Klein çalışmasında, ABD hükümetinin, felaket kapitalizmini kabul ettirme çabası karşısında Porto Riko'da bulunan alternatif yaşamın, kapitalizmden kurtuluşu sağlayacağını savundu (Prashad, 2018). Görüldüğü gibi Naomi Klein, araştırmacı gazeteciliği belgesel filmle birleştirerek çalışmalarını geniş topluluklara ulaştırmakla ve farklı konulara odaklanan araştırmalarını akademik bir çalışma çerçevesinde görünür kılmış, günümüz gazetecilik pratiklerine farklı bir boyut getirmiştir.

Sarah Cohen

Yaşamı

Amerikalı gazeteci Cohen, North Carolina Üniversitesi'ndeki eğitimini tamandıktan sonra ABD İşçi İstatistikleri Bürosu (U.S. Bureau of Labor Statistics)'nda çalıştı. Maryland Üniversitesi Philip Merrill Gazetecilik Fakültesi'nde gazetecilik üzerine yüksek lisans derecesi aldı. Araştırmacı muhabirler ve editörler için eğitim direktörlüğü, *The New York Times*'ta yardımcı editör, Washington Post'ta editör, Columbia Üniversitesi Gazetecilik Yüksek Okulu'nda ve Duke Üniversitesi (Computational Journalism)'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. Araştırmacı Gazetecilik Merkezi (The Center For Investigative Reporting)'nin danışma kurulu üyesidir. 2002 Pulitzer Araştırmacı Gazetecilik Ödülü, 2009 Araştırmacı Gazetecilik için Goldsmith Ödülü ve 2016 Gerald Loeb Ödülü'nün sahibidir.⁴² Halen Arizona State Üniversitesi Walter Cronkite Gazetecilik ve Kitle İletişim Okulu'nda öğretim üyesidir.

Araştırmacı Gazetecilik İçin 'Veri Gazeteciliği'

Cohen, Washington, D.C.'de⁴⁴ 1993-2000 yılları arasında, 229 çocuğun devletin ihmali nedeniyle öldüğünü ortaya çıkardı.⁴⁵ Çocukların güvenli olmayan evlere ya da kurumlara yerleştirilmelerinden dolayı hayatlarını kaybettiklerini, 40

ölümün 15'inin doğal sebeplerden 17'sinin ise ihmal nedeniyle gerçekleştiğini ifşa etti. 229 çocuğun 49'unda kesin olarak belirlenememesine karşın ölümlerin hükümet yetkililerinin gerekli önlemleri almamasından kaynaklandığını belgelere dayanarak kanıtladı (Horwitz vd., 2001). Cohen'in olayla ilgili yazı dizisi 8-10 Eylül 2001 tarihleri arasında Washington Post'ta yayımlandı ve Sari Horwitz, Scott Higham ile birlikte Pulitzer ödülünü kazandı.⁴⁶

Resim 12: Sarah Cohen⁴³

Cohen arkadaşlarıyla, ölüm sertifikaları, polis raporları, otopsiler, vaka çalışması notları, hastane kayıtları gibi ölümleri kanıtlayan, 1993-2000 yılları arasındaki kayıtlara ulaştı ve bu tarih aralığındaki çocuk ölümlerini haberleştirdi. Ancak, elde ettiği belgeleri, ailelerle ve yetkililerle yapılan görüşmeler sonunda analiz edebildi. Polis memurlarının, istismar raporlarını tam olarak incelemeye, çocukları şiddet içeren veya uyuşturucu bağımlısı ebeveynlere veya akrabalara bıraktıkları; sosyal hizmet uzmanlarının çocukları yeterince izlemediği, yeni doğan çocukları uyuşturucu bağımlısı, akıl hastası ebeveynlere verdikleri; hakimlerin, çocukları ruhsatsız bakımlı evlere ya da bakımlarının denetlenmediği kurumlara gönderdikleri; 4 engelli çocuğun güvenli olmayan ve uygunsuz tesislere bırakıldığı; 9 çocuğun ölümüne neden olan ihmallere ilişkin şikayetlerle ilgili sosyal hizmet uzmanlarının ve polis memurlarının soruşturmalarını gerektiği gibi yapmadıklarını ortaya çıkardı. Araştırmada, 670 bulgu bilgisayar veri tabanında analiz edildi. Ölümlerin nedenleri arasında doktorların, eğitimcilerin, danışmanların ve diğer görevlilerin, polis ve sosyal hizmet uzmanlarını arayabilecekleri acil yardım hattının gerektiği gibi kullanılmadığını tespit etti. Cohen, kötü yaşam koşulları sonucu susuzluk ve zatürre nedeniyle 2 aylık prematüre bebek David Wynn'in hayatını kaybettiğini ve olayla ilgili kapsamlı soruşturmanın yapılmadığını belirledi. 23 aylık Devonta Young'ın ise, annesi tarafından dövülerek öldürülmeden 9 ay önce, bir doktorun çocuğun ayaklarında yanık olduğunu bildirdiği halde gerekli soruşturma yapılmadan anneye teslim edildiğini ortaya çıkardı. Çocukların ölümleriyle ilgili yürütülen soruşturmalarda ilgili belgelerde, sosyal hizmet uzmanlarının art arda iki hafta

ev ziyareti yapmadıklarını gördü. Diğer bir ihmal örneği ise, 13 yaşındaki Eddie Ward'ın sosyal hizmet uzmanları tarafından yerleştirildiği kurumdan kaçması ve ölü olarak bulunmasıydı (Horwitz vd., 2001). Cohen, doğumundan itibaren yardıma muhtaç olan Aralık 1997 doğumlu Wesley Lucas'ın ölümüyle ilgili kayıtlar ve yapılan görüşmeler sonucunda, bebeğin son günlerine ilişkin bilgilere ulaştı. Annesi, kokain kullanması nedeniyle çocuklarını ihmal etmekle suçlanıyordu. Mahkeme Wesley'i 69 yaşında kanser hastası Charles Lucas'a verdi. Lucas'ın ölebileceği bilindiği halde, bebek teslim edilmiş ve devlet tarafından bakıcı yardımı verilmişti. Cohen ekibiyle yürüttüğü araştırmada, devlet görevlilerin Şubat 1998'de, Cumartesi'den Salı'ya kadar olan resmî tatil gününde, Lucas'ın ölümü nedeniyle bebeğin evde yalnız kaldığı, Cumartesi'den Pazartesi'ye kadar komşuların bebeğin ağlama sesini duydukları ve Salı günü görevlilerin gelmesiyle bebeğin hayatını kaybettiğini ortaya çıkardı. İlgilenecek kimse olmadığından susuz kalan 10 haftalık Wesley, şiddetli dehidratasyondan hayatını kaybetmişti. Diğer yandan Eddie Ward, şehrin güneydoğu bölgesinde bir dolap içinde ölü bulunurken, 11 yaşındaki Robert Charles Williams Jr., babasının göğsüne yumruk atması sonucu hayatını kaybetmişti (Horwitz vd., 2001). Görüldüğü gibi Cohen, araştırmada yeni bir yöntem ile bilgisayar ortamında verilere ulaşmış, istatistik sonuçlarla devletin çocuklar üzerindeki ihmalini görünür duruma getirmiştir. Böylelikle araştırmacı gazetecilik formuna veri gazeteciliğini eklemiştir.

Sari Horwitz

Yaşamı

ABD/Arizona/Tucson'da doğan Horwitz, Bry Mawr Üniversitesi, Siyaset Bilimi alanında lisans, Oxford Üniversitesi'nde siyaset, felsefe ve ekonomi alanında yüksek lisans eğitimi aldı. *Congress Quarterly*'de yazar ve editörlük yaptı.⁴⁷ Dört kez Pulitzer Ödülü alan gazeteci, yerel düzeyde çok sayıda ödülün sahibidir. 1984'ten bu yana *Washington Post*'ta araştırmacı gazeteci olarak çalışmaktadır (The Washington Post, t.y.). Eğitim, suç, çocuk ve sosyal hizmet alanında araştırmalar yapan Horwitz, Columbia bölgesindeki polis şiddeti üzerine yaptığı araştırmacı gazetecilik çalışmasıyla 1992 Pulitzer Ödülü finalisti olmuştur. 14-18 Kasım 1998'de Washinton Post'ta yayımlanan *District Police Lead Nation in Shootings*⁴⁸ başlıklı haberiyle, 1999'da Kamu Hizmeti alanında Pulitzer Ödülü ve araştırmacı gazetecilik dalında Selden Ring Ödülü almıştır.

2002 yılında Sarah Cohen ve Scott Higham ile devlet korumasında olan fakat devletin ihmali sonunda çocukların ölüm nedenlerini ortaya çıkaran araştırmalarıyla Pulitzer Ödülü⁵⁰ ve Robert F. Kennedy Grand Prize ödülünü kazandı. Amerikan yerlileri (kızılderilileri) üzerine yaptığı araştırmacı gazetecilik haberi için 2015'te

Sosyal Adalet Gazeteciliği dalında James Aronson Ödülü ve Farklılıklar Üzerine Yazma Amerikan Haber Editörleri Derneği Ödülü'nü (American Society of News Editors Distinguished Writing on Diversity) aldı. Tüm bu araştırmacı gazetecilik çalışmalarını kitaba dönüştüren Horwitz'in başlıca eserleri şöyledir:

- Keskin Nişancı: Ülkeyi Terörize Eden Katil Avının İçinde (Inside the Hunt for the Killers Who Terrorized the Nation-2003),
- Chandra'yı Bulmak: Gerçek bir Washington Cinayeti Gizemi (Finding Chandra: A True Washington Murder Mystery- Mayıs 2010),
- Yerli Ülkesinde Adalet (Justice in Indian Country-2015) (The Washington Post, t.y.).

Resim 13: Sari Horwitz⁴⁹

Devlet Şiddeti Karşısında Veri Gazeteciliği

Horwitz, Washington D.C. polisinin 1990'larda yoğun şiddet içeren olaylarını ifşa etti. Adalet Bakanlığı, polisler hakkında soruşturma başlattı. Araştırmada, polisler, mağdurlar ve yakınlarıyla röportajlar yaptı ve polisin silahla öldürme vakalarını belgelendirdi. Olaylarda ateş edilme sayılarındaki abartı, örneğin 38 kez ateş etme gibi, olayların görüntülerinin özellikle halktan gizlenmesi, polis eğitiminin yetersizliği ve acemi polislerin profesyonel silah kullanmalarının şiddeti artırdığını ortaya çıkardı. 1993-1998 yılları arasında, yurttaş ölümlerinin polis ölümlerinin üç katına ulaştığını belirledi. Washington D.C.'de polis şiddetinin 1990 yılına göre 1992'de iki katına çıktığı, cinayetlerin 1995'te 1991'e göre en üst noktaya ulaştığını gördü. Polis memuru Vernel Tanner tarafından silahsız olduğu halde vurulan Kedemah Dorsey gibi örneklerle polisin haksız şiddetini ifşa eden Horwitz, 1990'larda, polis teşkilatı, FBI ve ABD nüfus sayım bürosundan elde edilen bilgilere dayanarak Washington D.C'deki polis şiddetinin diğer bölgelerden daha yüksek oranda olduğunu kanıtladı. Olayların temel sebebinin, polislerin ateş açma yetkisinden ve zanlının sanki silah çekiyormuş gibi görülmesinden kaynaklandığını belirledi. Mahkemenin, 1994-1998 arasında yaşanan 422 olayın %87'sinde polis departmanının haklılığı

yönünde karar verdiğini gördü. Sürücüler kurallara uyuyor olmalarına rağmen polislerin kuralsız uygulamaları konusunda önlem alınmadığını tespit etti (Leen vd., 1998). Beş makaleden oluşan yazı dizisinin son makalesi 19 Kasım 1998'de yayımlanan Horwitz, *Officers Go Too Far* başlıklı haberde, 1990-1998 arasındaki 750 davadan ortaya çıkan verilere göre polis memurlarının genç, yaşlı, siyah, beyaz, Hispanik, Asyalı, erkek, kadın, her yaştan ve etnik gruptan sosyoekonomik seviyeden kişiye şiddet uyguladığını ortaya çıkardı. Bunda polislerin acemi olmasının önemli payı olduğunu belirledi. Açılan davalar sonucu, polis departmanı, tazminat ödemekle cezalandırıldı (Horwitz, 1998).

Horwitz, 2008 Pulitzer Ödülü'nü, Virginia Tech Katliamı ile ilgili yaptığı haberle aldı. 32 kişinin öldüğü saldırıyla ilgili yazı dizisi, 16-18 Nisan 2007 tarihleri arasında Washinton Post'ta yayımlandı. Olay 16 Nisan 2007'de Virginia eyaleti Blackburg'ta bulunan Virginia Tech Üniversitesi'nde bir öğrencinin intihar etmeden önce 32 kişiyi öldürmesi ve birçok kişiyi yaralaması ile ilgiliydi. Horwitz, 2014 yılında Arizona, Alaska ve Dakotas'ta bulunarak, yerlilerin sorunlarını ve devletin bu durumu görmezden geldiğini ifşa etti. Çalışmasında, yerli halkın sorunlarını gözlem, görüşme, belgelere dayanarak araştırdı. Bunlardan biri Alaska'da yaşayan Mackenzie Howard'ın şüpheli ölümüydü. Bu haberle yerli halk arasında şiddet, intihar ve bağımlılığın ulusal ortalamanın üstünde olduğunu ortaya çıkardı (Horwitz, 2014). Diğer haber öyküleri ise Arizona ve Minnesota'dandır. *Washington Post* yazarı Horwitz, 2016 ABD başkanlık seçimlerine Rus müdahalesini araştırdığı haberiyle 2018 Pulitzer Ödülü'nü *New York Times*'tan meslektaşları ile paylaşan gazeteciler arasında yer aldı. 2016 başkanlık seçimlerinde, Rusya'nın seçimleri etkilemek için sosyal medya platformunu kullandığını ifşa etti ve araştırma yazı dizisi olarak 8, 13, 28 Şubat, 1 Mart, 15/22 Mayıs, 14/22/31/Haziran, 13 Eylül 2017 tarihlerinde yayımlandı.

Görüldüğü gibi Horwitz, araştırmacı gazeteciliğin unsurları olan görüşme, olay yerinde bulunma, katımlı gözlem, belgelere ulaşma ve güvenilirliği sağlamak için doğrulama tekniklerini araştırmalarında kullanan, ABD'nin görmezden geldiği ve hatta görmek istemediği etnik grupların sorunlarına, polis şiddetine ve ulusal düzeyde önemli olan başkanlık seçimlerinin tartışmalı konularını ortaya çıkarmayı hedefleyen çalışmalara imza atmıştır.

Sonuç

Gazetecilik, Aydınlanma Devrimi'yle ortaya çıkmış ve dönemin yeni siyasal sisteminde önemli bir unsur olmuştur. Tarih boyunca süregelen gelişmeler, araştırmacı gazeteciliğin toplumsal olarak talep edilmesini beraberinde getirmiştir. Demokrasinin vazgeçilemez unsuru olarak basın, geliştirilen ve gelişmeye devam eden gazetecilik pratikleriyle önemini sürdürmektedir.

Araştırmacı gazetecilik pratikleri, demokratik toplumun yaratılmasında yurttaşlara enformasyon sağlayan ve kamuoyu yaratan özelliğiyle ayrı bir öneme sahiptir. Ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel alanda katkıları görmezden gelinen kadınların, araştırmacı gazeteciliğin tarihsel gelişimi içindeki rolünün de egemen anlayışa uygun biçimde görmezden gelindiği bu çalışmada ortaya çıkarılmıştır.

Bourdieu'nun sembolik şiddetin hegemonik olarak yaratıldığı ve bu şiddete karşı koymak için bireyin bu durumu kabul etmemesi gerektiği düşüncesinden hareketle çalışmamızda yer alan kadın gazeteciler, eril tahakküm karşısında sembolik şiddet unsurlarını hegemonik olarak benimsemeyerek özgürleşmeye çalışmışlar, patriyarkanın 'makbul' kadın imgesinin karşısında durmuşlardır. Kadın gazeteciler, hem araştırmacılık yönleriyle hem kadın hakları ve diğer başka konularda dönemlerinin öncü rolünü üstlenmişlerdir. Bu çalışma örneğinde yer alan tüm kadın gazeteciler için benzer engellemeler ve zorluklar söz konusu olmuştur.

Araştırmacı gazeteciliğin öncülerinden Ida Tarbell, Nellie Bly ve Ida B. Wells gibi gazetecilerin, literatürde yaygın biçimde isimlerinin geçmediği ortadadır. Kadın gazeteciler, kadın olmalarından kaynaklanan ayrımcı ve cinsiyetçi tutumların karşısında inatla durmuşlardır. Gazetelerde moda sayfası gibi kadınlara uygun görülen konularla sınırlı alanda gazetecilik yapma engelini karşı çıkmışlar ve yürüttükleri gazetecilik pratikleriyle döneme göre devrimci olan çıkışlarını yapmışlardır. Bu bağlamda Selma Rıza, ilk Türk kadın gazeteci olması bakımından döneminin ötesine geçen bir yazar ve gazeteci olmuştur. Nellie Bly, kurtulmasının olanaksız olabileceği kadınlar için oluşturulan akıl hastanesinde 10 gün yaşamış, kadın olması nedeniyle hareketlerini yavaşlatması gerekçe gösterilerek kendisine ait "dünya seyahati" fikrini erkek gazetecilere vermeye çalışan gazete yönetimine meydan okumuştur. Bly, günümüzün Nobel'i olarak tanımlanan araştırmacı gazetecilik ödülleri yaratıcısı Pulitzer'in, kadın gazetecilere dayatmaları karşısında yılmamış, çağının 'makbul' kadını olmayı reddetmiş, mücadele etmiştir.

Günümüzde de kadın gazetecilerin egemen ataerkil normlara karşı mücadele ettiği görülmektedir. Ehrenreich, egemen kodların belirlediği toplumsal cinsiyet kalıplarına karşı durmuş; Mayer ve Naomi Klein ise, sözünü sakınmayan yazılarıyla günümüz Amerikan siyasetini eleştirmiş, Hindistan'dan Chitra Subramaniam Duella, siyasetin eril aktörlerine karşı gelmiştir. Kadın araştırmacı gazeteciler, tehditlere boyun eğmeyen cesur duruşlarıyla hayatlarını meslekleri için tehlikeye atmışlardır. İrlanda'dan Veronica Guerin, mafyanın yarattığı suçu korkusuzca ifşa etmeye devam ederken suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Benzer biçimde Malta'dan Daphne Caruana Galizia, eril iktidar yapıları arasında, günümüz teknolojik gelişmelerinin yarattığı yeni gazetecilik pratikleriyle

kendine yer açmış fakat yine bu iktidar yapılarının şiddeti sonucu hayatını kaybetmiştir. Horwitz ve Cohen, ABD'nin yerel konularına odaklanarak yerel düzeydeki siyasal iktidar yapılarının ve devletin açıklarını ifşa etmiştir.

Bu çalışma, gazetecilik pratiklerinin eril yapısı ve araştırmacı gazetecilik türünün kendine özgülüğü nedeniyle eril yapıyı çok daha derin hissedilen bir mecra olarak sürdürdüğü varsayımından hareket etmiştir. Kadınlar bu mecrada, eril tahakküme meydan okuyarak ve mücadele ederek kendilerine yer bulmuşlardır. Bu araştırmada, hem tarihsel olarak ilk araştırmacı gazetecilik örnekleri sergileyen kadın gazeteciler hem de günümüzden kadın araştırmacı gazetecilerin biyografileri çerçevesinde alana katkıları incelenmeye ve görünür kılınmaya çalışıldı. Çalışma, her bir gazetecinin araştırdığı ve ortaya çıkardığı konuları daha derinlikli biçimde incelemeye muhtaç olması bakımından eksik kalmıştır. Çalışmamız, bu eksikliği giderecek ve kadın gazetecilerin görünürlüğünü farklı başka araştırmalarla sağlayacak çalışmalara kaynaklık etme umudunu taşımaktadır.

Sonnotlar

* *Bu çalışma, Eril Tahakküme Meydan Okumak: 'Kadın Araştırmacı Gazeteciler' başlıklı, 16. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Türk Sosyal Bilimler Derneği (TSBD), 26-28 Kasım 2019, ODTÜ, Ankara'da (özet bildiri olarak) sunulan tebliğin yeniden düzenlenmiş halidir.*

1 Muckraker Journalism (t.y.). <https://www.britannica.com/topic/muckraker>. Son erişim tarihi, 13/09/2019.

2 McClure Magazin, 1893'te ekonomik bunalımın başlangıcında, zor bir dönemde yayımlanmaya başlamıştır. 1895-1912 döneminde en popüler, yenilikçi ve etkili Amerikan dergilerinden biri olmuştur (McClure's Magazine, 2006, <https://www.encyclopedia.com/history/culture-magazines/mcclures-magazine>. Son erişim tarihi, 12/08/2022.).

3 Ida Tarbell Biography (24/02/2014). <https://www.biography.com/writer/ida-tarbell>. Son erişim tarihi, 18/08/2022.

4 Ida B. Wells Biography (06/01/2021). <https://www.biography.com/activist/ida-b-wells> Son erişim tarihi, 08/03/2022.

5 Jim Crow yasaları Tenesse'de 1876 yılında, demiryollarında ırk ayrımıyla başlayan siyahilere karşı getirilen yasaların toplamıdır (Yılmaz, 2012: 12-13).

6 Afro-Amerikalı kavramı, kökeni Afrika'daki herhangi bir siyasi nüfusa dayanan ABD'deki siyah vatandaşları temsil etmek üzere kullanılmaktadır. Bu çalışma boyunca negro

(zenci-kara) ve siyah (black) kelimeleri Afro-Amerikalıları nitelemek için kullanılacaktır.

7 Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında Albay William Lynch'in uygulamaya koyduğu Lynch Kanunu, sıradan vatandaşlara olay yerinde infaz hakkını tanıyordu. Linç sözcüğü, çiftliğinde özel yargılamalar yapmak ve cezalar uygulamakla tanınan Albay Charles Lynch isimli zengin bir toprak ve köle sahibinden türetilmişti. Yaygın linçler, İç Savaş'tan sonra intikamcılığın, siyahları baskı altında tutmanın bir aracı olarak, güvenlik güçleriyle yargının aktif desteğini almış sistematik, yaygın bir uygulamaydı (Gerger, 2012: 55).

8 Ida B. Wells Biography (06/01/2021). <https://www.biography.com/activist/ida-b-wells> Son erişim tarihi, 08/03/2022.

9 Ida B. Wells Biography (06/01/2021). <https://www.biography.com/activist/ida-b-wells> Son erişim tarihi, 08/03/2022.

10 Ida B. Wells Biography (06/01/2021) <https://www.biography.com/activist/ida-b-wells> Son erişim tarihi, 08/03/2022.

11 Bly'nin doğduğunda Elizabeth Jane Cochran olan ismi, soyadına (-e) harfi eklemesiyle Elizabeth Jane Cochrane olmuştur. Gazeteci olarak ise, Nellie Bly takma adıyla yazmış ve daha çok bu adla tanınmıştır. Bu nedenle çalışmamızda bu üç isim de kullanılmıştır.

12 Nellie Bly Biography (t.y.). <https://www.thefamouspeople.com/profiles/nellie-bly-9296.php>. Son erişim tarihi, 13/08/2022.

13 2016 yılında bu kitap, filme uyarlanmıştır.

14 Debs (5 Kasım 1855-20 Ekim 1926) sendikacı ve siyaset adamı idi. 1907'den 1912'ye kadar, Girard/Kansas'ta yayımlanan, *Appeal to Reason* adlı derginin editörlüğünü yaptı. 16 Haziran 1918'te Ohio'nun Canton şehrinde savaş karşıtı bir konuşma yaptı ve 10 yıl hapis cezasına çarptırıldı, vatandaşlıktan çıkarıldı. Başkan Warren Harding, 1921'de Debs'i affetti. 1926'da hayatını kaybetti. Sosyalizm ve sendikacılık çalışmaları hayatı boyunca sürdürdü (Eugene V Debs (t.y.). <https://www.u-s-history.com/pages/h801.html>. Son erişim tarihi, 08.08.2019).

15 Selma Rıza Feraceli (t.y.). <http://www.istanbulkadinmuzesi.org/selma-riza-feraceli/?tur>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

16 Selma Rıza Feraceli (t.y.). <http://www.istanbulkadinmuzesi.org/selma-riza-feraceli/?tur>. Son erişim tarihi, 14/08/2022

996 Gürses F (2023). Eril Tahakküm, Toplumsal Cinsiyet ve Gazetecilik: Kadın Araştırmacı Gazeteciler. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 959-1005.

17 Selma Rıza Feraceli (t.y.). <http://www.istanbulkadinmuzesi.org/selma-riza-feraceli/?tur>. Son erişim tarihi, 14/08/2022

18 Barbara Ehrenreich Biography (t.y.). <https://www.thefamouspeople.com/profiles/barbara-ehrenreich-3661.php>. Son erişim tarihi, 12/09/2019.

19 Barbara Ehrenreich (t.y.). <https://www.discoverthenetworks.org/individuals/barbara-ehrenreich/>. Son erişim tarihi, 12/08/2022.

20 Barbara Ehrenreich Biography (t.y.). <https://www.thefamouspeople.com/profiles/barbara-ehrenreich-3661.php>. Son erişim tarihi, 12/09/2019.

21 Barbara Ehrenreich Award Statement (t.y.). <https://www.asanet.org/news-and-events/member-awards/excellence-reporting-social-issues-asa-award/barbara-ehrenreich-award-statement>. Son erişim tarihi, 12/09/2019.

22 Barbara Ehrenreich (t.y.). <https://www.discoverthenetworks.org/individuals/barbara-ehrenreich/>. Son erişim tarihi, 12/08/2022.

23 Barbara Ehrenreich Biography (t.y.). <https://www.thefamouspeople.com/profiles/barbara-ehrenreich-3661.php>. Son erişim tarihi, 12/09/2019.

24 Barbara Ehrenreich (t.y.). <https://www.discoverthenetworks.org/individuals/barbara-ehrenreich/>. Son erişim tarihi, 12/08/2022.

25 Barbara Ehrenreich Award Statement (t.y.). <https://www.asanet.org/news-and-events/member-awards/excellence-reporting-social-issues-asa-award/barbara-ehrenreich-award-statement>. Son erişim tarihi, 12/09/2019.

26 Jane Mayer American Writer and Investigative Journalist (t.y.). <https://peoplepill.com/people/jane-mayer/>. Son erişim tarihi, 12/09/2019.

27 Jane Mayer American Writer and Investigative Journalist (t.y.). <https://peoplepill.com/people/jane-mayer/>. Son erişim tarihi, 12/09/2019.

28 Jane Mayer (t.y.). <http://www.jane-mayer.com>. Son erişim tarihi, 13/08/2022.

29 Jane Mayer (t.y.). <http://www.jane-mayer.com>. Son erişim tarihi, 13/08/2022.

30 Jane Mayer American Writer and Investigative Journalist (t.y.). <https://peoplepill.com/people/jane-mayer/>.

com/people/jane-mayer/. Son erişim tarihi, 12/09/2019.

31 Koch'lar tuvalet kâğıdı, plastik tabak, petrol, gübre gibi çok çeşitli ve birçok alanda faaliyet gösteren bir şirkettir. ABD'de Cargill'den sonra geliri en yüksek şirket olan Koch Industries, paralarını siyasette etkili olmak üzere kullanmaktadırlar (Eğin, 2017).

32 Araştırma, demokrasiyi güçlendiren ve özgür basınını değerini gösteren gazetecilik türü olarak nitelendirildi ve Politik Habercilikte Mükemmellik dalında Toner Ödülü'nü (Toner Prize for Excellence in Political Reporting) kazandı. Ayrıca Ulusal Dergi Ödülleri (National Magazine Awards) için finalist oldu.

33 Dark Money, *The New York Times* 2016 yılının Yılın 'dikkate değer 100 kitabı' listesinde 7.sırada yer almıştır.

34 Chitra Subramaniam (t.y.). <https://www.revolvy.com/page/Chitra-Subramaniam>. Son erişim tarihi, 05/09/2019.

35 Chitra Subramaniam (t.y.). <https://www.revolvy.com/page/Chitra-Subramaniam>. Son erişim tarihi, 05/09/2019.

36 Heavy metal grubu Savatage 1998 yılı albümü *The Wake of Magellan*'da Veronica'nın hikâyesinden esinlenerek yazılan bir şarkıya yer verirken İrlandalı müzisyen Christy Moore, *Veronica in Her Honour* adlı şarkısını yazdı. İrlandalı grup Darby O'Gill'in üyesi Amerikalı müzisyen Ken Andresen, Guerin anısına bir şarkı yazdı.

37 Naomi Klein Biography (t.y.). <https://naomiklein.org/about-naomi/>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

38 Naomi Klein Biography (t.y.). <https://naomiklein.org/about-naomi/>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

39 Naomi Klein Biography (t.y.). <https://naomiklein.org/about-naomi/>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

40 Naomi Klein Biography (t.y.). <https://naomiklein.org/about-naomi/>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

41 Naomi Klein Biography (t.y.). <https://naomiklein.org/about-naomi/>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

998 Gürses F (2023). Eril Tahakküm, Toplumsal Cinsiyet ve Gazetecilik: Kadın Araştırmacı Gazeteciler. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 959-1005.

42 Sarah Cohen (journalist) (t.y.). <https://www.revolvy.com/page/Sarah-Cohen-%28journalist%29>. Son erişim tarihi, 27.08.2019

43 2002 Pulitzer Prizes (t.y.). <https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-year/2002>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

44 Washington, DC (District of Columbia), ABD'nin başkentidir. DC kısaltmasının açılımı 'District of Columbia'dır. Maryland ve Virginia eyaletlerinin arasında yer alır. Kendi başına bir eyalet değildir ve hiçbir eyaletin sınırları içinde yer almaz.

45 Pulitzer Prize for Investigative Reporting (t.y.). <https://www.revolvy.com/page/Pulitzer-Prize-for-Investigative-Reporting>. Son erişim tarihi, 27.08.2019

46 2002 Pulitzer Prizes (t.y.). <https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-year/2002>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

47 2002 Pulitzer Prizes (t.y.). <https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-year/2002>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

48 Bu haber dizisi 2003 yılında Michael Ruane ile birlikte *Sniper: Inside the Hunt for the Killers Who Terrorized the Nation* (Nişancı: Ülkeyi Terörize Eden Katil Avı) başlığıyla kitap olarak yayımlandı.

49 2002 Pulitzer Prizes (t.y.). <https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-year/2002>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

50 Bu olay ve haber içeriği bu çalışmanın 'Sarah Cohen' başlığı altında açıklanmıştır.

Kaynakça

Agos (13/09/2018). Malta'da bir 'faili meçhul' gazeteci cinayeti. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/21260/maltada-bir-faili-mechul-gazeteci-cinayeti>. Son erişim tarihi, 01/09/2019.

Altıntaş Z (Güz 2017). İttihat ve Terakki'de Kadın Olgusu ve Selma Rıza. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)*(6), 117-133. http://www.kousbad.org/Makaleler/682922829_6-Zekiye%20Altintas.pdf. Son erişim tarihi, 15/08/2019.

Aytaç B (2002). The Question of Women in the Works of Selma Rıza. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42(1-2), 67-77. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1012/12286.pdf>. Son erişim tarihi, 15/08/2019.

Barbara Ehrenreich Award Statement (t.y.). <https://www.asanet.org/news-and-events/>

member-awards/excellence-reporting-social-issues-asa-award/barbara-ehrenreich-award-statement Son erişim tarihi, 12/09/2019.

Barbara Ehrenreich Biography (t.y.). O HYPERLINK “<https://www.thefamouspeople.com/profiles/barbara-ehrenreich-3661.php>” <https://www.thefamouspeople.com/profiles/barbara-ehrenreich-3661.php> . Son erişim tarihi, 12/09/2019.

Barbara Ehrenreich (t.y.). <https://www.discoverthenetworks.org/individuals/barbara-ehrenreich/> Son erişim tarihi, 12/08/2022.

Bayer B M (17/04/2014). *Activist Barbara Ehrenreich on “Living With a ‘Wild’ God”*. The University of Chicago Divinity School The Martin Marty Center: <https://divinity.uchicago.edu/sightings/activist-barbara-ehrenreich-living-wild-god-%E2%80%94-betty-m-bayer>. Son erişim tarihi, 14/08/2022.

Bly N (1877). *A Ten Days In a Mad-House*. (M. M. Ockerbloom, Dü.) New York, USA: Ian L. Munro, Publisher. A Celebration of Women Writers: <http://digital.library.upenn.edu/women/bly/madhouse/madhouse.html>. Son erişim tarihi, 13/08/2022.

Bly N (1895). Interview with Eugene V Debs at Woodstock Jail. (T. Davenport, Dü.) *New York World*, 19 January. <https://www.marxists.org/archive/debs/works/1895/950119-bly-debsatwoodstock.pdf>. Son erişim tarihi, 08/08/2022.

Bourdieu P (2015). *Eril Tahakküm*. Çev. B Yılmaz, İstanbul: Bağlam Yayıncılık. doi:ISBN 978-605-5809-98-0

CBC Radio (17/10/2017). Slain Maltese Journalist Daphne Caruana Galizia ‘Had a lot of enemies,’ Colleague Says. <https://www.cbc.ca/radio/asithappens/as-it-happens-monday-edition-1.4356614/slain-maltese-journalist-daphne-caruana-galizia-had-a-lot-of-enemies-colleague-says-1.4356617>. Son erişim tarihi, 22/09/2022.

Chitra Subramaniam. (t.y.).HYPERLINK “<https://www.revolvy.com/page/Chitra-Subramaniam>” <https://www.revolvy.com/page/Chitra-Subramaniam> . Son erişim tarihi, 05/09/2019.

CNN Türk (18/10/2017). “Annemi mafya devleti öldürdü”. <https://www.cnnturk.com/dunya/annemi-mafya-devleti-oldurdu>. Son erişim tarihi, 01/09/2022.

CNN Türk (17/10/2017). Malta’da muhalif yazar Daphne Caruana Galizia öldürüldü. <https://www.cnnturk.com/dunya/maltada-muhalif-yazar-daphne-caruana-galizia-olduruldu?page=1> Son erişim tarihi, 01/08/2022.

Demircan U (2016). *New York Times Seçti: 2016 Yılıının En İyi 10 Kitabı, 6 Aralık*. Onedio: <https://onedio.com/haber/new-york-times-secti-2016-yilinin-en-iyi-10-kitabi-743378> . Son erişim tarihi, 13/09/2019.

Dizdar O (2010). *İda.M. Tarbell: The Historian*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara:

1000 Gürses F (2023). Eril Tahakküm, Toplumsal Cinsiyet ve Gazetecilik: Kadın Araştırmacı Gazeteciler. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 959-1005.

Bilkent University. <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003989.pdf>. Son erişim tarihi, 22/08/2019.

Dobson K (t.y.). *Naomi Klein*. Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/biography/Klein-Naomi>. Son erişim tarihi, 04/09/2019.

Drohan F (t.y.). *Veronica Guerin*. Womens Museum of Ireland: <https://womensmuseumofireland.ie/articles/veronica-guerin>. Son erişim tarihi, 01/09/2019.

EğİN O (2017). ABD Gezisi Vakit Kaybı mı?. *Haber Türk*, 07 Kasım. 09 13, 2019 tarihinde <https://www.haberturk.com/yazarlar/oray-egin/1703043-abd-gezisi-vakit-kaybi-mi>. Son erişim tarihi, 13/09/2019.

Eugene V Debs (t.y.). <https://www.u-s-history.com/pages/h801.html>. Son erişim tarihi, 08.08.2019

Fairbanks E (2008). The Rich and the Rest. *The New York Times*, 10 August. <https://www.nytimes.com/2008/08/10/books/review/Fairbanks-t.html>. Son erişim tarihi, 25/09/2019.

Feldstein M (2006). A Muckraking Model Investigative Reporting Cycles in American. *The Harvard International Journal of Press and Politics*, s. 105-120. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1081180X06286780>. Son erişim tarihi, 13/09/2022

Gerger H (2012). *Kan Tadı Belgelerle ABD'nin Kara Tarihi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Grosso M (2011). Uncovering Nellie Bly. *Kaleidoscope*, 10. <https://uknowledge.uky.edu/kaleidoscope/vol10/iss1/41>. Son erişim tarihi, 08/08/2019.

Günaydın A U (2012). Cumhuriyet Öncesi Kadın Yazarların Romanlarında Toplumsal Cinsiyet ve Kimlik Sorunsalı (1877-1923). (Basılmamış Doktora tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi. <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0006741.pdf>. Son erişim tarihi, 13/08/2022.

Hazer G (2011, Summer). Selma Rıza'nın Uhuvet Romanında Kurmaca Yapı. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(3), 875-893. tarihinde <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423934019.pdf>. Son erişim tarihi, 14/08/2019.

Horwitz Svd (2001). 'Protected' Children Died as Government Did Little. *The Washington Post*, 9 September. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2001/09/09/protected-children-died-as-government-did-little/79c8cebd-6d41-4ebb-bdfe-1c450bcffe44/>. Son erişim tarihi, 28/08/2019.

Horwitz S (1998). Officers Go Too Far. *The Washington Post*, 19 November. <https://www.washingtonpost.com/>. Son erişim tarihi, 29/08/2019.

Horwitz S (2014). In Rural Villages, Little Protection for Alaska Natives. *The Washington*

Post, 02 August. https://www.washingtonpost.com/sf/national/2014/08/02/in-rural-villages-%E2%80%8A-little-protection%E2%80%8A-for-alaska-natives/?utm_term=.0c7c2af9c8c5. Son erişim tarihi, 30/08/2019.

Ida B. Wells Biography (2021, January 06). <https://www.biography.com/activist/ida-b-wells> Son erişim tarihi, 08/03/2022.

Ida Tarbell Biography (24/02/2014). HYPERLINK “<https://www.biography.com/writer/ida-tarbell>” <https://www.biography.com/writer/ida-tarbell> . Son erişim tarihi, 18/08/2022.

İnal A (1996). *Haberi Okumak*. İstanbul: Temuçin Yayınları.

2002 Pulitzer Prizes (t.y.). HYPERLINK “<https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-year/2002>” <https://www.pulitzer.org/prize-winners-by-year/2002> . Son erişim tarihi, 14/08/2022.

Jane Mayer (t.y.) <http://www.jane-mayer.com>. Son erişim tarihi, 13/08/2022.

Jane Mayer American Writer and Investigative Journalist. (t.y.). <https://peoplepill.com/people/jane-mayer/> Son erişim tarihi, 12/09/2019.

Karasu A Ö (2001). Asgari Ücretin Serüveni. *Hürriyet*, 21 Haziran. <http://www.hurriyet.com.tr/ayse-ozek-karasu-asgari-ucret-seruveni-39250700>. Son erişim tarihi, 25/09/2019.

Klein N (t.y.). *No Is Not Enough*. <https://naomiklein.org/no-is-not-enough/> . Son erişim tarihi, 23/09/2019.

Köse H (2016). Bourdieu Düşüncesinde Tahakküm-İtaat İlişkisi ve Sosyo-Politik Beden. *İlef Dergisi*, 3(2), 173-199.

Küçüksarp M (2019). Basın Tarihimizin İlk Kadın Emekçisi: Selma Rıza. *Bianet*, 9 Şubat. <https://m.bianet.org/biamag/toplum/205294-basin-tarihimizin-ilk-kadin-emekcisi-selma-riza>. Son erişim tarihi, 27/09/2019.

Larkin L (2016). Jimmy Guerin: We must stand firm. *Independent*, 12 February. <https://www.independent.ie/irish-news/news/jimmy-guerin-we-must-stand-firm-34446459.html>. Son erişim tarihi, 01/09/2019.

Leen J vd (1998). District Police Lead Nation in Shootings. *The Washington Post*, 15 November. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1998/11/15/district-police-lead-nation-in-shootings/4e17d28f-334b-408c-8ba9-788486eb70cd/>. Son erişim tarihi, 29/09/2019

Lewis J J (2019). *Biography of Nellie Bly, Investigative Journalist, World Traveler*. 08 14, 2022 tarihinde ThoughtCo.: <https://www.thoughtco.com/nellie-bly-biography-3528562>. Son erişim tarihi, 14/08/2019.

1002 Gürses F (2023). Eril Tahakküm, Toplumsal Cinsiyet ve Gazetecilik: Kadın Araştırmacı Gazeteciler. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 959-1005.

- McClure's Magazine (2006). HYPERLINK "<https://www.encyclopedia.com/history/culture-magazines/mcclures-magazine>"<https://www.encyclopedia.com/history/culture-magazines/mcclures-magazine> . Son erişim tarihi, 12/08/2022.
- Mikulec M (2009). *Veronica Guerin: Film and Reality Compared*. B. A. Thesis, Bryno/Çek Cumhuriyeti: Masaryk University Brno. 08 12, 2022 tarihinde <https://is.muni.cz/th/jphcc/?lang=en>. Son erişim tarihi, 12/08/2019.
- Muckraker Journalism (t.y.). <https://www.britannica.com/topic/muckraker>. Son erişim tarihi, 13/09/2019.
- Naomi Klein Biography (t.y.). <https://naomiklein.org/about-naomi/> Son erişim tarihi, 14/08/2022.
- Naymansoy G (2009). Gölgeden Gerçeğe Osmanlı'dan Bugüne Aydın Kadınlarımız. *Erdem*(54), 137-148. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/670779>. Son erişim tarihi, 14/08/2019.
- Nellie Bly Biography (t.y.). HYPERLINK "<https://www.thefamouspeople.com/profiles/nellie-bly-9296.php>" <https://www.thefamouspeople.com/profiles/nellie-bly-9296.php> . Son erişim tarihi, 13/08/2022.
- New World Encyclopedia (t.y.). Stephen Foster https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Stephen_Foster. Son erişim tarihi, 13/08/2022.
- Norwood A R (2017a). *Nellie Bly*. National Women's History Museum: <https://www.womenshistory.org/education-resources/biographies/nellie-bly>. Son erişim tarihi, 13/08/2019.
- Norwood A R (2017b). *Ida B. Wells-Barnett*. National Women's Gistory Museum: <https://www.womenshistory.org/education-resources/biographies/ida-b-wells-barnett>. Son erişim tarihi, 15/08/2022.
- Ogden C (2016). *Hindistan Dış Politikası*. (O. Yılmaz, Dü., & A. Y. Şir, Çev.) İstanbul: İyidüşün Yayınları. http://www.matbuat.com.tr/content_files/html/Matbuat/PDF/hindistandis.pdf. Son erişim tarihi, 15/09/2019.
- Oktay G (2016). Selma Rıza'nın Uhuvet Romanında "Toplumsal Cinsiyet" ve. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*(20), 141-156. <https://dergipark.org.tr/download/issue-full-file/45131> Son erişim tarihi, 15/08/2022.
- Os N A (2013). *Feminism, philanthropy and patriotism : female associational life in the Ottoman empire*. Doctoral Thesis,, Leiden, Netherlands: Leiden University. <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/22075>. Son erişim tarihi, 14/08/2019.
- Özbay C (2013). Türkiye'de Hegemonik Erkekliği Aramak. *Doğu Batı*(63), 185-204.
- Panitch L ve Leys C (2010). *Günümüzde Şiddet ya Barbarlık ya Sosyalizm*. (U. Haskan,
- Gürses F (2023). Erişim Tahakküm, Toplumsal Cinsiyet ve Gazetecilik: Kadın Araştırmacı Gazeteciler. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 959-1005. 1003

Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.

Prashad V (2018). Felaket Kapitalizmi Porto Riko'yu Yıktı. (Ö. Ş. Keyif, Çev.) *Birgün*, 14 Ekim. <https://www.birgun.net/haber/felaket-kapitalizmi-porto-riko-yu-yikti-233524>. Son erişim tarihi, 23/09/2019.

Pulitzer Prize for Investigative Reporting (t.y.).HYPERLINK "<https://www.revolvy.com/page/Pulitzer-Prize-for-Investigative-Reporting>"<https://www.revolvy.com/page/Pulitzer-Prize-for-Investigative-Reporting> . Son erişim tarihi, 27.08.2019

Sachs J D (2017). Amerika'nın Demokrasisi Bozuldu. *Ekonomik Forum*(275), s. 100-101. <https://www.tobb.org.tr/ekonomikforum/Sayfalar/2017/275.php>. Son erişim tarihi, 13/09/2019.

Sancar S (2012). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim.

Sarah Cohen (journalist) (t.y.).HYPERLINK "<https://www.revolvy.com/page/Sarah-Cohen-%28journalist%29>"<https://www.revolvy.com/page/Sarah-Cohen-%28journalist%29> . Son erişim tarihi, 27.08.2019

Schlapp H (2013). *Gazeteciliğe Giriş*. (I. Aygün, Çev.) Ankara: Vestfalya Eyaletler Yayımevi, ISBN: 978-605-4679-03-4.

Selma Rıza Feraceli (t.y.). HYPERLINK "<http://www.istanbulkadınmuzesi.org/selma-riza-feraceli/?tur>" <http://www.istanbulkadınmuzesi.org/selma-riza-feraceli/?tur> . Son erişim tarihi, 14/08/2022.

Şahin H (2012). *Kim Korkar Soruşturmacı Gazeteciden?* İstanbul: Say.

The Economics (26/04/2013). *Survivor's tale: Chitra Subramaniam Duella's battle with cancer*. Survivor's tale: Chitra Subramaniam Duella's battle with cancer. (2013, April 26). The Economic Times. <https://economictimes.indiatimes.com/industry/healthcare/biotech/healthcare/survivors-tale-chitra-subramaniam-duellas-battle-with-> . Son erişim tarihi, 23/09/2022.

The Washington Post (t.y.). Sari Horwitz. The Washinton Post: <https://www.washingtonpost.com/people/sari-horwitz/>. Son erişim tarihi, 15/08/2022.

Toros T (1994). İlk Türk Kadın Gazeteci Selma Rıza. *Skylife*, s. 60-66. <http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/10868/001580678010.pdf?sequence=6>. Son erişim tarihi, 13/08/2022.

TRT Haber (17/12/2018). ABD Senatosundan "Rusya'nın seçim müdahalesi" raporu. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/abd-senatosundan-rusyanin-secim-mudahalesi-raporu-398048.html>. Son erişim tarihi, 30/08/2019.

Turhan S (2007). *Araştırmacı Gazetecilik*. Ankara: Um:ag.

1004 Gürses F (2023). Eril Tahakküm, Toplumsal Cinsiyet ve Gazetecilik: Kadın Araştırmacı Gazeteciler. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 959-1005.

Uygur T (2014). ‘Barışçı’ Ülkenin Silahları Ölüm Saçıyor. *Aydınlık*, 21 Ekim. <https://www.aydinlik.co>

m.tr/arsiv/barisci-ulkenin-silahlari-olum-saciyor. Son erişim tarihi, 05/09/2019.

Wells I B (1892). *Excerpt from Southern Horrors: Lynch Laws in All Its Phases*. Common Lit: <https://www.commonlit.org/en/texts/excerpt-from-southern-horrors-lynch-laws-in-all-its-phases>. Son erişim tarihi, 03/08/2022.

Wells I B (1895). *A Red Record. Tabulated Statistics and Alleged Causes of 1892-1893-1894*. Chicago, US: Donohue & Henneberry. 08 02, 2022 tarihinde Digital History: http://www.digitalhistory.uh.edu/disp_textbook.cfm?smtid=3&psid=3620. Son erişim tarihi, 02/08/2022.

Yılmaz Z (2012). *Hukuki Açıdan Toplumsal Şiddet Olarak Türkiye’de Linç. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türkiye’de Evli Kadınların Soyadı Tercihî: İki Soyadı Kullanan Kadınların Demografik Özellikleri

Şebnem Beşe Canpolat¹, Türkiye İstatistik Kurumu

ORCID: 0000-0002-8988-0344

E-Posta: sebnemcanpolat888@gmail.com

Özet

Ad ve soyadı dünyada her bireyin sahip olmak zorunda olduğu, bireyin kimliğinin en önemli parçalarıdır. Soyadı, genel olarak soy bağı, evlat edinme, idari karar, mahkeme kararı, seçme ya da evlenme yoluyla kazanılmaktadır. Evlilik sonrası kadının soyadı seçimi dünyada ve Türkiye’de güncelliğini koruyan bir konudur. Bu çalışma kapsamında ilk defa, Türkiye’de evlilikte kadınların soyadı tercihleri, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi verilerinden yeni istatistikler üretilerek analiz edilmeye çalışılmıştır. Evlilikte soyadı tercihlerinin diğer ülkelerde nasıl uygulandığı ile ilgili olarak kapsamlı bir alanyazın taraması sunmak da çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır. 2021 yılına ait son güncel istatistiklere göre Türkiye’de resmi olarak evli olan kadınların büyük çoğunluğu (%96,4) sadece eşlerinin soyadını kullanmaktadır. Evlenmeden önceki soyadını eşinin soyadı ile birlikte kullanan evli kadınların ülke genelinde oranı ise 2009 yılında %1,2 iken son 12 yılda yaklaşık 3 kat artış göstererek 2021 yılında %3,6 olmuştur. İki soyadı kullanan evli kadınlar en yüksek oranda “30-34” yaş grubunda yer almaktadır. 2009-2021 döneminde tüm illerde iki soyadına sahip evli kadın oranı artış göstermiş, bu dönemdeki en yüksek artış 6 kat ile Hakkari ilinde gözlenmiştir. Tunceli ili iki soyadı kullanımının en yüksek olduğu ildir. Bu ili sırasıyla İstanbul, Muğla, Ankara ve Artvin illeri izlemektedir. İki soyadı kullanımının en düşük olduğu iller ise Muş, Şanlıurfa, Kahramanmaraş, Gaziantep ve Kilis’tir. En yüksek iki soyadı kullanma oranına doktora, yüksek lisans ve yüksekokul/fakülte mezunu evli kadınlar, en düşük iki soyadı kullanma oranına ise okuryazar olmayan evli kadınlar sahiptir. İki soyadını kullanan kadınların çoğunun çocuk sahibi olmadığı hatta evli diğer kadınlara göre daha az sayıda çocuğa sahip olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Soyadı, Evli kadının Soyadı, Evlenmeden önceki soyadı, İki soyadı, Toplumsal cinsiyet.

Woman's Surname Choice After Marriage in Turkey: Demographic Characteristics of Women Keeping Both Surnames

Abstract

Our names and surnames are an incredibly important part of our identity. They carry deep personal, cultural, familial, and historical connections. Surname (family lineage) is acquired through adoption, administrative decision, court verdict, choice or marriage. A woman's surname choice after marriage is a topic that remains up-to-date in the world and Turkey. Within the scope of this study, the surname preferences of women in marriage were analyzed for the first time in Turkey by producing new statistics from the Address-Based Population Registration System. Another aim of the study is to summarize a comprehensive literature review on how surname preferences in marriage are applied in other countries. According to the findings of this study, the vast majority (96.4%) of married women in Turkey have only their husband's family name as their surname in 2021. While the rate of married women who used their surname together with their spouse's surname was 1.2% in 2009, it increased approximately 3 times in the last 12 years and became 3.6% in 2021. Married women using two surnames are at the highest rate within the "30-34" age group. From 2009 to 2021, the overall rate of married women with two surnames increased in all provinces, and the highest increase in this period was observed in Hakkari with a 6-fold increase. Tunceli is the province with the highest usage of two surnames which is followed by Istanbul, Muğla, Ankara and Artvin, respectively. The provinces with the lowest use of two surnames are Muş, Şanlıurfa, Kahramanmaraş, Gaziantep and Kilis. The highest rate of using two surnames is among married women with doctorate, master's and college/faculty graduates, and the lowest rate of using two surnames is among illiterate married women. Most women using two surnames do not have children. As the number of children increases, the rate of using two surnames decreases among married women.

Keywords: Surname, Choice in marriage, Married woman's surname, Premarital surnames, Gender.

Giriş

İnsanlar topluluklar halinde yaşamaya başladıkları dönemden itibaren, yaşadıkları toplumda diğer bireylerden kendilerinin veya başkalarının ayırt edilebilmesini sağlamak ve kendilerini buldukları toplum içerisinde tanımlamak için birbirlerine ya da kendilerine ad (özad, isim veya önad) koymuşlardır (Erdoğan, 1998; Suna, 2021; Çelebi, 2019). Soyadı ise kişilerin

üyesi oldukları aileleri ile bağlantılarını gösteren, soylarını belirten ve böylelikle kuşaklar arasında bir bağlantı sağlayarak kendilerinden önceki nesillerin devamı olduklarını gösteren bir semboldür (Abik, 2005; Çelebi, 2020). Bir çocuk doğduğunda kanun gereği öncelikle soyadını almakta, özadı ise daha sonra verilmektedir. Ad ve soyadı dünyada her bireyin sahip olmak zorunda olduğu, bireyin kimliğinin en önemli parçalarıdır.

Soyadı hangi bağlamda ve kimden kaynaklı olarak kazanılırsa kazanılsın bir kişilik hakkı unsuru olarak kazanılmakta ve bu kazanımla şahsa ait kişisel bir hak meydana gelmektedir. Bu sebeple bu alandaki yazında, başka bir soyadı kullanmak için bir kişinin kendi rızası ile seçim yapmaması ve herhangi bir kurumun gereği olarak başka soyadı alması veya soyadını bırakması yolunda düzenlemeler yapılmasının kişilik hakkı ihlali olarak görülmesi gerektiğini belirten çalışmalar mevcuttur (Abik, 2005; Efedayioğlu, 2019; Çelebi, 2020).

Soyadı, genel olarak soy bağı, evlat edinme, idari karar, mahkeme kararı, seçme ya da evlenme yoluyla kazanılmaktadır. Alanyazında, kadınların evlilik soyadı seçiminin, bu seçimin kadınlar için hem bir kayıp hem de kazanç algısı temsil etme potansiyeline sahip olması nedeniyle, kişiler için farklı düzeyde öneme sahip olabileceği belirtilmektedir. Üniversite mezunu bazı kadınların, evlilik soyadı değişikliği ile kazançlarında zarar görebilecekleri öngörülmektedir (Goldin ve Shim, 2004). Alanyazında kadınların bir bölümünün ise soyadı değişikliğini kısmen kişisel kimlik kaybı olarak algıladıklarını, bununla birlikte, bazı kadınların da bu değişikliği kocaları ve (gelecekteki) çocuklarıyla birlik oluşturma fırsatı olarak algıladıkları belirtilmektedir (MacEacheron, 2020). Ayrıca evli olmayan erkekler arasında kadınların evlilikte soyadını değiştirmesi ile ilgili beklenti de soyadı seçiminde etkili olmaktadır (Lockwood vd., 2011). Ancak kadınların evlilik soyadı seçimi, sadece kişiler arası düzeyde önem arz etmemektedir. Daha geniş sosyolojik düzeyde, kadınlar kocalarının soyadını aldıklarında, eşlerinin soyadının yaygınlığını artırmakta ve kendi ailelerine ait eski soyadlarının yaygınlığını azaltmaktadır (Johnson ve Scheuble, 2002). Birçok ülkede kadınlar evlilik ile kocalarının soyadını aldıklarında, bu evlilikten olan çocuklar da erkeğin soyadını almaktadır. Bu uygulama, belirli bir soyadının hayatta kalıp kalmayacağını ve soyadının bir toplumdaki potansiyel önemini etkileyebilmektedir. Prestijli başarılar, genellikle onları başaran kişiyle ilişkilendirilmekte veya başarılı oldukları konulara adları verilmektedir (MacEacheron, 2020). Örneğin, Röntgen (birim), adını Alman fizikçi Wilhelm Conrad Röntgen'den, Behçet hastalığı adını tanımını yapan Dr. Hulusi Behçet'ten, Newton Kanunları ise adını bu kanunları bulan Isaac Newton'dan almıştır. Benzer şekilde, yer adları ve işletmeler kurucuların soyadını alabilmektedir. Washington DC, adını ABD'nin ilk başkanı George Washington'un soyadından almıştır. Bolivya'nın adı Güney Amerika'daki

İspanyol karşıtı devrimin önemli isimlerinden olan Simon Bolivar'dan gelmekte; Kolombiya ise ismini Amerika kıtasını keşfettiği öne sürülen Kristof Kolomb'dan almaktadır. Toplumda önde gelen veya tanınmış evli kadınlar eşlerinin soyadını aldıklarında, bireysel başarılarının ve çocuklarının başarılarının kendi 'soyları' ile değil, kocalarınıninkiyle ilişkilendirilme olasılığı yüksektir (Marie Curie'nin başarıları doğum soyadı Sklodowska yerine evlilik soyadı olan Curie ile anılmaktadır) (MacEacheron, 2020).

Belirtilen bu tartışmalar evlilik sonrası kadının soyadı seçimi dünyada ve Türkiye'de güncelliğini koruyan bir konu olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte evlilikte soyadı tercihi ile ilgili çalışmalar Türkiye'de daha çok hukuki ve sosyolojik alanlarda yoğunlaşmıştır. Soyadı tercihinin niceliksel, sosyo-ekonomik ve coğrafi bir yaklaşımla bakan, iki soyadı kullanma tercihinin etki eden faktörleri analiz eden çalışmalar ülkemizde yok sayılacak derecede azdır.

Alanyazında yapılan bazı çalışmalar toplum ortalamasının üstünde eğitim düzeyine sahip bireylerin evlilikte geleneksel olmayan soyadı seçimleri yapan kadınlara daha fazla destek verdiğini vurgulamaktadır (Hamilton vd., 2011). Sahip olunan eğitimin düzeyinin de genellikle *sosyal sınıfı* belirlediği göz önüne alındığında, evlilik sonrası soyadı seçimlerine yönelik tutumları anlamada eğitim düzeyi kritik öneme sahip olmaktadır. Bu çalışmada, Pyke (1996) tarafından ortaya atılan ve evlilik içerisindeki güç ilişkilerini tanımlayan *sınıf temelli erkeklik kuramını* kullanarak Türkiye'de kadınların evlendikten sonra soyadı tercihlerine etki eden etmenler incelenmiştir. Bu bağlamda, bu çalışmanın temel amacı, sınıf temelli erkeklik kuramının öne sürdüğü "erkeklerin eğitim ve gelir düzeyleri arttığı zaman evlilik içinde daha özgürlükçü bir toplumsal cinsiyet bakış açısına sahip oldukları" yönündeki hipotezin Türkiye'de geçerli olup olmadığını istatistiksel veriler ışığında araştırmaktır.

Bu çalışmanın alanyazına bir diğer önemli katkısı, resmi kayıtları kullanarak evli kadınların eğitim düzeyi, eşlerinin eğitim düzeyi, yaşadıkları il, evlenme yaşı, evlilik yılı ve sahip oldukları çocuk sayısı gibi niteliklerine göre iki soyadı kullanım oranı istatistiklerinin Türkiye için ilk defa üretilmesidir.

Bu makalenin ikinci bölümünü, makalede soyadı ve yaş ile ilgili kullanılan kavramların ve nedenlerin açıklamasının yer aldığı kavramsal çerçeve; üçüncü bölümünü, makalenin kuramsal çerçevesini oluşturan *sınıf temelli erkeklik kuramı* ile ilgili bilgilerin yer aldığı kuramsal çerçeve; dördüncü bölümünü, seçilmiş bazı ülkeler bazında kadınların evlendikten sonra soyadı konusunda gösterdikleri tercihler, ülke kanunları ve uygulamaları ile ilgili karşılaştırmalar; beşinci bölümünü, Türkiye'de soyadı ve evli kadınların soyadı ile ilgili hukuki bilgiler ve Türkiye'de kadınların soyadı hakları konusunda günümüzde elde

ettikleri hukuki kazanımlarda feminist hareketin rolü; altıncı bölümünü, veri kaynağı ve yöntem; yedinci bölümünü, bulgular ve sekizinci bölümünü sonuç kısmı oluşturmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Soyadı değişimi, çoğunlukla kadınları etkileyen cinsiyete dayalı bir sorundur. Bu nedenle bu çalışmada soyadı kullanımı incelenirken sadece kadın nüfusun istatistikleri dikkate alınmıştır. Kadınların evlenmeden önce sahip oldukları soyadını temsil etmek üzere Türkiye’de yaygın olarak kullanılan kavramlar incelendiğinde “kızlık soyadı”, “doğum soyadı”, “evlenmeden önceki soyadı” ve “evlilik öncesi soyadı” gibi tanımlamaların kullanıldığı görülmektedir. Toplumlarda günlük yaşamda ve akademik yazında kullanılan dilin ve tercih edilen kavramların toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin oluşmasında ve varlığını sürdürmesinde önemli bir faktör olduğu sosyologların ve antropologların görüş birliği içinde oldukları bir olgudur. Bu nedenle bu çalışmada “bekârlık soyadı”, “kızlık soyadı” gibi cinsiyetçi tabirlerden uzak bir tanımlama olan “evlenmeden önceki soyadı” kavramı tercih edilmiştir.

“Evlenmeden önceki soyadı” kavramı çalışmada kullanılan veride resmi olarak evli olan kadınların nüfus kayıtlarında soyadı sütununda yer alan iki soyadından ilk sırada yer alanı temsil etmektedir. Bu soyadı, kadının doğum sırasında aldığı soyadı olabileceği gibi, başka bir evlilik nedeniyle elde ettiği bir soyadı da olabileceği için “doğum soyadı” kavramı tercih edilmemiştir.

Çalışmada yer alan evlenme, evlilik ve evli kadın tanımları ise Türk Medeni Kanunu’na (Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2001) göre evlenmeye ehil erkek ve kadının, yetkili kanuni merci önünde yapmış oldukları iki taraflı bir akti temsil etmektedir ve sadece resmi evlilikleri kapsamaktadır. Bu bağlamda evli bireylerin yaş sınırı da yasal mevzuatın izin verdiği 16 ve daha yukarı yaştaki nüfusu kapsamaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Dünyadaki tüm toplumlarda yüzyıllar boyunca kadın ve erkeklere geleneksel cinsiyet rolleri atfedilmiş, bireyler bu rolleri bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde çeşitli toplumsal yapıların desteği ile içselleştirmiştir. Genel olarak toplumsal cinsiyet² rolleri inşa edilirken erkeklerin kadınlar üzerinde üstünlükleri meşru kılınmış ve kadınlar geri plana atılmıştır (Vargel-Pehlivan, 2017). Bu durum doğuştan gelen ve demografik bir kategori olan biyolojik cinsiyetin ötesinde, toplum tarafından üretilen; zaman, mekan ve toplumlara göre değişebilen ve yeniden inşa edilebilen “kadınlık” ve “erkeklik” toplumsal cinsiyet rollerini ortaya çıkarmıştır.

Erkeklik sosyolojisi (Connell, 1995; Pyke, 1996; Connell ve Messerschmidt, 2005) toplumsal cinsiyet yazınında evlilikte erkeklik ve kadınlık rolleri ile ilgili bireylerin içinde bulunduğu toplumun ve kültürün yüklediği anlamları ve beklentilerini anlamımıza yardımcı olacak önemli kuramsal açılımlar içermektedir. Bu çalışmanın kuramsal çerçevesini de Pyke tarafından ilk defa 1996 yılında ortaya atılan *sınıf temelli erkeklik teorisi* oluşturmaktadır (Pyke, 1996). Burada sunulan teorik çerçeve, aşırı basitleştirilmiş, toplumsal cinsiyetten bağımsız veya toplumsal cinsiyete statik yaklaşımların aksine, kişilerarası gücü daha geniş sınıf ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği yapılarıyla bütünleştirmektedir. Kişilerarası güç elde etme süreçleri ile toplumsal cinsiyet ve sınıf ilişkilerinin etkileşim halindeki bir sistemin bileşenleri olarak nasıl kabul edilebileceğini göstermek için Pyke (1996) evlilik gücüne ilişkin ampirik örnekler kullanmıştır. Bu teoride, eşitsizlik ile ilgili yapılar ve toplumsal cinsiyet, erkeklerin kadınlar ve ayrıcalıklı erkeklerin alt sınıf erkekler üzerindeki tahakkümünü yeniden vurgulayan ve normalleştiren şekillerde inşa eden ideolojik hegemonyalarla ifade edilmektedir. Bu kuramda, meşru hiyerarşik avantajların yokluğunda, alt sınıfa mensup kocaların evliliklerinde eş tacizi de dahil olmak üzere açık şekilde acımasız ve kaba güç stratejilerine güvenerek, hiper erkeklik üretme olasılığının daha yüksek olduğu belirtilmektedir. Bu teoriye göre alt sınıfta yer alan erkekler böyle davranarak, sosyo-ekonomik açıdan kendilerini aşağıda hissettikleri durumları telafi ederler, kendi öz-değer ve kontrol duygularını bu davranışlarla yükselterek üst sınıf erkeklerin tartışmasız ayrıcalıklarını simüle ederler.

Kurama göre (Pyke, 1996), işçi sınıfından pek çok erkeği, erkeklik üretmek için bir tür son çare olarak aşırı kontrol yöntemlerine iten şey, onların aşağılanmış statüleri ve zayıf güç temelleridir. Toplumsal cinsiyetin, toplumsal yaşamın her alanında geçerli olması, temel alınması ve kabul görme biçimleri, toplumsal cinsiyete dayalı iktidar ilişkilerini normalleştirmede toplumsal cinsiyeti özellikle etkili bir ideoloji haline getirmektedir. Erkekler ve kadınlar, toplumsal cinsiyete dayalı rollerini gerçekleştirirken, sosyal bağlamda erkek egemenliğini ve kadınların bu egemenliğe tabi kılınmasını teşvik eden pek çok uygulamaya maruz kalmaktadır. Pyke (1996), çalışmasında özel olarak, bazı kadınların toplumsal cinsiyet rollerini gerçekleştirme yöntemi olarak erkek egemenliğine katkıda bulunan evlilik ile ilgili süreçleri nasıl sürdürdüklerini, diğer bir ifadeyle bu tutumlarını “temel doğalarını” doğrulamak için gösterdiklerini (West ve Fenstermaker 1993) açıklamaya çalışmıştır. Pyke’a göre kadınların erkek egemenliğini bilinçli olarak arzulamaları gerekmemekte ancak kadınların “toplumsal cinsiyet rollerini” oluşturmada kullandıkları yöntemler, bu tür güç farklılıklarını besleyen koşulları üretmektedir (Pyke, 1996).

Daha fazla eğitim almanın ve yüksek eğitim düzeyine sahip olmanın daha

liberal toplumsal cinsiyet ideolojisiyle ilişkili olduğu alanyazındaki çalışmalarda vurgulanmaktadır (Davis ve Greenstein, 2009). Ayrıca, toplumun geneline göre daha fazla eğitim alma, evlilikte geleneksel olmayan soyadı seçimleri yapan kadınlara daha fazla destek verilmesiyle ilişkilendirilmektedir (Hamilton vd., 2011). Eğitimin genellikle sosyal sınıfı belirlediği göz önüne alındığında, evlilik sonrası soyadı seçimlerine yönelik tutumları anlamada eğitim düzeyi kritik öneme sahip olmaktadır. Sosyal sınıf, cinsiyet sisteminin tezahürünü yapılandırmaktadır (Pyke, 1996). *Sınıf Temelli Erkeklikler Teorisine* göre, erkeklerin evlilikte hâkimiyetlerini ne ölçüde sürdürebildikleri, sınıflara göre değişiklik göstermektedir. Daha yüksek sınıflara mensup erkeklerin, kendilerine göre alt sınıflardaki kadın ve erkeklere kıyasla sahip oldukları finansal kaynaklarla güçlerini koruyabildikleri, alt sınıflarda yer alan erkeklerin ise kazançları onlara kadınlarla ilişkilerinde aynı derecede güç vermediğinden, ataerkilliği sürdürmek için daha açık taktiklere dayandıkları ifade edilmektedir (Pyke, 1996 ve 1994). Araştırmalara göre, kaynaklara erişim açısından alt sınıfta yer alan erkekler, orta sınıf erkeklere kıyasla aşırı erkeksilik ve bununla ilgili semboller içeren davranışları daha fazla sergileme eğilimi göstermektedir (Pyke, 1996, 1994). Evlilikte geleneksel soyadı seçiminin, evlilikte erkeklerin üstünlüğünün çok görünür bir işareti olduğu ve düşük eğitilmiş (ve dolayısıyla daha düşük sosyoekonomik sınıfa sahip) erkeklerin, kadınların evliliklerinde kendi adlarını kullanmalarına karşı daha dirençli oldukları tespit edilmiştir (Hamilton vd., 2011; Davis ve Greenstein, 2009).

Seçilmiş Ülkelerde Evlilik Soyadı ile ilgili Uygulamalar

Soyadı seçimini etkileyen tutumlar, bir ülkedeki toplumsal cinsiyet sistemini ve algısını temsil etmektedir. Bu algılar, özellikle evlilik nedeni ile soyadı seçiminde kadınların yaşadığı coğrafya, yaşadıkları toplumun sosya-ekonomik, kültürel değerlerine, siyasi eğilim, dini inançlar, doğurganlık kararları ve aile tanımlarına göre değişiklik göstermektedir.

Dünyada kadınlar nadiren evlendikten sonra doğum sırasında aldıkları diğer bir ifadeyle evlenmeden önce sahip oldukları soyadını kullanmaktadır. Resmi olarak evlenen kişilerin ve çocuklarının kullanacakları soyad(lar)ı ile ilgili olarak ülkeler arasında farklı hukuki uygulamalar mevcuttur.

Kadınların kendi soyadlarını kullanmak için verdikleri mücadelenin tarihi oldukça eskidir. Dünya’da ilk kez Lucy Stone isimli kadın, 1855 yılında ABD’de kendi soyadını kullanmak için yürüttüğü mücadeleyi kazanmıştır. Lucy Stone’un bu konuda söylediği *“Nasıl ki bir koca, karısının soyadını almıyorsa, bir kadın da kocasının (soy)adını almamalıdır. (Soy)adım kimliğimdir ve kaybolmamalıdır.”* sözü soyadı hak ve özgürlüğü konusundaki hareketlerin özlü sözlerinden

olmuştur (Stone, 1922).

1995 yılında Avrupa Birliği üyesi ülkelerde yaşayan kişilere uygulanan Eurobarometer araştırmasında bu ülkelerde soyadı konusunda yaygın olan uygulamayı tespit etmek amacıyla evli kadınların kullandıkları soyadı ile ilgili sorular sorulmuştur. Araştırma tarihinde katılımcılara eşlerinin ve kendilerinin kullandığı soyadı ile evli kadınların hangi soyadını kullanmaları gerektiği ile ilgili düşünceleri sorulmuştur. Avrupa Birliğine üye bazı ülkelerde, kadınların büyük çoğunluğu eşlerinin soyadını benimsemekte, sadece küçük bir azınlık doğumda aldıkları soyadını veya her iki soyadını birden kullanmaktadır. Bu ülkeler araştırma sonucunda bu konudaki baskın pratiğe göre kategorilere ayrılmıştır. Almanya, İngiltere, Avusturya, Fransa, İrlanda, İsveç ve Finlandiya gibi ülkelerde kadınların büyük çoğunluğu (%86 ile %95 arasında değişen oranlarda olmak üzere) eşlerinin soyadını kullanmaktadır (Valetas, 2001). Bununla birlikte, bu grupta bulunan ülkeler arasında konuyla ilgili kanunlar açısından önemli farklılıklar görülmektedir.

Bu araştırma sonuçlarına göre, Birleşik Krallıkta, evliliğin “*eşin soyadı*” üzerinde yasal bir etkisi yoktur ve çocuklara soyadı geçişini düzenleyen bir yasa bulunmadığı tespit edilmiştir. İsveç ve Finlandiya’da, evli bir çift, çocuklarına aktarılacak ortak bir ismi seçebilmekte veya her biri kendi soyadını taşıyarak çocukları babanın veya annenin soyadını taşıyabilmektedir. Çalışmada kapsanan ülkeler içinde, 1995 yılında Fransa çocuğa annenin soyadı aktarımını yasaklayan tek ülkedir. Dört ülkede (Danimarka (%71), Yunanistan (%66), Hollanda (%55) ve Portekiz (%51)), çeşitli gelenekler mevcut olmakla birlikte, kadınların büyük çoğunluğu kocasının soyadını kullanmaktadır. Danimarka’da, kendi doğum soyadlarını koruyan kadınların oranı (%13), her iki soyadını kullanan kadınların oranına eşittir. Üç ülkede (Lüksemburg, Belçika ve İtalya), kadınlar genellikle evlendikten sonra iki soyadını birlikte kullanmaktadır. İtalya ve Belçika’da, her iki soyadının kullanımı yaygın olmasına rağmen her beş kadından biri kendi soyadını korumaktadır. *İtalya’da* 2022 yılına kadar çocukların otomatik olarak babalarının soyadlarını almasına yönelik bir düzenleme bulunmaktaydı. Nisan 2022’de, İtalya Anayasa Mahkemesi (AYM), yeni doğan çocuklara sadece babanın değil, ebeveynlerin ikisinin de soyadının verilmesine hükmetmiştir (Euronews, 2022). Diğer yandan, Lüksemburgda eşlerinin soyadını kullanan kadınların oranı %41, her iki soyadını birlikte kullanan kadınların oranı %47, eşlerin soyadını kullanan erkeklerin oranı %4 ve diğer soyadı uygulaması %8’dir. Evlendikten sonra kadınların soyadlarını değiştirmemeleri ile ilgili genel kuralın olduğu tek ülke İspanya olup, çoğu kadın kendi doğum adını evlendikten sonra da korumaktadır (%77). İspanya’da kadınların sadece %4’ü eşlerinin soyadını kullanmaktadır. İspanya’da çocuklar, babasının ilk soyadı ve annesinin ilk soyadı

olmak üzere iki soyadına sahiptir (Valetas, 2001). Bu araştırma sonuçlarının 1995 yılında 18 yaş ve üzeri evli çiftlerle yapılan bir araştırmanın sonuçları olduğu ve günümüzde bu konuda yapılan güncel bir araştırma olmadığı için söz konusu oranların aşağıda belirtilen yasal düzenlemeler sonucu farklılaşabileceği dikkate alınmalıdır.

Danimarka'da evlendikten sonra, kadınlar evlenmeden önceki soyadlarını korurlar. Ancak her iki taraf da evlendikten sonra diğer eşin soyadını (bu soyadı önceki bir evlilikle bağlantılı olarak edinilmiş olmadıkça) diğerinin rızası ile almak istediğini Evlendirme Dairesine bildirebilmektedir (Ministry of Foreign Affairs of Denmark, 2020). Sadece kırk yıl önce, Danimarkalı kadınlar evlendiklerinde otomatik olarak kocalarının soyadını alırken, artık soyadı değişikliklerinin %25'i erkekler tarafından yapılmaktadır (Bechsgaard, 2020). Danimarka'da, çocuklar annesinin veya babasının soyadını tek olarak veya her iki soyadından oluşan tireli bir soyadına sahip olabilir (örneğin, Jansen-Meijer). Ayrıca ebeveynlerinden birinin soyadını ikinci ad (mellelnavn) olarak alabilmektedirler (Governments of Netherlands, 2023). Danimarka, alışılmadık adlandırma yasalarına sahip bir ülke olarak tanımlanmaktadır. Ebeveynler çocukları için yalnızca 7.000 isimlik listeden bir isim seçebilmektedir. Yasalar ayrıca ismin çocuğun cinsiyetini göstermesini ve olağandışı olmamasını şart koşmaktadır (Shisia, 2017).

Anglo-Amerikan düşünlerle ilgili çalışmalar, toplumda artan cinsiyet eşitliğine ve genç yetişkinler arasında eşitliğe dayalı evlilik tercihlerine rağmen evlilik ve düşün ile ilgili geleneklerde ataerkil fikirlerin devam ettiğini öne sürmektedir. BM Cinsiyet Eşitliği Endeksi ve Dünya Ekonomik Forumu Küresel Cinsiyet Uçurumu gibi cinsiyet eşitliği endekslerinin eğitim, istihdam oranları ve siyasi temsil gibi göstergelerdeki başarıları nedeniyle genellikle üst sıralarında yer alan İskandinav ülkelerinde bu durumunun geçerliliğini koruyup korumadığının test edildiği çalışmalar bulunmaktadır (Ellingsæter, 2022). Toplumsal cinsiyet yapısı çerçevesine göre, kurumsal veya makro düzeyde, örgütsel yapılar (resmi ve gayri resmi düzenlemeler dahil) ve ideolojiler toplumlarda cinsiyet ilişkilerini şekillendirmektedir. Batı toplumlarında yasaların ve politikaların büyük bölümü cinsiyetten bağımsız (gender neutral) hale gelmiş olsa da kadın veya erkek olmanın ne anlama geldiğine dair baskın kültürel ideolojiler, değişmeden kalabilmektedir. İdeolojiler, değişim olanak ve olasılıklarını şekillendirebilmekte ayrıca bireysel düzeyde davranışları ve seçimleri, etkileşim düzeyinde beklentileri ve kurumsal düzeyde eşit olmayan yapıları etkileyebilmektedir. Alanyazında, kurumsal düzeyde, kadınların evlendikten sonra kocalarının soyadını aldıkları ataerkil adlandırma geleneğinin, kadınların (ve çocukların) hiyerarşik bir düzende erkeklere ait olduğunu gösteren ataerkil bir durum olduğu belirtilmektedir (Pilcher, 2017). Batı ülkelerinde, bu geleneğin yasal olarak uygulanması terk

edilmiştir, ancak yine de kadınların soyadının değiştirilmesi, doğal kabul edilen, neredeyse evrensel bir uygulama olarak devam etmektedir (Carter ve Duncan, 2018; Robnett vd., 2016). Evlilik ile alınan soyadı ve çocuğa soyadı verme süreçleri birbiriyle bağlantılıdır; çocuklara babalarının soyadını vermek batıda yaygın bir uygulamadır (Lockwood vd., 2011; Nugent, 2010). Soyadlarını kullanmak isteyen kadınlar, erkek partnerleri ve akrabalarından gelen olumsuz tepkilerle karşılaşmakta ve evlilik bağlılıkları sorgulanabilmektedir (Carter ve Duncan, 2018; Robnett ve diğerleri, 2016).

The Guardian gazetesinde 2013 yılında çıkan bir haberde *Yunanistan*'da evlilik sonrası soyadı kullanımı ile ilgili uygulama detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Gazetede yer alan habere ve röportaja göre Yunanistan, kadınların evlendiklerinde doğum soyadını korumalarını sağlayan bir kanunu 1983 yılında çıkarmıştır (The Guardian, 2013). Bu kanun, Yunanistan'ın diktatörlükten çıktığı, anayasasını ve yasalarını yeniden yazdığı 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında yürürlüğe giren reform setinde yer alan kanunlardan biri olarak görülmektedir. Yaklaşık son 40 yıldır, Yunanistan, kadınların soyadlarını hiç değiştirmedikleri bir toplumdur. Bugün 20'li ve 30'lu yaşlardaki genç Yunanlılar soyadı ile ilgili kanunun getirdiklerini toplumsal bir norm olarak kabul etmekte, erkekler nişanlılarına veya eşlerine soyadı ile ilgili düşünce ve niyetlerini sormamakta, bireylerin isimleri ve kimlikleri ile ilgili düşünceleri birçok ülkeden farklılık göstermektedir. Genel olarak, Yunanlıların bu yeni sistem ile çok az sorunu olmakla birlikte bazen bu yeni durum karışıklıklara da neden olabilmektedir. Okul yöneticileri, öğrencilerin annelerini okula çağırdıklarında kimin hangi çocuğun annesi olduğunu ayırt etmekte sorun yaşadıklarını ve velileri bir araya topladıklarında hangi çocuğun annesi olduklarını sorgulamak zorunda kaldıklarını ama kimsenin bunu olumsuz algılamadığını belirtmişlerdir. Yunan kadınlarının yaşadığı bir diğer sorunun ise yurt dışına özellikle Orta Doğu ülkelerine yaptıkları seyahatlerde ortaya çıktığı belirtilen haberde, Yunan çiftlerinin pasaportlarında farklı soyadları bulunması nedeniyle bazı tutucu ülkelerde kişileri evli olduklarına inandıramadıklarını, bu nedenle Yunan çiftlerinin yanlarında evlilik sertifikası veya belgeleriyle seyahat ettikleri ifade edilmektedir. 2008 yılında iktidara gelen hükümetin bu durumu gerekçe göstererek, ilgili kanunu biraz değiştirdiğini ve çiftlerden birinin kendi soyadını diğerinkine ekleyebilmesine olanak sağlayan bir yapıya dönüştürüldüğü belirtilmektedir. Yeni düzenleme ile kadın veya erkek hala kendi doğum soyadını korumak zorunda olup yeni yasayla her iki soyadına da sahip olabilmektedir. Kaç kadının bu seçeneği kullandığı konusunda bir tespit yapılabilmek için veri bulunmamaktadır.

Fransa'da uzun yıllar geleneksel olarak kadın evlendikten sonra kocasının

soyadını, çocuklarda babalarının soyadını almakta iken zamanla kadın-erkek eşitliği konusunda Fransa'da meydana gelen bilinçlenme ile Yunanca'dan gelen pater (baba) ve onuma (ad) kelimelerinden türemiş "patronyme (soyadı)" kelimesi eril bulunarak 4 Mart 2002 tarihli Kanunla Fransız Medeni Kanunundan çıkarılmıştır. Bu kelime yerine "aile adı" kullanılmaya başlanmıştır (Helvacı ve Kocabaş, 2015). 2013 yılında yapılan 2013-404 sayılı Kanun ile aynı cinsten kişilerin evlenmesi yasallaşmış ve aynı Kanun ile aile adı ile ilgili önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre evlenme sonrası çiftler diğer eşin soyadını taşıyıp taşıyamama konusunda özgürdür. Diğer bir ifadeyle, eşler isterlerse birbirlerinin soyadını kullanabilmektedir; diğer eşin soyadını taşıma konusunda bir zorunluluk bulunmamaktadır. Eşler tek bir soyadı seçme özgürlüğüne sahip olmakla birlikte iki soyadı da seçebilmektedir. Kullanılacak soyadı çiftlerin soyadlarının birleşiminden meydana gelmekte ve hangi soyadının önde veya sonda yer alacağına bu soyadını kullanacak eş karar vermektedir.

2005 yılında Fransa'da çocuklara ebeveynlerinden birinin veya her ikisinin soyadının verilmesi mümkün hale getirilmiştir. Çocukların büyük çoğunluğu hala sadece babalarının soyadını (%81,5) taşımaktadır. Ancak her iki soyadını da taşıyan çocukların oranı artmaktadır. İki soyadı kullanımında genellikle annenin soyadından önce babanın soyadı gelmektedir. Fransa'da 2019 yılında doğan çocukların %11,8'i her iki ebeveyninin de soyadını taşımaktadır (Breton ve diğerleri, 2021).

İsviçre'de, 2013 yılında yürürlüğe konulmuş kanunla evlilik sonrası soyadı ve çocukların soyadı konusu yeniden düzenlenmiştir. Evlilikte kadın ile erkek arasında var olan "eşitliğe aykırı hükümler" giderilmeye çalışılmıştır (Oktay-Özdemir, 2016). Eski yasanın yerini alan düzenlemenin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin İsviçre yasalarının toplumsal cinsiyet eşitliğiyle bağdaşmamasının, 1994 tarihli karardan kaynaklandığı belirtilmektedir. İsviçreli çiftlerin soyadlarından hangisini aile adı olarak kabul edeceklerini özgürce seçmelerine izin veren yeni bir yasa 2011 yılında onaylanmıştır. Prensipten, evlenen kişiler kendi soyadlarını koruyabilirler ya da ortak bir soyadı da alabilirler. Bu düzenlemeye göre ayrıca evliliğe hazırlık sürecinde anne ve baba, çocuklarının kullanacağı soyadını seçmek zorundadır; bu soyadı tek soyadı olarak eşlerden birinin evlenmeden önceki soyadı olabilir (Ville de Genève - Site officiel, 2023).

Bir çift, *Hollanda'da* yasal olarak evlendikten sonra, hangi soyadına sahip olmak istediğine ilişkin birden fazla seçeneğe sahiptir: Bir erkek, evlendikten sonra karısının soyadını alabilir ve bunun tersi de geçerlidir; eşler, kendi soyadını ve ardından eşinin soyadını kullanmayı veya tam tersini seçebilir; eşler sadece

kendi soyadlarını korumayı tercih edebilir. Genelde erkeğin soyadı tek olarak alınmamakta, kadınlar ya evlenmeden önceki soyadını kullanmaya devam etmekte ya da evlenmeden önceki soyadından önce kocasının soyadını arasına tire koyarak kullanmaktadır (The Hague Municipality, 2023). Çocuklara babalarının veya annelerinin soyadı verilebilir. Bir çocuğun iki annesi varsa, bunlardan sadece birinin soyadını alabilmektedir. Soyadı ile ilgili seçim yapıldığında, aynı baba ve annenin tüm çocukları aynı soyadını taşımalıdır. Baba çocuğu yasal olarak tanınamışsa, ona annesinin soyadı verilmektedir (Government of Netherlands, 2023a).

Japonya'da son yıllarda kadınların soyadı değişimi kamuoyu gündeminde sık yer alan tartışmalardan biridir. Bu tartışmanın merkezinde evli çiftler ayrı soyadlarına sahip olmalı mı sorusu yer almaktadır. Mevcut aile kanunu evli çiftlerin tek bir yasal soyadını beyan etmelerini şart koşmaktadır. Pratikte bu kanunun, aile gelenekleri ile birleştiğinde kadınların evlilik sırasında kendi soyadlarından vazgeçmeleri konusunda büyük baskıya sebep olduğu belirtilmektedir. *Japonya*'da erkeklerin sadece %3'ü eşlerinin soyadını almakta, kadınların büyük bölümü yasal evlilikleri sırasında soyadını değiştirmektedir (Shin, 2008). Yasa, eşlerin kocalarının soyadını almalarını zorunlu tutmazken, fiili olarak evli Japon kadınların %95'inden fazlası eşinin soyadını almaktadır. *Japonya Medeni Kanunu*'nun 790. maddesi, bir çocuğun babasının veya annesinin soyadını alabileceğini belirtmektedir. Aile Kayıt Kanunu, yeni doğan çocuğun adının, doğumdan sonra verilecek doğum bildiriminde belirtilmesi gerektiğini düzenlemektedir (The Ministry of Foreign Affairs of Japan, 2023).

Çin kültüründe soyadı önemli bir yer tutmaktadır ve soyadının değiştirilmesi atalara saygısızlık olarak görülmektedir. Bu nedenle kadınların çoğunluğu evlendikten sonra kendi soyadlarını değiştirmemekte veya eşlerinin soyadlarını kendi soyadlarının önüne alarak kullanmaktadır. *Çin*'de çocuklar babalarının soyadlarını almaktadır (Tatlow, 2016). Bununla birlikte, 2018 yılında Xiaoying Qi tarafından yapılan bir çalışmada evli kadınların ulusal bir siyasi projenin parçası olarak soyadlarını koruduğunu belirtilerek günümüz *Çin*'indeki soyadı uygulamalarını incelenmiştir. Çalışmada, tek çocuk politikasının, çocuğa babasının soyadını verme uygulamasını bozduğu, yalnızca kız çocuğu olan ailelerde evli kadınların, çocuklarına giderek artan bir şekilde kendi soyadlarını verdiği belirtilmektedir (Qi, 2017).

Medeni hukuğun İslam hukukuna göre düzenlendiği ve Arapça konuşulan ülkelerde, kadınlar doğumda aldıkları, babalarından gelen soyadlarını veya aile isimlerini korumakta, aile isimlerini eşlerinin soyadları ile değiştirmemektedirler. Bunun nedeni, Arap ülkelerinin nüfusunun çoğunluğunu müslümanların oluşturmasıdır. İslamiyet, müslüman kadınların evlilikleri sırasında soyadlarını

değiştirmemelerini ve mülkiyet sahipliğinin transferinin böylelikle sağlanmasını önermektedir. Kadınların evlilikte soyadı kullanımlarıyla ilgili olarak müslüman ülkelerde Ahzab Suresi referans alınmaktadır (FBIIC, 2006). İslamiyet'te, İslam hukukuna göre kadın evlilikte ailesinin soyadını ve kimliğini korumalıdır. Bu kuralın yaygın olduğu müslüman ülkelerde kadının pasaportunda kendi adı ve soyadı, kocasının adı ve soyadını gösteren bir alan bulunmaktadır. Ancak, Mısır, Lübnan, Suriye ve Ürdün gibi İslamiyet'in tek resmi devlet dini olmadığı veya medeni hukukun İslam Hukuğuna göre düzenlenmediğı ülkelere bazı kadınlar ya kendi seçimleriyle ya da hukuken kocalarının soyadını taşımaktadır. Mısır Anayasası, temel yasa kaynağı olarak görülmesine rağmen bu kural burada da geçerlidir ve bu durumlarda kadın "[Adı] [Orijinal Aile Soyadı] [Kocasının Soyadı]" olarak tanınmakta, kendi orijinal soyadını göbek adı olarak korumakta ve eşlerinin soyadını taşımaktadır. Eşlerinin soyadını bu şekilde taşıyan kadın nüfusa ait müslüman ülkelere Mısır, Suriye, Ürdün örnek olarak verilebilir (Evason, 2019).

Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) kadınların evlendikten sonra soyadlarını kullanmalarına yasal olarak izin verilmektedir ancak heteroseksüel ilişkilerde kadınların yüzde 87'si eşlerinin soyadlarını almaktadır. ABD'de evlilikte soyadı geleneklerini bozan heteroseksüel çiftlerin %13'ünden sadece %3'ü soyadlarını tireleyen veya değiştiren erkeklerden oluşmaktadır (Shafer ve Christensen, 2018). ABD'de yetişkin erkek ve kadınların büyük bölümü kadının evlendiğinde soyadını değiştirmesinin daha iyi olduğuna inandığını ve hatta ABD'deki yetişkinlerin yaklaşık yarısı, eyaletlerin yasal olarak kadınların evlendikten sonra kocalarının soyadını almasını zorunlu tutmasının iyi bir fikir olduğunu düşündüğünü belirtmektedir (Hamilton, Geist ve Powell, 2011). Bu çalışmaların sonuçlarına göre özellikle ABD'de bir kadının evlendikten sonra yapacağı soyadı seçimi, yaşadığı toplumdaki bireylerin onun hakkındaki algısını etkilemektedir. Bu algı doğal olarak kadınların yaşadığı coğrafya, yaşadıkları toplumun sosyo-ekonomik, kültürel değerlerine, siyasi eğilim, dini inançlar, doğurganlık kararları, aile tanımlarına göre değışiklik göstermektedir. Yine ABD'de araştırmacılar beyazların, kadınların, genç bireylerin, daha fazla eğitime sahip olanların, daha az çocuğı olanların, kentsel alanlarda yaşayanların (kırsal kesimde yaşayanların aksine) ve ABD'nin batısında yaşayan bireylerin soyadı seçimine karşı tutumları konusunda daha liberal bir tutum için olduğunu tespit etmişlerdir (Hamilton vd., 2011). Bununla birlikte, başka bir çalışmada Afrikalı Amerikalılar ortalama olarak cinsiyet konusunda daha eşitlikçi tutumlara sahip olduğu için Afrikalı Amerikalı erkeklerin, bir kadını soyadı seçimine göre farklı değerlendirme olasılığının daha düşük olduğu belirtilmektedir (Kane, 2000).

ABD için bir diğeri örnekte, Hillary Rodham'ın, doğum soyadını kullanmasının,

kocasının 1980 valilik seçim kampanyasını kaybetmesinin nedenlerinden biri olduğu yönündeki görüş ve sonrasında getirilen önerilerden sonra eşinin soyadını alarak Hillary Clinton olarak hayatına devam etmesidir. Bu dönemde evlenmeden önceki soyadını tutması pek çok kişi tarafından tuhaf, hatta rahatsız edici olarak görülmüş ve kendisi biyografisinde kısmen Hillary Rodham olarak kalma konusundaki orijinal seçimi nedeniyle kötü bir eş olarak etiketlendiğini belirtmiştir (Clinton, 2004). Shafer (2017) tarafından 1243 kişilik bir örneklem grubu ile ABD’de yapılan çalışmada, bu tepkinin üzerinden 40 yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen ABD’de soyadı seçiminin modern evliliğin oldukça cinsiyetçi bir yönü olmaya devam ettiği belirtilmektedir. Bu akademik araştırmanın sonuçlarına göre genel olarak, araştırmaya katılan çoğu birey için, vignette araştırma yöntemi kapsamında kadının bir eş olarak nasıl “performans gösterdiği” hakkında bilgi verildikten sonra, bir kadının soyadı seçiminin, lise veya daha düşük eğitim düzeyine sahip erkekler dışında, onun nasıl algılandığı üzerinde çok az etkisi olduğu tespit edilmiştir. Shafer (2017), kadınların istihdam ve gelir açısından son 65 yılda elde ettikleri kazanımların, sosyo-ekonomik gruplar veya sosyo-ekonomik çıktılar üzerinden eşit olarak gerçekleşmediğini de çalışmasında vurgulamaktadır. Bu tespitini, bu çalışma sonucunda bulunduğu kadınların evliliklerinde soyadı seçiminin oldukça cinsiyetçi doğasının olması ve eğitim ile soyadını koruma arasındaki olumsuz ilişki ile açıklamaktadır. Çalışmada, düşük eğitilmiş erkeklerin önyargısı ve kadınların soyadlarını korumak için sahip oldukları ekonomik teşvik eksikliği nedeniyle (düşük eğitilmiş erkeklerle etkileşimde olma ve evlenme olasılıkları yüksek olan) düşük eğitilmiş kadınların çok az bir yüzdesinin evlilikte kocalarının adını almaktan başka bir seçim yapabileceği ve bunun uzun yıllar böyle devam edebileceği ifade edilmektedir.

Tablo 1. Seçilmiş ülkelerde evlilik soyadı ile ilgili uygulamalar

Ülke Adı	Evlilik sonrası kullanılan soyadı ile ilgili yasal durum	Kocasının soyadını kullanan evli kadın oranı (%) - (Valetas, 2001)	Her iki soyadını birlikte kullanan evli kadınların oranı (%) - (Valetas, 2001)	Kendi soyadını kullanan evli kadın oranı (%) - (Valetas, 2001)	Diğer (%)	Çocuklara soyadı geçişi ile ilgili durum
ABD	Kadınların evlendikten sonra soyadlarını kullanmalarına yasal olarak izin verilmektedir.	Heteroseksüel ilişkilerde kadınların yüzde 87'si eşlerinin soyadlarını almaktadır. ABD'de evlilikte soyadı geleneklerini bozan heteroseksüel çiftlerin %13'ünden sadece %3'ü soyadlarını tireleyen veya değiştiren erkeklerden oluşmaktadır (Shafer ve Christensen, 2018).				Çocuklar, anne ya da babasının soyadlarından birini ya da iki soyadını birden alabilmektedir.
Belçika	Kadınlar genellikle evlendikten sonra iki soyadını birlikte kullanmaktadır.	22	57	20	1	Belçika'da çocuklara çift soyadı verilmesi 2014 itibaren yasal olmakla birlikte 2021 yılında yayınlanan istatistiklere göre çocukların %91'ine babanın soyadı verilmektedir. Annenin soyadını alma oranı %5'in altındadır (The Bulletin, 2021).
Birleşik Krallık	Evliliğin "eşin soyadı" üzerinde yasal bir etkisi yoktur.	94	4	1	< 1	Çocuklara soyadı geçişini düzenleyen bir yasa bulunmamaktadır.
Çin	Kadınların çoğunluğu evlendikten sonra kendi soyadlarını değiştirmemekte veya eşlerinin soyadlarını kendi soyadlarının önüne alarak kullanmaktadır	Bu konuda bir istatistik bulunmamaktadır.				Bununla birlikte, tek çocuk politikasının, çocuğa babasının soyadını verme uygulamasını bozduğu, yalnızca kız çocuğu olan ailelerde evli kadınların, çocuklarına giderek artan bir şekilde kendi soyadlarını verdiği belirtilmektedir.
Danimarka	Evlendikten sonra, kadınlar evlenmeden önceki soyadlarını korurlar. Ancak her iki taraf da, evlendikten sonra diğer eşin soyadını (bu soyadı önceki bir evlilikle bağlantılı olarak edinilmiş olmadıkça) diğerinin rızası ile almak istediğini Evlendirme Dairesine bildirebilir.	71		13		Danimarka'da doğan tüm çocuklara altı aylık olmadan önce bir isim ve soyadı verilmesi zorunludur. Buna uymayan ebeveynler para cezasına çarptırılabilir. Çocuğa bu süre içinde soyadı verilememişse devlet tarafından annesinin soyadı verilir.
Finlandiya	Çiftler kendi soyadlarını taşıyabilmektedir.	86	7	3	4	Evli çiftler, çocuklarına aktarılacak ortak bir soyadını seçebilmekte veya her biri kendi soyadını taşıyan çocukları babanın veya annenin soyadını taşıyabilmektedir.
Fransa	2013 yılında yapılan 2013-404 sayılı Kanun ile aynı cinsten kişilerin evlenmesi yasallaşmış ve aynı Kanun ile aile adı ile ilgili önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre evlenme sonrası çiftler diğer eşin soyadını taşıyıp taşıyamama konusunda özgürdür. Diğer bir ifadeyle, eşler isterlerse birbirlerinin soyadını kullanabilmektedir, diğer eşin soyadını taşıma konusunda bir zorunluluk bulunmamaktadır. Eşler tek bir soyadı seçme özgürlüğüne sahip olmakla birlikte çift soyadı da seçebilmektedir. Kullanılacak soyadı çiftlerin soyadlarının birleşiminden meydana gelmekte ve hangi soyadının önde veya sonda yer alacağına bu soyadını kullanacak eş karar vermektedir.	91	7	2	0	2005 yılında Fransa'da çocuklara ebeveynlerinden birinin veya her ikisinin soyadının verilmesi mümkün hale getirilmiştir. Çocukların büyük çoğunluğu hala sadece babalarının soyadını (%81,5) taşımaktadır. Ancak her iki soyadını da taşıyan çocukların oranı artmaktadır. Fransa'da 2019 yılında doğan çocukların %11,8'i her iki ebeveyninin de soyadını taşımaktadır.

Tablo 1. Seçilmiş ülkelerde evlilik soyadı ile ilgili uygulamalar (devam)

Ülke Adı	Evlilik sonrası kullanılan soyadı ile ilgili yasal durum	Kocasının soyadını kullanan evli kadın oranı (%) - (Valetas, 2001)	Her iki soyadını birlikte kullanan evli kadınların oranı (%) - (Valetas, 2001)	Kendi soyadını kullanan evli kadın oranı (%) - (Valetas, 2001)	Diğer (%)	Çocuklara soyadı geçişi ile ilgili durum
Hollanda	Bir çift, Hollanda'da yasal olarak evlendikten sonra, hangi soyadına sahip olmak istediğine ilişkin birden fazla seçeneğe sahiptir: Bir erkek, evlendikten sonra karısının soyadını alabilir ve bunun tersi de geçerlidir; eşler, kendi soyadını ve ardından eşinin soyadını kullanmayı veya tam tersini seçebilir; eşler sadece kendi soyadlarını korumayı tercih edebilir.	55	41	4	< 1	Çocuklara babalarının veya annelerinin soyadı verilebilir. Bir çocuğun iki annesi varsa, bunlardan sadece birinin soyadını alabilmektedir. Soyadı ile ilgili seçim yapıldığında, aynı baba ve annenin tüm çocukları aynı soyadını taşımaktadır. Baba çocuğu yasal olarak tanımamışsa, ona annesinin soyadı verilmektedir.
İspanya	Evlendikten sonra kadınların soyadlarını değiştirmemeleri ile ilgili genel bir kural vardır. İspanya Hukukunda evlilik sonrası eşlerin soyadı durumu kanunla düzenlenmemiştir. Her iki eş de kendi soyadlarını kullanmayı sürdürebilecekleri gibi ortak bir soyadı almayı da kararlaştırabilmektedirler. Ayrıca kadının, kendi soyadına kocasının soyadını ekleme hakkı da bulunmaktadır (Efedyoğlu, 2019).	4	17	77	2	Çocuklar ise anne ve babanın soyadından oluşan ikili bir soyadı alırlar ve ilk soyadı, babanın soyadı olur. Çocukların kendi çocuklarına geçirecekleri soyadı ise taşıdıkları ilk soyadıdır. Çocuk reşit olduktan sonra soyadlarının sırasını değiştirme hakkına da sahiptir (Abik, 2005). İspanya'da 1981'de yürürlüğe giren 11/1981 sayılı Kanun ile çocuklara 18 yaşına geldiklerinde babalarının mı yoksa annelerinin soyadlarının mı önce geleceğini seçme konusunda yasal hak sağlamıştır. İspanya'da bir aile, soyadındaki adların sırasını değiştirme seçeneğini kullanmadysa, kanunen babanın soyadının ilk sıraya konması varsayılmaktadır: "José Gómez Hevia" ve "María Reyes García" nın "Andrés" adında bir çocuğu olsaydı ve çift ad sırasını değiştirme seçeneği kullanmışsa ortaya çıkan ad "Andrés Gómez Reyes" olmaktadır.
İsveç	Çiftler kendi soyadlarını taşıyabilmektedir.	87	7	6	< 1	Evliliğe giren çiftler, çocuklarına aktarılacak ortak bir soyadı seçebilmekte veya her biri kendi soyadını taşıyarak çocukları babanın veya annenin soyadını taşıyabilmektedir.
İsviçre	İsviçreli çiftlerin soyadlarından hangisini aile adı olarak kabul edeceklerini özgürce seçmelerine izin veren yeni bir yasa 2011 yılında onaylanmıştır. Prensipten önce, evlenen kişiler kendi soyadlarını koruyabilirler ya da ortak bir soyadı da alabilirler.	Bu konuda bir istatistik bulunmamaktadır.				Evliliğe hazırlık sürecinde anne ve baba, çocuklarının kullanacağı soyadını seçmek zorundadır, bu soyadı tek soyadı olarak eşlerden birinin evlenmeden önceki soyadı olabilir
İtalya	Kadınlar genellikle evlendikten sonra iki soyadını birlikte kullanmaktadır.	12	64	21	2	2022 yılına kadar İtalya'da çocukların otomatik olarak babalarının soyadlarını almasına yönelik bir düzenleme bulunmaktaydı. Nisan 2022'de İtalya Anayasa Mahkemesi, yeni doğan çocuklara sadece babanın değil, ebeveynlerin ikisinin de soyadının verilmesine hükmetmiştir.

Tablo 1. Seçilmiş ülkelerde evlilik soyadı ile ilgili uygulamalar (devam)

Ülke Adı	Evlilik sonrası kullanılan soyadı ile ilgili yasal durum	Kocasının soyadını kullanan evli kadın oranı (%) - (Valetas, 2001)	Her iki soyadını birlikte kullanan evli kadınların oranı (%) - (Valetas, 2001)	Kendi soyadını kullanan evli kadın oranı (%) - (Valetas, 2001)	Diğer (%)	Çocuklara soyadı geçişi ile ilgili durum
Japonya	Japonya'da evli çiftlerin yasal olarak aynı soyadına sahip olmaları gerekmektedir. Yasa, eşlerin kocalarının soyadını almasını zorunlu tutmazken, fiili olarak evli Japon kadınların %95'inden fazlası eşinin soyadını almaktadır.	95	-	-	-	Japonya Medeni Kanunu'nun 790. maddesi, bir çocuğun babasının veya annesinin soyadını alabileceğini belirtmektedir.
Lüksemburg	Kadınlar genellikle evlendikten sonra iki soyadını birlikte kullanmaktadır.	41	47	4	8	Lüksemburgta, 1 Mayıs 2006'dan bu yana, ebeveynler kendilerinden doğan bir çocuğa soyadı vermek için şu seçeneklere sahiptir: babanın soyadı; annenin soyadı; veya her iki ebeveynin soyadı (tire olmadan), tercih sırasına göre ve her ebeveynден yalnızca bir soyadı olacak şekilde çocuklara soyadı verilebilmektedir (The Government of the Grand Duchy of Luxembourg, 2012).
Medeni hukukun İslam Hukûğuna göre düzenlendiği Müslüman ve Arapça konuşan ülkeler	Kadınlar doğumda aldıkları, babalarından gelen soyadlarını veya aile isimlerini korumakta, aile isimlerini eşlerinin soyadları ile değiştirmemektedirler. İslamiyet, müslüman kadınların evlilikleri sırasında soyadlarını değiştirmemelerini ve mülkiyet sahipliğinin transferinin böylelikle sağlanmasını önermektedir. Kadınların evlilikte soyadı kullanılmalarıyla ilgili olarak müslüman ülkelerde Ahzab Suresi referans alınmaktadır.	Bu konuda bir istatistik bulunmamaktadır.				Çocuklara babasının soyadı verilmektedir.
Yunanistan	Kadınların evlendiklerinde doğum soyadını korumalarını sağlayan bir kanun Yunanistan'da 1983 yılında çıkarılmıştır. Yaklaşık son 40 yıldır, Yunanistan, kadınların soyadlarını hiç değiştirmedeği bir toplumdaki bir ülke olarak görülmektedir. 2008 yılında ilgili kanunun biraz değiştirilmiş ve çiftlerden birinin kendi soyadını diğerininkine ekleyebilmesine olanak sağlayan bir yapıya dönüştürülmüştür. Yeni düzenleme ile kadın veya erkek hala kendi doğum soyadını korumak zorunda olup yeni yasayla her iki soyadına da sahip olabilmektedir.	66	22	12	< 1	Çocuklar babalarının soyadını almaktadır.

Türkiye’de Soyadı ve Evli Kadınların Soyadı ile ilgili Hukuki Bilgiler ve Yapılan Çalışmalar

Ad üzerindeki hak, Türkiye’de 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu (TMK) (Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2001) kapsamında kişilik hakları arasında yer almakta ve TMK’nın 23. ve 26. maddeleri ile özel olarak korunmaktadır (Yılmaz, 2012; Efedayioğlu, 2019; Suna, 2021). Her bireyin bir soyadının olması da zorunludur. Soyadı kanunen soybağı üzerinden kazanılmakla birlikte, evlat edinme, idari karar, mahkeme kararı³, seçme ya da evlenme gibi haklı sebeplerin varlığı durumunda hukuki yollarla da elde edilebilmektedir (Efedayioğlu, 2019). Ad ve soyadı kişinin kimliğini tespit etmeye yarayan hukuki ve sosyal en önemli araçlar oldukları için Türkiye’de Soyadı Kanunu, Nüfus Hizmetleri Kanunu, TMK gibi hem genel hem de özel kanunlarla düzenlemelere tabi tutulmuştur (Zeytin ve Ergün, 2017).

Türkiye’de 2 Ocak 1935 tarihinde yürürlüğe giren Soyadı Kanunu ile her Türk vatandaşına soyadı taşıma zorunluluğunu getirmiştir. Kanunu’nun Resmi Gazete’de yayımlandığı 02.07.1934 tarihinden itibaren kişilere 2 yıl içinde bir soyadı seçmeleri için süre verilmiştir. Daha önce aile adı bulunmayanlar veya bir aile adı bulunsan bile bunu soyadı olarak bildirmek istemeyenler soyadlarını serbestçe seçerek elde etmişlerdir. Kanun’un 8. Maddesinde kendiliğinden bir soyadı seçmeyenler ile ana babası belli olmayanlara soyadı verme yetkisi o yerin en büyük mülki amirine ait olduğu belirtilmiştir (Oğuzman vd., 2012).

Soyadı, evlenme yoluyla da kazanılmaktadır. Kadının soyadı Türk hukukunun olduğu kadar diğer hukuk sistemlerinin de en çok tartışılan konularından birini oluşturmuştur. 17 Şubat 1926 tarih ve 743 Sayılı Medeni Kanunda evlenme ile soyadı kazanılması 153. madde ile düzenlenmiştir. 153. maddenin 1. fıkrası ile kadının evlenmekle birlikte kocasının soyadını taşıyacağı hükmünü getirmiştir (Helvacı, 2015).

Daha sonra 01.01.2002 tarihinde 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu yürürlüğe girmiştir. Yeni Medeni Kanun’un gerekçesinde, yapılan değişikliklerin önemli ve oldukça büyük bir kısmının aile hukuku alanında ve özellikle kadın-erkek eşitliğini zedelediği iddia edilen hükümlerde yapıldığının altı çizilmiştir. Kanun koyucuya göre, böylece dünyada bütün modern hukuk sistemlerinde benimsenmiş olan ve yürürlükteki kanunda da büyük ölçüde yer verilmiş bulunan eşitlik ilkesi, yeni düzenlemeyle daha da pekiştirilmiş, bu ilkeye ters düşen düzenlemelerin hepsi değiştirilmiştir. Yapılan değişikliklerden birisi de 1926 yılında Türkiye’de ilk medeni kanunu olarak kabul edilen 743 sayılı Türk Medeni Kanunu’nda kadının evlendiği erkeği ifade eden “koca” ifadesi ile ilgilidir. Bu kanunda, bu ifade ile kadınların erkeğin vesayeti altında olduğu belirtilmektedir. 1950’ li yıllardan beri sürdürülen reform çalışmaları neticesinde aile ve miras hukuku alanında

önemli değişiklikler yapılmış ve hazırlanan yeni Medeni Kanun 1.1.1988 yılında yürürlüğe konulmuştur. 2002 yılında uygulamaya konulan Türk Medeni Kanunu'nda artık kadın (karı) veya kocadan değil, eşlerden söz edilmektedir. Yeni düzenlemeyle ailede kadın ve kocanın yetki ve sorumlulukları dengelenmeye çalışılmış, kocanın yetkileri ve buna paralel olarak sorumlulukları azaltılırken, kadının yetkileri ve sorumlulukları arttırılmaya çalışılmıştır (Doğan, 2003). Bu değişiklik, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olduğunu vurgulayan bir adım olarak kabul edilmiştir (Uçar, 2002). Fakat tüm bu değişikliklere rağmen üzerinde kadın-erkek eşitliğine aykırı olduğuna dair yoğun tartışmaların olduğu eski Medeni Kanun'un 153. maddesinin 1. fıkrasında yer alan düzenleme 4721 sayılı Türk Medeni Kanun'unda da aynen korunmuştur (Helvacı, 2015).

Türk hukuk sisteminde, boşanan kadının kişisel durumu ve soyadı da TMK'nın 173. Maddesi ile düzenlemiştir. TMK 173'de,

Boşanma hâlinde kadın, evlenme ile kazandığı kişisel durumunu korur; ancak, evlenmeden önceki soyadını yeniden alır. Eğer kadın evlenmeden önce dul idiyse hâkimden bekârlık soyadını taşımasına izin verilmesini isteyebilir. Kadının, boşandığı kocasının soyadını kullanmakta menfaati bulunduğu ve bunun kocaya bir zarar vermeyeceği ispatlanırsa, istemi üzerine hakim, kocasının soyadını taşımasına izin verir. Koca, koşulların değişmesi halinde bu iznin kaldırılmasını isteyebilir, açıklaması ile kadının evlenmeden önceki soyadını yeniden alması öngörülmüştür (Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2001).

Bu konuda yapılan akademik çalışmalarda, TMK 'nın 26. Maddesi ile bireyin kişiliğinin yarılmaz bir parçası olan soyadının koruma altına alınmasına rağmen yine TMK'nın 187. ve 173. maddeleri ile kadınları evlendiklerinde eşlerinin soyadını almak, resmi ya da özel kayıtlara kocalarına ait soyadını bildirmek zorunda bıraktıkları ve bu bağlamda kadınlara karşı ayrımcılığa neden oldukları için eleştirilmekte, durumun Anayasa'ya ve uluslararası hukuka aykırı olduğu belirtilmektedir (Moroğlu, 2012; Efedayıoğlu, 2019).

Türkiye'de Kadınların Soyadı Hakları Konusunda Günümüzde Elde Ettikleri Hukuki Kazanımlarda Feminist Hareketin Rolü

Ataerkil toplumlarda, soyun babadan oğula geçtiği kabul edilmekte ve mülkiyete konu olan şeylerin hangi soya ait olduğunun bilinmesi ve kabul edilmesi için soyadı önem kazanmaktadır. Bu toplumlarda kadın evlendiğinde kocasının soyadını almakta başka bir ifadeyle, kadın, bir soydan öteki soya transfer olmaktadır (Doğanay, 2015). Soyadının bu şekilde özellikle hukuki bağlamda kullanılması kadın erkek eşitliği açısından bir engel teşkil etmekte; özellikle Türk Medeni Kanunu'nun 187. maddesi soyun erkeğe dayandığına dair bu yaklaşımı

pekiştirdiği için hukuki anlamda da eşitsizlik yaratmakta idi (Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 2001). Madde 187, 2023 yılına kadar TMK’da,

Madde 187- Kadın, evlenmekle kocasının soyadını alır; ancak evlendirme memuruna veya daha sonra nüfus idaresine yapacağı yazılı başvuruyla kocasının soyadı önünde önceki soyadını da kullanabilir. Daha önce iki soyadı kullanan kadın, bu haktan sadece bir soyadı için yararlanabilir, ifadesi ile yer almıştır.

Anayasa Mahkemesi’nin 22/2/2023 Tarihli ve E.: 2022/155, K.: 2023/38 Sayılı Kararı ile bu maddenin birinci cümlesini ve ikinci cümlesini iptal edilmiş ve bu Kararın Resmî Gazete’ de yayımlanmasından başlayarak dokuz ay sonra yürürlüğe gireceği hüküm altına alınmıştır.

TMK’da bu değişikliğin gerçekleştirildiği 2023 yılına kadar bu maddenin anayasal eşitlik ilkesine aykırı olduğuna dair, Anayasa Mahkemesi’ne açılan birçok itiraz ve başvuru davaları bulunmaktadır. Anayasa Mahkemesi, açılan davalar sonucunda, 1998, 2011 ve 2013 tarihlerinde kadının evlendikten sonra kocasının soyadını almasını, Anayasa’nın eşitlik ilkesine aykırı bulmamıştır. Ancak ilk defa 2013 tarihli kararında Mahkeme, kadının kendi soyadını, ilgili mahkemelere dava açmak suretiyle, evlendikten sonra da kullanabilmesine yasallık ilkesi gereği karar vermiştir. Kadınların eşit hak mücadelesi olarak ortaya çıkan ve bir kurama dönüşen feminizmin⁴ ve örgütlü feminist hareketin Türkiye’de kadınların soyadı konusunda elde ettikleri kazanımlarda somut etkileri bulunmaktadır.

Türkiye’de, kadının sadece evlenmeden önceki doğum soyadını kullanma hakkını elde ettiği ilk emsal dava Avukat Ayten Ünal’ın (Tekeli) 1995 yılında açtığı davadır. Ayten Ünal 10 yıl süren dava sürecinin sonunda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin özel yaşama aykırılık ve ayrımcılık iddialarını kabul etmesi sonucunda sadece kendi soyadını kullanmaya hak kazanmıştır (Sakallı vd., 2021).

Eski Medeni Kanunun m.153/1’e getirilen yoğun eleştiriler, Türk kanun koyucusunu evli kadının soyadı meselesinde adım atmamak zorunda bırakmıştır. 14.05.1997 tarihli ve 4248 sayılı Kanun ile bu hükümden değişiklik yapılmıştır. Kanunun bu maddesinde “Kadın, evlenmekle kocasının soyadını alır; ancak evlendirme memuruna veya daha sonra nüfus idaresine yapacağı yazılı başvuru ile kocasının soyadı önünde önceki soyadını da kullanabilir. Daha önce iki soyadı kullanan kadın, bu haktan sadece bir soyadı için yararlanabilir.”, (TMK m.187) şeklinde düzenleme yapılmıştır. Yapılan bu düzenlemeyle, evlendikten sonra kadının kocasının soyadını taşıma yükümlülüğü devam ettirilmeyle birlikte kadına evlenmeden önceki soyadını kocasının soyadının önünde kullanabilme

hakkı getirilmiştir (Abik, 2005; Moroğlu, 2012; Yılmaz, 2012; Oruç, 2016). Kanun metninde yer alan “önceki soyadı” ibaresi sadece bekarlık soyadını (babasının veya evlat edinen kişinin) belirtmemektedir. Kadının önceki soyadı boşandığı veya vefat eden kocasının soya dı ise kadın bu soyadını yeni kocasının soyadı ile birlikte taşıyabilecektir. Önceki soyadını kullanma hakkı, sadece kadına ait bir seçimlik haktır. Kadın, evlendirme memuruna ya da evlilik sürdüğü müddetçe daha sonra nüfus idaresine yapacağı yazılı başvuru ile “önceki soyadı”nı kullanabilmektedir. Evlilik birliğinde kocanın soyadı aynı zamanda “aile soyadı” olarak kabul edilmektedir.

Bu kazanımla birlikte günümüzde birçok kadın, evlendikten sonra hem kendi hem de eşinin soyadını birlikte kullanmaktadır. Öte yandan, iki soyadı kullanma durumunun kadınlar açısından hala bir haksızlık yarattığı, kadınların ihtiyacına tam olarak cevap vermediği, eşitsizliği de engelleyemediği birçok kez vurgulanmıştır. İki soyadı kullanımının var olan haksızlığı ortadan kaldırmadığına, burada da örtük bir şekilde kadınlara devlet eliyle uygulanan ayrımcılığı devam ettirdiğine, kararın kadınların ihtiyacına tam olarak cevap vermediğine, eşitsizliği de engelleyemediğine birçok defa dikkat çekilmiştir (Göztepe, 1999; Uluğ, 2015).

İki soyadı kullanımına olanak sağlansa bile hala kendilerine yapılan bu haksızlığı kabul etmeyen kadınlar 2000’li yılların başında bireysel olarak bu konuyu davalarla gündeme taşımışlardır. Ayten Ünal, Gülizar Tuncer, Sevim Akat, Bahar Leventoğlu, Betül Tanbay ve Ebru Voyvoda sadece kendi soyadlarını kullanmak için dava açan kadınlar arasında ilk akla gelen kadınlardır. Kendi soyadlarını kullanmak isteyen kadınlar önce iç hukukta dava açmış fakat Medeni Kanun’da böyle bir hüküm olmadığı için mahkemeler dava taleplerini reddetmiştir. Kadınlar da mahkeme kararlarını temyiz etmiş, fakat temyiz talepleri 187. Madde ve “aile birliği ve bütünlüğü korunuyor ve aile bağları güçlendiriliyor” sebepleri öne sürülerek reddedilmiştir. Yargıtay da mahkeme kararlarını onamıştır. Kadınların açtığı tüm davalar yukarıda belirtilen benzer bir süreçten geçmiştir. Devlete göre soyadının eşlerden birisine (erkeğe) öncelik tanınacak biçimde kullanılması, hukuk devletine aykırı bir durum yaratmamaktadır (Uluğ, 2015). Mevcut yasaların erkek haklarına daha fazla öncelik vermesi, kadınlar aleyhine ayrımcılığa sahip olması ve TMK Madde 187’nin Türkiye’nin de taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini ihlal etmesi nedeniyle yukarıda bahsi geçen kadınlardan birçoğu iç hukuk yolları tükenince davalarını Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne (AİHM) taşımaya karar vermiştir (Uluğ, 2015).

Davalar AİHM’e taşındıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti devleti dava açan kadınlara “dostane” bir çözüm önerisi sunmuştur. Bu çözüm önerisi kadınların davalarını düşürmesi karşılığında nüfus cüzdanlarında kendi soyadlarını

kullanabileceklerine ilişkin değişiklik ve 1000 Euro'luk ödemeyi içermektedir. Fakat dava açan tüm kadınlar bu teklifi geri çevirerek 187. maddede yapılacak değişikliklerin ve bu eşitsizliğin ortadan kaldırılması için verilecek kararların tüm kadınların lehine bir karar olması gerektiğini içeren kararlarını iletmişlerdir. AİHM de kadınları açtıkları davalarda haklı bularak Türkiye'yi kadınlara kendi soyadlarını kullanma imkânı vermediği için mahkûm etmiştir. AİHM, kararlarını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin ayrımcılıkla ilgili maddelerine dayandırmış, Türkiye'de evlenen kadınlara şart koşulan kocanın soyadını kullanma zorunluluğunun kadınlara karşı ayrımcı olduğuna hükmetmiştir. Bu süreçte kadınların maddi ve manevi kaybının ödenmesi için de dava açan kadınlara tazminat ödenmesi gerekliliğini kararlarında belirtmiştir (Uluğ, 2015).

Bununla birlikte, iç hukuk yolları aracılığıyla da sadece kendi soyadlarını kullanmaya hak kazanan kadınlar da mevcuttur. Bunlardan birisi Ebru Voyvoda'dır ve AİHM'e gitmeden kendi soyadını kullanmaya hak kazanmıştır (Kızılkoyun, 2010). Voyvoda, Asliye Hukuk Mahkemesi'ne sadece kendi soyadını kullanmak için dava açmış, buradan sonuç alamayınca Aile Mahkemesi'ne başvurmuş ve davayı kazanmıştır. Yine aynı şekilde Sevim Akat da Anayasa Mahkemesi'ne yaptığı bireysel başvurusuyla AİHM'e gitmek zorunda kalmadan Ayten Ünal kararına verilen atıfla sadece kendi soyadını kullanma hakkını kazanan kadınlardan birisidir (Anayasa Mahkemesi, 2013). Akat'ın açtığı bu dava ile bireysel başvuru yolu ile aynı hukuki yolu izleyerek sadece kendi soyadlarını kullanmak isteyen kadınların önü açılmıştır.

Tüm bu hukuki mücadelelerin sonucunda, AYM 22 Şubat 2023 tarihli ve 2023/38 sayılı kararı ile kadının evlendikten sonra kendi soyadını tek başına kullanabilmesinin önünü açan bir karara imza atmıştır. Anayasa Mahkemesi'nin söz konusu kararı 28 Nisan 2023 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanmış olup AYM, Türk Medeni Kanunu'nun 187'inci Maddesi'ndeki "Kadın, evlenmekle kocasının soyadını alır ancak evlendirme memuruna veya daha sonra nüfus idaresine yapacağı yazılı başvuruyla kocasının soyadı önünde önceki soyadını da kullanabilir." hükmünü Anayasa'ya⁵ ve eşitliğe aykırı bularak iptal etmiştir (Resmi Gazete, 2023). Oy çokluğuyla alınan bu kararda, 2 Kasım 2001 tarihli ve 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun 187. maddesinin birinci cümlesinin Anayasa'ya aykırı olduğuna ve iptaline karar verilmiştir. AYM, söz konusu maddenin Anayasa'nın "Herkes dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür." diyen 10. maddesine aykırı olduğuna hükmederek, alınan kararda, yürürlüğe girdiği tarihte toplumda olumlu etkiler yaratan ve belirli bir alanda düzenin sağlanmasını mümkün kılan söz konusu

hükümlerin zamanla toplumun gereksinimlerine cevap vermede yetersiz kalabileceği belirtilmiştir. Bu bağlamda 4721 sayılı Kanun'da kadın-erkek eşitliğinin sağlanmasına yönelik "Kocanın evlilik birliğinin reisi olduğunu" öngören hükmün kaldırılması gibi birçok değişikliğin yapıldığı da ifade edilmiştir.

AYM kararında, nüfus kayıtlarındaki karışıklığın önlenmesi ve soy bağının sağlıklı bir şekilde tespit edilmesinde kamu yararı bulunduğu ancak bunun yalnızca kadının erkeğin soyadını kullanmasıyla sağlanamayacağı belirtilerek söz konusu kamu yararının sağlanması için TC kimlik numaralarına ve nüfus hizmetlerinde kullanılan bilişim teknolojilerine işaret edilmiştir. Anayasa'nın 45. maddesine göre Türk toplumunun temeli olduğu belirtilen ailenin, toplumsal değerlerin sonraki nesillere aktarılması gibi önemli işlevleri bulunduğunu hatırlatan AYM, aile bireylerinin aynı soyadına sahip olmalarının aile bağlarını koruyarak işlevini yerine getirmesine katkı sağlayabileceğini ifade etmiştir. Öte yandan kadının erkeğin soyadını almasının ortak bir soyadı için tek seçenek olmadığı belirtilerek, "Eşlere içlerinden birinin soyadını veya bunun dışında bir adı ortak soyadı olarak belirleme imkanının tanınması ya da ortak soyadının eşlerin evlenmeden önceki soyadlarının birleşiminden oluşacağına öngörülmesi de mümkündür." ifadesine de kararda yer verilmiştir.

Veri Kaynağı ve Yöntem

Bu çalışmadaki betimsel istatistikler, tabulasyon planları oluşturularak Türkiye İstatistik Kurumundan (TÜİK) 2021 yılına ait Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçları üzerinden bilgi talebinde bulunularak elde edilmiştir. ADNKS kişilerin yerleşim yerlerine göre nüfus bilgilerinin güncel olarak tutulduğu, nüfus hareketlerinin izlenebildiği, İç İşleri Bakanlığı sorumluluğundaki MERNİS (Merkezî veri tabanı ve Kimlik Paylaşımı Sistemi) kayıtlarındaki kişilere ait TC Kimlik Numarasının kişilerin ikamet adresleri ile eşleştirilerek TÜİK tarafından oluşturulan bir kayıt sistemidir. Türkiye'de bugün nüfus kayıt sistemlerinin çok gelişmiş olduğu ülkelerdeki (özellikle Kuzey Avrupa ülkeleri) gibi nüfus ve bu nüfusa ilişkin hayati istatistiklere ilişkin ihtiyaç duyulan bilgilerin büyük bir çoğunluğu ADNKS üzerinden üretilebilmektedir. 2007 yılından beri bu sistem kullanılarak, idari bölünüşe göre nüfus bilgileri her yıl düzenli olarak TÜİK tarafından yayımlanmaktadır.

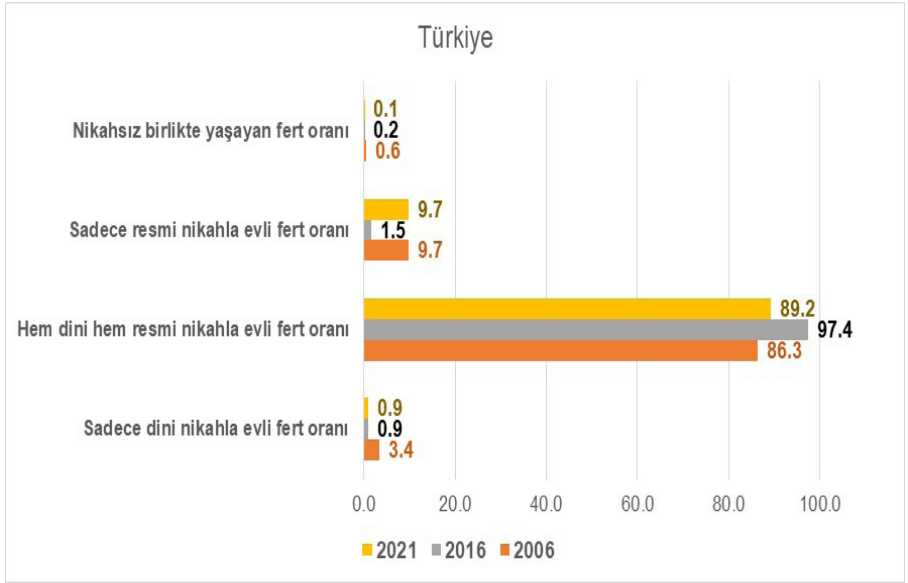
Bulgular

Bu çalışmada elde edilen bulgular, idari kayıtlardan elde edilen istatistikler yardımıyla Türkiye'de yabancılar hariç resmi olarak evli olan kadınların soyadı durumlarının, 2021 yılındaki mevcut yaşları, sahip oldukları çocuk sayısı, eğitim durumları, ikamet ettikleri il, evlilik yılları ve evlendikleri yıldaki yaşlarına göre

zaman boyutu da eklenen betimsel analizlerini içermektedir.

Aile Yapısı Araştırması sonuçlarından Türkiye’de yapılan evlilikler evli fertlerin nikah türüne göre incelendiğinde en yüksek oranın araştırmanın gerçekleştirildiği her üç yılda da “hem dini hem resmi nikahla evli” olan fertlerde olduğu görülmektedir (Şekil 1) (TÜİK, 2022).

Şekil 1. Aile Yapısı Araştırması sonuçlarına göre 2006, 2016 ve 2021 yıllarında Türkiye’de evli fertlerin nikâh türü

2021 yılına ait son güncel istatistiklere göre Türkiye’de 16 yaş ve üzerinde resmi olarak evli olan kadın sayısı 19,819,933 kişidir ve resmi olarak evli kadınların büyük çoğunluğunun (%96,4) sadece eşlerinin soyadını kullandıkları görülmektedir. Evlenmeden önceki soyadını eşinin soyadı ile birlikte kullanan evli kadınların ülke genelinde oranı ise 2009 yılında %1,2 iken son 12 yılda yaklaşık 3 kat artış göstererek 2021 yılında %3,6 olmuştur (Tablo 2).

İki soyadı kullanan evli kadın oranı yaş gruplarına göre analiz edildiğinde en yüksek oranın %7,1 ile “30-34” ve en düşük oranın ise %0,3 ile 65+ yaş grubundaki evli kadınlar arasında olduğu görülmektedir (Tablo 3).

Tablo 2. Türkiye’de seçilmiş yıllara göre evli kadınların iki soyadı kullanımı

Yıl	Evli kadın sayısı	İki soyadı kullanan evli kadın sayısı	İki soyadı kullanan evli kadın oranı (%)
2009	17,215,519	210,486	1.22
2013	18,336,712	333,027	1.82
2021	19,819,933	703,771	3.55

Kaynak : TÜİK, 2021 yılı ADNKS İstatistikleri (Yabancılar hariçtir.)

Tablo 3. Evli kadın sayısının yaş grubuna ve iki/tek soyadı kullanımına göre dağılımı

Yaş	16+ yaş evli kadın sayısı			16+ yaş evli kadın sayısı		
	Toplam	İki soyadı olan	Tek soyadı olan	Toplam	İki soyadı olan	Tek soyadı olan
Türkiye	19,819,933	703,771	19,116,162	100.0	3.6	96.4
18 Yaş altı	8,082	78	8,004	100.0	1.0	99.0
18	25,220	290	24,930	100.0	1.1	98.9
19	47,924	581	47,343	100.0	1.2	98.8
20-24	823,006	22,255	800,751	100.0	2.7	97.3
25-29	1,942,212	125,528	1,816,684	100.0	6.5	93.5
30-34	2,449,315	173,712	2,275,603	100.0	7.1	92.9
35-39	2,578,225	147,213	2,431,012	100.0	5.7	94.3
40-44	2,648,585	114,328	2,534,257	100.0	4.3	95.7
45-49	2,263,367	62,169	2,201,198	100.0	2.7	97.3
50-54	1,842,013	29,073	1,812,940	100.0	1.6	98.4
55-59	1,804,452	15,061	1,789,391	100.0	0.8	99.2
60-64	1,296,220	7,484	1,288,736	100.0	0.6	99.4
65+	2,091,312	5,999	2,085,313	100.0	0.3	99.7

Kaynak : TÜİK, 2021 yılı ADNKS İstatistikleri (Yabancılar hariçtir.)

İkamet Edilen İle Göre İki Soyadı Kullanımı

2009 yılından 2021 yılına kadar geçen 12 yıllık sürede tüm illerde iki soyadlı evli kadın oranı artış göstermiştir. Bu dönemdeki değişim 2009, 2013 ve 2021 yıllarındaki iki soyadı oranının coğrafi dağılımını gösteren Harita 1, Harita 2 ve Harita 3'te görülmektedir. 2021 yılında iki soyadı kullanan evli kadın oranının en yüksek olduğu ilk beş il %6,18 ile Tunceli, %5,61 ile İstanbul, %5,39 ile Muğla, %5,13 ile Ankara ve %5,02 ile Artvin illeridir (Harita 3). Bu beş il tüm yıllarda en yüksek ilk beşte yer almış, Tunceli ili de belirtilen 3 yılda da iller arasında hep en yüksek iki soyadı oranına sahip olmuştur. 2009-2021 döneminde en yüksek artış ise Hakkâri ilinde gözlenmiştir. İki soyadı kullanan evli kadın oranı 2009 yılında %0,63 iken 12 yılda 6,4 kat artarak 2021 yılında %4'e ulaşmıştır (Harita 1, 2 ve 3).

Harita 1. 2009 yılında illere göre evli kadınların iki soyadı kullanma oranları (%)

Harita 2. 2013 yılında illere göre evli kadınların çift soyadı kullanma oranları (%)

Harita 3. 2021 yılında illere göre evli kadınların iki soyadı kullanma oranları (%)

Tüm yıllarda en yüksek iki soyadı kullanma oranına sahip Tunceli ilinin demografik özellikleri incelendiğinde; Tunceli'nin %12,7 ile genç nüfus oranının, %17,3 ile çocuk nüfus oranının en düşük olduğu illerden biri olduğu, 2021 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Bölgesel Sonuçlarına göre gelir eşitsizliğinin ve göreceli yoksulluk oranının en az olduğu TRB1 bölgesinde yer aldığı görülmektedir (TÜİK, 2022; 2022 a; TÜİK, 2022c).

Eğitim Durumuna Göre Soyadı Kullanımı

Türkiye'de 25 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfusun eğitim durumu 2010-2020 dönemi için incelendiğinde eğitim düzeyinin arttığı, lise ve dengi okul mezunu kadın nüfus oranının %14,5'ten %17,7'ye ulaştığı, yüksekokul ve fakülte mezunu oranının bu 10 yıllık dönemde iki kattan fazla artarak 2020 yılında %17,3'e, yüksek lisans mezunlarının ise yaklaşık 3 kat artarak %1,9 ulaştığı görülmektedir (TÜİK, 2022e).

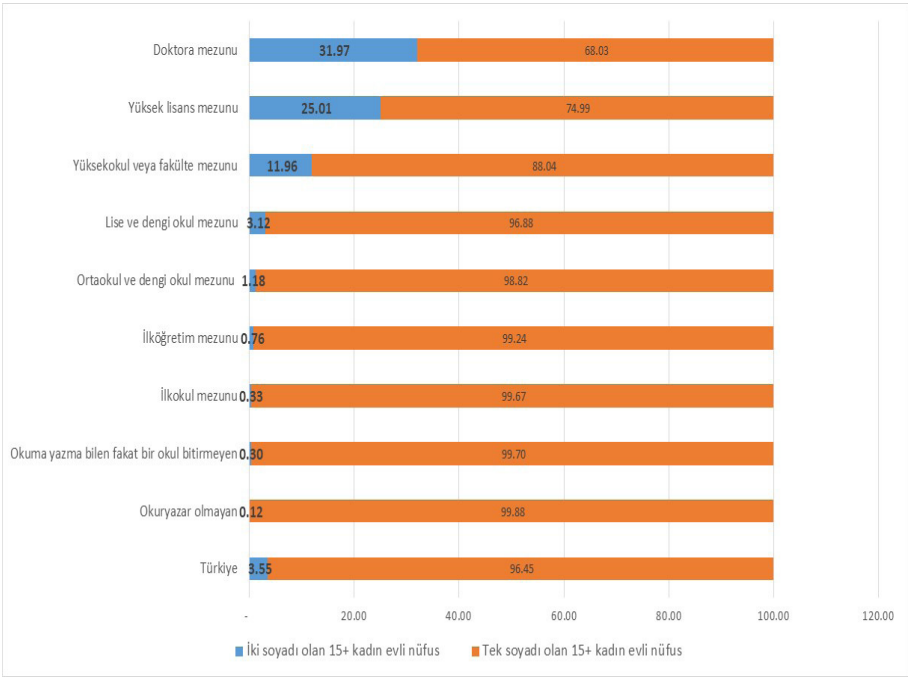
Türkiye'de 16+ yaşta evli kadınlar eğitim durumlarına göre incelendiğinde 2021 yılında toplam evli kadınların %27,6'sının ilköğretim, %20'sinin lise ve dengi okul, %16,1'inin yüksekokul veya fakülte, %14'ünün ortaokul ve dengi, %9,6'sının ilköğretim, %5,4'ünün okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen, %3,8'inin okuryazar olmayan, %2'sinin yüksek lisans ve %0,3'ünün doktora mezunu olduğu görülmektedir (TÜİK, 2022)(Tablo 4).

Tablo 4. Eğitim durumuna göre evli kadın ve erkeklerin yüzde dağılımı, 2021

Eğitim seviyesi	Toplam 16+ resmi evli nüfusun eğitim durumu	Resmi evli erkeklerin eğitim durumu dağılımı (%)	Resmi evli kadınların eğitim durumu dağılımı (%)
Toplam	100,00	100,00	100,0
Okuryazar olmayan	2,26	0,70	3,83
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	3,56	1,77	5,37
İlkokul mezunu	24,05	20,53	27,59
İlköğretim mezunu	10,88	12,12	9,64
Ortaokul ve dengi okul mezunu	14,62	15,24	14,01
Lise ve dengi okul mezunu	23,16	26,27	20,04
Yüksekokul veya fakülte mezunu	17,59	19,02	16,15
Yüksek lisans mezunu	2,38	2,76	1,99
Doktora mezunu	0,46	0,58	0,34
Eğitim durumu bilinmeyen	1,03	1,00	1,05

Alanyazında, evlenmeden önceki soyadını koruma ve yüksek eğitim düzeyi arasında bağlantı olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Goldin ve Shim, 2004). Türkiye’de 2021 yılında 16 ve daha yukarı yaştaki evli ve iki soyadına sahip kadınlar eğitim durumuna göre incelendiğinde evlendikten sonra hem kendi hem eşinin soyadını kullanma oranı eğitim düzeyi ile doğru orantılı bir şekilde artmaktadır. En yüksek iki soyadı kullanma oranı %32 ile doktora mezunu, %25 ile yüksek lisans ve %12 ile yüksekokul veya fakülte mezunu kadınlar arasında, en düşük iki soyadı kullanma oranı ise %0,1 ile okuryazar olmayan evli kadınlarda gözlenmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. Eğitim durumuna göre evli kadınların soyadı durumunun dağılımı (%), 2021

Türkiye’de evli kadınların, eşleri ile aralarındaki eğitim farkının oranının yıllara göre değişimi incelendiğinde evlilik içinde çiftlerin eğitim seviyelerinin tüm yıllarda genel olarak aynı (yaklaşık %43) olduğu görülmektedir. Bu orandan sonraki en yüksek oran ise erkeğin eğitim seviyesinin daha yüksek olduğu durumdur. Bununla birlikte zaman içinde bu oranda düşüş eğilimi gözlenirken kadının eğitim seviyesinin daha yüksek olduğu evli kadın oranının da ise artış eğilimi gözlenmektedir (TÜİK, 2022e). Türkiye’de Tablo 2’de görüldüğü gibi evlenmeden

önceki soyadını koruyan evli kadın nüfus oranı zaman içinde artış göstermiştir. Bu istatistikler, alanyazında yer alan yüksek eğitim düzeyinin evlenmeden önceki soyadını koruma üzerindeki etkisi ile ilgili savları desteklemektedir.

2020 yılında resmi evli kadınların eğitim seviyesine göre eşleri ile aralarındaki eğitim farkının oranı yaş grubuna göre incelendiğinde, toplamda kadının eğitim seviyesinin yüksek olma oranının %15,4 olduğu görülmektedir. “20-44” yaş grubu aralığında yer alan evli kadınlarda bu oran ortalamanın üstünde iken “45-49” yaş grubundan itibaren düzenli bir düşüş eğilimi göstermektedir.

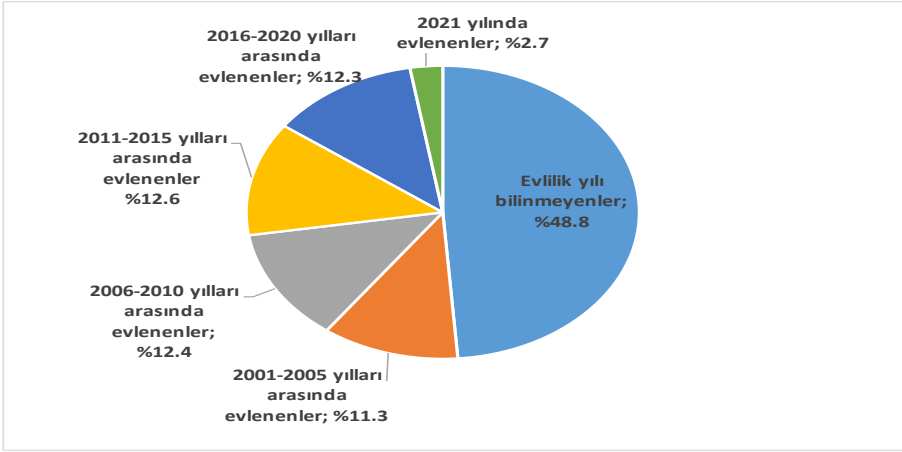
Evlilik Yılına İki Soyadı Tercihine Etkisi

TÜİK 1982 yılından itibaren Türkiye geneli için evlenme istatistikleri üretmektedir. Bununla birlikte, TÜİK tarafından 2002 yılına kadar evlenme olaylarına ilişkin bilgiler belediye teşkilatı bulunan yerlerde belediyeler, belediye teşkilatı bulunmayan bucak ve köylerde ise muhtarlıklardan istatistik formları aracılığıyla derlenmekte iken 2003 yılından itibaren evlenme ve boşanma verileri Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi (MERNİS) veri tabanından elde edilerek analiz edilmekte ve üretilen istatistikler yıllık olarak yayımlanmaktadır. MERNİS veri tabanının aktif hale geldiği dönemden önce evlilik tarihi ile ilgili sağlıklı bir bilgi bulunmadığı için TÜİK’den bilgi talebi ile istenen evlilik yılı istatistiklerinde evli kadınların yaklaşık yarısının evlilik tarihinin bilinmediği görülmektedir. 2021 yılında tüm 16 ve daha yukarı yaştaki resmi evli kadınların istatistikleri mevcut evlilik tarihleri üzerinden incelendiğinde bu kadınların yaklaşık %49’unun evlilik tarihinin bilinmediği görülmektedir.

2001 yılından itibaren mevcut olan evlilik tarihlerine göre evli kadın sayısı 5 yıllık periyotlar olarak gruplandırılarak incelendiğinde, kadınların %12,6’sının “2011-2015” döneminde, %12,4’ünün “2006-2010” döneminde, %12,3’ünün “2016-2020” döneminde ve %11,3’ünün “2001-2005” döneminde evlendiği tespit edilmiştir.

İdari kayıtlardan elde edilen evlenme tarihine ilişkin halihazırdaki bu veri ve istatistikler, 1997 yılında çıkan Kanunun evlilik kapsamında soyadı değişimi üzerindeki doğrudan veya dolaylı etkisinin büyüklüğünü ölçmeye izin vermemektedir. Bununla birlikte, herhangi bir mahkeme kararı veya hukuki bir süreç olmadan böyle bir hakkın Kanunen kazanılmasının doğal olarak iki soyadı kullanımına olumlu katkıda bulunduğu Tablo 5 ve Şekil 4’te yer alan istatistiklerde görülebilir. Toplam evlenmeler içinde evli kadınların iki soyadı kullanım oranı yıllar içinde sürekli ve düzenli bir şekilde artış göstermiştir. “2001-2005” yılında evlilik yapan kuşakta bu oran %2,6 iken, “2016-2020” evlilik kuşağında %10,1, 2020 yılında ise yaklaşık 5 kat artış ile %12,3 değerini almıştır.

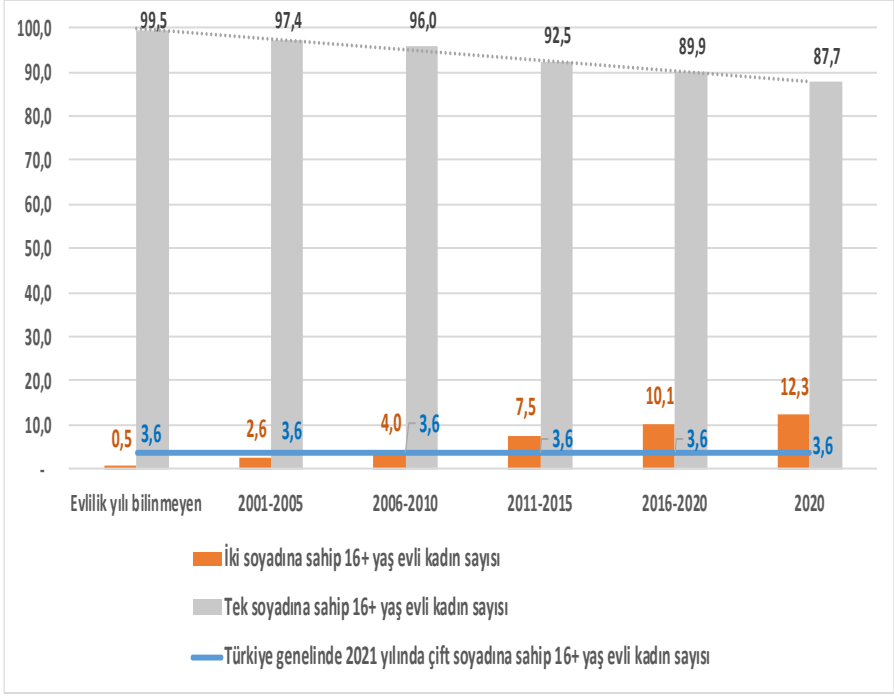
Şekil 3. Türkiye’de 16+ yaştaki resmi evlilik yapmış tüm kadınların evlilik yıllarına göre dağılımı, 2021

Tablo 5. Kadınların evlilik yılları ve soyadı sahiplik durumlarına göre dağılımı, 2021

Evlilik yılı	Toplam 16+ yaş evli kadın sayısı	İki soyadına sahip 16+ yaş evli kadın sayısı	Tek soyadına sahip 16+ yaş evli kadın sayısı
Toplam	19.819.933	703.771	19.116.162
Bilinmeyen	9.667.124	48.156	9.618.968
2001-2005	2.237.709	59.052	2.178.657
2006-2010	2.463.094	97.467	2.365.627
2011-2015	2.488.921	187.872	2.301.049
2016-2020	2.432.879	246.144	2.186.735
2021	530.206	65.080	465.126
Yüzde dağılımı (%)			
Toplam	100,00	3,55	96,45
Bilinmeyen	48,77	0,50	99,50
2001-2005	11,29	2,64	97,36
2006-2010	12,43	3,96	96,04
2011-2015	12,56	7,55	92,45
2016-2020	12,27	10,12	89,88
2021	2,675	12,27	87,73

Şekil 4. Evli kadınların evlilik yılları ve soyadı durumlarına göre dağılımı, 2021

Evlenme Yaşının İki Soyadı Kullanımına Etkisi

Bireyin yaşının, tecrübe ettiği demografik olaylarda etkisi önemlidir. Türkiye’de ortalama ilk resmi olarak evlenme yaşı her iki cinsiyette de düzenli olarak artmaktadır. Ortalama ilk resmi olarak evlenme yaşı 2021 yılında erkeklerde 28,1 iken kadınlarda 25,4’tür. Erkek ile kadın arasındaki ortalama ilk evlenme yaş farkı Türkiye genelinde 2001 yılında 3,7 iken 2021 yılına gelindiğinde 2,7 yaşa düşmüştür (TÜİK, 2022f).

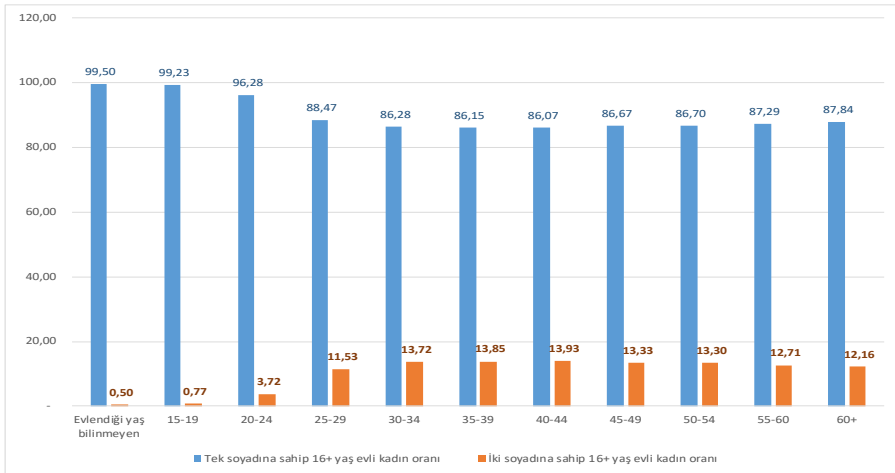
2021 yılında, iki soyadı kullanma oranının yüksek olduğu ilk beş ilde (Tunceli, İstanbul, Muğla, Ankara ve Artvin) ortalama ilk resmi evlenme yaşı Türkiye ortalamasının üzerinde olup ortalama ilk resmi evlenme yaşının iki cinsiyette de en yüksek olduğu il erkeklerde 31.6, kadınlarda ise 28.9 ile Tunceli ilidir (TÜİK, 2022f).

Tablo 6. Evli kadınların evlendikleri yaş ve soyadı durumlarına göre dağılımı, 2021

Evlendiği yaş	Toplam 16+ yaş evli kadın oranı	İki soyadına sahip 16+ yaş evli kadın oranı	Tek soyadına sahip 16+ yaş evli kadın oranı
Evlendiği yaş bilinmeyen	48.77	0.50	99.50
15-19	10.96	0.77	99.23
20-24	20.24	3.72	96.28
25-29	12.60	11.53	88.47
30-34	4.00	13.72	86.28
35-39	1.68	13.85	86.15
40-44	0.83	13.93	86.07
45-49	0.45	13.33	86.67
50-54	0.24	13.30	86.70
55-60	0.13	12.71	87.29
60+	0.10	12.16	87.84

İki soyadı kullanım tercihi, evlenme yaşı kırılımında incelendiğinde evliliğin yapıldığı yaş arttıkça iki soyadı kullanımının “40-44” yaş grubuna kadar arttığı, bu yaş grubunda %13,93 ile en yüksek değeri alıp sonrasında yavaş bir düşüş eğilimi gösterdiği görülmektedir (Tablo 6).

Şekil 5. Evli kadınların evlendikleri yaş ve soyadı durumlarına göre dağılımı, 2021

Evli kadınların soyadı tercihleri çocuk sayılarına göre analiz edildiğinde evlilikte iki soyadını kullanan kadınların %13,1 ile en yüksek oranda çocuksuz kadınlar olduğu görülmektedir. Bu oranı %8,5 ile tek çocuklu, %2,9 ile 2 çocuklu evli kadınlar takip etmektedir. Sonuçlar, iki soyadı sahibi evli kadınların daha az sayıda çocuğa sahip olduğunu göstermektedir (Tablo 7).

Tablo 7. Evli kadınların çocuk sayıları ve soyadı durumlarına göre dağılımı, 2021

Çocuk sayısı	16+ yaş evli kadın sayısı		
	Sadece eşinin soyadını kullanan	İki soyadını birlikte kullanan	Toplam
Çocuğu yok	86.9	13.1	100.0
1	91.5	8.5	100.0
2	97.1	2.9	100.0
3	99.1	0.9	100.0
4	99.7	0.3	100.0
5+	99.9	0.1	100.0
Toplam	96.4	3.6	100.0

Sonuç

Bu çalışma kapsamında, sınıf temelli erkeklik kuramını temel olarak oluşturulan “eğitim ve sosyo ekonomik düzeyi yüksek olan erkeklerin, evlilikte kadının evlenmeden önceki soyadını kullanmasına daha özgürlükçü ve olumlu baktıkları” hipotezi istatistiksel göstergeler kullanılarak incelenmiş ve eşlerin eğitim düzeyi ile kadınların iki soyadı kullanma oranları arasında kuramın belirttiği gibi pozitif bir ilişki gözlemlenmiştir.

Çalışma ile Türkiye’de evlilikte kadınların soyadı tercihleri ilk defa idari kayıtlara dayalı verilerden yeni istatistikler üretilerek analiz edilmeye çalışılmıştır. Evlilikte soyadı tercihlerinin diğer ülkelerde nasıl uygulandığı ile ilgili olarak sunulan alanyazın taramasının da bu konuda ileride yapılacak çalışmalara katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Çalışmada gerçekleştirilen soyadı analizleri 2021 yılında Türkiye’de resmi olarak evli olan 16 ve daha yukarı yaştaki kadınların verileri ile yapılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre Türkiye’de evli olan kadınların büyük çoğunluğu sadece eşlerinin soyadını kullanmaktadır. Bununla birlikte evlenmeden önceki soyadını eşinin soyadı ile birlikte kullanan evli kadınların oranı ülke genelinde son 12

yılda yaklaşık 3 kat artış göstererek 2021 yılında %3,6 olmuştur. İki soyadı kullanan evli kadınlar en yüksek oranda “30-34” yaş grubunda yer almaktadır. Bu yaş grubu 2021 yılında “1986-1991” doğum kuşağını temsil etmektedir.

2009 yılından 2021 yılına kadar geçen 12 yıllık sürede tüm illerde iki soyadlı evli kadın oranı artış göstermiş, bu dönemdeki en yüksek artış 6 kat ile Hakkari ilinde gözlenmiştir. Tunceli ili iki soyadı kullanımının en yüksek olduğu ildir. Bu ili sırasıyla İstanbul, Muğla, Ankara ve Artvin illeri izlemektedir. İki soyadı kullanımının en düşük olduğu iller ise Muş (%1,55), Şanlıurfa (%1,42), Kahramanmaraş (%1,43), Gaziantep (%1,32) ve Kilis (%1,13)’tir.

Türkiye’de 25 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfusun eğitim düzeyinde “2010-2020” döneminde meydana gelen artış ile aynı dönemdeki evli kadınların iki soyadı kullanımındaki artış, yüksek eğitim düzeyi ile evlenmeden önceki soyadını koruma arasındaki pozitif ilişkiyi desteklemektedir. Çalışmanın bulguları, en yüksek iki soyadı kullanma oranına doktora, yüksek lisans ve yüksek okul/fakülte mezunu evli kadınların, en düşük iki soyadı kullanma oranına ise okuryazar olmayan evli kadınların sahip olduğunu göstermektedir.

Bireylerin eğitim durumu genellikle içinde buldukları sosyal sınıfı belirlediği için çiftlerin eğitim durumu evlilik soyadı seçimlerine yönelik tutumlarını anlamada kritik öneme sahiptir. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar, toplumsal sınıfın, bir şekilde toplumsal cinsiyet sisteminin yansıması olduğunu göstermektedir (England, 2010; Shafer, 2017). Sınıf Temelli Erkeklikler Kuramı’na göre erkeklerin evlilikte hâkimiyetlerini ne ölçüde sürdürebildikleri üyesi oldukları toplumsal sınıfa göre değişim göstermektedir (Pyke, 1996). Bu kurama göre yoksul ve düşük eğitim düzeyine sahip olan erkeklerle (dolayısıyla düşük sosyoekonomik sınıfta olanlar) evli kadınlar, evliliklerinde kendi adlarını korumaları konusunda en fazla toplumsal dirençle karşılaşacak gruptur.

Türkiye’de evli kadınların eşleri ile aralarındaki eğitim farkının yıllara göre değişimi incelendiğinde, çiftlerin eğitim seviyeleri yüksek oranda aynıdır. Bununla birlikte, evlilikte kadının eğitim seviyesinin daha yüksek olduğu evli kadın oranında “2018-2020” döneminde artış eğilimi gözlenmektedir.

Veri kaynağında 16 ve daha yukarı yaştaki resmi evli kadınların yaklaşık %49’unun evlilik tarihi bilinmemektedir. Bu nedenle, 1997 yılında çıkan Kanunun evlilik kapsamında soyadı değişimi üzerindeki doğrudan veya dolaylı etkisi çalışmada tespit edilememiştir. Öte yandan, çalışmadaki “evlenme dönemi kuşaklarına” göre iki soyadı kullanma oranları incelendiğinde, söz konusu kanuni kazanımın doğal olarak iki soyadı kullanımına olumlu katkıda bulunduğu görülebilir. “2001-2005” yılında evlilik yapan kuşakta bu oran %2.6 iken, “2016-2020” evlilik kuşağında %10.1, 2020 yılında ise yaklaşık 5 kat artış ile %12.3’tür.

Evli kadınların soyadı tercihleri çocuk sayılarına göre analiz edildiğinde evlilikte iki soyadını kullanan kadınların en yüksek oranda çocuksuz kadınlar olduğu görülmektedir. İki soyadı kullanan evli kadınlar arasında sahip olunan çocuk sayısı azalmaktadır.

Özetle, çalışmanın sonuçları arasında en önemli etkenin eğitim düzeyi olduğu görülmektedir. Eğitim düzeyinin eşin eğitim durumu, çocuk sayısı, evliliğin yapıldığı yaş gibi diğer faktörler üzerinde dolaylı etkisi de bulunmaktadır. Ancak alanyazında belirtilen bu eğitim düzeyi ve sınıf temelli yaklaşımın soyadı tercihlerindeki etkisi ile birlikte; soyadı seçiminde kadınların yaşadığı coğrafyanın, yaşadıkları toplumun kültürel değerlerinin, siyasi eğilimlerinin, dini inançlarının, doğurganlık kararlarının ve aile tanımlarının da önemli olduğu ve bu etmenlere göre soyadı tercihlerinin değişiklik gösterebileceği dikkate alınmalıdır. Bu konuda Türkiye’de yapılan ve konuya hukuksal çerçeveden bakan bir çalışmada (Tenekecioğlu, 2023) “kadının soyadı kavramı eşitlik prensibini kanunlarına uygulayamamış toplumlarda ortaya çıkan bir sorun” olarak değerlendirilse de eşitlik prensibinin kanunlara yansımalarının ötesinde pratiğe dökülmesi daha büyük önem arz etmektedir. Çünkü en az kazanılan yasal haklar kadar bu hakların kadınların günlük yaşamlarına nasıl yansıdığı ve yansyacağı da önemlidir. Çünkü yasaların ve politikaların büyük bölümünde toplumsal cinsiyet eşitliği sağlanmış olsa bile, kadın veya erkek olmanın ne anlama geldiğine dair baskın kültürel ideolojiler toplumda değişmeden kalabilmektedir. Buna en güzel örnek Türkiye’de kadınların siyasal yaşamdaki temsiliyetleri ile üzerinden verilebilir. Türkiye’de 5 Aralık 1934 tarihinde “Kadınlara Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkı” verilmesine rağmen 2022 yılına gelindiğinde meclisteki 600 milletvekilinin sadece 100’ü kadındır. Kadın milletvekili oranı Avrupa ülkelerinin oldukça altında olup sadece %17,3’tür (TÜİK, 2023). Bu çalışma kapsamında ilk defa üretilen bu istatistikler ve gelecekte bu istatistiklerin güncellenmesi, Türkiye’de soyadı ile ilgili özellikle 2023 yılındaki AYM kararından sonra kazanılan hukuki hak ve özgürlüklerin kadınların ekonomik ve sosyal koşullarında nasıl bir değişime sebep olduğunun, günlük yaşamlarına nasıl yansıdığına kanıt temelli izlenebilmesi için fayda sağlayabilir.

Bu çalışmada daha öncede belirtildiği gibi evlilikte iki soyadını birlikte kullanan kadınların demografik özellikleri ilk kez idari kayıtlardan elde edilen istatistikler üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte çiftlerin bu konudaki tercihlerinin altında yatan motivasyonları araştırmak bu çalışmanın kapsamı dışındadır ancak odak grup çalışması veya görüşmelerinin kullanılması da dâhil olmak üzere gelecekte yapılacak nitel çalışmalar, bu çalışmada elde edilen bulgulara ayrıntı katacak ve sağlamlık sağlayacaktır.

Sonnotlar

1 Çalışmada ifade edilen görüşler tamamen yazara ait olup Türkiye İstatistik Kurumunu bağlamaz.

2 Toplumsal cinsiyet kavramı, kadın ve erkek olunması ile ilgili olarak bireyin içinde bulunduğu toplumun ve kültürün yüklediği anlamları ve beklentileri ifade etmektedir.

3 TMK m. 27/1'e göre, "Adın değiştirilmesi, ancak haklı sebeplere dayanılarak hâkimden istenebilir". Bu haklı sebeplere örnek olarak adın birçok kişi tarafından alınmış olmasının karşılıklığa neden olması, anlaşılmasının ve telaffuzunun güç olması, gülünç ya da küçük düşürücü olması gibi sebepler verilebilir.

4 En geniş anlamıyla feminizm, kadınların cinsiyetleri nedeniyle ayrımcılığa uğramasını engelleme ve cinsiyet eşitliğini sağlama yolundaki çabalara verilen genel addir. Kadınların kamusal alanda yer alabilmesi için verilen bir hak mücadelesi olarak ortaya çıkan feminizm, zamanla sosyal bilimler alanında önemli, açılımlar sağlayan bir kurama ve uzun erimli bir politika tarzına dönüşmüştür (Kanadoğlu, 2021).

5 AYM, İstanbul 8. Aile Mahkemesi tarafından Türk Medeni Kanunu'nun 187. maddesi için Anayasa'ya aykırılığı ileri sürülerek yapılan iptal başvurusunu değerlendirmiştir. Mahkemenin söz konusu maddenin Anayasa'nın 2., 10., 17., 20., 90. ve 153. maddelerine aykırı olduğu gerekçesiyle yaptığı başvuru kabul edilmiştir.

Kaynakça

Abik Y (2005). *Kadının Soyadı ve Buna Bağlı Olarak Çocuğun Soyadı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Anayasa Mahkemesi (2013). *T.C. Anayasa Mahkemesi Kararlar Bilgi Bankası*. <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/2187> . Son erişim tarihi, 12/5/2023.

Bechsgaard K K (2020). *His Name, Her Name, Their Name? Surnames, Family Practices, and Identity*. https://www.carlsbergfondet.dk/en/Forskningsaktiviteter/Bevillingsstatistik/Bevillingsoversigt/CF20_0432_Katrine-Kehlet-Bechsgaard Son erişim tarihi, 8/5/2023.

Bird S R (1996). Welcome to the men's club: Homosexuality and the maintenance of hegemonic masculinity. *Gender & Society*, 10(2), 120-132.

Bozok M (2019). Raewyn Connell ve Erkeklik Çalışmalarının Köşe Taşı Çalışması Olarak Erkeklikler. *ViraVerita E-Dergi: Disiplinlerarası Karşılaşmalar*, 9, 199-205.

Breton D vd. (2021). L'ÉVOLUTION DÉMOGRAPHIQUE RÉCENTE DE LA FRANCE Moins

1042 Beşe Canpolat Ş (2023). Türkiye'de Evli Kadınların Soyadı Tercihi: İki Soyadı Kullanan Kadınların Demografik Özellikleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1006-1048.

de naissances, de mariages et de migrations, plus de décès... la Covid-19. *Population*, 4(76).

Carter J ve Duncan S (2018). *Reinventing Couples. Traditions, Agency and Bricolage*. London: Palgrave Macmillan.

Connell R W (1995). *Masculinities*. Kaliforniya:Berkeley: University of California Press.

Connell R W ve Messerschmidt J W (2005). Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender and Society*, 19(6), 829-859.

Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi (2001). *Türk Medeni Kanunu*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4721&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> . Son erişim tarihi, 10/5/2023.

Çelebi Ö (2019). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Kadının Soyadı ve Soyadının Çocuğa Aktarımı. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 539-614.

Çelebi Ö (2020). *Evli Kadının Soyadı*. <https://kockam.ku.edu.tr/evli-kadinin-soyadi-ozgun-celebi/>. Son erişim tarihi, 7/6/2022.

Davis S N ve Greenstein T N (2009). Gender Ideology: Components, Predictors, and Consequences. *Annual Review of Sociology*, 35, 87-105.

Doğanay G (2015). Eril Yargıya Karşı Kadının Soyadı Mücadelesi Anayasa Mahkemesi Kararlarının Değerlendirilmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* , 18(2), 46-107.

Doğan M (2003). Türk Medeni Kanunu'nun Evliliğin Genel Hükümleri Bakımından Getirdiği Yenilikler. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(4).

Donaldson M (1993). What is hegemonic masculinity?. *Theory and Society*, Special Issue: Masculinities 22(5), 643-657.

Ebert T L (1988). The romance of patriarchy: Ideology, subjectivity, and postmodern feminist cultural theory. *Cultural Critique*, 10, 19-57.

Efedayioğlu K K (2019). Evli Kadının Soyadı Problemi. *Ankara Barosu dergisi*, 77(4), 1-36.

Ellingsæter A L (2022). Resisting or maintaining gender inequality? Wedding traditions among Norwegian millennials. *Acta Sociologica*, 1-15.

England P (2010). The gender revolution uneven and stalled. *Gender & Society*, 24(2), 149-166.

Erdoğan İ (1998). Şahsiyeti İncitici Soyadı Meselesi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1-2), 705-712.

Euronews (2022). *İtalya'da mahkeme kararı: Çocuklara iki ebeveynin de soyadı verilecek*. <https://tr.euronews.com/2022/04/28/italya-da-mahkeme-karar-cocuklara->

iki-ebeveynin-de-soyad-verilecek . Son erişim tarihi, 9/5/2023.

Evason N (2019). *Saudi Arabian Culture*. <https://culturalatlas.sbs.com.au/saudi-arabian-culture/saudi-arabian-culture-naming>. Son erişim tarihi, 9/4/2023.

FBIIC (2006). *A guide to names and naming practices*. https://www.fbiic.gov/public/2008/nov/Naming_practice_guide_UK_2006.pdf. Son erişim tarihi, 9/4/2023.

Goldin C ve Shim M (2004). Making a Name: Women's Surnames at Marriage and Beyond. *Journal of Economic Perspectives*, 18(2), 143-160.

Gooding G E ve Kreider R M (2010). Women's marital naming choices in a nationally representative sample. *Journal of Family Issues*, 31(5), 681-701.

Government of Netherlands (2023a). *Which surname can I choose for my child* <https://www.government.nl/topics/registering-a-birth-and-name-of-child/question-and-answer/which-surname-can-i-choose-for-my-child>. Son erişim tarihi, 8/4/2023.

Governments of Netherlands (2023). *Registering a birth and acknowledging parentage of a child in Denmark*. <https://www.netherlandsworldwide.nl/register-birth/denmark>. Son erişim tarihi, 5/4/2023.

Hamilton L vd. (2011). Marital Name Change as a Window into Gender Attitudes. *Gender & Society*, 25(2), 145-175.

Helvacı S (2015). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin ve Anayasa Mahkemesinin Kararları Işığında Evli Kadının Soyadı. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 35(1), 157-169.

Helvacı S ve Kocabaş G (2015). Fransız, Alman, İsviçre ve Türk Hukuklarında Kadının Soyadı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 615-644.

Jewkes R vd. (2015). Hegemonic masculinity: combining theory and practice in gender interventions. *Culture, Health & Sexuality*, 17(2), 112-127.

Johnson D R vd. (2002). What Should We Call Our Kids? Choosing Children's Surnames when Parents' Last names differ. *The Social Science Journals*, 39(3), 419-429.

Kanadoğlu O K (2021). Feminizm ve Kadın Hakları. *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(1), 141-169.

Kane E W (2000). Racial and ethnic variations in gender-related attitudes. *Annual Review of*, 419-439.

Kızılkoyun F (2010). *Yardımcı doçentin kızlık soyadı zaferi*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/yardimci-docentin-kizlik-soyadi-zaferi-14357344> . Son erişim tarihi, 12/5/2023.

1044 Beşe Canpolat Ş (2023). Türkiye'de Evli Kadınların Soyadı Tercihi: İki Soyadı Kullanan Kadınların Demografik Özellikleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1006-1048.

- Laloğlu P (2018). Hegemonik Erkeklik ve Şiddet. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı-1, 393-397.
- Lears J T J (1985). The concept of cultural hegemony: Problems and possibilities. *American Historical Review*, 90(3), 567-593.
- Lockwood P vd. (2011). Tampering with Tradition: Rationales concerning Women's Married Names and Children's Surnames. *Sex Roles*, 65(11-12), 827-839.
- MacEacheron M (2020). Women's Marital Surname Change by Bride's Age and Jurisdiction of Residence: A Replication. *A Journal of Onomastics*, 1-17.
- Ministry of Foreign Affairs of Denmark (2020). *Marriage in Denmark*. <https://mexico.um.dk/en/travel-and-residence/practical-information/residence-permit/marriage-in-denmark#:~:text=Upon%20marriage%2C%20women%20retain%20their,connection%20with%20a%20previous%20marriage.> Son erişim tarihi, 10 Mayıs 2023.
- Moroğlu N (2012). Kadının Kimlik Sorunu "Kadının Soyadı". *TBB Dergisi*, 245-268.
- Ndhlovu F (2006). Gramsci, Doke and the marginalisation of the Ndebele language in Zimbabwe. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 27(4), 305-318.
- Nugent C (2010). Children's surnames, moral dilemmas. *Gender & Society*, 24(4), 499-525.
- Oğuzman M K vd. (2012). *Kişiler Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Oktay-Özdemir S (2016). Soyadı ve ile ilgili İsviçre Medeni Kanunu'nda 2013 Yılında Yürürlüğe Giren Değişiklikler ile Türk Hukukundaki Durumun Karşılaştırılması. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(3).
- Oruç M (2016). Evli Kadının Münhasıran Bekarlık Soyadını Kullanabilmesi. *TAAD*, 7(27), 451-465.
- Pilcher J (2017). Names and "doing gender": How forenames and surnames contribute to gender identities, difference and inequalities. *Sex Roles*, 77(11-12), 812-822.
- Pyke K D (1994). Women's employment as a gift or burden? Marital power across marriage, divorce, and remarriage. *Gender & Society*, 8(1), 73-91.
- Pyke K D (1996). Class-based masculinities the interdependence of gender, class, and interpersonal. *Gender & Society*, 10(5), 527-549.
- Qi X (2017). Neo-traditional Child Surnaming in Contemporary China: Women's Rights as Veiled Patriarchy. *Sociology*, 14 2, 52(5), 1001-1016.
- Resmi Gazete (2023). *Anayasa Mahkemesi'nin 2 Kasım 2001 tarihli ve 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun 187. maddesinin birinci cümlesinin Anayasa'ya aykırı olduğuna ve*
- Beşe Canpolat Ő (2023). Türkiye'de Evli Kadınların Soyadı Tercihi: İki Soyadı Kullanan 1045 Kadınların Demografik Özellikleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1006-1048.

iptaline ilişkin kararı. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/04/20230428-9.pdf>. Son erişim tarihi, 28 Nisan 2023.

Robnett R vd. (2016). 'She might be afraid of commitment': Perceptions of women who retain their surname after marriage. *Sex Roles*, 75, 500-513.

Sakallı N vd. (2021). Evlilikte ve Boşanmada Kadınların Soyadı Değişimi Üzerine Sosyal Psikolojik Bir Derleme. *Nesne*, 9(22), 884-903.

Senn A (1945). Lithuanian Surnames. *American Slavic and East European Review*, 4(1-2), 127-137.

Shafer E F (2017). Hillary Rodham Versus Hillary Clinton: Consequences of Surname Choice in Marriage. *Gender Issues*, 34, 316-332.

Shafer E F ve Christensen MA (2018). Flipping the (Surname) Script: Men's Nontraditional Surname Choice at Marriage. *Journal of Family Issues*, 39(11), 3055-74.

Shisia M (2017). *The Strict Name Laws Of Denmark.* <https://www.worldatlas.com/articles/the-strict-name-laws-of-denmark.html#:~:text=Denmark%20is%20one%20such%20nation,cannot%20be%20the%20first%20ones>. Son erişim tarihi, 20/4/2023.

Smith K (2010). Gramsci at the margins: Subjectivity and subalternity in a theory of Hegemony. *International Gramsci Journal*, 2, 39-50.

Stone L (1922). Disappointment Is the Lot of Women. *History of Woman Suffrage*, 1, 165-167.

Suna İ D (2021). Kadının Soyadı. *Konya Barosu Dergisi*, 1, 33-70.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi (2017). *Nüfus hizmetleri kanunu – Mevzuat.* <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5490.doc>. Son erişim tarihi, 7/6/2022.

Tatlow D K (2016). *For Chinese Women, a Surname Is Her Name.* <https://www.nytimes.com/2016/11/12/world/asia/china-women-surnames.html>. Son erişim tarihi, 7/7/2022.

Tenekecioğlu D (2023). *Hukuki Boyutuyla Kadının Soyadı.* https://www.academia.edu/download/58119544/makale_Otomatik_olarak_kaydedildi.pdf. Son erişim tarihi, 9/5/2023.

The Bulletin (2021). *Few Belgian parents choose double surname for children.* <https://www.thebulletin.be/few-belgian-parents-choose-double-surname-children> Son erişim tarihi, 11/5/2023.

The Government of the Grand Duchy of Luxembourg (2012). *Choosing a child's first name and surname.* <https://guichet.public.lu/en/citoyens/famille/parents/obligation-naissance/prenom-nom-enfant.html>. Son erişim tarihi, 2/5/2023.

The Guardian (2013). *Should women change their names after marriage? Consider the Greek way.* <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/oct/06/women-change-name-after-marriage-greece>. Son erişim tarihi, 4/5/2021.

The Hague Municipality (2023). *Request a change in the use of your surname.* <https://www.denhaag.nl/en/marriage-and-registered-partnership/request-a-change-in-the-use-of-your-surname.htm>. Son erişim tarihi, 10/5/2023.

The Ministry of Foreign Affairs of Japan (2023). *IV.Civil Rights and Freedoms.* <https://www.mofa.go.jp/policy/human/child/initialreport/rights.html>. Son erişim tarihi, 10/5/2023.

TÜİK (2022a). *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Bölgesel Sonuçları.* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-Bolgesel-Sonuclari-2021-45582> Son erişim tarihi, 10/5/2023.

TÜİK (2022). *132533 talep numaralı 25.10.2022 18:06:38 tarihli Bilgi Talebi başvurusuna verilen cevap.*

TÜİK (2022b). *İstatistiklerle Aile.* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Aile-2021-45632>. Son erişim tarihi, 11/5/2023.

TÜİK (2022c). *İstatistiklerle Çocuk.* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2021-45633>. Son erişim tarihi, 11/5/2023.

TÜİK (2022d). *İstatistiklerle Gençlik.* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Gencilik-2021-45634>. Son erişim tarihi, 8/4/2023.

TÜİK (2022e). *İstatistiklerle Kadın.* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2021-45635>. Son erişim tarihi, 20/2/2023.

TÜİK (2022f). *Evllenme ve Boşanma İstatistikleri.* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evllenme-ve-Boşanma-Istatistikleri-2021-45568>. Son erişim tarihi, 20/3/2023.

TÜİK (2022g). *Türkiye Aile Yapısı Araştırması.* <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813>. Son erişim tarihi, 11/1/2023.

TÜİK (2023). *Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri.* <https://biruni.tuik.gov.tr/yayin/views/visitorPages/index.zul>. Son erişim tarihi, 9/5/2023.

Uçar A (2002). 4721 Sayılı Medeni Kanun ile Evliliğin Genel Hükümleri Alanında Yapılan Bir Kısım Değişiklikler Üzerine Düşünceler. *AÜEHFD*, VI(1-4), 317-332.

Uluğ Ö M (2015). “Soyadım kimliğimdir, evlenince kaybolmamalıdır”: Hegemonik erkeklik ile Medeni Kanun’un 187. maddesi. *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 7(2), 48-58.

Valetas M-F (2001). The surname of married women in the European Union. *Population*

Beşe Canpolat Ş (2023). Türkiye’de Evli Kadınların Soyadı Tercihi: İki Soyadı Kullanan 1047 Kadınların Demografik Özellikleri. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1006-1048.

and Societies, Issue 367.

Vargel-Pehlivan P (2017). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kuramsal Yaklaşımlar: Bir Literatür Taraması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 497-521.

Ville de Genève - Site officiel (2023). *Marriage and surname*. <https://www.geneve.ch/en/themes/civil-status-life-course/getting-married-celebrating-partnership/surname>.

Son erişim tarihi, 11/5/2023.

Yılmaz M (2012). Evli Kadının Soyadı. *TAAD, Yıl:3 Sayı:10*, 129-151.

Zeytin Z ve Ergün Ö (2017). *Türk Medeni Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

E.P. Thompson’ın Sosyalist Hümanizmi: 1956’nın Külleri İçinde “Sosyalistlerin Yapımı”, “Aşağıdan Sosyalizm” ve Bir Devrim Arayışı

Sanem Yamak, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası Siyaset Anabilim Dalı

ORCID: 0000-0002-9282-5485

E-Posta: syamakates@karabuk.edu.tr

Özet

1950’lerin ortalarında Süveyş Krizi, Hruşçov’un Stalin dönemine ilişkin ifşaatı, Polonya’daki ayaklanma ve Macar Devrimi’nin etkisiyle kapitalizme, bürokratik sosyalizme ve sosyal demokrasinin reformizmine bir alternatif olarak ortaya çıkan E. P. Thompson’ın sosyalist hümanizmi, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Thompson hakkında Türkçe yapılmış çalışmalar daha çok onun ‘aşağıdan tarih’ yaklaşımına katkılarına ve Louis Althusser ve Perry Anderson ile olan polemiklerine odaklanmıştır. Bu çalışmada ise Thompson’ın 1957-1960 arasındaki siyasi yazıları temel alınarak, onun tarih çalışmalarının ve polemiklerinin de asıl meselesi olan politik görüşlerine ve mücadelesine, “kayıtsızlık” ile nitelendirdiği bir refah toplumunda, üstelik reel sosyalizm örneğinde sosyalizme ilişkin hayal kırıklığının yaşandığı bir anda, “arzunun eğitimi” ile “sosyalist yapma” çabasına, özetle farklı tipte bir devrim ve “aşağıdan” gerçekleşecek demokratik ve insancıl bir sosyalizm arayışına odaklanılmıştır. Bu çerçevede Thompson’ın Stalinizm analizi ve “Stalinizme karşı isyan” olarak nitelendirdiği sosyalist hümanizmi, ortaya çıktığı tarihsel bağlam içerisinde ele alınmıştır. Thompson’ın sosyalist hümanizmi, ekonomik determinizm, dogmatizm, anti-entelektüalizm ve ahlaki nihilizmle karakterize olduğunu ileri sürdüğü Stalinizmin Partiyi/lideri kendisinin yerine ikame ettiği sıradan insanların, sosyalist bir toplumun inşasının ana özneleri olduklarını ve bu çerçevede “aşağıdan” bir sosyalizmi vurgular. Sosyalist toplumu ise insanın “tam insanlığı”nın, gerçek insani potansiyelinin gerçekleşebileceği bir toplum, “insani ve ahlaki” bir amaç olarak ele alır. İnsan failliğine vurgusu ve sosyalizm anlayışı ile insanların arzularını dikkate alan, amaçların ve araçların seçiminde zorunluluğun yanı sıra bireylerin vicdanını, sosyalist bir ahlakı ve bunlar temelinde yapılacak seçimleri temel alan demokratik bir sosyalizm amacındadır. Thompson’ın ‘temel’i, sınıfı, sınıf bilincini, sosyalist faaliyeti ve devrimi farklı bir biçimde ele alması, sosyalizm mücadelesinin hedefi, stratejisi ve araçları üzerine görüşlerinin temelini oluşturmuştur. Bu çerçevede entelektüellerin “arzunun eğitimi” yoluyla bilincin dönüştürülmesinde

rol oynayacağı ama her aşamasında sıradan insanların aktif katılımını içeren, halka açık eğitim ve faaliyetleri, protesto gibi araçları öne çıkaran bir strateji önermiştir. Thompson'ın sosyalist hümanizmi alternatifin imkânsızlığı söylemi ile karakterize olan günümüzün "post-politik" durumunda, siyasal mücadelede somutun analizinin yanında geçmişin analizinin, zorunluluğun yanında "arzuların", bu arzuları "uyarma"nın, "alternatifi tahayyül etme"nin, toplumsal değişimde insan failliğinin rolüne yaptığı vurgu ile önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: E.P. Thompson, Sosyalist Hümanizm, Aşağıdan Sosyalizm, Sosyalistlerin Yapımı, Arzunun Eğitimi.

E.P. Thompson's Socialist Humanism: "Making of Socialists", "Socialism from Below" and the Search for a Revolution in the Ashes of 1956

Abstract

E. P. Thompson's socialist humanism, which came to the fore as an alternative to capitalism, bureaucratic socialism and the reformism of social democracy under the impacts of the Suez Crisis, Khrushchev's revelation of the Stalin era, the Polish uprising, and the Hungarian Revolution in the mid-1950s, is the subject of this study. Previous studies on Thompson in Turkish mostly focus on his contribution to 'history from below' and his polemics with Louis Althusser and Perry Anderson. This study, based on Thompson's political writings between 1957 and 1960, centres upon his political views and struggles, which are also the main subject of his historical studies and polemics, his seeking for "making socialists" through the "education of desire" even at a time when socialism was falling out of favour in a welfare society which he argues is characterized by "apathy", and in a nutshell, a different type of revolution and democratic and humanist socialism to be realized "from below". Within this scope, Thompson's analysis of Stalinism and socialist humanism, which he regarded as a "revolt against Stalinism", have been discussed in the historical context in which they were put forward. Thompson's socialist humanism, which asserts that Stalinism is characterized by economic determinism, dogmatism, anti-intellectualism and moral nihilism and that it substitutes the Party/leader for ordinary people, emphasizes ordinary people as the main subjects of the building of a socialist society, and within this framework a socialism "from below". He, moreover, considers socialist society as a society in which man's "full humanity" and his true human potential can be fulfilled and as a "human and moral" goal. With its emphasis on human agency and its understanding of socialism, it aims at a democratic socialism that takes the desires of people into consideration and is based on the conscience of individuals, a socialist morality and the choices to be made on the basis of them, as well as the necessity in the choice of

ends and means. Thompson's different treatment of 'base', class, class consciousness, socialist activity and revolution formed the basis of his views on the aim, strategy, and means of the struggle for socialism. He proposed a strategy in which intellectuals would play a role in the transformation of consciousness through the "education of desire", but which included the active participation of ordinary people at every stage. Thompson's socialist humanism reminds us the importance of the analysis of the past, "desires", "awakening" these desires, "imagining the alternative", and human agency in social change.

Keywords: E.P. Thompson, Socialist Humanism, Socialism from Below, Making of Socialists, Education of Desire.

Giriş

Soğuk Savaş'ın ve nükleer tehdidin doruklarda olduğu 1950'lerde etkileriyle Batı'da ve Doğu'da önemli tartışma ve gelişmelere yol açan olayların vuku bulunduğu kritik yıl, 1956'dır. Batı'da İngiltere ve Fransa'nın İsrail ile birlikte, Süveyş Kanalı'nın Mısır tarafından millileştirilmesi üzerine giriştikleri emperyalist müdahale, Doğu'da Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) 20. Kongresi'nde Parti Genel Sekreteri Nikita Hruşçov'un yaptığı konuşma, Poznan (Polonya) Ayaklanması ve Macar Devrimi 1956'nın en önemli olaylarıdır. Stalin'in ölümüyle başlayan deStalinasyon süreci, kolektif liderliğe yapılan vurgu, Yugoslavya ile yumuşama, Sovyetler Birliği'nde ve diğer Doğu Bloğu ülkelerinde ve hatta Batı'da Komünist Partilerin aşırı merkezizetçi yapılarında bir değişim olabileceği yönünde olumlu beklentiler yaratırken (Saville, 1976: 1); Polonya ve Macaristan'daki olaylar da sıradan insanların bürokrasinin hâkimiyetindeki mevcut sistemleri daha insancıl ve demokratik bir sosyalizme dönüştürme yolunda harekete geçmeleri açısından umut kaynağı olmuştur. Diğer yandan SBKP'nin en yetkili kişisi olarak Hruşçov'un açıklamalarının yarattığı hayal kırıklığının sosyalizme olan inancı sarsacağı ve hareketten uzaklaşmalara neden olacağı endişesi ortaya çıkarken, Komünist Partilerin Hruşçov'un gizli oturumdaki konuşması ve Doğu'daki ayaklanmalar karşısındaki tutumları da komünist hareketteki kopuşları arttıran ve Doğu'da ayaklanmaları şiddetlendiren bir etki yaratmış, son noktayı Macar Devrimi'nin Sovyetler Birliği tarafından bastırılması koymuştur. Bütün bu gelişmeler Stalinizmin, Sovyet parti ve toplum modelinin eleştirisini ve insanı merkezine alan demokratik bir sosyalizm için arayışları canlandırmıştır (Schwarzmantel, 2016).

Bu arayışlardan biri İngiltere'de büyük ölçüde E. P. Thompson'ın çerçevesini ortaya koymaya çalıştığı sosyalist hümanizmdir.¹ Thompson'ın sosyalist hümanizmi, Stalinizmin tahlili ve komünist hareket ve teorideki sorunların açık

Yamak S (2023). E.P. Thompson'ın Sosyalist Hümanizmi: 1956'nın Külleri İçinde 1051 "Sosyalistlerin Yapımı", "Aşağıdan Sosyalizm" ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

tartışması yoluyla sosyalizmi yeniden tarif ederek arzulanır kılma, insanın tarihin yapımındaki aktif rolünü hatırlatarak, sıradan insanların eylemlerine dayalı bir sosyalizmin -“aşağıdan sosyalizm” - inşası fikrini gündeme getirme ve bu sıradan insanları sosyalizm mücadelesine kazanmaya, “sosyalistler yapma”ya dönük bir çaba olarak ortaya çıkmıştır.² Temellerini İngiliz radikal muhalefet geleneğinden, özellikle de William Morris’in “devrimcileşmiş”³ romantizminden alır. İngiliz radikal muhalefet geleneğinin, kendi döneminin sıradan insanlarına, İngiltere’de tarih boyunca kendilerine dayatılanlara karşı direnen sıradan insanları hatırlatarak bu gelenekten beslenmek; William Morris’in ise kapitalizmin ahlaki eleştirisinin, alternatifin tahayyülünün, bunların “sosyalist yapma”daki rolünün önemini vurgulamak bağlamında önemli bir rol oynadığı⁴ Thompson’ın sosyalist hümanizmi bu açıdan, tarihin yapımında bilinçli insan failliğine vurgu gibi ortak bir öğeyi paylaşmakla birlikte, kaynaklarını büyük ölçüde Marx’ın 1844 *Elyazmaları* gibi eserlerinden alan Polonya ve Macar muhaliflerinden, genel olarak Kıta Avrupa’sının Marksist Hümanizminden farklılaşır (Davis, 2013: 59–60; Dworkin, 1997: 53; Soper, 1990: 206–208; Turgut, 2015: 441–443). Thompson’ın sosyalist hümanizmi gündeme getirmesi Soğuk Savaş ve nükleer tehdidin Doğu’da ve Batı’da bireylerde yarattığı korkunun bu toplumları mevcut düzenleri kabullenmeye ve siyasal ilgisizliğe sürüklediği, ayrıca Batı’da artan refahın bu ilgisizliğe katkı sunduğu yönündeki tespitleri bağlamında (Thompson, 1959b: 3–5), 1956’yı bu kabulleniş ve “kayıtsızlık” halinden, “balinanın içinden” çıkış için potansiyel yaratan bir kırılma noktası olarak görmesiyle de ilişkilidir.⁵ Bu açıdan sosyalist hümanizm var olanın içine sıkışmış, insani özellikleri karşılayacak bir alternatifi hayal ve inşa etme mücadelesinden uzak duran, tarihin yapımındaki failliği yok sayılan insanları, üstelik sosyalizmin gözden düştüğü bir anda, mevcut toplumların koşullarını da dikkate alan bir strateji ve yeni araçlarla harekete geçirmek, insancıl, demokratik bir sosyalizmi aşağıdan inşa etmek için bir çağrıdır. Thompson, Türkçe literatürde genellikle tarihçiliği – *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* eseriyle doruğa ulaşmış “aşağıdan tarih” yazımı⁶ ve Louis Althusser, Perry Anderson gibi isimlerle olan tartışmaları bağlamında incelenen bir yazardır.⁷ Bu çalışmada ise Thompson’ın 1957-1960 arasındaki siyasi yazıları ekseninde, onun tarih çalışmalarının ve polemiklerinin de asıl meselesi olan⁸ politik görüşlerine ve mücadelesine, yani sosyalist hümanizmi bir alternatif olarak sunma ve bir refah toplumunda ‘arzunun eğitimi’ ile ‘sosyalist yapma’ çabasına, özetle farklı tipte bir devrim ve ‘aşağıdan’ gerçekleşecek demokratik ve insancıl bir sosyalizm arayışına odaklanılacaktır.

1990’larda ‘reel’ sosyalizmin çöküşüyle sosyalizmin bir alternatif olarak başarısızlığının ve hatta imkânsızlığının ilan edildiği, sınıfın politik mücadelenin ana öznesi olma rolünün reddedildiği, kimlik ve söylem siyasetinin yükseldiği

1052 Yamak S (2023). E.P. Thompson’ın Sosyalist Hümanizmi: 1956’nın Külleri İçinde “Sosyalistlerin Yapımı”, “Aşağıdan Sosyalizm” ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

post-politik dönemde sorunlarına çözüm üretmeyen ve gerçek bir alternatif sunmayan müesses nizam partileri karşısında insanlar, alternatifsizlik ve etkisizlik hissiyle politik olarak edilgenleşmekte/ilgisizleşmektedir. Hâkim yeni sağın bileşeni yeni muhafazakârlığın siyaseti dönüştürme çabası çerçevesinde, insanı içinde yaşadığı toplumu dönüştürerek daha iyiye götürme yetisine sahip bir aktif özne değil de var olana rıza göstermesi beklenen edilgen bir varlık olarak ele alan “neo hümanizmi” de buna katkı sunmaktadır (Alca, 2021: 3957–3958). Günümüzde yoksulluğu ve yoksunluğu giderek artan insanların tepkileri ise ya kitlesel -ancak dağınık, stratejisiz ve örgütsüz- protestolar ve isyanlar biçiminde kendini dışa vurmakta, bir alternatif hedefe yönelemeyerek sönümlenmekte ya da bu tepkiler büyük ölçüde, popülist söylemlerle kitleleri yakalayan aşırı sağ tarafından politik desteğe dönüştürülmektedir (Yamak, 2019: 139-140; Yamak ve Çalışkan, 2019: 38-39). Bu bağlamda, neredeyse yetmiş yıl önce bazı açılardan benzer koşullarda, toplumsal değişimde insan failliğinin, alternatifin tahayyülünün, ‘zorunluluk’un yanında arzuların ve ahlaki tavır alışın önemine vurgu yapan Thompson’ın sosyalist hümanizmini hatırlatmak bu yazının amacıdır.

Hruşçov’un Konuşması ve Macaristan’a Sovyet Müdahalesinin Büyük Britanya Komünist Partisi’ndeki Yankıları

Hruşçov’un SBKP 20. Kongresi’nin açık oturumunda yaptığı konuşmada ‘kişi kültü’, kolektif liderliğin yokluğu, parti içi demokrasi sorunları gibi konulara değinilirken, yabancı delegelerin kabul edilmediği gizli oturumdaki konuşması ise tasfiyelerin, kayıpların, düzmece davaların ifşasını içeren, iç ve dış politikadaki tüm “hata”ları Stalin’e yükleyen ve devrimin başarılarını tek bir kişinin –Stalin’in- başarısına indirgenmenin yanlışlığını vurgulayarak “kişi kültü”nü yıkmayı hedefleyen bir konuşmaydı (Apor, 2007: 230–231; Khrushchev, 1956). Hruşçov bu konuşmada, Marksizm-Leninizme aykırı biçimde Stalin’in tüm başarıların mimarı, yanılmaz, her şeye vakıf ve dolayısıyla tek doğru karar mercii mertebesine yüceltilmesi olarak “kişi kültü”nün “parti ilkelerinin, parti demokrasisinin, devrimci yasallığın son derece ciddi bir dizi sapkınlığının kaynağı” olduğunu vurguladıktan sonra, Stalin’in, “halk düşmanı” kavramını ortaya atarak, bunu sadece “Leninizm karşıtları”nı değil, başta kendisinden farklı bir görüş dile getirenler olmak üzere “dürüst komünistleri” dahi yok etmek için kullandığını ileri sürmüştür. “Halk düşmanı” ilan edilenlerden işkence altında alınan itiraflarla masum insanlar idam edilmiş, uluslar göç ettirilmiş, ülkede korku ve güvensizlik atmosferi yaratılmış, “iftiracı ve kariyerçi”ler çoğalmış, partide farklı bir görüş bildirmek imkânsızlaşmış; Stalin Merkez Komite’yi ve Politbüro’yu çoğunlukla saf dışı bırakarak önemli kararları tek başına almış, Leninist kolektif liderlik ilkesini çiğnemiştir; parti ve Sovyet demokrasinin

ihlali gerçekliğin üzerinin örtülmesine ve ekonomi başta olmak üzere önemli konularda yanlış kararlar alınmasına yol açmış, baskı, korku ve güvensizlik ortamı ekonomik ve kültürel gelişmenin önünü tıkamış, Stalin'in politikaları diğer uluslarla olan barışçıl ilişkileri de olumsuz yönde etkilemiştir (Khrushchev, 1956).

Doğu Bloğu ülkelerinde bu konuşmanın ardından gerek kamuoyu gerekse komünist partiler düzeyinde tartışmalar başlamış ancak yerel komünist partiler, gerek tarihsel gerçekliğin ifadesi olarak gerekse itiraf kabilinden dile getirilenleri gereken ciddiyetle ele almamıştır ve bu süreçte halkın hoşnutsuzluğu ve muhalefeti giderek artmıştır (Apor, 2007: 231-233,245). Örneğin Polonya'da Yugoslavya gibi Sovyetler Birliği'nden farklı bir yol izlenilebileceği yönünde görüşler ileri sürülmüş, ekonomide izlenen politikalar eleştirilmiş, diğer yandan toplumsal eşitsizliklere dikkat çekilmiş, çeşitli hak talepleri gündeme getirilmiştir (Bromke, 1958: 49). Parti'nin bazı yöneticileri görevden almak gibi küçük tavizleri karşısındaki hoşnutsuzluk, ekonomi politikası karşısında artan hoşnutsuzlukla birleşince Poznan'da, ücretlerin düşürülmesine karşı başlatılan işçi ayaklanması kısa sürede siyasi bir isyana dönüşmüştür. Sovyet müdahalesinden çekinen Polonya hükümeti liberalleşme politikalarına hız vermek, muhalif lider Władysław Gomułka'yı iktidara getirmek, Stalinistleri görevden almak ve Sovyet baskısına karşı direnmek suretiyle halkın tepkisini yatıştırmaya çalışmıştır (Bromke, 1958: 50-55). Macaristan'da ise Hruşçov'un konuşmasının ardından muhalif lider Imre Nagy'nin⁹ çevresindeki komünistler onu yeniden popüler hale getirmek üzere harekete geçmiş, Polonya'daki ayaklanma sürerken Macaristan'da da işçi grevleri ve çeşitli taleplerde bulunan öğrenci hareketleri görülmeye başlanmış, hızlı sanayileşme projesinin refahta yarattığı düşüşün en önemlisi olduğu ekonomik sorunlar da kitlelerin harekete geçmesinde etkili olmuştur (Çakır, 1989: 177-180, 186).¹⁰ Sovyetlerin ilk müdahalesinin ardından Nagy tekrar iş başına getirilmiş ancak kitlelerin taleplerini tam olarak temsil etmediği ortaya çıktıktan sonra, artan kitle baskısıyla Macaristan'ın Varşova Pakti'nden çekildiğini ilan etmesinin ardından Sovyetler Birliği'nin ikinci müdahalesi gerçekleştirilmiştir (Çakır, 1989: 197). Sovyetler Birliği, Macaristan'daki olayları, Macaristan'da komünizme giden yolda elde edilen kazanımları ve ilerlemeyi ortadan kaldırmayı amaçlayan, komünizm karşıtı eski düzenin güçlerinin, Batı emperyalizminin desteğiyle gerçekleştirdiği bir karşı-devrim olarak görmüştür (Bekcan, 2019: 20-22).

Hruşçov'un konuşmasının ardından Batı'da Komünist partiler içinde başlayan eleştiri süreçlerine, Macaristan'a Sovyet müdahalesi karşısında bu partilerin takındıkları tavır sorunu da eklenince birçok anlaşmazlık gün yüzüne çıkmış, bazı komünistler partileriyle yollarını ayırmış ve asıl önemlisi, tartışmalar ve

1054 Yamak S (2023). E.P. Thompson'ın Sosyalist Hümanizmi: 1956'nın Külleri İçinde "Sosyalistlerin Yapımı", "Aşağıdan Sosyalizm" ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

kopuşlar kuramsal düzeyde birçok temel meselenin yeniden ele alınması gereğini ortaya çıkarmıştır (Schwarzmantel, 2016). Bu çalışmanın konusunu oluşturan “Sosyalist Hümanizm” in İngiltere’de gündeme gelişi de bu olaylar ve tartışmalar bağlamında gerçekleşmiştir.

Hruşçov’un konuşmasında gündeme getirilenler Büyük Britanya Komünist Partisi (BBKP) üyeleri arasında bunların gerçek olup olmadığı, eğer gerçekse nasıl olabildiği, alınması gereken tavrın ne olduğu gibi konuların yanı sıra Komünist Partilerin SBKP’den bağımsızlıkları, parti içi demokrasi, sosyalizm gibi birçok konuda tartışmaların başlamasına neden olmuştur (Heinemann, 1976: 45–46). BBKP lideri Harry Pollitt’in ancak Nisan sonlarında, Parti’nin haftalık yayın organı *World News*’de yayınladığı yazıda, Kongre’de yapılan açıklamaları SBKP liderliğinin dürüstlüğünün ifadesi olarak değerlendirip, sorunların geride kaldığını, geçmiş meselelerle uğraşmanın fayda sağlamayacağını ifade ederek geçiştirmesi, SSCB’ye ve SBKP’ye güven bildirmekle yetinmesi, Parti’nin diğer bir önde gelen ismi Rajani Palme Dutt’un ilerleme yolunda bazı adaletsizliklerin, acıların ve kayıpların yaşanmasının normal olduğunu vurgulaması üyeler arasında hoşnutsuzluğu arttırmış, gizli konuşmanın tam metninin İngiliz basınında Haziran ayında yayınlanmasının ardından da Parti “ciddi bir tartışmayı başlatma konusundaki bariz isteksizliğini” göstermiştir (Flewers, 2019: 319–320; Saville, 1976: 4–5). BBKP Yürütme Komitesi 13 Mayıs tarihli kararının da Parti liderlerinin makalelerindeki görüşlerle paralel olması, Parti yönetiminin tüm kabahati Stalin’e yükleyerek artık her şeyin yolunda olduğu biçimindeki SBKP görüşünü sorgusuz sualsiz kabulünü sorgulayan üyelerden gelen eleştiri yazıları ve tartışma taleplerini artırmıştır (Flewers, 2019: 321).¹¹ Macaristan’a Sovyet müdahalesini de bir gereklilik olarak gören Parti’nin özel olarak düzenlediği Kongre’de Parti yönetiminin, Sovyetler Birliği’nin demokratikleşme sürecinde başarılı olacağı, Doğu Avrupa’daki bazı “hatalara” rağmen SSCB’nin başarılı olduğu, aşırı eleştirel tutumun parti disiplini ve uluslararası dayanışma açısından tehlike yarattığı yönündeki görüşleri çoğunluk tarafından onaylanmıştır (Heinemann, 1976: 47, 50). Parti’nin bu tutumu karşısında aralarında işçiler, sendika liderleri ve entelektüellerin yer aldığı birçok üye Parti’den istifa etmiş, Şubat 1956’da 33.095 olan üye sayısı 1957’de 26.742’ye, 1958’de 24.670’e düşmüştür (Flewers, 2019: 325; Heinemann, 1976: 50).

“Yanlış”ı Düzeltmek: *The Reasoner* ve *The New Reasoner*

Hruşçov’un konuşmasının Parti üyeleri arasında yarattığı tartışma talebine rağmen Parti yönetiminin bu konudaki isteksizliğinin açıkça görüldüğü bir ortamda, manşetinde Marx’ın -derginin çıkış amacının özeti niteliğindeki- “Yanlış”ı çürütülmemiş halde bırakmak, entelektüel ahlaksızlığı teşvik etmektir” cümlesi yer alan *The Reasoner* dergisi, partinin Komünist Tarihçiler grubundan

E.P. Thompson ve John Saville'in editörlüğünde yayınlanmaya başlamıştır. Yayınlanma amacı, "Komünist Parti'nin temel ilke, amaç ve strateji sorunları" üzerine yapılmakta olan tartışmalar için "bir forum sağlamak" olarak belirtilmiş ve derginin "Komünist Parti üyeleri tarafından yazılan ve onlara hitap eden bir dergi" olduğu vurgulanmıştır (Saville ve Thompson, 1956c: 1). Saville ve Thompson'a göre (1956c: 2), Hruşçov'un konuşmasının yol açtığı tartışmalar Parti'deki şu sorunları açığa çıkarmıştır:

"Marksizm"ın anlamı üzerindeki derin anlaşmazlığı: Bir "bilimsel analiz" iddiasıyla iç içe geçmiş büyük ölçüde irrasyonel ve otoriter tutumların varlığını: teorinin dogmaya, sosyalist eğitimin telkinlere dönüşmesi, demokrasi, siyasi ahlak ve parti örgütlenmesi gibi temel sorunlar üzerinde açık bir ortak anlayışın, hatta zaman zaman herhangi bir ortak terminolojinin olmaması...

Saville ve Thompson'a göre (1956a: 4–5), Sovyetler Birliği ve Doğu Bloğundaki diğer ülkelerin Marksist bir analizinin eksikliğinden kaynaklanan Sovyetler Birliği hakkındaki gerçekçi olmayan yaklaşım, sonunda hayal kırıklığına, birçok kişinin hareketten kopmasına, birliğin zayıflamasına ve hatta Sovyet karşıtı tutumların artmasına neden olmuştur. Bu noktada yazarlar işçilerle olan ilişkiler, dogmatizm ve "yerli bir Marksist geleneğin zayıf gelişimi" sorunlarını göz önünde tutan bir tartışmanın gerekliliğinin altını çizmişlerdir. Editörlerinin ısrarla derginin hizipçilik ya da muhalefet amacıyla çıkarılmadığını belirtmelerine rağmen BBKP yönetimi, Parti üyeleri tarafından kendi kontrolü altında olmayan böyle bir derginin yayınlanmasından rahatsız olmuş ve derginin yayınına son verilmesini istemiştir (Saville, 1976: 8–10). Parti yönetimiyle görüşmeler devam ederken ikinci ve üçüncü sayılar da yayınlanmış, Macaristan'a Sovyet müdahalesi ise Saville ve Thompson'ın BBKP'den kesin kopuşlarını beraberinde getirmiştir. Üçüncü sayıda Thompson (1956b) Sovyet müdahalesini ve BBKP'nin tutumunu sert bir şekilde eleştirmiş, Parti liderliğinin olan biteni SBKP'nin yaptığı gibi tek bir kişi ve bu kişiliğe atfedilen "kült" ile açıklayarak, Stalin'in teorisini eleştiriye tabi tutmadıklarını, böylece kendi teori ve pratiklerinin sorgulanması ve Parti'yi Stalinizmin etkisinden kurtarma çabalarını savuşturmuş olduklarını ileri sürmüştür:

Stalinizm, hakkında bir şey "bilemeyeceğimiz" "yanlış şeyler" değil, hakkında bir şeyler bildiğimiz, bir dereceye kadar paylaştığımız ve bugün liderliğimizin desteklediği çarpık teoriler ve yozlaşmış uygulamalardı. Ahlaki körelmemizin, askeri kelime dağarcığımız ve yapımızın, halka ve onların örgütlerine karşı ataerkil bakış açımızın, "yanlış bilgi yayma zevkimizin", rehberliğimizden bağımsız halk inisiyatiflerinden korkumuzun, eleştiriden hoşlanmamamızın, gizliliğimiz ve ara sıra arkadaşlarımıza karşı kötü niyetimizin- bütün bunların propagandamızı felce uğrattığını, bizi izole ettiğini ve çalışmamızı hak ettiği

ödülünden mahrum bıraktığını kim bilmez ki? Ve bu şeylerle en az lekelenmiş olanların sıradan üyeler ve en çok lekelenenlerin de liderliğimiz olduğunu kim bilmez ki?

Liderlerimiz bunu tartışmak istemiyorlar çünkü değişmek istemiyorlar. Özünde, her zaman “çözülmeden” korkmuşlardır. Kalpleri Sovyet tankları ile birlikte. Ne de olsa tanklar, kontrollere cevap verecek ve gücü pekiştirebilecek mekanik şeylerdir. “Marksizm-Leninizm” onlarla güvende. Ama insanlar inisiyatifini kendi ellerine alırsa...işte bu çok büyük bir risk. (Thompson, 1956b: 7)

“Komünistler tarafından yapılmış devrimler” olarak nitelendirdiği Polonya ve Macaristan’daki olaylar ise Thompson’a göre olumlu değişimleri yaratma potansiyeline sahipti. Bu değişimleri, “insana saygı”, “gerçeğe saygı”, “halkların inisiyatiflerine duyulan gerçek güvene dayanan bir demokrasi”, “gerçek bağımsızlığa ve saygıya... gerçek alışverişlere... kardeşçe tartışmalara dayanan yeni bir enternasyonalizm” olarak sıralıyordu ki bunlar daha sonra ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaya çalışacağı sosyalist hümanizmin ana temalarıydı (Thompson, 1956b: 7). Üçüncü sayının yayınlanması üzerine Saville ve Thompson üyelikten üç ay süresince uzaklaştırılmış ancak Macaristan olayları karşısındaki tavrıyla Parti’nin “tamamen gözden düştüğü” ve parti içinde mücadelenin faydasız hale geldiği düşüncesiyle istifa etmişlerdir; dergiyi yayınlamaya ise “kendilerine karşı artan saldırganlık”, parti içinde “artan anti-entelektüalizm”, derginin yayınlanmaya devam etmesinin temel ilkelerin tartışılmasına engel olduğu ve Macaristan olaylarının uzlaşma için bir zemin bırakmadığı gerekçeleriyle, son vermişlerdir (Saville, 1976: 10–16).

‘Yanlışı düzeltme’ işinin arzu ettikleri gibi -Komünist Parti’de açık ve özgür tartışma yoluyla- yapılamayacağına kanaat getirdikten ve bu nedenle Parti’den ayrıldıktan sonra, Saville ve Thompson çıkardıkları yeni bir derginin -*The New Reasoner*-¹² sütunlarında bu işe daha yoğun bir şekilde soyunmuşlardır. Thompson yeni derginin ilk sayısında iki kısım halinde yayınlanan *Socialist Humanism: An Epistle to the Philistines* başlıklı uzun yazısıyla Stalinizmin tahlilini yapmaya ve sosyalist hümanizmin çerçevesini ortaya koymaya çalışmıştır. Thompson’a göre (1957c: 106–107), Sovyetler Birliği ve Doğu Bloğu ülkelerindeki baskıyı gözler önüne seren gelişmelerin olumsuz sonuçları, İngiltere’de sosyalistler arasında, tüm baskı biçimlerinin ortadan kalkacağı ve insanın gerçek özgürleşiminin mümkün olacağı bir toplum olarak sosyalizme olan inancı sarsması, birçok kişiyi Marksizmden şüphe duymaya ve hareketten uzaklaşmaya sevk etmesiydi ki bunun nihai sonucu işçi hareketinin zayıflaması ve giderek var olan düzeni kabullenmesi olacaktı. Bu çerçevede Stalinizmle hesaplaşma ve sosyalist hümanizmin gündeme getirilmesi bu sonuçları engelleme çabası olarak görülebilir.¹³ Thompson ve Saville tarafından *The Reasoner*’ın ilk sayısında

olduğu gibi ikinci sayısında da bu amaç vurgulanmış, *The Case for Socialism* başlıklı yazıda öncelikle sosyalizmin ne olduğu hakkında bir tartışma ihtiyacının altı çizilmişti. Bunun için bir yandan SSCB'nin ne olup olmadığının ayrıntılı bir tahlilinin yapılmasının diğer yandan "sosyalist toplumun karakterine dair, yalnızca ekonomik temeliyle değil, aynı zamanda sosyal ilişkileri ve siyasi kurumları ve çağdaş İngiliz koşullarıyla ilgili olarak çok daha net bir anlayışı yeniden yaratma[nın]" önemi vurgulanmış; sosyalizmi "pratik, sağduyulu, arzu edilir ve (siyasi akıl dahilinde) acil bir olasılık olarak" gündeme getirmek, sosyalizmin "sadece yaşam standartlarıyla değil, yeni toplumsal ilişkilerle, yeni değerler ve fırsatlarla, yeni, daha cömert, daha adil ve daha az bencil bir yaşam biçimiyle ölçüleceği anlayışını" özellikle gençlerde oluşturmak gerektiği ileri sürülmüştür (Saville ve Thompson, 1956b: 2, 5–6). Thompson ve Saville'e göre (1957: 2), SSCB ve Doğu Avrupa'daki işçi ve aydınların mücadelesinde bu türden bir çaba söz konusuydu ve yanında hizalandıklarını ifade ettikleri bu çaba "komünist ilke"ye dönüş anlamına gelmekteydi. Bu 'dönüş' kendini Thompson'ın sözleriyle (1957c: 106) "Stalinizme karşı isyan"da ortaya koyuyordu. Ancak bu isyanın başarısı ile "sosyalist hareketin kurucularının devrimci güvenini" doğrulamak mümkün olurken, sosyalistlerin "kendi devrimci perspektiflerine olan güvenleri" de yeniden tesis edilmiş olacaktı. Bu doğrultuda Thompson, öncelikle Stalinizmi tanımlama ve ona karşı "isyan", "komünist ilkeye dönüş" veya bir diğer deyişle "sosyalist hümanizm" in bir çerçevesini ortaya koymaya çalıştı.

Thompson'ın Stalinizm Tahlili ve Stalinizme Karşı Bir "İsyan" Olarak Sosyalist Hümanizm

Thompson, Hruşçov'un konuşması ile ortaya dökülenleri ve Doğu'daki ayaklanmaları hatta Komünist partilerdeki sorunları Stalinizmin ürünü olarak görmekte ve Stalinizmi Marx ve Engels'in Alman İdeolojisi'nde ortaya koydukları tanımı temel alır şekilde bir ideoloji olarak tanımlamaktadır:

"Stalinizm" gerçek anlamda bir ideolojidir; yani, kısmi, partizan bir gerçeklik görüşünden türeyen bir yanlış bilinç biçimi ve belirli bir aşamada, -Marksist anlamda- idealist olan bir düşünce tarzıyla yanlış veya kısmen yanlış kavramlar sistemi kurmaktır. "Stalinist teori, olgularla, toplumsal gerçeklikle başlamak yerine, fikirle, metinle, aksiyomla başlar: olgular, kurumlar, insanlar, fikre uygun hale getirilmelidir". (Thompson, 1957c: 107)

Thompson'a göre "partizan tutumların ve yanlış veya kısmen yanlış fikirlerin bir takımıydı" olarak Stalinizm, "belirli bir tarihsel bağlamda bürokrasiye dönüşen devrimci bir elitin ideolojisidir". Kültürel açıdan geri olduklarını belirttiği işçi ve köylülük arasındaki "yaygın tutum ve fikirlerden" beslenen,

“Rus geriliği ve kapitalist güçlerin düşmanlığı ve aktif saldırganlığı ile güçlen[en]” bu ideoloji, bu koşullarda ortaya çıkan bürokrasinin çıkarlarına uyarlanmış ve “gerçek bir bilincin ortaya çıkmasını engelle[yen]” bu bürokrasi tarafından dünya sosyalizmin ilerlemesine ket vurulmuştur. Ancak Stalinizm sadece bu bağlam sayesinde doğup gelişmemiş, hatta bu bağlamdan daha uzun süre ayakta kalmıştır (Thompson, 1957c: 108–109). Stalinizme karşı başlayan “isyan” ise:

...gerçek (“dürüst”) bir öz bilince ulaşma mücadelesidir; bu haliyle, dogmatizme ve onu besleyen anti-entelektüalizme karşı isyan da ifade edilir. İkincisi, insan ilişkilerinde ve ahlaki davranışta dogmatizmin eşdeğeri olan insanlık dışılığa karşı, insanlara yönelik idari, bürokratik ve çarpık tutumlara karşı bir isyandır. Her iki anlamda da insana dönüşü temsil eder: soyutlamalardan ve skolastik formülasyonlardan gerçek insanlara: aldatmacalardan ve mitlerden dürüst tarihe: ve dolayısıyla bu isyanın olumlu içeriği “sosyalist hümanizm” olarak tanımlanabilir. Hümanisttir, çünkü bir kez daha sosyalist teorinin ve özlemin merkezine, Stalinizmin çok değerli gördüğü soyutlamaların -Parti, Marksizm-Leninizm-Stalinizm, İki Kamp, İşçi Sınıfının Öncüsü- yerine gerçek erkekleri ve kadınları koyar. Sosyalisttir, çünkü Komünizmin devrimci perspektiflerini, yalnızca İnsan Irkının veya Proletarya Diktatörlüğünün değil, gerçek erkek ve kadınların da devrimci potansiyellerine olan inancı yeniden onaylar. (Thompson, 1957c: 109)

Thompson, Stalinizmi öncelikle bir “dogmatizm” ve “anti-entelektüalizm” olarak niteler. Anti-entelektüalizmin, işçi sınıfında “bireyciliğe ve uyumsuzluğa karşı duyulan şüpheden” ve devrimcilerin “düşmanlığı”ndan köklendiğini, “bireyden doğması gereken entelektüel inisiyatif” ile “kolektif disiplin” arasındaki gerilimin bir geçiş aşamasında “burjuva değerlerle sosyalist değerler arasındaki çatışmanın bir parçası” olduğunu ileri sürer. Thompson’a göre (1957c: 109–111,), Stalinizm, entelektüeller üzerinde kontrol ve baskı, muhalefeti ortadan kaldırma, partide merkezîyetçilik yoluyla kurumsal bir biçim almış, gerçeğin yerine yanlış bilinci koymuş, nesnel gerçekliğe ulaşma yönündeki her çabayı, muhalif görüşleri ve eleştiriyi “ihamet” saymış, bu türden fikirleri ileri sürenleri ortadan kaldırma yoluna gitmiştir ki böyle bir ortamda entelektüel gelişim imkanı ortadan kalmış ve böylece “dogmatik ortodoksi” beslenmiştir.

Stalinizmin bir diğer niteliği ise “ekonomik determinizm”dir. Bu ekonomik determinizm, insan bilincini maddi gerçekliğin, üstyapıyı temel basit bir yansımasına indirgemekte, dolayısıyla insanın tarih yapmadaki rolünü, failliğini yok saymaktadır. Oysa Thompson’a göre (1957c: 111–113), deneyimi ‘yansıtmı’ edilgen ve otomatik bir biçimde gerçekleşmemekte, insanlar, toplumsal gerçeklikle olan deneyimleri üzerinde düşünmekte, bu da onların hareketlerini etkilemektedir ki zaten Marx ve Engels de bilinç ile gerçeklik arasındaki ilişkiyi

diyalektik bir ilişki olarak kavramışlardır. Ancak Marx ve Engels, fikirlerini “temel-üst yapı” biçiminde “uydurma bir model” ile ifade ederek bu yanlış bir zemin yaratmışlardır. Thompson’a göre, “temel-üst yapı” ayrımı gerçekte var olanın “hareket eden, deneyimleyen, düşünen ve yeniden hareket eden insanlar” olduğunu anlamayı sağlamak üzere oluşturulmuş bir “metafor”dan ibaret iken Stalin’in elinde “yarı otomatik ve bilinçli insan failliğinden bağımsız olarak işleyen mekanik bir model”e dönüşmüştür. Bu noktada Thompson insandan bağımsız ve “kendi iradesi olan” maddi güçler olarak değil, eyleyen, deneyimleyen, düşünen insanlardan, onların eylemlerinden oluşan bir temel tanımı yapar:

Ama insanlar kendilerinin bilincindedirler: bu “ekonomik temel” insan eylemlerinden oluşur -emek, dağıtmak, satmak- ve eğer eylemleriyle birbirleriyle ilişkilerini değiştirirlerse (bazıları mülk sahibi olur, diğerleri serf olur) deneyimlemek zorunda kalırlar ve bu da onların fikirlerini oldukça etkileyecektir. Ancak Marx, süreç kavramını beceriksiz bir statik modele indirmediği için, Stalinizm, kör, insani olmayan, maddi güçlerin kendi iradelerine -hatta bilinçlerine- sahip olduğu bu gizemi geliştirdi. Yaratıcı insan edilgen bir şeye dönüşür ve prizmalar aracılığıyla işleyen şeylere yaratıcı irade bahşeder. İnsanın rolü, bu şeylere hizmet etmek, giderek daha fazla üretici gücü meydana getirmektir. (Thompson, 1957c: 114)

Thompson’a göre (1957c: 115) Stalinizmin insana bu yaklaşımı Marx ve Engels’in insanları “yanlış bilinç”ten ve böylece zorunluluğa boyun eğmekten kurtararak “seçimlerinin ve bilinçli failliklerinin alanını ölçülemeyecek kadar genişletme” amaçları ile bir tezatlık oluşturmaktadır.

Stalinizmin “ahlaki nihilizm” ve ona karşı isyanın “insancıl bir sosyalist ahlak” için bir isyan, Hruşçov’un konuşmasıyla ortaya dökülenlerin asıl önemli sonucunun da toplumun genelinde yol açtığı “ahlaki yozlaşma” olduğunu ileri süren Thompson’a göre (1957c: 118–119, 132), bu eylemlerin birer “hata” değil birer “yanlış” olduğunu hissetmeyi sağlayan, ahlaki yargıların “insanların belirli eylemlerine, ilişkilerine ve tutumlarına verilen somut tepkilerden” ortaya çıkmasıdır. Thompson, Madeleine Davis’in (2018: 13–14) işaret ettiği üzere ahlaka ilişkin görüşlerine ve sonrasında sosyalist hümanizm olarak gelişecek temalara daha önce yazdığı ve BBKP’nin Hruşçov’un konuşması sonrasındaki tutumunu eleştirdiği *Winter Wheat in Omsk* başlıklı yazıda yer vermiş, ahlakın idealizmle ilgisi olmadığını, “yöntemleri[nde] komünist ilkeyle, siyasi ilişkileri[nde] sosyalist dürüstlükle” ilgilendiklerini ileri sürerek, “ahlaki ilke için bilinçli mücadele” ve demokratik özgürlüklere değer verme çağrısında bulunmuştur. Thompson’ın bu yazısına yanıt veren BBKP Genel Sekreter Yardımcısı George Matthews ise siyasi kararları iyi ya da kötü olarak değerlendirmenin ölçütünün işçilerin

çıkarlarına hizmet edip etmedikleri olduğunu ileri sürmüştür (Davis, 2018: 14). Thompson (1956a: 14) ise cevabında “Bu ihtiyaçlara neyin hizmet ettiği yargısında bulunacak kim? Nasıl yargılayacak?” diye sorarak, bu yargılamada “basit siyasi çıkar” değil de “belirli eylemlerin sıradan insanların ahlaki duyarlılıkları üzerindeki etkilerini hesaba katan daha derin ve veya daha fazla düşünülmüş gerekçeler” temel alınacaksa bunun “ahlaki sorunlar”ı gündeme almaksızın yapılamayacağını altını çizmiştir. G. D. H. Cole’un, 20 Nisan 1957 tarihli *New Statesman*’daki yazısında benzer bir şekilde komünistler için ahlakın sadece ‘sınıf ahlaki’ olduğunu ve yapılanların sınıf çıkarı için yapıldığını ileri sürmesi karşısında da Thompson (1957c: 121), ‘sınıf ahlaki’ meselesinin her ne kadar Marx, Engels ve Lenin’in yazılarından “türetilmesi” mümkün olsa da “açık ve örtük” anlamlarının tamamının Cole’un özetlediği şey olmadığını, bunun aslında Stalinizmin “bir özeti” olduğunu ileri sürmüştür. Thompson’a göre Stalinizm tarafından bireyin bir “ahlaki otorite” olma vasfı ortadan kaldırılmış, Parti neyin doğru neyin yanlış olduğu konusundaki tek karar mercii haline gelmiş, ahlaki tutumlar partizanlaşmış, insanlar Parti’ye sadakat ve bağlılık adına birbirlerine hatta kendilerine ihanet etmiş, bu da ahlaksızlığı beslemiştir. Düşünen, tartışan, uygulanan ve ahlaki tutumları olan varlıklar olarak insanlar Stalinizm tarafından sadece ekonomik etkenlere göre hareket eden varlıklara indirgenmiş ki Stalinizm bu açıdan bir “‘kendine yabancılaşma’ biçimidir; insan soyutlamalarda kendini unuttur, devlete, partiye, kamu mülkiyetinin kutsallığına teslim edilir” (Thompson, 1957c: 122–123).

‘Sınıf ahlaki’ konusunun Marx ve Engels’ten türetilmesi, Marksizme ait bir kategori olarak gösterilerek söz konusu eylemleri meşrulaştırma aracı hatta Marksist olup olmamanın bir ölçütü haline getirilmesi karşısında ve elbette ahlakın bireysel vicdandan uzaklaştırılmasını Stalinizmin temel bir olumsuzluğu olarak görmesi nedeniyle Thompson, Marksizmde ahlak meselesine özel olarak eğilmiştir. Thompson’a göre (1957c: 123), Marx ve Engels “ahlaki nihilizmi” kesinlikle reddetmişlerdi. Bu konuda Engels’in *Anti-Dühring*’de sınıflı toplumlarda ahlakın ‘sınıf ahlaki’ olduğunu açıkça belirtmesi ve insan ahlakının ancak sınıfsız bir toplumda mümkün olabileceğini ileri sürmesi örneği karşısında ise Thompson (1957c: 124), bu ifadenin “ahlakın ne olduğu veya ne olması gerektiği” konusunda bir ifade değil, insanların tarihteki sınıflı toplumlardaki ahlaki tutumları üzerine bir gözlem olduğunu; Marx ve Engels’in sürekli olarak “sınıflı toplumun yanlış bilincinin ve çarpık ilişkilerinin tam olarak gerçekleştirilmesini engellediği sürekli gelişen insan potansiyeli”ne vurgu yaparak ancak sosyalizmde “artık doğanın ya da kendisinin kurbanı değil, bilinçli bir ahlaki fail” olarak bu insan potansiyelinin ve “gerçek insani ahlak”ın ortaya konabileceğine inandıklarını ileri sürmektedir. Dolayısıyla komünizm politik değil “insani”, “ahlaki” bir amaçtır ve ona giden yolda kullanılacak araçlar

da “ahlaki” olmalıdır: “...insanın başlangıcı, tam insanlığını ortaya koyması. Bu haliyle ekonomik, entelektüel ve ahlaki bir amaçtır; ahlaki ilke için bilinçli mücadele, her ‘politik’ karara girmelidir; ahlaki bir amaca ancak ahlaki yollarla ulaşılabilir. Ancak bunun sadece ‘yekpare’ parti yapısı içinde gerçekleşmesi düşünülemez” (Thompson, 1957c: 125–126).

Stalinizm insan failliğinin reddi iken Marx’ın insanları, kendi tarihini yapan, emek aracılığıyla hem doğayı hem de kendini değiştiren bir varlık olarak gördüğünün altını çizen Thompson (1957c: 130) bu insan eylemlerinin “entelektüel ve ahlaki aracılık” gerektirdiğine, ayrıca insan ihtiyaçlarının “ahlaki ve entelektüel” ihtiyaçlar da olduğuna dikkat çeker. Marx insan tarafından yapılan üretimin ayırıcı yönünün insanın bir şeyi yapmadan önce onu zihninde tasarlaması olduğuna işaret ederken, Stalinizmin yanlış bir biçimde temeli sadece üretici güçlerden ibaret, bu üretici güçleri de insandan bağımsız, insanların bilinçlerini belirleyen şeyler, temeldeki emek eyleminin içerdiği “imgesel ve entelektüel yetiler”i ise temelin basit bir yansıması olarak gördüğü üstyapıya ait öğeler olarak kavraması, halka karşı “olumsuz” tutumunun, “‘üstyapı’ ile kendini özdeşleştirilmesi”nin, “ağır sanayi fetişizmin”nin, “sanayinin bürokratik yönetimi”nin nedenidir (Thompson, 1957c: 130–131). Stalinizmde “[i]nsan, ‘üretim araçları’nın uzantısıdır: tüm üretim araçlarının, tüm politikaların, tüm kurumların kendisinden kaynaklandığı emeğin kalbindeki yaratıcı insan, Stalinist ideolojinin kategorilerinden kaçmıştır” (Thompson, 1957c: 132).

Thompson (1957c: 132–133) bütün bunların Stalinizmin “üç hatalı Marksizm” olduğu anlamına gelmediğini, bürokrasinin büyümesinin, sınıf hareketindeki bazı “dogmalar ve partizan sınıf tutumları”nın bir ideolojide “kristalize” olmasının söz konusu olduğunu ve bu ideolojinin özelliklerinin birçoğunun izlerini Marx, Engels ve Lenin’e kadar sürmenin mümkün olduğunu ileri sürer. Bunlardan en önemlisi yukarıda değinilen bilinç ile varlık arasındaki yansıtma meselesidir. Thompson’a göre Marx ve Engels kültürün basitçe toplumsal varlığı yansıttığını düşünmemişler hatta Marx, Feuerbach üzerine birinci tezinde mekanik materyalizmi insan failliğine bir yer bırakmadığı için eleştirmiş fakat “insanların fikirlerinin nasıl oluştuğu ve faillik alanlarının nerede yattığı sorunu” hakkında “yeterince” inceleme yapmayarak bu konuda, bir boşluğun oluşmasına neden olmuştur. Bu konuda asıl “kusur” ise Thompson’un iddiasına göre (1957c: 133–134), fikir, bilinç, düşünce ve duyumlar arasında bir ayırım yapmaksızın bunları maddi gerçekliğin yansıması olarak ele almak ve bunların “ikincil”, “türev” olduğunu ifade etmek, “Marx’ın ‘toplumsal varlık toplumsal bilinci belirler’ gözleminde, ‘toplumsal bilinç toplumsal varlığı yansıtır’ ifadesine” ardından da “toplumsal varlık, insanlığın toplumsal bilincinden bağımsızdır” sonucuna kaymak biçiminde “yanılgılar” a sahip olan Lenin’deydi. Bu “yanılgılar” Stalin’de

son noktasına ulaşmış, insanın tarihin yapıcısı olduğu gerçeği bu anlayışta tamamen ortadan kaybolmuş, ortodoksinin bir “yanılmazlık kaynağına” olan ihtiyacı ise “kişi kültü”ne yol açmıştır. Thompson’a göre (1957c: 137), Stalinizm ortadan kalkmamış, SBKP Merkez Komitesi, Stalin’in rolünü devralmıştır ve Hruşçov “Stalinist ayın oportünist tarafıdır”.

Thompson’ın makalesi yayınlanır yayınlanmaz eleştirilerin hedefi olmuştur. Bu eleştirilerin bir kısmı Thompson’ın insanın bilinçli failliğinin yadsınması biçiminde Stalinizmde var olan günahın köklerini Marksizmin temel-üst yapı formülasyonunda ve Lenin’in maddi varlık ile bilinç arasındaki ilişkiyi kavramadaki “yanılgıları”nda bulunduğu yönündeki tespitlerine yöneliktir. Marksizmde temel-üst yapı ilişkisinin mekanik ve tek taraflı bir belirlenim ilişkisi olarak değil diyalektik bir ilişki olarak kavrandığı gibi bilincin maddi varlığı yansıtmamasının da yine diyalektik bir eylem olarak anlaşıldığının, Lenin’in “ayna yansıma” ile pasif, tek taraflı yansıtmayı değil “çelişkili, diyalektik ve dinamik bir eylemi” işaret ettiğinin altı çizilmiştir (Enright, 1957: 105–106; Fryer, 1957: 138).¹⁴ Lenin’i insanın failliğini ihmal etmekle suçlamak ise hayatını bir Parti inşa ederek kitleleri devrime hazırlamakla geçiren Lenin gerçeğiyle bağdaşmamaktadır (Fryer, 1957: 141). Bu eleştirilerin bir diğer ortak noktası ise Thompson’ın zorunluluk ile özgürlük arasındaki diyalektik ilişkiyi kavrama konusunda başarısız olduğudur ki Marksizmde insan özgürlüğe ancak zorunluluğun bilgisine hâkim olarak, bu bilgiyle eylemlerini planlayarak ulaşabilir (Enright, 1957: 110; Fryer, 1957: 142–144).

Thompson’a yönetilen bir diğer eleştiri ise sosyalist hümanizmi Marksizm ile bağdaştırma çabasını hedef almaktadır. Thompson’ın Marksizmde bulunduğu sosyalist hümanist motiflerin teorinin asli bir parçası olmayıp “sürekli tahriş yaratan yabancı bir cisim” olarak kaldığını ileri süren Harry Hanson’a göre (1957: 80–81), “Marksist etğin özü fütürizm”dir yani “gerçek insani değerler”in gerçekleşmesi ancak sınıfsız toplumda mümkün görülür ve bu topluma ulaşma yolunda, gerektiğinde bazı araçlara başvurmak kaçınılmazken bir aracı doğru ya da yanlış olarak değerlendirmede tek kıstas başarıya sağladığı katkıdır.¹⁵ Hanson (1957: 87-90), sanayileşme, tarımsal üretimin arttırılması, özel mülkiyetin kolektifleştirmesi gibi gerekliliklerle karşı karşıya olan Parti’nin halktan büyük fedakârlıklar talep etmesi gerektiğini, bu sırada herhangi bir muhalefete izin veremeyeceğini, kendi içinde ise tam birliği sağlamak zorunda olduğunu, bunun sonucunda “büyük adam kültü”nün ve “kişisel diktatörlüğün” zorunlu olarak ortaya çıkacağını, halkın ise her şeyi kaybetme pahasına harekete geçmeye istekli olamayacağını ileri sürmektedir ki bu açıdan Thompson’ın “vaaz ettiği” ilkeler “dindar, akademik ve alakasız”dır. Thompson’ın kabul ettiği başarılar, ilerlemeler hatta halkın “kültürel ufku”nun genişlemesi bile uygulanan politikalar sayesinde

olmuştur ve Thompson da bunu bilmektedir (Hanson, 1957: 84-85).

Charles Taylor (1957: 92) ise Thompson'ın Stalinizmi Marksist gelenekten ve Komünizm'den bir "sapma" olarak gören anlayışını eleştirmekte ve Stalinizmi reddetmek için "Komünizm'in bir kısmını da reddetme[k]" gerektiğini ileri sürmektedir. Taylor'a göre (1957: 94–95), "yaratıcı insanın" Stalinizmde ortadan kaybolmasının kökleri "Marx'ın sınıf olarak proletarya anlayışında" yatmaktadır. Marx'ın komünist hareketin ana öznesi olarak gördüğü proletarya bu görevi üstlenemeyince Parti daha da önemi hale gelmiş, Stalinizm ise "proletaryanın ve onun tarihsel misyonunun Parti'nin kendisiyle özdeşleştirilmesi" adımı atmış, bu toplumu ve onun insanlarını yaratma işine soyunmuştur. Marx'ın, "proletaryanın tüm insanlığı özgürleştirmeden kendini özgürleştiremeyeceğini" ileri sürerken bu özgürleştirmeye direnenlere karşı alınacak tavır karşısındaki sessizliğinden Stalin yararlanmış; Marx'ın komünizm anlayışının, insanın yabancılaşmadan kurtulması, yaratıcı potansiyelinin ortaya konabilmesi anlamında bir "insanın kendine dönüşü" olması ama aynı zamanda bunun "insan kardeşliği"ni de beraberinde getirecek olmasına yönelik bir inancı da içermesi noktasında ise "ikinci bir ikilem" ortaya çıkmıştır: Eğer "gerçek insan kardeşliği", -üretim araçlarının geliştirilmesi zorunlu koşulunu içeren- insanın maddi şeylerin tahakkümünden kurtulmasının bir sonucu ise "kardeşliğin" bir süre "ayaklar altında çiğnenmesi" gerekse bile önce bu kurtuluş için mücadele etmek mi gerekmektedir? Taylor'a göre, Marx için "tarihsel bir soru" olarak kalan bu soru Bolşevikler için gerçek bir soruna dönüşmüş, Bolşevikler tercihlerini "kurtuluş"tan yana yapmışlardır ki "ağır sanayi fetişizmi", "sosyalist gerçekçi sanat" ve köylülerin "proleterleştirilmesi", hep bu tercihin bir sonucudur (Taylor, 1957: 97–98).

Hanson ve Taylor'a yanıt niteliğindeki yazısıyla tartışmaya katılan Jack Lindsey (1957: 97–98) ise sorunun Marksizmde olmadığını, Marx'ın meta üretimi ve meta fetişizminin olduğu yerde insanın "bölünmesinin", "parçalanmasının" süreceğini bildiğini, yabancılaşmanın aşılmasının sosyalist toplumda "metaların sonunu ima eden çok yönlü insan için mücadele"de somutlaştığını ama Rusya'nın emperyalist kuşatma altında bunun yerine üretici güçleri geliştirmeyi öncelemekten başka bir şansının bulunmadığını ileri sürmektedir. Bu ise Parti'yi "sosyalist inşanın öncüsü"ne dönüştürmüş ve Marksizm "rafa kaldırılmıştır" ki "[a]cımazsız şimdiyle yoldaşça gelecek, zavallı köylülüğe uygulanan proleterleştirici baskılarla devletin sönmesini talep eden sosyalist etik arasındaki boşluk olarak yabancılaşma sürecinin devam etmesi bundandı". Bu açıdan Lindsay'a göre (1957: 100–101), yapılması gereken Marksizmin yabancılaşma ve meta fetişizmi kavramlarını yeniden "merkezi yerine" getirmektir. Hanson ve Taylor'dan farklı olarak, ortaya çıkan "yetersizliklerin ve çarpıklıkların" kaçınılmaz ya da

düzeltilemez olmadığını vurgulayan Lindsay (1957: 95) gibi, John St. John (1957: 103-104) da Hanson'a hitaben "Komünistlerin çoğu, bir seçenek olduğunu, Stalinist araçların Komünist amaçları yok edeceğini öne sürmek suçundan suçlu değil miydi?" diye sormakta ve Hanson'u, Isaac Deutscher ve Trotsky'in analizlerini görmezden gelmekle eleştirmektedir.

Eleştirilere cevabi yazısında Taylor'ın Marksist Komünizmi de eleştirmek gerektiği yönündeki pozisyonuna doğru kayan Thompson¹⁶ daha çok Hanson'ın eleştirilerine yanıt vermeye çalışmış, Lindsay ve St. John gibi Stalinizmin ve yanlışı uygulamanın kaçınılmaz bir sonuç olmadığını vurgulamış (1958: 99) ve argümanlarını ahlak konusu üzerinde yoğunlaştırmıştır.¹⁷

Ahlak, "Arzunun Eğitimi" ve "Sosyalistlerin Yapımı":

Komünist ahlakın "fütürist" olarak nitelendirilmesi yani ancak geleceğin sosyalist toplumuna ulaşıldığında gerçekten insani bir ahlakın mümkün olabileceği iddiası karşısında Thompson (1958: 102-103), bütün materyalistlerin bir ölçüde fütürist olduğunu, Stalinizmin farkının ise sanayileşme çabasının gerekliliklerini "tek ahlaki kriter" olarak görmesi ve böylece "insanın tarihin yapımında ahlaki failliği fikrini ve her insanın her siyasi tercihe dair en geniş ahlaki yargılamada bulunma hakkını ve görevini" reddetmesi olduğunu ileri sürer ki bu da Stalinizm eleştirisinin, insan failliğinin ve ahlak konusunun gündeme getirilmesini acil bir görev haline getirmiştir:

Niyetim, ilk olarak, Stalinist ideolojinin sorunu yoğunlaştırdığını, haklı çıkardığını ve şimdi de sorunu devam ettirdiğini; ikincisi, bir bütün olarak Komünist hareket, siyasi hayatta ahlaki tahayyülün rolünü rehabilite etmeden ve Komünist dünyada insan ihtiyaçlarının değerlendirildiği ve seçimlerin yapıldığı ahlaki süreçlerin ortaya çıkışı olmadan sorunun üstesinden gelemeyeceğini ve üçüncüsü, Marx'ın düşüncesinde (belirsiz biçimde olsa bile) bulunabilecek ve işçi sınıfı ve komünist gelenekte tekrarlanan ifadesini bulan belirli hümanist tutumları öne sürmektir. (Thompson, 1958: 103)

Thompson'a göre (1958: 103), bu hümanist tutumlar kendilerini "olasılıkların izin verdiği her zaman ve ölçüde"¹⁸ sürekli olarak ortaya koymalıdır çünkü "ahlaki bir seçim dili"nin ve "siyasi kararların 'zorunluluk' ile 'arzu' arasındaki çekişme sonucunda alınmasını sağlayan süreçlerin yokluğunda, iktidar ve menfaat hâkim olacaktır".¹⁹ Marx ve Engels'e referansla "ahlaki yargılar[ın] soyut kural ve buyruklardan değil, yalnızca somut erkek ve kadınlardan, onların acılarından ya da esenliklerinden, hayal kırıklıklarından ve özlemlerinden türetilibil[eceği]"ni ve proletaryanın mücadelesinde köklenmiş, "insan kardeşliğini", "emeğin onurunu", "dayanışmayı" vurgulayan ahlakın sosyalist hümanizme yol açması gerektiğini ileri süren Thompson'a göre (1957c: 125,

127–128), bu ahlak, “düşmana karşı nefret tutumlarını...ajan ya da işbirlikçiye karşı uyanık olmayı” da içermekle birlikte, şiddet “yüceltilmemeli”, devrimin ilk yıllarında olduğu gibi -sadece somut suçun varlığında yargılama, ceza yerine eğitime, tasfiye yerine fikir mücadelesi yoluna gitmek gibi- hümanist tutumlar alınmalıdır.

Özetle Thompson, siyasetin ahlaktan ayrılmasına karşı çıkmakta, siyasi kararların alımında veya bu kararları yargılamada sosyalizm mücadelesinde köklenmiş, sıradan insan deneyimini, bu deneyim içinde oluşan fikirleri, insani arzu ve ihtiyaçları temel alan ahlaki yargıların etkin rol oynaması, bu çerçevede ‘zorunluluğun’ yanı sıra insani ihtiyaçların, özlemlerin de dikkate alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Çünkü insan potansiyelinin tam olarak gelişebileceği bir sosyalist toplumu mümkün kılacak olan budur. Sosyalist toplumda dahi insanların “kolektif olarak ve bireyler olarak, ‘iyi yaşam’ peşinde eyleme geçme ve seçimler yapma sorumluluğu”nun ortadan kalkmayacağını, ancak bu seçimlerin “zorunluluğun dayatmasından”, ekonomik çıkar rekabetinden kurtulmuş olacağını ileri süren Thompson (1957a: 36) bu türden bir toplum için umudun en zayıf olduğu anda dahi “koşulların ya da kendimizin kurbanı olmayı reddederek yine de protesto edebiliriz; çünkü insanlığımız gerçeğe karşı bu isyandan ibarettir” demektedir. Bu nedenle değişimi “hayal etme”nin önemine vurgu yapan Thompson’a göre (1958: 105), bununla da yetinmemek, “bu değişimi Komünist dünyada içkin görmek, onunla hizalanmak ve gelmesine yardımcı olmak için onun entelektüel ve ahlaki savaşlarında yer almak” gerekmektedir. Başta Stalinizmin eleştirisi olmak üzere Komünistlerin bu savaştaki görevleri diğer ülkelerdeki muhaliflerle dayanışma, Batı’daki işçi sınıfının ‘reel sosyalizm’in ne olduğunu anlamasını sağlayarak Doğu ve Batı emekçileri arasında aşağıdan bir birliğin tesisini mümkün kılmaktır (Thompson, 1958: 106).

Thompson iyimserdir çünkü Stalinizme rağmen komünizmin eğitim ve edebiyat yoluyla toplumda kök saldığını, halkın “kültürel ufku”nun genişlediğini, yanlışlara birçok yerde “insanların gelenekleri, yaşam deneyimleriyle direnildi[ğini]”, sahneye çıkan “yeni erkek ve kadınlar”ın yeni gelişmeler için birer umut kaynağı haline geldiğini ileri sürmektedir. Bir yandan ekonomik ve sosyal hoşnutsuzlar ortaya çıkarken diğer yandan da sıradan insanlar “gerçek, sosyalist bir bilinç için mücadele eder ve ona politik bir ifade kazandırmaya çalışırlar” ve böylece “sağduyu, anlayış, insancılık için ortak taleplere yol açar” diyerek hem SSCB’deki hem de dünya komünist hareketindeki bir “mayalanmaya” dikkat çeken ve belirli koşullarda isyanın siyasi devrime de dönüşebileceğini ileri süren Thompson’a göre (1957c: 137–138), Stalinizm “Batı ile girilecek savaş korkusu” nedeniyle iktidarda kalabilmektedir ve nükleer silahlarla mücadele

bu açıdan mücadelenin birincil başlıklarından biri olmak zorundadır. Sovyetler Birliği'nin "sosyalist" bir ülke olduğunu düşünen Thompson'a (1957c: 139) göre sorun bunun "henüz kurumlarda, siyasi davranışta veya genel ahlakta ifade edilmemiş" olmasıdır. Ayrıca gerekli dersler alınır, her işçi hareketinin Stalinizm türünden ideolojiler doğurması kaçınılmaz değildir (Thompson, 1957c: 139). Bu noktada sosyalist hümanizm, insanların "kendilerini insan olarak değiştirmek... ruhsal yaşamlarının... kirliliğini durdurmak... birbirlerine 'yarar sağlamak'" gibi özlemlerine cevap vermektedir çünkü bir "yabancılaşma biçimi" olan kapitalizmden ve Stalinizmden (Thompson, 1957c: 142–143) farklı olarak sosyalist hümanizm, insanları bambaşka bir biçimde görmektedir:

Kapitalizm insan emeğini bir meta olarak ve onun "ihtiyaçlarının" tatminini de metaların üretimi ve dağıtımını olarak görür: Stalinizm, emeği ekonomik-fiziksel ihtiyaçların karşılanmasında ekonomik-fiziksel bir eylem olarak görür. Sosyalist hümanizm şunu ilan eder: İnsanları şeylerin köleliğinden, kâr peşinde koşmaktan ya da "ekonomik zorunluluk"a köle olmaktan kurtarın. İnsanı yaratıcı bir varlık olarak özgürleştirin- ve o sadece yeni değerler değil, aynı zamanda bol miktarda şeyler de yaratacaktır... hem kapitalizm hem de Stalinizm insanı şeylere, metalara veya makinelerin uzantılarına indirgedi. Ama şimdi insanlar başka bir yere bakmalıdır - bir şeye değil, insanın "aklına ve vicdanına". (Thompson, 1957c: 143)

Bu çerçevede Marksizmin, "Marx'tan önceki ama onunla uyumlu" İngiliz işçi hareketinin "yerel gelenekleriyle" birleştirilmesi, Thompson'ın "yabancı bir ithalat" olarak gördüğü uygulamalara yani insanların bireysellikleri, ahlak ve vicdanları üzerinde uygulanan baskıya karşı telafi edici olabilirdi (Davis, 2018: 16). Bu açıdan Davis'e göre (2013: 59–60), Thompson'ın sosyalist hümanizmi, "Marksizmin hümanist içeriğini İngiliz romantizminin örneklediği ahlaki bilinçle, özellikle de Thompson'ın biyografisini yakın zamanda tamamladığı William Morris figürüyle birleştirme girişimiydi".²⁰ Thompson, yukarıda işaret edildiği üzere, Morris'in ahlaki, üretim ilişkilerine içkin bir boyut olarak gören anlayışını benimsemişti. Bu ilişkiler aynı zamanda "ahlaki ilişkiler"di ve "ahlaki bir mantık" da üretmekteydiler ve bu nedenle komünizmin inşası "ahlaki bir devrimi" de gerekli kılmaktaydı (Thompson, 1959c; Dworkin, 1997: 52–53).

Kendisine yöneltilen "ütopik", "romantik", "idealist", "ahlakçı" türünden suçlamalara karşın Thompson için modern sanayi toplumunun romantik eleştirisi ve ütopik sosyalizmden alınıp bilimsel sosyalizme eklenmesi gerekenler vardı ve bunların başında "ahlaki eleştiri", "alternatifin tahayyülü", "arzunun eğitimi" gibi unsurlar gelmekteydi. Michael Kenny (2000: 111) Thompson'ın, Morris'in arzu kavramını sahiplendiğini ve bu kavramı ilk olarak "insan yaratıcılığının kaynağı" olma boyutu ile aldığını ileri sürer. Kenny'e göre (2000: 112), bu arzular ayrıca

insanın diğer insanların “kaderiyle ilgili sempatik bir ilgiyi” de gerektirmekteydi ki “Thompson, bu ‘arzu’ duygusunu sık sık ahlaki faillik kavramıyla eşitle[miş]” ve her iki boyutuyla arzunun ifadesinde bir araç olan ve Morris tarafından da vurgulanan “umut”u da “amaçlı eylem için gerekli bir önkoşul” olarak görmüştür. Ama arzular tehlikeli olabilirlerdi ve bu nedenle “eleştirel akıl” ile dizginlenmeli, “romantizmin devrimci yanı” da Marksizmde ifadesini bulan “radikal politik görüş disiplini” ile sürdürülmeliydi (Kenny, 2000: 111–113).²¹ Thompson (1976: 107), Morris’in vurguladığı üzere ‘zorunluluk’un işçileri mücadele için harekete geçirebileceğini ancak, “hedef arzu tarafından belirlenmedikçe ve sosyalist teori tarafından öngörülen bir strateji ile elde edilmedikçe” başarısız olunacağını, arzunun ise başıboş bırakıldığı ya da ifade imkânı bulamadığı durumda yıkıcı sonuçlar doğurabileceğini, yapılması gerekenin Morris’in de yapmaya çalıştığı gibi ‘arzunun eğitimi’ olduğunu ileri sürer. Thompson, Miguel Abensour’dan ödünç alarak kullandığı “arzunun eğitimi” kavramını 1950’ler ve 1960’da yazdığı yazılarda doğrudan kullanmasa da aşağıda görüleceği üzere, kapitalizme yönelik ahlaki eleştirinin önemi ve arzu konusunda ileri sürdükleri, sosyalistlerin “ütopik eleştiri” aracılığıyla “özlemleri çağırma”, “arzuları uyandırma” işlevlerine yaptığı vurgular bu kavramın ifade ettiği şeylerle örtüşmektedir. Morris’in niyetinin “geleceğin toplumunun doktrinini veya sistematik tanımını sunmak” değil, “alternatif bir yaşam biçiminde kabataslak çizilmiş alternatif değerleri fantazi formlarında somutlaştırmak” olduğunu ileri süren Thompson’a göre (1976: 97), Morris böylece “hayal gücüne meydan okuma” işine girmekte ve bunun da burjuva toplumunun değerlerine yönelik bir meydan okuma ve “arzuğu eğitme” gibi iki sonucu bulunmaktadır. Abensour’un Morris üzerine çalışmasında ütopyanın asıl işlevi olarak gördüğü “arzunun eğitimi”nin, “belirli bir amaca yönelik ‘ahlaki eğitim’”den farklı olarak, “daha ziyade, özleme bir yol açmak”, Abensour’un ifadesiyle “ ‘arzulamayı, daha iyiyi arzulamayı, daha fazlasını arzulamayı ve hepsinden önemlisi farklı bir şekilde arzulamayı öğretmek”” olduğuna dikkat çeken Thompson’a göre (1976: 97), arzular eğitilip, “bilinçli umut” genişletilemezse sosyalizm mücadelesi başarıya ulaşamayacak ve insanlar ya reformizmle yetinecek ya da zorunluluğa teslim olunarak felakete doğru sürüklenecektir:

Arzu ya da “ihtiyaç”ın ön eğitimi olmaksızın, amacın kendisi elde edilemezdi. Ve bilim bize neyi arzu edeceğimizi veya nasıl arzu edeceğimizi söyleyemez. Morris bunu sosyalistlerin bir görevi olarak gördü (kendi ilk görevi), insanların isteklerini bulmalarına yardım etmek, onları daha fazlasını istemeye teşvik etmek, onları farklı bir şekilde istemeye ve sonunda zorunluluktan kurtulan insanların farklı istekler arasında seçim yapabilecekleri bir gelecek toplumu tasavvur etmeye zorlamak. (Thompson, 1976: 107)

Thompson'a göre (1976: 105–106), Morris de eserlerinde “ahlaki ölçütler”i kullanır ve bazı “ideal amaçlar”dan bahsederken aslında tam da bunu yapmakta, insanlara alternatifleri göstererek bunlar arasında seçimler önermekte, insanları “kendi yaptığı tercihe göre eğitme”yi amaçlamaktaydı çünkü “ahlaki isyan” gidilecek bir yön göstermelidir ve bu da bir seçim yapmayı gerektirmektedir. Morris'in yaptığı gibi “şimdiki zamana yeni 'istekler' yerleştirmek, teşvik etmek ve büyütme ve sosyalist harekete alternatif bir değerler kümesi aşlamak” Thompson için (1976: 111) sosyalistlerin göreviydi ve Morris bunun başarısının “devrimin başarısı kadar biçimini de” belirleyeceğine inandığını vurgulamaktaydı.

Thompson'un “arzunun eğitimi” ve bu yolla “sosyalistlerin yapımı”nın aciliyetine vurgusu, Soğuk Savaş'ın ve bir nükleer savaş korkusunun gerek Batı'da gerekse Doğu'da toplumları “ortodoksileri” kabullenmeye, siyasal olarak atalete ve ilgisizliğe sürüklenmelerine neden olduğu tespitiyle ilişkilidir. Batı toplumlarında artan refah, teknokrasi ve yöneticilerin artan rolü ile bireysel üreticilerde artan “önemsizlik duygusu” ve geçmişten gelen kurumsal yapılar bu ilgisizlikte etkili olmuştur (Thompson, 1959b: 3–5). “İktidarsızlık” içindeki kitlelerin arzularını, özelemlerini politik olarak ifade etme olanağından yoksun kaldıklarında bu özelemlerin uyuşturucu bağımlılığı gibi kişisel birtakım bağımlılıklara, çete savaşları, ırk isyanları gibi isyanlara yol açtığını ileri süren Thompson'a göre (1959b: 5–7), insanlar siyasetçilere güven duymamakta, hepsinin birbirine benzediğini düşünmekte, özellikle gençlerin isteklerine mevcut politikacılar ve politika yapma biçimleriyle bir cevap verilememektedir. Batı'da komünist harekette hayal kırıklığının neden olduğu “kayıtsızlık” ile mücadele için insanların özelemleri ile buluşacak, alternatif bir yol sunacak bir yenilenme gereklidir. Bu noktada 1956'yı bir “dönüm noktası” olarak gören Thompson (1959b: 9), bu yıldan itibaren hem Batı'da hem de Doğu'da bir “Komünist muhalefet hareketi”nin ortaya çıktığını ve bu hareketin temelde “komünist geleneğin insancıl ve özgürlükçü özelliklerini doğrulamaya ve geliştirmeye çalıştığını”, hem sosyal demokratlardan hem de komünist ortodoksluktan uzak durmaya çalışan bu hareketin “Yeni Sol” olarak adlandırılabilceğini ileri sürmektedir.

Sosyalist hümanizmin çerçevesini oluşturduğu bu “Yeni Sol”un Marx'daki hümanist değerlere yönelip “ahlaki failliği ve bireysel sorumluluğu”, sosyalizmin ancak gerçek insanlar tarafından “gönüllü birlik içinde inşa edilme[si]” gerektiğini vurguladığını ileri süren Thompson'a göre (1959b: 9–10), sosyalistlerin görevi iktidarı ele geçirmenin yanı sıra “[h]alkların değerlerini ve tutumlarını değiştirme ve mevcut toplumun Ütopik eleştirileri aracılığıyla daha fazla değişime yönelik özelemleri çağırma[k]”, “iktidarın fethinin öncesinde, sırasında ve sonrasında... halkın gönüllü katılımını sağlama[k]”tır. Burada sosyalistlerin “ütopik eleştiri”

aracılığıyla yapmaya teşvik edildikleri şeyin yukarıda özetlenen biçimiyle “arzunun eğitimi”, bu yolla “sosyalistlerin yapımı” olduğu açıktır.²² Thompson (1959b: 10–15), bazı dergiler, kulüpler, -daha sonra *New Left Review* adı altında birleşecek olan- *The New Reasoner* ve *Universities and Left Review* dergileri tarafından düzenlenen konferans ve eğitimler biçiminde faaliyetlerini sürdüren bu “Yeni Sol”un eskisinden şu açılardan farklılaştığını ileri sürer: tüm sorunları “bürokrasinin entrikaları” ve “liderlerin ihaneti” ile açıklayan ve “devrime hazır” bir “militan işçi sınıfı” “idealleştirmesi”ne yönelen “Eski Sol”un aksine, “Yeni Sol”, somutun analize yönelerek, örneğin, “topluluk etiği”ni zayıflatan “kültürel etkenlerin” analizine çalışmaktadır. “Eski Sol”, ekonomik determinizmi nedeniyle devrimi bir ekonomik çöküşün sonucu olarak beklerken, “Yeni Sol”, “çağdaş yaşamdaki yeni hüsrancı ve potansiyelleri, yeni büyüme noktalarını keşfetmek” ve “gerçeklikle uyumlu en üst düzeyde özlemi beslemek” yönünde hareket etmektedir. Çünkü “insanlar kapitalist toplum çerçevesinde ulaşamaz olan hedeflere yönelirlerse, deneyimleri politik eğitimlerini tamamlayacaktır”. Ayrıca, “Eski Sol”un sorunla baş etme yöntemi “hizipçilik” yani “sol hizip”in bürokrasiye karşı mücadele ederek Parti’yi ele geçirmesi iken -Thompson’a göre bu, Leninist öncü parti anlayışının bir ifadesidir- “Yeni Sol” işçi sınıfının “öncü”sünün iktidarı ele geçirmesini değil, her aşamada halk katılımını ve “iktidarın halk arasında dağılımını” istemektedir.

Bu doğrultuda “Yeni Sol”, kendini ayrı bir örgüt veya ayrı bir hizip olarak ortaya koymak yerine, propaganda, dergiler, kulüpler, okullar gibi araçlarla İngiliz radikal muhalefet geleneğindeki öncülerin yaptığı gibi halka açık sosyalist eğitim ve faaliyetler yürütecek; sosyalizmin halkın inisiyatifi ile aşağıdan kurulabileceğinde, hareketin zaten bu insanların bir “birliği”, insanların ise “entelektüel ve ahlaki varlıklar” olduğunda ısrar ederek “rasyonel argüman ve ahlaki meydan okuma ile” halka seslenecek ve işçilerle bilim insanları ve sanatçılar arasında iletişim sağlayacak, devrim sonrasını beklemek yerine şimdiden “daha zengin bir topluluk duygusunu - sosyalist bir gençlik hareketini - teşvik etme[k]” yoluna gidecektir (Thompson, 1959b: 16–17). Yeni Sol bu açıdan Morris’in kendi zamanında “Sosyalistler yapın... ülkeyi, egemen sınıflara karşı düşmanlıklarını hisseden ve zamanlarını parti siyasetinin bin budalalığı içinde harcamak için hiçbir cazibesi olmayan insanlardan oluşan bir dernekler ağıyla kaplayın” (Akt. Davis, 2014, s. 447) biçimindeki çağrısına yirminci yüzyılın ortasında verilen bir yanıt olarak okunabilir ve Davis’e göre (2014: 447), Thompson, bu görevi başarabileceğini düşündüğü “açık, aktivist ve mezhepçi olmayan Yeni Sol için gündemi şekillendirmeye çalışmıştır”.²³

Thompson, bir yandan İngiliz radikal direniş geleneğinden, 19. Yüzyıl İngiliz işçi hareketinde görülen, Leeds grevlerinin örgütleyicisi Tom Marquaire gibi sıradan

işçilerin rollerinden (Winslow, 2014: 12–13) diğer yandan da Macar Devrimi sırasında ortaya çıkan işçi konseylerinden ve “aşağıdan demokrasi”den ilham alan bir “aşağıdan sosyalizm”i savunur (Schwarzmantel, 2016). Sosyalizm sıradan insanlar tarafından kurmalıdır, onlar için veya onlara rağmen değil. Bu açıdan Thompson her türden ikameciliğe, öncü partinin veya entelektüellerin işçi sınıfının yerini almasına karşıdır ve Batı’nın refah toplumlarında işçi sınıfının artık sosyalizm mücadelesinin ana aktörü olamayacağı yönünde ortaya çıkan inanç Thompson’ın eleştirilerinin hedefindedir. Özellikle *Universities and Left Review* çevresinde ve başka yerlerde gördüğü, işçi sınıfını “tarihin tabileri olarak, kitle iletişim araçlarının izlerinin uysal alıcıları olarak, yabancılaşmanın kurbanları olarak, sosyolojik araştırma için veri olarak görme” ve sınıfın “yaratıcı potansiyelini küçümseme”, “sınıf iktidarı bağlamına atıfta bulunmaksızın kültürel fenomenlerin mutlak özerkliğini ileri sürme” ve “sınıf mücadelesinden utançla kaçın[ma]” yönündeki tutumları eleştirir (Thompson, 1959a: 51). Thompson’a göre (1959a: 51–52), işçi sınıfından umudunu kesen görüş kadar, onu “tek devrimci güç” olarak gören ve entelektüellerin iradelerini işçi sınıfına “teslim etmelerini” öngören anlayış da sorunludur. İlk görüş büyük ölçüde işçi sınıfında görülen edinimciliği referans almaktadır. Ancak bunun yeni bir olgu olmadığını, işçi sınıfı içinde farklı ahlakların rekabet içinde olduğunu ileri süren Thompson’a göre (1959a:52-53), bunlardan hangisinin baskın geleceğini belirleyen “bir verilmiş noktada, bütün bir nesnel ve aktif, öznel faktörler kompleksi”dir: nesnel faktörler söz konusu olduğunda refahın görece yüksek olduğu durumlarda “edinimci ahlak ve statü mücadelesi”, zor zamanlarda ise “komünal etik” mümkün olabilirken, farklı ahlaklar arasındaki mücadele “nesnel ekonomik koşullara karşı kör, kendiliğinden bir refleks” değil “bilinçli bir fikir ve değerler mücadelesi” olmuş, bu mücadelede “siyasi örgütlenme” ve “politik olarak aktif olan azınlık” önemli rol oynamıştır. Bu noktada entelektüeller kendilerini “bu gelenekle ilişkilendirerek” sosyalist topluma ilişkin özelemleri beslemelidir:

Ütopycılığın aşırılıklarına (nihayet) bu düzelticiye ihtiyacımız var. Siyasi eylem, yaşayan insanları etkilemek ve değiştirmekten ibarettir. Siyasi tercih alanı, üzerinde çalışmamız gereken şeylerin inatçı doğasıyla sınırlıdır. Ve ütopycılığın değeri, vahşi doğada bayrak sallamakta değil, yaşayan insanları kendi potansiyel yaşamlarının bir imgesiyle karşı karşıya getirmekte, eski yaşam biçimlerine meydan okumak için özelemlerini toplamakta ve arzu edilen yönde var olan bu tür sosyal seçimleri etkilemede bulunabilir. Ütopycılık ve gerçekçilik, rakip koşullara dönüşmemelidir; aynı hareketin kalbinde yapıcı bir şekilde kavga etmelidirler. (Thompson, 1959a: 55)

Entelektüellerin, 19. yüzyıl işçi hareketiyle kıyaslandığında ciddi zaıflık gösteren dergiler, forumlar, tartışma grupları, eğitimsel ve kültürel faaliyetler düzenleme

yoluyla fikir oluşturma ve yayma işini üstlenmeleriyle hem entelektüeller ile işçiler arasında bağ kurulacak hem de insanlardaki “sosyalist bir bilinç, bir dostluk duygusu, insani ve kültürel ihtiyaçların tatmini” ihtiyacı karşılanırken, önemli siyasal sonuçlar ortaya çıkacaktır (Thompson, 1957b: 21–22).

“Aşağıdan Sosyalizm” ve Bir “Devrim” Arayışı

Thompson’un önerisi, görüldüğü üzere entelektüellerin işçi sınıfının yerini alması değil, işçilere umut aşılamak, güçlerinin ve potansiyellerinin farkına varmalarını sağlamak, işçi hareketini “dönüştürmek” iken ona göre, “zorlama gücü” örgütlü işçilerde olmalıdır²⁴ (Thompson, 1959a: 55); “çünkü” der Thompson (1960: 29), “istediğimiz sosyalizm türü, her düzeyde tüm halkın katılımı olmadan mümkün olmayan bir sosyalizmdir”. Doğu’da Stalinizmin gerçek insanları tarihin faileri olmaktan çıkarıp “nesnel yasaların aracıları”na dönüştürmesinin, Batı’da ise entelektüeller dışındaki insanları “ekonomik çıkarlarının, sosyal ‘yapılarının’ ve statü koşullandırmalarının tutsağı” olarak görme biçiminde bir indirgemeciliğin hakim olduğunu ve bu inancın büyük ölçüde “statik bir sınıf kavramı ve onun karakteristik bilinci”ne ilişkin anlayıştan kaynaklandığını ileri süren Thompson’a göre (1960: 23–24), bu nedenle “hem değişen gerçeklikle daha uyumlu hem de ima bakımından daha devrimci olan yeni sınıf bilinci biçimlerini tasavvur etmek” “ütopik” olarak yaftalanmaktadır. Oysa Thompson’a göre (1960: 24), tarihsel incelemenin gösterdiği üzere fabrika sisteminin ortaya çıkardığı ve belli türde bir bilince sahip “statik” bir işçi sınıfı hiçbir zaman var olmamıştır. Marx sınıfı “üretim araçlarıyla ortak ilişkilere ve ortak bir yaşam deneyimine sahip insanlardan olduğu için değil ama bu insanlar ortak çıkarlarının bilincine vardıkları ve uygun ortak örgütlenme ve eylem biçimleri geliştirdikleri için... tarihsel terimlerle tanımla[mış]”tır ki sınıfın ortak çıkarları da “başka bir sınıfa karşı ortak çıkarlar” olup, tanımlama süreci, üretimdeki “patlamalar”ın yanı sıra “siyasi ve kültürel hayatımızda her düzeyde insan failliğinin gerekli olduğu karmaşık, çelişkili, sürekli değişen ve asla statik olmayan bir süreç”dir. Mavi yakalı işçilerin azalması ve hizmet sektöründe çalışanlarının sayısının artmasıyla parçalanan şeyin işçi sınıfı değil, “sabit geleneksel tanımıyla işçi sınıfı” olduğunu ileri süren Thompson’a göre (1960: 25–27), artan refah ve otomasyon sonucunda sınıf bilincinin “dağılması”nın mı yoksa bir “biçim değiştirmesi”nin mi söz konusu olduğu ve “yeni bir tür bilincinin ortaya çıkıp çıkmayacağı” sorularına cevap vermek gerekmektedir. Politik bilinç ise kendiliğinden oluşmamakta, “politik eylem ve beceri” gerektirmektedir ve bu noktada sosyalistlerin görevi de “yeni bir siyaset dili ve yeni bir ahlaki mizaç ve yeni örgütlenmeler ve eskilerin dönüşümü ile popüler çıkarların kimliğinin yeni bir tanımıyla, çağdaş gerçeklikle uyumlu” ve “eski anlamda daha az ‘sınıfa bağlı’, daha çok tüm halk adına konuş[an]” yeni bir sınıf bilincinin yaratılmasıdır

(Thompson, 1960: 27).

Bu amaçla, “ortak iyi vizyonunu her gün ve hayatın her alanında sunmak... insanları belirli hedefler için mücadelede harekete geçirmek ve her mücadeleyi -ücretler, anaokulları ya da düzgün şehirler için- birbirleriyle ve daha büyük çatışmayla ilişkilendirmek” gereklidir çünkü söz konusu taleplerin birçoğu reformlarla karşılanamayacak ve sonuçta “bu talepler için mücadele ederken insanlar, kapitalist sorumsuzluk ile ortak refah arasındaki uyumsuzluğu ve devrimci değişim ihtiyacını deneyimleyerek öğrenecekler”dir (Thompson, 1960: 28). Thompson’a göre, işçi sınıfının tarihi sadece midesi için talepte bulunmanın tarihi olmayıp, oy hakkı, insanca çalışma ve yaşam koşulları, “insanca muamele” için de mücadele edilmiştir. Dolayısıyla, kendilerini işçi olarak tanımlamayan, “tüketiciler” ya da “vatandaşlar” olarak “sosyal eşitlik” taleplerinde bulunan genç işçilerin “sınıf çıkarları”ndan ziyade “ortak yarar” için yapılan çağrılara ve “sistem eleştirisi”ne daha duyarlı olabileceğini ileri süren Thompson’a göre, insanların birçoğu yaşam deneyimlerinde sistemin sorgulamasına neden olacak çok fazla şeyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu nedenle sosyalistler, örneğin barışı savunmayı işçi sınıfının çıkarını savunmaktan ayrı bir şey olarak görmemeli, “eski” ve “yeni”, “mavi” ve “beyaz yakalı” işçi sınıfı arasındaki “ortak ilgi noktaları”nı bulmalı ve “eski sol” ile “yeni sol”un her birinin “güçlü yanlarını birleştirmeye” çalışmalıdır (Thompson, 1960: 30–31).

Ancak asıl önemli olan daha önce de sık sık vurguladığı gibi sosyalizmi “aşağıdan” inşa etmek, devrim öncesi ve sonrasında halk katılımı sağlamaktır. Sosyalist gençlik kulüplerinde, belediye meclislerinde insanların çeşitli konular hakkındaki tartışmalara aktif katılımları ve üretim alanında “yeni işçi denetim biçimleri”nin kabul ettirilmesi vb. ile bu yolda gerekli araçların sağlanabileceğini ileri süren Thompson (1960: 31), asıl meselenin “kendi kendine faaliyetin mümkün olduğu bir toplum yaratmak için ‘iktidarı ele geçirmek’ değil, bu faaliyeti şimdi manipülatif bir toplum içinde üretmek” olduğunu vurgular. Thompson’a göre (1960: 29–30), bu, “insanlarla birlikte olan, fabrikalarda, sokaklarda, ofislerde bulunan, şikâyetlerini ele alan, özlemlerini dile getiren, genel popüler stratejide bir ajitasyonla diğerini birlikte ören” yeni bir liderliği ve örgütlenmeyi gerekli kılmaktadır.

Şimdiye kadar biri reformlarla yavaş yavaş geçişi sağlanmayı öngören evrimci diğeri de iktidarının bir şiddet eylemiyle ele geçirilmesini öngören devrimci yol olmak üzere iki yolun öngörüldüğünü belirttikten sonra birinci yolu reddeden Thompson (2014: 153–155), bir felaket beklentisine dayalı olan ve sonucunda iktidarın bir bürokrasinin elinde toplanması tehlikesini de içeren ikinci yolun yerine, bir refah toplumundan sosyalizme geçiş için, bu toplumun sürekli olarak “olumlu taleplerle” yani hayatın birçok alanında “reform baskılarıyla”

“uyarılması” yolunu bir alternatif model olarak öne sürer.²⁵ Wade Mathews (2002: 222) Thompson’un önerdiği geçişin her ne kadar “birçok alanda amansız reform baskıları” önerse de “devrim kılığında reform” olmadığına, amacın uzlaşma yerine “çatışmayı tetikle[mek]” olduğuna dikkat çeker. Gerçekten de Thompson’ın vurgusu reformcu baskıların çatışmayı ve bir devrimci anı ortaya çıkarmak için tasarlanmasıdır. Bu baskılar,

...toplum genelinde iki sistem, iki yaşam biçimi arasında bir yüzleşmeye yol açacaktır. Bu yüzleşmede siyasi bilinç yükselecek... halk, olaylar tarafından tüm siyasi ve endüstriyel güçlerini kullanmaya zorlanacak. Bu düzenin yüzleşmesi... hayatın birçok alanında aynı anda devrim yapmayı içerir. Bu, bazı kurumların parçalanmasını... diğerlerinin dönüştürülmesini ve değiştirilmesini (Avam Kamarası ve millileştirilmiş kurullar dahil) ve yeni işlevlerin diğerlerine (şehir konseyleri, tüketici konseyleri, ticaret konseyleri, mağaza temsilcileri komiteleri ve diğerleri) devrini içerir. (Thompson, 2014: 156–157)

Bu türden bir devrimin gereklilikleri “olumlu taleplerin azami ölçüde genişletilmesi”, “bilinçli bir devrimci strateji içinde yapıcı becerilerin yaygınlaştırılması” ve ayrıca “ortak iyinin değerlerine” vurgu yapılması, özetle “William Morris’in sözleriyle, ‘Sosyalistlerin yapımı’”²⁶ ve aynı zamanda sanayi işçileri ile toplumdaki diğer insanlar arasında yapılan ayrımın terkedilmesi ve karşıtlığın “halk” ile “tekelciler” arasında çizilmesidir; burada sosyalistlere düşen görev “bağlamı oluşturmak”, farklı türden talepleri “ortak bir çizgiye çeken demokratik bir devrimci strateji[yi] geliştirilme[k] ve doğrudan eyleme yönelmektir” (Thompson, 2014: 157–158). Uluslararası alandaki gelişmelerin de devrimci bir sıçrama için gereken itkiyi sağlayabileceğini düşünen Thompson, İngiltere’deki protesto hareketlerinin NATO’dan ayrılma gibi bir sonucu doğurmayı başarırsa böyle bir sonuç yaratabileceğini ileri sürer. ABD’nin olası yaptırımları karşısında İngiltere için doğacak ikilemin, “halkın bilincini harekete geçirebileceğini”, “ideolojik ve siyasi çatışmaları keskinleştirebileceğini” ve böyle bir durumda “sosyalist bir alternatifin” kendini ortaya koyabileceğini vurgulayan Thompson’a göre (2014: 158–159), sosyalistlerin ajitasyonu ile desteklenen bu olaylar sonucunda bir devrimci durum doğabilirdi ki bu, kapitalizm içindeki dengenin “en güvensiz”, işçi hareketinin ise “en az bölünmüş” olduğunu ve “demokratik sosyalist gelenek”in ise “en güçlü” olduğunu ileri sürdüğü İngiltere bu türden bir geçiş için “en iyi” yeri.

Sonuç

Sosyalist hümanizmle Thompson “reel sosyalizm”lerdeki uygulamalar ve bunların nedeni olarak gördüğü Stalinizme karşı, “kayıtsızlık”la karakterize olduğunu düşündüğü bir refah toplumunda, mevcut gelişmelerin yol açtığı

1074 Yamak S (2023). E.P. Thompson’ın Sosyalist Hümanizmi: 1956’nın Külleri İçinde “Sosyalistlerin Yapımı”, “Aşağıdan Sosyalizm” ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

hayal kırıklığı nedeniyle sosyalizm mücadelesinden tamamen uzaklaşacaklarını düşündüğü insanları sosyalizm yolunda harekete geçirmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede sosyalist hümanizm öncelikle, Stalinizmin Partiyi/lideri kendisinin yerine ikame ettiği sıradan insanların, Marx'ta olduğu gibi tarihin faileri olarak, sosyalist bir toplumun inşasının ana özneleri olduklarını ve bu çerçevede "aşağıdan" bir sosyalizmi vurgulamaktaydı. İkinci olarak, Stalinizmin aksine sosyalist toplumu, üretici güçlerdeki bir gelişme ve bölüşüm ekseninde değil, kapitalist toplumdakilerden bambaşka değerler üzerine kurulu olan ve insanın "tam insanlığı"nın, gerçek insani potansiyelinin gerçekleşebileceği bir toplum olarak ele almakta, böylece orijinal anlamının altını çizerek sosyalizmi "reel" deneyimin olumsuzluklarıyla karakterize edilmekten kurtarıp, yeniden arzu edilir kılmayı amaçlamaktaydı. Bu çerçevede sosyalizm, "insani ve ahlaki" bir amaç olarak ele alınmaktaydı. Thompson'a göre, Stalinizmin ekonomik determinizmi yani temeli "ekonomi"den, "üretici güçler"den ibaret, fikirleri, ahlaki, kültürü ise üstyapısal yansıma sayan kaba Marksizm anlayışı, SSCB ve diğer Doğu Bloku ülkelerindeki anti-demokratik uygulamaların ana nedeniydi. Bu ülkelerde, Parti/lider tarihsel zorunluluğun yegâne kavrayanı olarak tüm çabayı, -ifadesini ağır sanayileşme hamlesinde bulan- üretici güçleri geliştirmeye hasretmiş, bu açıdan insani istekleri ve arzuları yok sayarak bastırmış, sorgulamayı ve itirazı, "ahlaki yargıda bulunmayı" cezalandırmış, hedefleri gerçekleştirmede hile ve yalanı kullanmaktan çekinmemiş, "ahlaki nihilizmi" ile toplumda bir yozlaşma yaratmıştır. Özetle, tam bir insani varoluşa ve insani potansiyelin gelişmesine alan bırakmamış, yabancılaşmayı devam ettirmiştir. Batı'da ise Komünist Partilerdeki hâkimiyeti ile Stalinizm parti içinde merkezîyetçilik, anti-demokratik eğilim, dogmatizm ve tüm olaylara SBKP'nin bakış açısından yaklaşma, kendi toplumlarının yerel ve somut koşullarını dikkate almama ve kitlelerle bağı kuramama/yitirme gibi sonuçlar üretmiştir. Sosyalist hümanizm ise insan failliğine vurgusu ve sosyalizm anlayışı ile insanların arzularını dikkate alan, amaçların ve araçların seçiminde zorunluluğun yanı sıra bireylerin vicdanını, sosyalist bir ahlaki ve bunlar temelinde yapılacak seçimleri temel alan demokratik bir sosyalizm amacındadır. Üçüncü olarak, Stalinizmin diğer bir olumsuz etkisi olan, proletaryanın uluslararası dayanışması ve birliği demek olan enternasyonalizmin SBKP'nin diğer komünist partiler üzerindeki hegemonya aracına dönüşmesi karşısında ise sosyalist hümanizm, sosyalizme ulaşmada her bir ülkenin kendi koşulları ile uyumlu özgün bir yolu izleyebilmesini, sosyalistler arasında açık tartışmaların yapılabilmesini içeren bir enternasyonalizmi savunmuştur.

Thompson, bu çerçevede temeli, sınıfı, sınıf bilincini, sosyalist faaliyeti ve devrimi farklı bir biçimde ele almıştır. Stalinizmin, dolayısıyla da tüm olumsuz sonuçların altında temel neden olarak, şematize temel-üst yapı formülasyonun

yattığını düşünen Thompson, insan emeğinin temelini asli unsuru olduğunu ve bu emeğin düşünmeyi, seçim yapmayı ve insanlar arasındaki ilişkileri içerdiğinin altını çizerek, üstyapıya havale edilen fikirlerin, dolayısıyla ahlakın ve kültürün temelini bir parçası olduklarını ileri sürmüştür. Bu kavrayışta kültür “fetişleştirilmiş” üst yapının bir ögesi ya da “görece özerk bir düzey” değil; insan ilişkileri olarak “üretim ilişkilerinin birliği” içindeki “sınıf deneyimi”nin bir “ifadesi” ve “aracı”, sınıf mücadelesinin önemli bir parçasıdır (Clarke, 1979: 144). Temeli bu şekilde, insanı da sadece ekonomik-korporatif çıkarlara göre hareket eden, bilinçleri maddi varlığı olduğu gibi yansıtan bir varlık değil “ahlaki ve entelektüel bir varlık”; sosyalizmi ise ekonomik olduğu kadar “ahlaki ve entelektüel” bir amaç olarak ele alması, sosyalizm mücadelesinin hedefi, stratejisi ve araçları üzerine görüşlerinin temelini oluşturmuştur. Thompson bir yandan İşçi Partisi’nin reformizm yoluyla sosyalizm hedefine diğer yandan ortodoks Marksizmin bir iktisadi kriz ortamında “militan bir işçi sınıfı”nın devrimci eyleme yöneleceği beklentisi ve bu devrimi yönlendirmede Leninist bir parti örgütünün gerekliliği vurgusuna, ayrıca, bir refah toplumunda bilinci aşınmış ve dağılmış bir işçi sınıfından devrim beklenemeyeceği anlayışla sınıfın yerine entelektüelleri ikame etme yönündeki eğilime karşı alternatif bir yol sunmaya çalışmıştır. Thompson’un işçi sınıfını ve bilincini ele alma biçimi de bu noktada belirleyicidir. Fikirleri, ahlaki yargı ve tepkileri deneyim içinde oluşan “ahlaki ve entelektüel varlıklar” olarak insanlar, var olanın ahlaki eleştirisini ve alternatifin tahayyülünü de içerecek olan “arzunun eğitimi” ile sosyalizm mücadelesine katılabilirlerdi. Bu noktada, Marx’ın hümanizminin yanı sıra İngiliz radikal muhalefet geleneği ve Morris’in rehberliğinde Thompson, işçi sınıfının tarihindeki aktif azınlığın ve sıradan işçilerin rollerini merkeze alarak, entelektüellerin “arzunun eğitimi” yoluyla bilincin dönüştürülmesinde rol oynayacağı ama her aşamasında sıradan insanların aktif katılımını içeren, halka açık eğitim ve faaliyetler, protesto gibi araçları öne çıkaran bir strateji önermiştir. Bu yolla insanlar, arzularıyla var olan toplum arasındaki uyumsuzluğun bilincine varacak, “bilinç deneyim içinde şekillenecek” ve “sosyalistlerin yapımı” gerçekleşecektir.

Tarihsel ve edebi incelemeleri politik aktivizmini ve teorisini beslerken, pratik politik hedeflerinin de tarihçiliğine yön verdiği Thompson’un tüm bu alanlardaki çabaları sosyalist hümanizm çerçevesinde şekillenmiş ve aşağıdan demokratik bir sosyalizm amacına hasredilmiştir. Bu noktada yukarıda da işaret edildiği üzere Thompson’un sosyalist hümanizmi ile tarihsel çalışmaları özellikle de *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* arasındaki bağ oldukça açıktır. Davis’in (2014: 440) işaret ettiği üzere, Thompson’un 1957-1960 arasındaki yazılarında sosyalist hümanizmin belirgin bir şekilde ortaya konan “ahlaki seçim ve faillik, işçi sınıfı bilinci ve kültürü, entelektüellerin ve ‘örgütlü bir azınlığın’ rolü” temaları

bu yıllarda yazdığı ve 1963'te yayınladığı bu kitabında da ana temalardır. Yukarıda ele alınan bu temaların her biri kitabında tarihsel örnekler ile açıklanır, somutlaştırılır ve bu yolla sınıfa ve onun bilincine ilişkin rakip kavrayışlara karşı Thompson, İngiliz işçi sınıfının tarihini, bir “kayıtsızlık” döneminde sosyalizm mücadelesi için bir yol gösterici olarak ortaya koyar; ne sınıf ne de onun bilinci sabit bir yapı değildir; her ikisi de deneyim içinde, sıradan insanların ve örgütlü bir azınlığın failliği ile oluşturulur ve bu süreçte zorunluluk kadar, özlemler, fikirler, arzular da rol oynar (bkz. Davis, 2014; Efstathiou, 2014; Winslow, 2014; Bess, 1993; McNally, 1993; Clarke, 1979).

Thompson'ın sosyalist hümanizminin tekrar gündeme alınması²⁷ siyasal mücadelede somutun analizinin yanında geçmişin analizinin, “alternatifi tahayyül etme”nin, “başka bir şeyi arzulamanın” bu arzuları “uyarma”nın, toplumsal değişimde zorunluluk kadar insanın failliğinin, ahlaki tavır alışının, yaratıcı praksisin rolünü tekrar hatırlatması açısından önem taşımaktadır.

Sonnolar

1 Sosyalist hümanizm İngiltere’de E.P. Thompson’ın yanı sıra *The Reasoner/The New Reasoner* dergilerine katkı sağlayan birçok kişi ve ayrıca *Universities and Left Review* (ULR) dergisi çevresi tarafından da paylaşılan bir pozisyonda. Sosyalist hümanizme Thompson’ın yanı sıra Alasdair McIntyre’nin katkıları ve ULR’nin sosyalist hümanizminin farklılıkları konusunda bkz.(Blackledge, 2007; Davis, 2013; Dworkin, 1997: 54–62).

2 Cal Winslow (2014: 12-34) İngiliz işçi hareketi tarihindeki sıradan işçilerin rollerinden ilham alan bir “aşağıdan sosyalizm”i hedefleyen Thompson’ın hem yetişkin eğitimindeki dersleri hem de yazdıkları ile “sosyalist yapma”ya çabaladığına dikkat çeker.

3 Kimilerince Morris modern topluma karşı ortaçağ toplumunun değerlerini yücelten bir romantik olarak nitelense de 1955’te Morris üzerine kapsamlı bir çalışma (*William Morris: Romantic to Revolutionary*) yapmış olan Thompson (1976: 84) Morris’in romantik geleneği “dönüştürdüğünü” ileri sürer ve diğer romantiklerden farklı olarak, sosyalist bir toplumun inşası amacına yönelmiş “devrimciliği” ne işaret eder (Thompson, 1959c).

4 İngiliz romantizmi ve radikal muhalefet geleneğinin Thompson üzerindeki etkisi üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için (bkz. Fieldhouse et al., 2015; Kenny, 2000). Thompson üzerine incelemelerde Marksizm, Morris, İngiliz romantik ve radikal muhalefet geleneklerinin etkilerinin yanı sıra İkinci Dünya Savaşı yıllarının Halk Cephesi deneyimi ve retoriğinin, faşizme karşı birleşik mücadelenin, Bulgar Partizanları yanında savaşan abisi Frank ile somutlaşan muhalif direniş hareketinin etkisine de dikkat çekilir

Yamak S (2023). E.P. Thompson’ın Sosyalist Hümanizmi: 1956’nın Külleri İçinde 1077 “Sosyalistlerin Yapımı”, “Aşağıdan Sosyalizm” ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

(Efstathiou, 2014; Hamilton, 2011: 35–42; McCann, 1993: 4).

5 Thompson hakkında Türkçe literatürde kapsamlı bir değerlendirme Serdar Turgut'un, Toplum ve Bilim Dergisi'nin 1984 tarihli 24. Sayısında yayınlanan "'Karşı Koymacı' Geleneğin Aydını: E.P. Thompson" başlıklı yazısıdır. Daha sonra Thompson'ın Teorinin Sefaleti kitabının Türkçedeki iki basımında da yer alan bu yazıda Turgut (2015: 436–439, 441) 1960'da yayınlanan *Out of Apathy* kitabında Thompson'ın kaleme aldığı üç yazıdan biri olan "Balınanın Dışında'da (*Outside the Whale*) "1956 Ruhunu" ortaya çıkaran siyasi konjonktürün ana hatları olarak bu unsurlara işaret ettiğine ve George Orwell'in 1939 sonrası dönemin koşullarına işaretle kullandığı "Balina" metaforuna göndermede bulunduğu dikkat çekerek, "1956'luların... balınanın dışına çıkma mücadelesinin ana hatlarını belirlemeye başlad[ıklarını]" vurgular. Orwell, 1940'ta yayınlanan ve Henry Miller'a karşı bir polemik niteliğindeki "Balınanın İçinde" (*Inside the Whale*) başlıklı denemesinde "Balınanın İçi"nde olmayı, İncil'deki Jonah (Yunus) ve Balina anlatısına referansla, güncel politik meseleler karşısında apolitik olmak, kayıtsız kalmak, var olanı kabul etmek dolayısıyla da güvenlik ve konfor içinde bulunmak anlamında kullanır (Orwell, 2015: s.67-112).

6 Thompson'ın işçi sınıfı tarihçiliği ve bunun Türkiye işçi sınıfı tarihi çalışmalarına etkisi için bkz. (Çetinkaya, 2014) Ayrıca bkz. (Buğra, 2014).

7 Bu konuda bkz. (Gürgör, 2022; Öğütle, 2015). Turgut, Thompson'ı bunların yanı sıra politik görüşleri ve aktivizmi ile kapsamlı bir biçimde ele almıştır bkz. (Turgut, 2015).

8 Thompson'ın tarih çalışmaları ile sosyalist hümanizmi arasındaki bağlantı birçok yazar tarafından vurgulanmıştır. Örneğin Simon Clarke (1979: 151–152) Thompson başta olmak üzere sosyalist hümanistlerin tarih yazımları ile amaçladıklarının "sınıf sömürüsüne karşı önlenemez direniş ruhunu tarihyazımları aracılığıyla yeniden yakalamak, sömürülen sınıfın bir alternatif toplum vizyonunu gerçekleştirmeye yönelik sürekli girişiminin kahramanca, hatta çoğu zaman trajik hikayesini anlatmak" yoluyla bu geleneği canlandırmak ve siyasi bir müdahalede bulunmak olduğunu ve bunun ekonomizme "kültürcü" değil "devrimci" bir yanıt olduğunu ileri sürer. David McNally (1993) de Thompson'ın tarih çalışmalarının "Marksizmi Stalinizmin korkunç çarpıklıklarından kurtarmaya yönelik siyasi taahhüdünün bir parçası" olduğunu vurgularken, Madeleine Davis (2014: 440–441) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*'nun 1950'lerin sonlarında temel politik mesele ve tartışmalara "stratejik bir müdahale ve 'sosyalist hümanizm'in sürekli bir ifadesi...olarak yazılmış" olduğunu ileri sürer. Polemik yazılarının ana meseleleri de yine sosyalist hümanizmi ile ilişkilidir. Örneğin Althusser'in yapısalcılığı ile bir hesaplaşma niteliğindeki *Teorinin Sefaleti*'nde Thompson, "olgun Marx"ın hümanizmden arınmış olduğunu iddia eden ve insanları yapıların taşıyıcılarına

1078 Yamak S (2023). E.P. Thompson'ın Sosyalist Hümanizmi: 1956'nın Külleri İçinde "Sosyalistlerin Yapımı", "Aşağıdan Sosyalizm" ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

indirgemek suretiyle insan failliğini yok sayan Althusser'in projesini, Stalinizmin "ideoloji olarak teorileştirilm[esi]" olarak nitelendirir (Thompson, 2015: 382).

9 Imre Nagy, Stalin'in ölümünün ardından başlayan deStalinizasyon süreci çerçevesinde Moskova'nın desteği ile 1953'te hükümetin başına getirilmiş, 1955'te ise iktidardan uzaklaştırılmıştı (Uslu, 2006: 134–136).

10 Macar Devrimi'nde en önemli unsurlar öğrenciler, işçiler ve entelektüeller tarafından kurulan konseylerdir. Uslu'ya göre (2006: 145–146) Nagy'nin "çekimser" tutumlarına karşı mevcut sistemin dönüşümünün "odağı" olan bu konseyler "iç dinamikler sonucu"nda ve genellikle "pratik nedenler"le ortaya çıkmış ve özellikle işçi konseyleri ülkede "sosyalizm kazanımlarının korunması" ve bürokrasinin egemenliğine karşı işçilerin yönetiminin yani gerçek bir "işçi devletin kurulması" amacıyla iken, entelektüel konseyleri "basın özgürlüğü", adil seçimler, ekonomik reformlar, dış politikada değişim talebinde bulunmuşlardır. Sovyet müdahalesi karşısında konseyler silahlı direnişte bulunmuş ve Kadar Hükümeti döneminde "ikinci bir iktidar odağı" haline gelmişlerdir (Çakır, 1989: 190–191; Uslu, 2006: 148).

11 Parti yönetimi sadece parti içi demokrasiye ilişkin konuları incelemek üzere bir özel komisyon kurulmasını kabul etmiş ancak, üyeleri Temmuz ayında atanan bu Komisyon, Eylül'e kadar da toplanmamıştır (MacEwen, 1976: 27).

12 *The New Reasoner* dergisi üzerine ayrıntılı bir inceleme yapan Bryan D. Palmer'a göre (2002: 194–195) *The Reasoner*'in yayınlanmasındaki ana amaç, Parti'yi Stalinizm ile "yüzleşme"ye zorlamaktı çünkü editörler Parti'den henüz umutlarını kesmemişlerdi. Başlığında "Sosyalist Hümanizmin Üç Aylık Dergisi" ibaresi ile çıkan *The New Reasoner* ise "devrimci bir sol hareketin yeniden doğuşunu teşvik etme[k]", "bir toplumsal hareket yaratma[k]" amacıyla çıkarılmıştı.

13 Dworkin ve Soper da Thompson'ın yazıları ve eylemlerinin ardındaki bu siyasi amacın altını çizmişlerdir (Dworkin, 1997: 51; Soper, 1990: 205–206).

14 Peter Fryer (1957, s. 138) insanın ancak soyutlamalar, kavramlar, yasalar yoluyla gerçekliğin bilgisini edindiğine ve bilincin tek yaptığı varlığı "yansıtmak" değil aynı zamanda onu "yaratmak" da olduğunu Lenin tarafından vurgulandığına dikkat çeker ve Thompson'ın eleştirilerini "diyalektik materyalist bilgi teorisine, tarihsel materyalizme, Marksist insan özgürlüğü anlayışına ve bunun nasıl kazanıldığına ve en azından diyalektik yöneme bir saldırı" olarak değerlendirirken (1957, s. 136), Tim Enright da (1957: 107, 109) Thompson'ın "temel"i "insanlar" olarak kavramasını karşısında "Doğadan ne haber? Diğer her şey insan ve doğa arasındaki sürekli etki ve tepki koşullarından çıkmaz mı?" diye sorar ve Thompson'ın yaptığı "materyalist temelin önemini azaltmaya

çalışırken idealizmin sınırında uç[mak]" olduğunu ileri sürer.

15 Hanson'a göre Thompson, işçilerin ekonomik nedenlerle kapitalizme başkaldırmayacakları bir ortamda onları kültürel ve ahlaki nedenlerle başkaldırma yolunu önermekte ve işçileri devrimci eyleme yöneltmede, "yeni bir kültürlü ve sadık radikaller grubu"ndan medet ummaktadır ki bu "romantizm"dir ve Thompson bir "ütopik sosyalist"tir (Hanson, 1957: 87).

16 Thompson "Şimdi daha açık bir şekilde görebiliyorum ki, eğer Stalinizm Marx'ın fikirlerinin bir mutasyonuysa, doğrudan bir ilişki hattında kalırken böyle bir mutasyona uğrayabilmeleri gerçeği, salt belirsizliğin ötesine geçen orijinal bir zayıflığı gösterir - ve özellikle de determinizm ile faillik arasındaki can alıcı ayırımın bulunacağı noktada. Bu nedenle Charles Taylor'ın argümanının ve sonucunun büyük bir bölümünü kabul ediyorum" demektedir (Thompson, 1958: 96).

17 Fryer'in eleştirileri dahil diğerlerine takip eden sayıda başka bir yazı ile cevap vereceğini bildiren Thompson (1958: 106) bu yazıyı hiç yazmamış, *Labour Review* dergisi editörleri (Editorial, 1958) Thompson'ın Troçkizmi Stalinizmle aynı "yanlışları" paylaşmakla suçlamasını ve eleştiri yazılarına cevap vermeyerek Troçkistlerle tartışmaktan ve *The New Reasoner*'da yürütülen tartışmalara kendilerini dahil etmekten kaçınmasını eleştirmiş, eğer isterse yazısını yayınlamayı teklif etmişlerdir. Thompson (1957c: 108) tek bir cümle ile Trotskiy'in analizinin değerinden bahsetmiş ama Stalinizmin bu tarihsel materyalist analizini göz ardı edip, daha çok ahlaki bir eleştiride bulunmuş, Troçkizmi ise "aynı yanlış kavramsal çerçeveyi ve tutumları -aynı ekonomik davranışçılık, seçkin kültü, ahlaki nihilizm- muhalefete taşıyan bir ideoloji" olarak tanımlamıştır (Thompson, 1957c: 139).

18 Thompson bu ifadesinin "hantal" olduğu kabul etmekle birlikte, hümanist tutumların her durumda "mutlak bir ifade" bulamayacağına (örneğin Nazizm karşısında) ama aynı zamanda tutumların sürekli olarak duruma bağlı olduğunu ileri sürmenin de "ahlaki failliği" ortadan kaldırıp, kararlara sadece "güç ve amaç"ın yön vereceği bir duruma neden olacağına dikkat çeker (Thompson, 1958: 103).

19 Thompson'a göre "çevrenin, kültürün ve failliğin ürünü olan ahlaki bilinç" sanatçının yaratıcılığında somutlaşır ve sanat eseriyle insanlar üzerinde etki yaratır ve bu "bir halkın özgürlüklerinin ve ahlaki sağlığının teminatıdır" ki Stalinizmin sanatçılar üzerindeki baskısı bu nedendir. Ancak gerçek hayat Parti'nin argümanları ile çalıştığından insanların "temel ahlaki bilinci bozulmamış", sıradan insanlar tarafından " 'çürümüş unsurlar' dürüst ve cesur insanlar...İşçi sınıfının düşmanları' dürüst öğrenciler ve çalışan insanlar...baba tarafından parti görevlisi hırslı, bencil bir ukala olarak" görülmüş

1080 Yamak S (2023). E.P. Thompson'ın Sosyalist Hümanizmi: 1956'nın Külleri İçinde "Sosyalistlerin Yapımı", "Aşağıdan Sosyalizm" ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

ve şimdi bu insanlar ile sanatçılar arasındaki bağ yeniden kurulmaya başlamıştır (Thompson, 1957c: 125–126).

20 Dennis Dworkin'e (1997: 48) göre de Thompson'ın eleştirisi William Morris hakkındaki kendi çalışmasını yansıtmaktaydı ve "Partinin kendisini reforme etmesi için İngiliz halk direnişinin ve ahlaki eleştirinin mirasını gerçekten özümsemesi"ni gerekli görmekteydi ki sosyalist hümanizm "tam da bu reforma yönelik bir girişimdi".

21 İngiliz radikal muhalefet geleneğinin Thompson'ın tarih çalışmalarında ortak bir motif olduğuna dikkat çeken Kenny'ye göre Thompson için bu gelenek "akıl ve arzunun kaynaşmasının idealleştirilmesini, amaçlı toplumsal eylemin önkoşulunu somutlaştırmaktaydı" (Kenny, 2000: 113–114).

22 Palmer da Thompson'ın "sendikalardan, barış seferberliklerinden, sosyalist kampanyalardan ve hatta İşçi Partisi'nden ayrı durmayacak, açık birlik, sosyalist eğitim ve mücadeleye aktif katılım geleneğini canlandırarak" bir Yeni Sol tasavvur ettiğini ve bunun da "bir William Morrisesk 'sosyalist yapımı'" olduğunu ileri sürer (Palmer, 2002: 211). Winslow (2014: 18, 20) da Thompson'ın bizzat kendisinin gerek yetişkin eğitiminde verdiği dersler gerekse yazılarıyla yaptığının "sosyalist yapmak" olduğuna dikkat çeker.

23 "Yeni Sol"un başarısı ise Thompson'a göre (1959b: 17) Soğuk Savaş geriliminin zayıflamasına bağlıdır ve bu gerçekleşmezse tüm çabalar "otoriterizm" altında yok olacaktır. Bu nedenle Thompson, Nükleer Silahsızlanma Kampanyası'na (CND) aktif bir şekilde katılmıştır. Soper (1990: 204, 221) Thompson'ın sosyalist hümanizm talebiyle nükleer silahsızlanma, İngiltere'nin NATO'dan ayrılması ve aktif tarafsızlık politikası izlemesi, Doğu Avrupa'daki bağımsız barış girişimleriyle dayanışma gibi çağrılarının arkasındaki mantığın aynılığına ve hatta Thompson'ın Morris üzerine yaptığı çalışmanın, Stalinizm eleştirisinin, bir yanda reformist eğilimlerle diğer yanda Althusser ile olan polemiklerinin ve silahsızlanma mücadelesine katılımının "tek bir projenin parçası" olduğuna dikkat çeker: "ahlaki hayal gücünü 'darkafalılıktan' (var olan herhangi bir gerçekliği değişmez bir zorunluluk olarak kabul etme ve savunma eğilimi) kurtarmak ve böylece tüm insan kültürünün yok edilmesine doğru akılsızca sürüklenmeyi durdurmak". Stefan Berger ve Christian Wicke (2019: 176) de CND'nin Thompson için, kitlelere, sosyalist hümanizmin hayata geçirilmesinin önündeki en önemli engel olarak gördüğü "kayıtsızlıktan bir çıkış yolu ve baskın Soğuk Savaş kültürüne bir alternatif göstermekle ilgili" olduğunu ileri sürmektedirler. Ayrıca bkz. (Bess, 1993).

24 Ellen Meiksins Wood (1995: 34–35, 41–42) Thompson başta olmak üzere "ilk kuşak Yeni Sol"un "ikinci kuşak Yeni Sol"dan en önemli farkının ilk kuşağın işçi hareketine olan "bağlılığı" ve sınıfın entelektüeller ile ikamesine karşı aldıkları bu tavır olduğunu ileri

sürer.

25 Thompson'ın sosyalizme geçiş konusuna yaklaşımını inceleyen bazı çalışmalar için bkz. (Lynd, 2002; Matthews, 2002; Newman, 2015).

26 Reformcu baskılarla toplumun uyarılmasına Morris de benzer bir işlev yükler. Thompson'a göre (1959c) Morris, reformizmi reddetmesine rağmen, kendi dönemindeki 8 saatlik iş günü ve parlamentarizm yönündeki çabaları "işçinin özlemlerini uyandırmak için gerekli bir süreç olarak memnuniyetle karşıla[mıştır]".

27 Ancak, bu yeniden gündeme alma, Stalinizmi, "reel" sosyalizmi, iktidar ve güç ilişkileri ile mevcut kapitalizmi tahlilindeki eksiklikleri (Blackledge, 2006; Dworkin, 1997: 72; Flewers, 2017; Matthews, 2002: 223), Leninist Parti modelini demokratik merkezîyetçiliğin sadece merkezîyetçiliğe ağırlık veren uygulamalarına odaklanarak toptan reddi ve bunun örgütlenme açısından beraberinde getirdiği sorunları (Blackledge, 2006; McNally, 1993), protesto siyasetinin sınırlılıkları/olumsuzlukları (Fuller, 2017: 100–104) dahil halihazırda yapılmış olan -ve yenileri de eklenebilecek olan- eleştirel bir yeniden değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bu türden kapsamlı bir eleştirel değerlendirme, ana amacı gerek kendi yazıları gerekse bu konuda yapılmış hali hazırdaki çalışmaların ışığında Thompson'ın Marksist teori ve sosyalist mücadeledeki birçok konuya temas eden oldukça yoğun bir içeriğe sahip sosyalist hümanizminin genel bir çerçevesini vermek olan bu yazının sınırlarını aşacağından burada yapılamadığı gibi, birçok önemli noktaya da kısaca değinilebilmiştir.

Kaynakça

Alca D (2021). Neo Humanism? *Social Sciences Studies Journal*, 7(88), 3950-3960.

Apor B (2007). The 'Secret Speech' and its Effect on the 'Cult of Personality' in Hungary. *Critique*, 35(2), 229-247.

Bekcan U (2019). Sovyet penceresinden 1956 Macar ayaklanması: Batı destekli bir karşıdevrim girişimi. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(1), 15-23.

Berger S ve Wicke C (2019). '... two monstrous antagonistic structures': EP Thompson's Marxist Historical Philosophy and Peace Activism during the Cold War. İçinde: S Berger ve C Cornelissen (der), *Marxist Historical Cultures and Social Movements during the Cold War*, Cham: Springer Nature, 163-185.

Bess M D (1993). E. P. Thompson: The Historian as Activist. *The American Historical Review*, 98(1), 19-38.

Blackledge P (2006). The New Left's Renewal of Marxism. *International Socialism*, 112(2), 125-153.

1082 Yamak S (2023). E.P. Thompson'ın Sosyalist Hümanizmi: 1956'nın Külleri İçinde "Sosyalistlerin Yapımı", "Aşağıdan Sosyalizm" ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

Blackledge P (2007). Morality and Revolution: Ethical Debates in the British New Left. *Critique*, 35(2), 211-228.

Bromke A (1958). Background of the Polish October Revolution. *Canadian Slavonic Papers*, 3(1), 43-58.

Buğra A (2014). Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye’de E.P. Thompson’ı Okumak. İçinde: E P Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çev. U Kocabaşoğlu, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 11-37.

Clarke S (1979). Socialist humanism and the critique of economism. *History Workshop*, 8, 138-156.

Çakır N (1989). Macaristan 1956: Devrim mi Karşıdevrim mi?. *11. Tez*, 9, 162-218.

Çetinkaya Y D (2014). “Sefaletten İhyaya”: Türkiye işçi sınıfı tarihi ve EP Thompson. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 17, 201-221.

Davis M (2013). Reappraising British socialist humanism. *Journal of Political Ideologies*, 18(1), 57-81.

Davis M (2014). Edward Thompson’s Ethics and Activism 1956–1963: Reflections on the Political Formation of *The Making of the English Working Class*. *Contemporary British History*, 28(4), 438-456.

Davis M (2018). Edward Thompson, MI5 and the Reasoner controversy: Negotiating “Communist principle” in the crisis of 1956. *Key Words: A Journal of Cultural Materialism*, 16, 41-62.

Dworkin D (1997). *Cultural marxism in postwar Britain*. Durham, North Carolina: Duke University Press.

Editorial (1958). An Unreasonable Reasoner. *Labour Review*, 3(2), 34-36.

Efstathiou C (2014). EP Thompson’s concept of class formation and its political implications: Echoes of popular front radicalism in The making of the English working class. *Contemporary British History*, 28(4), 404-421.

Enright T (1957). Materialism or Eclecticism? *The New Reasoner*, 3, 105-112.

Fieldhouse R vd. (2015). EP Thompson: A short introduction. İçinde: R Fieldhouse ve R Taylor (der), *EP Thompson and English radicalism*, Manchester University Press, 1-22.

Flewers P (2017). EP Thompson’s Investigation of Stalinism: An Unrealised Project. *Critique*, 45(4), 549-582.

Flewers P (2019). The Unexpected Denunciation: The Reception of Khrushchev’s ‘Secret Speech’ in Britain. *Critique*, 47(2), 289-329.

Yamak S (2023). E.P. Thompson’ın Sosyalist Hümanizmi: 1956’nın Külleri İçinde 1083 “Sosyalistlerin Yapımı”, “Aşağıdan Sosyalizm” ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

Fryer P (1957). Lenin as Philosopher. *Labour Review*, 2(5), 136-147.

Gürgör K (2022). Sosyal Bilimlerde Tarihsel Analiz ve Teori ile Tarihsel-Toplumsal Pratiğin İlişkisi: Thompson-Anderson Polemiği. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 23(50), 13-36.

Hamilton S (2011). *The crisis of theory: E.P. Thompson, the New Left and postwar British politics*. Manchester: Manchester University Press.

Hanson H (1957). An Open Letter to Edward Thompson. *The New Reasoner*, 2, 79-91.

Heinemann M (1976). 1956 and the Communist Party. *Socialist Register*, 13, 43-57.

John J St (1957). Response to Marry Hanson. *The New Reasoner*, 3, 103-104.

Kenny M (2000). Socialism and the romantic "self": The case of Edward Thompson. *Journal of Political Ideologies*, 5(1), 104-126.

Khrushchev N (1956). *Speech to 20th Congress of the CPSU, 24–25 February 1956*. Nikita Khrushchev Reference Archive. <https://www.marxists.org/archive/khrushchev/1956/02/24>. Son erişim tarihi, 15/05/2022.

Lindsay J (1957). Socialism and Humanism. *The New Reasoner*, 3, 94-102.

Lynd S (2002). Edward Thompson's Warrens: On the Transition to Socialism and Its Relation to Current Left Mobilizations. *Labour / Le Travail*, 50, 175-186.

MacEwen M (1976). The day the party had to stop. *Socialist Register*, 13, 24-42.

Matthews W (2002). The Poverty of Strategy: E.P. Thompson, Perry Anderson, and the Transition to Socialism. *Labour / Le Travail*, 50, 217-241.

McCann G (1993). EP Thompson, Socialist Humanism and Politics From Below. *Politics*, 13(2), 3-9.

McNally D (1993). EP Thompson: Class struggle and historical materialism. <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/isj2/1993/isj2-061/mcnally.htm>, Son erişim tarihi, 10.04.2022.

Newman M (2015). Thompson and the early New Left. İçinde: R Fieldhouse ve R Taylor (der), *EP Thompson and English radicalism*, Manchester: Manchester University Press, 158-180.

Orwell G (2015). *Balinanın Karnında*, Çev. Z Avşar, 2. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Öğütü V S (2015). Soyutlamanın Şiddetine Karşı Zanaatın Savunusu: Teorinin Sefaleti. İçinde: E P Thompson, *Teorinin Sefaleti*, Çev. A F Yıldırım, Ankara: Nika Yayınevi, 11-31.

Palmer B (2002). Reasoning rebellion: EP Thompson, British Marxist historians, and the making of dissident political mobilization. *Labour/Le Travailleur*, 50, 187-216.

1084 Yamak S (2023). E.P. Thompson'ın Sosyalist Hümanizmi: 1956'nın Külleri İçinde "Sosyalistlerin Yapımı", "Aşağıdan Sosyalizm" ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

- Saville J (1976). The Twentieth Congress and the British Communist Party. *Socialist Register*, 13, 1-23.
- Saville J ve Thompson E P (1956a). Taking Stock. *The Reasoner*, 1, 4-6.
- Saville J ve Thompson E P (1956b). The Case for Socialism. *The Reasoner*, 2, 1-7.
- Saville J ve Thompson E P (1956c). Why We Are Publishing. *The Reasoner*, 1, 1-3.
- Saville J ve Thompson E P (1957). Editorial. *The New Reasoner*, 1, 1-3.
- Schwarzmantel J (2016). *The impact of 1956 on the Left in Western Europe*. 1956 geopolitical consequences. <https://basees.org/s/John-Schwarzmanel-The-impact-of-1956-on-the-Left-in-Western-Europe.pdf>, Son erişim tarihi, 19/06/2022.
- Soper K (1990). Socialist Humanism. İçinde: H Kaye ve K McClelland (der), *E.P. Thompson: Critical Perspectives*, Philadelphia: Temple University Press, 204-232.
- Taylor C (1957). Marxism and Humanism. *The New Reasoner*, 2, 92-98.
- Thompson E P (1956a). Reply to George Matthews. *The Reasoner*, 1, 11-15.
- Thompson E P (1956b). Through the smoke of Budapest. *The Reasoner*, 3, 1-7.
- Thompson E P (1957a). Socialism and the Intellectuals. *Universities & Left Review*, 1(1).
- Thompson E P (1957b). Socialism and the Intellectuals- A Reply. *Universities & Left Review*, 1(2), 20-22.
- Thompson E P (1957c). Socialist Humanism, An Epistle to the Philistines. *The New Reasoner*, 1, 105-143.
- Thompson E P (1958). Agency and Choice—I: A Reply to Criticism. *The New Reasoner*, 5, 89-106.
- Thompson E P (1959a). Commitment in Politics. *Universities & Left Review*, 6, 50-55.
- Thompson E P (1959b). The New Left. *The New Reasoner*, 9, 1-17.
- Thompson E P (1959c). *William Morris*. Williams Morris Society. <https://www.marxists.org/archive/thompson-ep/1959/william-morris.htm>, Son erişim tarihi, 03.04.2022.
- Thompson E P (1960). Revolution Again! *New Left Review*, 1(6), 18-31.
- Thompson E P (1976). Romanticism, Moralism and Utopianism: The Case of William Morris. *New Left Review*, 99 (1), 83-111.
- Thompson E P (2014). *Revolution*. İçinde: C Winslow (der), *E. P. Thompson and the Making of the New Left: Essays & Polemics*, New York: Monthly Review Press, 147-159.
- Thompson E P (2015). *Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi*, Çev. A F Yıldırım, Ankara: Nika Yayınevi.
- Yamak S (2023). E.P. Thompson'ın Sosyalist Hümanizmi: 1956'nın Külleri İçinde 1085 "Sosyalistlerin Yapımı", "Aşağıdan Sosyalizm" ve Bir Devrim Arayışı. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1049-1086.

Turgut S (2015). "Karşı Koyma"cı Geleneğin Aydını: E.P. Thompson. İçinde: E P Thompson, *Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi*, Çev. A F Yıldırım, Ankara: Nika Yayınevi, 435-479.

Uslu A (2006). Ellinci Yıldönümünde 1956 Macar Devrimi. *Devrimci Marksizm*, 1(1), 130-154.

Winslow C (2014). Introduction: Edward Thompson and the Making of the New Left. İçinde: C Winslow (der), *E. P. Thompson and the Making of the New Left: Essays & Polemics*, New York: Monthly Review Press, 9-35.

Wood E M (1995). A chronology of the New Left and its successors, or: Who's old-fashioned now? *Socialist Register*, 31(31), 22-49.

Yamak S (2019). Avrupa'da Demokrasinin Krizi ve Sarı Yelekler Hareketi. İçinde: Ç Edgücan, Z Karacagil ve Ş Bozgun (der) *Current Debates on Social Sciences 2: Human Studies: Law, Political Sciences and Economy*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 149-159.

Yamak S ve Çalışkan K (2019). Demokrasinin Krizi mi yoksa Kapitalizmin Krizi mi? Wolfgang Streeck-Jürgen Habermas Tartışması. *Praksis*, 50, 37-68.

Çevresel Kuşkuculuk: Çözümü İmkânsızlaştırmak?

Hikmet Kuran, Kapadokya Üniversitesi, Mimarlık, Tasarım ve Güzel Sanatlar Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

ORCID: 0000-0001-8236-8631

E-Posta: hikmetkuran@msn.com

Özet

Ekolojik sorunlarla mücadele edilmesi ve çözüm önerilerinin etkin bir şekilde hayata geçirilebilmesi için kamuoyu farkındalığı ve bilgi seviyesi kritik bir öneme sahiptir. Özellikle ulusal ölçekte çevre politikalarının oluşturulması ve teşvik, sınırlama, yaptırım, yasal düzenleme gibi politika araçlarının etkinliği kamuoyunun, tekil ya da birden fazla çevre sorununun seviyesi, yoğunluğu, ciddiyeti ve 'gerçekliğine' yönelik ikna düzeyiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu bağlamda bireylerin ya da toplumun belirli bir kısmının söz konusu çevre sorunlarına kuşku duyması/şüpheyle yaklaşması, ilgili sorunun çözümü ve küresel ölçekte deneyimlediğimiz ekolojik krizle mücadele açısından bir açmaz yaratmaktadır. Bu doğrultuda, politik ve iktisadi amaçlar doğrultusunda, belirli aktörler tarafından sistematik ve planlı bir şekilde yürütülen, kuşku yaratma ve yayma odaklı etkinlikleri ifade eden çevresel kuşkuculuk yaklaşımı, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Ekolojik krizle etkin mücadelenin önündeki en büyük engellerden birisi olan bu yaklaşımın aktörleri, argümanları, stratejileri ve etkileri çalışmada detaylı olarak ele alınmaktadır. Çevresel kuşkuculuk, teorik ve pratik bağlamda çok büyük oranda Amerika Birleşik Devletleri üzerinden ilerlediği için çalışma kapsam olarak bu ülke ile sınırlıdır.

Hakikat sonrası yaklaşımla kesişim noktalarına da sahip olan çevresel kuşkuculuk, iklim değişikliğinin etkisinin ve yoğunluğunun her geçen gün arttığı bu dönemde, aşılması gereken geniş tabanlı ve 'yüksek bütçeli' bir sorun olarak ön plana çıkmaktadır. Bu durum, bir yandan hâlihazırda istenen düzeyden çok uzakta kalmış olan ve on yıllardır somut bir kazanıma imza atamayan uluslararası iklim rejiminin etkinliğini tümüyle tehdit ederken; diğer yandan dünya genelinde yerel yönetimlerin başını çektiği alternatif çözüm pratiklerini köklü bir şekilde etkilemektedir. İklim değişikliğiyle her ölçekte mücadelenin kaçınılmaz olduğu ve bunun için mümkün olan en yüksek kamuoyu desteğinin gerektiği günümüzde çevresel kuşkuculuğun, tüm boyutlarıyla çözümlenmesi ve ifşası kaçınılmaz görünmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın temel savı, çevresel kuşkuculuğun kamuoyu üzerinde kritik etkiler yaratarak çözüm çabalarını baltaladığı ve bu yaklaşımla kapsamlı bir mücadele

hayata geçirilmeksizin ekolojik krizden çıkışın mümkün olmayacağı yönündedir.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Kuşkuculuk, Ekolojik Kriz, Kamuoyu Farkındalığı, Çevre Sorunları, İklim Değişikliği.

Environmental Scepticism: Precluding The Solution?

Abstract

Public awareness and level of knowledge are of critical importance in order to combat ecological problems and implement solutions effectively. In particular, the establishment of environmental policies on a national scale and the effectiveness of policy tools such as incentives, restraints, sanctions, legal regulation are directly related to the level of public's persuasion about the level, intensity, seriousness and 'reality' of environmental problems. In this context, the scepticism of individuals or a certain part of the society about environmental problems creates a dilemma in terms of solving the related problem and fighting the ecological crisis we are experiencing on a global scale. In this direction, the environmental scepticism approach, which expresses activities focused on creating and spreading suspicion, carried out in a systematic and planned manner by certain actors in line with political and economic purposes, constitutes the subject of this study. The actors, arguments, strategies and effects of this approach, which is one of the biggest obstacles to an effective struggle against the ecological crisis, are discussed in detail in the study. Since environmental skepticism proceeds largely through the United States of America in theoretical and practical terms, the study is limited in scope to this country.

Environmental scepticism, which also has intersections with the post-truth approach, stands out as a broad-based and 'high-budget' problem that needs to be overcome in this period of increasing impact and intensity of climate change. This situation, on the one hand, completely threatens the effectiveness of the international climate regime, which is far from the desired level and has not achieved any concrete gains for decades, on the other hand, it deeply affects the alternative solution practices led by local governments around the world. It seems inevitable that environmental scepticism should be resolved and disclosed in all its dimensions today, where the fight against climate change at all scales is inevitable and the highest possible public support is required for this.

In this context, the main argument of the study is that environmental scepticism undermines the solution efforts by creating critical effects on the public, and it will not be possible to overcome ecological crisis without a comprehensive struggle with this approach.

Keywords: Environmental Scepticism, Ecological Crisis, Public Awareness, Environmental Problems, Climate Change.

Giriş

Çevre sorunlarının etki, yoğunluk ve sıklığının artması, her ölçekte politika yapımı ve uygulamaları ön plana çıkarmaktadır. Dünyadaki neredeyse her ülke, iklim değişikliğinden su kıtlığına, gıda yetersizliğinden aşırı hava olaylarına, sel/baskın/taşkınlardan biyolojik çeşitlilik kaybına kadar birçok farklı sorunu deneyimlemektedir. Bu meselelerle mücadelenin en temel ve kritik aşaması ise şaşırtıcı da olsa, bunların birer sorun olarak kabullenilmesi ve sebep-sonuç ilişkisinin sağlıklı bir şekilde kurulmasıdır. Öyle ki, varlığı kabul edilmeyen ya da sebebi konusunda şüphelerin olduğu sorunların kamuoyu ve politika yapımcılar nezdinde kabul görmesi ve bunlarla etkin bir mücadele yürütülmesi, daha ilk aşamada imkânsız hale gelmektedir.

Güncel literatürde ve gündemde çevre sorunlarına yönelik kamuoyu algısının, algı yönlendirme yöntemleriyle öznel zemin üzerinden yönetilmesi konusunda en bilinen örnek iklim değişikliği inkarcılığı olmasına karşın, genelde ekolojik bunalıma, özelde ise belirli çevre sorunlarına yönelik şüphe odaklı bir başka yaklaşım son yıllarda daha ön plana çıkmaktadır. İklim değişikliği inkarcılığı ile kesişim noktaları olmasına karşın çevresel kuşkuculuk, daha geniş bir kavramsal zemine oturmakta ve doğal olarak daha kapsamlı bir etki alanına sahip olmaktadır. Çevresel kuşkuculuk ile iklim değişikliği inkarcılığı arasında benzerlikler ve ortak paydaları; çevre sorunlarının çözümüne yönelik isteksizlik ve mevcut iktisadi sistemi, tüketim odaklı yaşam tarzını devam ettirme itkisi olarak sıralamak mümkündür. Bunların farklılaştıkları noktalar; argüman, taktikler ve etki alanı olarak ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla amaçları ve hedefleri benzeşmekle birlikte bu iki yaklaşım özgün nitelikler de taşımaktadır. Örneğin, iklim değişikliği inkarcılığının bilimsel çalışmalara yönelik konumu, bunların tümünün reddedilmesi şeklinde ilerlerken çevresel kuşkuculuk; söz konusu çalışmalar üzerinde bir kuşku bulutu yaratarak kamuoyunun algısını 'bulandırmayı' tercih etmektedir. Bu sebeple, inkarcılık gibi radikal bir konumlanmadan ziyade çevresel kuşkuculuk, soru işaretleri üretip yayarak çevre sorunlarının gerçekliğine ilişkin ve bunlarla mücadeleye yönelik mevcut ve potansiyel talep ve çalışmaların arkasındaki toplumsal, siyasal, ekonomik desteklerin önünü kesmektedir. Bu durum söz konusu yaklaşımın hem daha geniş bir etki alanı yaratmasını hem de daha çabuk benimsenmesini sağlamaktadır. Öyle ki, inkâr, bir olguyu tamamen reddetmeyi gerektirirken kuşku duymak için bundan çok daha azı yeterli olmaktadır.

Çevre sorunlarıyla yapılması gerekliliği bilimsel verilerle ortaya konan mücadele pratiklerinin tehdit ettiği, mevcut sosyoekonomik yapının getirilerinden baskın bir biçimde yararlanan sermaye gruplarının, siyaset, medya, sivil toplum dünyasıyla işbirlikleri üzerinden yürüttüğü çevresel kuşkuculuk yaklaşımının; aktörleri,

argümanları, yöntemleri ve stratejileri ışığında aydınlatılması ve ifşa edilmesi, içinde bulunduğumuz ve her geçen gün derinleşen ekolojik krizle mücadelemiz açısından hayati önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, kamuoyu ile yerel/ bölgesel/ulusal/küresel karar alma mekanizmalarını yönlendirmeye koşullu olan ve çevre sorunlarıyla mücadele açısından ciddi bir engel yaratan çevresel kuşkuculuk yaklaşımını ele almaktadır. Bu doğrultuda çevresel kuşkuculuğun sebepleri, dayandığı kuramsal yaklaşımlar, ana aktörleri, strateji ve argümanları ile yarattığı etkiler ve olası çözüm önerileri tartışılmaktadır.

Çevresel Kuşkuculuğun Tanımı

Çevresel kuşkuculuk kavramının, atıfta bulunulan çevre sorununa bağlı olarak belirli oranda farklılaşsa da, genel bir tanıma karşılık geldiği söylenebilir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu tanımlama içerik ve kapsam olarak geniş bir düzleme işaret etmektedir. Bu düzlemin bir ucunda çevrecilere karşı hafif bir güvensizlik ve insanların sorun çözme becerisine yüksek düzeyde güven bulunurken diğer ucunda ise çevre sorunlarının doğrudan inkârı yer almaktadır (Harding, 2019: 297). Daha genel bir tanımlama ile çevresel kuşkuculuk, çevresel bozulmanın gerçekliği ya da ciddiyeti hakkında şüphe duyma olarak ifade edilmektedir (Zhou, 2015: 61). Çevresel kuşkuculuğun teknik ve bilimsel açıdan ayırt edici niteliğini ise Dickson (2003), çevre sorunlarına yönelik, siyasal ya da yanlış yönlendirme amacıyla seçici veri kullanımı ve bu tekniğin kesinlikle bilimsel olduğu iddiası üzerinden tanımlamaktadır.

Biyolojik çeşitlilik kaybı, iklim değişikliği gibi küresel, geniş çaplı ve ekolojik sürdürülebilirliği tehdit eden çevre sorunlarının gerçekliğinin reddine yönelik bu yaklaşımın (Jacques, Dunlap ve Freeman, 2008: 353) tarihsel gelişimine bakıldığında, ilk etapta niş bir siyasal eğilim olarak ortaya çıkmışken zaman içerisinde özellikle iklim değişikliğine şüpheyle bakan politikacıların küresel ölçekte ön plana çıkmasıyla yayılma fırsatı bulduğu görülmektedir (Harding, 2021). Ancak toplumsal düzlemde çevresel kuşkuculuğun temelinde, özellikle iklim değişikliğinin fiziksel ve bilimsel etkilerine yönelik belirsizlikler yer almaktadır (Capstick ve Pidgeon, 2014: 390).

Çevresel Kuşkuculuk Neden Önemli?

Çevresel kuşkuculuğun ana argümanlarının, bilimsel geçerlik, güvenilirlik, tutarlılık gibi niteliklere sahip olmaması ilk etapta bu yaklaşımı önemsiz ve etkisiz olarak gösterse de kullanılan stratejiler ve aktörlerin etkinliği, bu durumu tersine çevirmektedir. Çevresel kuşkucu aktörler söz konusu niteliklere sahip olunmamasını, meseleyi politik zemine çekerek, çevre sorunlarına yönelik bireysel konumlanmayı bir taraftarlık çerçevesine sıkıştırarak aşmaya

çalışmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar bu yaklaşım bilimsel açıdan zayıf ve hatta geçersiz olsa da kamuoyunda yarattığı etkiler göz önünde bulundurulduğunda, çevre sorunlarıyla mücadele edilebilmesi, bu yaklaşımla mücadeleye endekslenmektedir.

Söz konusu mücadeleyi kaçınılmaz kılan ilk husus, çevre sorunlarıyla mücadele için kamuoyu desteğinin öneminden ileri gelmektedir. Öyle ki, ülkelerin çevre sorunlarına yönelik hedeflerini gerçekleştirebilmesi ve buna yönelik politikalarını halk nezdinde meşrulaştırabilmesi için kamuoyu desteği gerekmekte; bunun için de kamuoyunun ilgili çevre sorununun/sorunlarının varlığına ve ciddiyetine ikna olmuş olmaları gerekmektedir (Whitmarsh, 2011: 690). Bir diğer deyişle, bir çevre sorununa ilişkin ciddi kuşkuları olan bir kamuoyunu, o sorunla mücadeleye odaklı politikalara, sınırlamalara, düzenlemelere ikna etmek kolay olmayacaktır. Politikacıların oy hassasiyetleri ve kaygıları da göz önünde bulundurulduğunda, çevresel kuşkuculuğun yaratabileceği olumsuz etki daha da netleşmektedir.

Çevresel kuşkuculuğun etki ve önemini gösteren bir diğer etmen, yazılı/görsel/ sosyal medya, düşünce kuruluşları, sivil toplum kuruluşları, şirketler, siyasal partiler aracılığıyla ciddi bir kitleye ulaşabilmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla kuşkucu argümanları yüzeysel, bilim-dışı, sahte olarak nitelemek, dikkate/ciddiye almamak veya göz ardı etmek, çevre sorunlarıyla mücadele açısından yanlış olacaktır (Harding, 2019: 296). Dolayısıyla kamuoyu desteği ve sağlıklı bilgi akışı, çevre sorunları ile mücadele için hayati önemdedir. Bunun sağlanamadığı durumlarda etkin bir politika pratiğinin uygulanması zorlaşmaktadır. Örneğin iklim değişikliği üzerine çalışan araştırmacıların %97'si, bu sorunun insan kaynaklı olduğu sonucuna varmışken (Cook vd., 2016), Amerikan halkının yalnızca %12'si, bu fikir birliğinin %90'ın üzerinde olduğunu bilmektedir (Leiserowitz vd., 2017). Özellikle fosil yakıt şirketleri tarafından finanse edilen kamuoyu yönlendirme çabaları, seçim kampanyaları (örneğin, ABD'de Cumhuriyetçi Parti başkan adayları), hem halk nezdinde çevre sorunlarına yönelik algıyı hem de karar alıcıların siyasa yapım ve uygulama süreçlerini şekillendirmektedir. Bu sebeple de etkin, kapsamlı ve uzun vadeli çevre politikalarının uygulanabilmesi, çevresel kuşkuculukla başarılı bir mücadeleye endekslenmektedir.

Çevresel Kuşkuculuğun Dayandığı Kuramsal Yaklaşım ve Argümanlar

Çevresel kuşkuculuğun hangi yaklaşım ve argümanlara dayandığı ve bunlardan ne şekilde yararlandığına yönelik farklı görüşler olmasına karşın, belirli ortak noktaların ön plana çıktığı söylenebilir. Bu noktada ilk olarak Jacques, Dunlap ve Freeman'ın (2008) tanımladığı çevresel kuşkuculuğun dört temasına değinmek yerinde olacaktır.

Jacques vd.'e göre (2008: 353) çevresel kuşkuçuluğun ilk ve en temel teması, çevre sorunlarına ilişkin bilimsel literatürün reddedilmesiyle ilgilidir. Buradaki temel itki ise söz konusu bilimsel çalışmaların siyasi kaygılar ve amaçlar doğrultusunda hareket ettiği ve bilerek ya da bilmeyerek çevre sorunlarının uydurulduğu/ abartıldığına ilişkindir (Jacques vd., 2008: 353). Bu noktada özellikle iklim bilimcilerin çalışmaları için büyük miktarda finansal desteklere/fonlara ihtiyaç duymalarının etkili olduğu iddiası, kuşkuçuların öne çıkan argümanlarındandır (Douglas, 2021: 7). Çevre ve iklim konularında yapılan bilimsel çalışmaların belirli bir kısmının burs, hibe, fon, destek mekanizmalarıyla finanse edilmesi, söz konusu şüphe üretimi faaliyetlerinin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bilimsel çalışmaların niteliği ve doğruluğu üzerinde yaratılmaya çalışılan bu kuşku ve soru işaretlerinin temel hedeflerinden birisi, aşağıda detaylandırılacağı üzere politik çıkarlarla bağlantılıdır. Buna göre çevre sorunlarına yönelik bilimsel fikir birliği, politik bir inşa süreciyle ilişkilendirildiği zaman (Runciman, 2017), kuşkuyu yaymak ve güçlendirmek daha kolay olmaktadır.

Jacques vd.'nin ortaya koyduğu ikinci tema, çevre biliminin reddiyle ilgilidir. Çevresel kuşkuçular, çevre sorunlarının büyük bir kısmını önemsiz/abartılı bulduğu için bunlarla mücadele edecek çalışmaları da meşru görmemektedir (Jacques vd., 2008: 353). Böylelikle çevresel kuşkuçuluk yalnızca mevcut çevre sorunlarına yönelik değil; hem bu sorunları daha iyi çözümleyecek hem de bunlarla yapılması gereken mücadeleyi şekillendirecek bilimsel çalışmalara da karşıtlık içermektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımın kapsamının geçmişten geleceğe uzanan bir yapıda olduğunun altı çizilmesi gerekmektedir.

Üçüncü tema, çevre sorunlarının mevcut bilimsel çalışma ve veriler ışığında kabul görmesi durumunda hayata geçmesi önerilebilecek çözüm yollarına karşıtlıktan ileri gelmektedir (Jacques vd., 2008: 354). Özellikle sermaye serbestisine engel olabilecek düzenleme ve sorumlulukların devlet ve/veya şirketler tarafından üstlenilmesi, çevresel kuşkuçuluğun karşı olduğu bir diğer husustur. Bununla bağlantılı olarak dördüncü tema da çevrecilik ve çevre korumanın Batı medeniyetine içkin kalkınma ve ilerlemeci anlayışı tehdit ettiği üzerinedir (Jacques vd., 2008: 354). Çevre sorunlarıyla mücadele için bilimsel veriler aracılığıyla önerilen çözüm, değişim ve dönüşümlerin mevcut yaşam pratiklerine, refah düzeyine ve mevcut sosyo-ekonomik sisteme yönelik karşıtlık içerdiği ve çevreciliğin tam olarak bunları ortadan kaldırmak için araçsallaştığı iddiası, çevresel kuşkuçuluğun temel argümanlarındandır.

Çevresel kuşkuçuluğun temel argümanlarını sınıflandıran bir diğer isim olan Harding (2019; 2021a), dört temel unsur üzerinden ilerlemektedir. Bunlar, i) derin insanmerkezcilik, ii) Prometheusçuluk ve teknolojik iyimserlik, iii) çevresel argümanların kuşku odaklı bir şekilde inşası ve iv) bilimsel verilerin

seçici kabulüdür (Harding, 2019: 298-306; 2021a). Derin insanmerkezcilik, insan olmayan ekolojik dünyanın insan topluluğu için önemsiz olduğu iddiası üzerinde temellenen ve bu dünyadaki değişimlerin de aynı derecede önemsiz olduğunu öne süren bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır (Jacques, 2008: 8). İnsanmerkezciliğin radikal bir yorumu olarak nitelendirilebilecek bu yaklaşım, insan refahını neredeyse kutsayan bir bakış açısıyla değerlendirmekte ve bunu tehdit edecek her türlü kısıtlamaya güçlü bir karşıtlık taşımaktadır. Bu doğrultuda en belirgin argüman, gelişmiş ülkelerin refah seviyesinin insan yaşamına olan çok boyutlu olumlu etkileri üzerinden temellenmektedir. Örneğin, çevresel kuşkuculuk yaklaşımının önde gelen aktörlerinden birisi olan Sterling Burnett, fosil yakıtların insan refahı için son derece yararlı olduğunu öne sürmekte, fosil yakıtları yoğun olarak kullanan ülkelerdeki insanların az kullananlardakilere oranla daha uzun yaşadığı, daha sağlıklı, eğitilmiş ve zengin olduğu ve bu ülkelerde daha az bebek ölümü görüldüğünü belirtmektedir (Burnett, 2015). Dolayısıyla çevresel kuşkuculuk, derin insanmerkezcilik aracılığıyla, çevresel varlıkların, diğer canlıların ve ekolojik dengelerin korunması ya da içsel değerlerinin varlığını göz ardı ederek, yaşam kalitesini –çevre pahasına olmasını dikkate almaksızın- tek önemli kriter olarak tanımlamaktadır. Burada belirtmek gerekir ki çevresel kuşkucuların insan refahı/yaşam kalitesi anlayışları da doğrudan ekonomik kalkınma odaklı bir çerçevededir. Özellikle mülkiyet hakları ve serbest girişimin desteklediği, makul regülasyonların varlık gösterdiği bir ekonomik yapı, bu yaklaşımın olumladığı ve insan refahına karşılık geldiğine inandığı bir niteliktedir (Harding, 2019: 300; Jacques, 2008: 17).

Özellikle mekanist dünya görüşü ile paralel içerikte olan Prometheusçuluk, insanın türsel açıdan ayırt edici özellikleri ile doğa karşısındaki dönüştürücü gücüne odaklanmakta ve bu bağlamda çevresel kuşkuculuk açısından ana hareket noktalarından birini oluşturmaktadır. İnsan türünün yeteneklerinin ve ürettiği teknolojilerin, tüm sorunları –çevre sorunları da dâhil olmak üzere- çözeceğine yönelik sınırsız bir güven olarak tanımlanan Prometheusçuluk (Dryzek, 2005: 51), aynı zamanda doğaya hükmetme ve onu insan çıkarları doğrultusunda şekillendirme fikrini de içerisinde barındırmaktadır (Harding, 2019: 301). İnsan türünü hem doğanın tüm unsurlarının üzerinde hem de onların hâkimi olarak gören bu yaklaşım, çevresel kuşkucuların ekolojik sorunların ciddiyetine ve olası çözüm yollarına yönelik bakış açılarını indirgemeci bir doğrultuda şekillendirmektedir. Öyle ki, teknolojik yeniliklerle insan türünün her sorunu ve sınırlılığı aşabileceği düşüncesi, özellikle eyleme geçme safhasını ortadan kaldıran bir etki doğurmakta ve hâlihazırda kuşku ile şekillenen bireysel ve kitlesel konumlanmaları güçlendirmektedir.

Harding'in öne sürdüğü üçüncü unsur, çevresel argümanların ve çevrecilerin,

gizli bir ajanda doğrultusunda hareket ettiklerine ilişkindir. Buna göre, çevre sorunlarıyla mücadele için çevreciler tarafından ortaya atılan politika önerileri; mevcut iktisadi sistemi yıkmayı amaçlayan, sol siyasetin bu doğrultuda öne çıkardığı, özgürlükleri kısıtlayacak bir otoriteryenizmin temelini atacak niteliktedir (Harding, 2019: 302-306; 2021a). Dolayısıyla çevrecilik, aslında bu gizli hedefleri gerçekleştirmek için ön plana çıkarılan bir tür komplo olarak değerlendirilmektedir.

Bilimsel verilerin seçici kabulü, iklim değişikliği inkârcılarında da gözlemlenen ve belirli bazı teknikler kullanılarak verileri kendi argümanları doğrultusunda çarpıtmaya dayanan bir diğer önemli çevresel kuşkuculuk unsurudur. Söz konusu seçicilik, çevresel kuşkuculuğa paralel bilimsel verilerin sahiplenilmesi; karşıt olanların ise reddedilmesi şeklinde gerçekleşmektedir (Harding, 2019: 306). Reddedilen bilimsel çalışmalar, siyasi ve ideolojik bağlam taşıdıkları gerekçesiyle etiketlenmekte ve bu sayede söz konusu çalışmaların kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırılması, bilimsel zeminden uzaklaştırılması ve siyasal bir konumlanmanın nesnesi haline dönüştürülmesi söz konusu olmaktadır.

Çevresel Kuşkuculuğun Ana Taktikleri

Çevresel kuşkuculuk yaklaşımının sergilediği 'kuşkuculuğun' muğlak bir çerçevesi olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Rahmstorf (2004), kuşkuculuğun üç türünü tanımlamaktadır. Buna göre eğilim kuşkuculuğu, küresel sıcaklıklarda bir yükselme eğilimi olmadığını; nitelik kuşkuculuğu, küresel ısınma olsa dahi bunun sebebinin insanlar olmadığını; etki kuşkuculuğu ise iklim değişikliğinin varlığı kabul edilse dahi etkilerinin ciddi boyutlarda olmadığını öne sürmektedir (Rahmstorf, 2004; Poortinga vd., 2011: 1016; Kuran, 2021: 380). Capstick vd. (2014: 391) ise bu üç türe ek olarak bilimsel/fiziksel kuşkuculuk ve sosyal/davranışsal kuşkuculuk olmak üzere iki boyut eklemektedir. Bunlardan ilki, iklim değişikliğinin bilimsel ve fiziksel etkilerine yönelik şüpheleri içerirken ikincisi, söz konusu etkilere bireysel ve kitlesel ölçekte verilen tepkileri/karşılıkları kapsamaktadır.

Tablo 1'de bu iki şüphencilik kategorisinin kapsadığı temalar listelenmektedir. Görüldüğü üzere, çevresel kuşkuculuk yaklaşımının iklim değişikliği, küresel ısınma ve diğer çevre sorunlarına yönelik konumlanmaları, bu kategoriler üzerinden gerçekleşmektedir.

Söz konusu konumlanmaların, üzerinde yükseldiği argümanların üretilmesine yönelik ana taktikler ise yine çeşitlilik göstermektedir. Bu bağlamda Jacques vd. (2008: 353-354), dört taktik tanımlamaktadır. Bunlardan ilki, diğer düşünürlerin de altını çizdiği husus olan, çevre sorunlarına yönelik bilimsel literatürün, politik amaçları olduğu gerekçesiyle, reddedilmesidir. İkincisi,

çevre sorunlarının önceliklendirilmesine karşıtlık olarak ön plana çıkmaktadır. Yine yukarıda değinilen ve çevre sorunlarıyla mücadele için yapılacak olası kapsamlı düzenlemeler ve getirilecek yeni sorumluluklara karşıtlık, çevresel kuşkuculuğun argümanları için temel oluşturan bir diğer taktiği oluşturmaktadır. Dördüncüsü ise çevrecilik ve çevre korumanın Batı medeniyetine içkin kalkınma ve gelişmeyi tehdit ettiği iddiasından hareket etmektedir (Jacques, 2008: 353-354; Kuran, 2021: 381). Görüldüğü üzere çevresel kuşkuculuk yaklaşımı, çevre sorunlarına yönelik çalışmaların hem bilimsel niteliğine hem de nesneliliğine yönelik radikal ithamlarda bulunmakta ve özellikle kamuoyu algısını bu doğrultuda yönlendirmeye/şekillendirmeye çalışmaktadır. Bu noktada, söz konusu argümanların hangi aktörler tarafından üretildiği, yayıldığı ve temsil edildiğini incelemek yerinde olacaktır.

Tablo 1: Kuşkuculuk Temaları

<i>Kuşkuculuk Kategorisi</i>	<i>Kapsanan Tema/Kuşkuculuğun Konusu</i>
Bilimsel/Fiziksel Kuşkuculuk	<ul style="list-style-type: none"> -Kanıt temelli - Bilimsel uzlaşa - Bilimsel uzmanlık - Bilimsel tavır uygun(suz)luğu - Davranış (insan sebepli) - Etki (iklim değişikliğinin ciddiyeti)
Toplumsal/Davranışsal Kuşkuculuk	<ul style="list-style-type: none"> - Bireysel, toplumsal düzeyde yanıtlar - Siyasal düzeyde yanıtlar - Halk psikolojisi (diğerlerinin motivasyonları) - Tasvir ve iletişim - İklim değişikliği bitkinliği

Kaynak: Capstick vd., 2014: 391.

Çevresel Kuşkuculuğun Ana Aktörleri

Çevre sorunlarına ve ilgili bilimsel verilere yönelik kuşkunun yaratılması birçok farklı zemin üzerinden ilerlemektedir. Bilimsel bir literatür oluşturmanın yanında, çevresel kuşkuculuğun medya, sivil toplum, sermaye ve siyasal aktörler bazında temsil edilmesi söz konusu olmaktadır. İklim değişikliği inkârcılığında olduğu üzere çevresel kuşkuculuk yaklaşımının da küresel açıdan merkezi, Amerika Birleşik Devletleri olarak tanımlanabilir. Özellikle muhafazakâr siyasi kanadın, mevcut sosyo-ekonomik düzene olan sıkı bağı ve bunu tehdit edebilecek her tür

gelişmeye yönelik korumacı tavrı hem ABD özelinde hem de dünya genelinde etki göstermektedir. Düşünce kuruluşlarının (think-tank) kurucu rol oynadığı bu politik tavır ve pratik, çevresel kuşkuculuğun yukarıda sayılan düzlemlerde işlenmesi, yayılması ve kamuoyu nezdinde güç kazanması açısından kritik bir rol oynamaktadır. Bu kuruluşların, medya, sermaye grupları, üniversiteler, Cumhuriyetçi Parti ve sivil toplum kuruluşlarıyla olan güçlü bağları sayesinde ABD siyasetindeki etkinliği, çevresel kuşkuculuğun arkasındaki en belirgin yapı olarak değerlendirilmektedir. Özellikle muhafazakâr düşünce kuruluşları (conservative think-tanks), iktisadi elitlerin sponsorluğunda, kamuoyunu etkilemek ve siyasal elitlerin siyasi hedeflerine yönelik etkinlik gösteren oluşumlar olarak tanımlanmaktadır (Allen, 192: 90). Bu kuruluşlar aracılığıyla hem kamuoyunun hem de siyasi aktörlerin yönlendirilmesi mümkün olmaktadır.

Çevresel kuşkuculuğun ana aktörlerinin başında gelen muhafazakâr düşünce kuruluşları, bir merkez ağ gibi varlık göstermekte ve diğer aktörlerle eşgüdümlü bir şekilde faaliyet göstermektedir. Örneğin, ana aktörlerden bir diğeri olan bazı sermaye grupları hem çevresel kuşkuculuğu yayan çalışmalara hem de Cumhuriyetçi Parti'nin başkanlık seçim kampanyalarına önemli maddi destekler sunmaktadır (Runciman, 2017). Özellikle petrol şirketlerinin başını çektiği bu süreçler, çevresel kuşkuculuğun nasıl finanse edildiğini de ifşa etmektedir. Covington'ın (1997) ortaya koyduğu üzere, muhafazakâr düşünce kuruluşları ABD'nin hem iç hem dış siyasetinde ana rolü oynamakta ve özellikle Cumhuriyetçi başkanların iktidarının iklim değişikliği konusundaki söylem ve politikalarını yönlendirmektedir (McCright ve Dunlap, 2003: 370).

Meselenin sivil toplum ayağında ise çeşitli enstitü, dernek ve platformlar bulunmaktadır. Bunlardan en önde geleni olan Heartland Enstitüsü, çok kapsamlı sözde-bilimsel faaliyet, konferans, politika metni ve yayın aracılığıyla çevresel kuşkuculuğu beslemektedir. Bununla bağlantılı olarak, söz konusu aktörlerin finansör/bağışçı olarak bağlantıları olan çeşitli üniversitelerde ve/veya projelerde yer almalarını sağladıkları uzmanlar da bu anlamda önemli rol oynamaktadır. Öyle ki, söz konusu uzmanların yaptıkları yayınlar ve verdikleri demeçler, bu üniversitelerin kurumsal görüşü olarak 'bilimsel' bir nitelikte oldukları iddiasıyla ön plana çıkarılmaktadır.

Tüm bu aktörlerin faaliyetleri açısından belki de en kilit öznenin medya olduğu belirtilmelidir. Küresel ısınma konusunun özellikle 1990'lı yıllarda dünya gündeminde daha fazla yer almasına koşut olarak kuşku ve inkâr odaklı 'görünürlük', medya aracılığıyla ön plana çıkarılmıştır. Küresel ısınmaya yönelik bilimsel kanıtları eleştiren politikacı ve kuşkucuların, bu dönemle birlikte medyada daha aktif ve görünür hale gelmesi (Lichter ve Lichter, 1992: 3; McCright ve Dunlap, 2000: 500), çevresel kuşkuculuk-medya ilişkisinin yakın

tarihteki başlangıç noktasını işaret etmektedir. 1992 yılında ABD’de yapılan bir ankette, katılımcıların yarısından fazlasının küresel ısınmayı bir sorun olarak gördükleri ve hatta hâlihazırda gerçekleştiğini düşünmeleri (Dunlap, 1998) göz önüne alındığında, çevresel kuşkuculuğun bu başlangıç noktasının zamanlaması daha da anlam kazanmaktadır. Kuşkucu aktörlerin medyaya kolay erişimi sayesinde, görünürlükleri artmış ve küresel ısınma konusunda bir bilimsel belirsizlik ve kesin olmama durumu (uncertainty) olduğu algısı yerleştirilmeye çalışılmıştır (Jacques vd., 2008: 356; Antilla, 2005). Bu sayede kamuoyunun küresel ısınmanın gerçek bir sorun olduğuna, önlemler alınması gerekliliğine ilişkin algısının yönlendirilmesi söz konusu olmuştur.

Çevresel kuşkuculuğu güçlendiren bir diğer ana aktör politikacılarıdır. ABD’de Cumhuriyetçi Parti, diğer ülkelerde ise özellikle aşırı sağ/popülist partilerde etkinlik gösteren ve fosil yakıt şirketleriyle bağlantılı olan ve aynı ajandaya yönelik çalışmalar yapan politikacılar, iç siyasetin yönlendirilmesi, medya görünürlüğü, siyasa yapımı, yasa koyuculuk gibi kritik süreçlerde etkinlik göstermektedir. Bu tarz politikacıların özellikle kritik pozisyonlarda görevlendirilmesi de çevresel kuşkuculuk çalışmalarının bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Cumhuriyetçi başkan Donald Trump’ın ABD’nin çevre konularındaki en önde gelen kurumu olan EPA’nın (Environmental Protection Agency- Çevre Koruma Ajansı) başkanı olarak bir çevresel kuşkucu olan Scott Pruitt’ i seçmesi (Malakoff, 2016) George W. Bush’un, muhafazakâr düşünce kuruluşlarıyla ciddi bağlantıları olan Gale Norton’ı İçişleri Bakanı olarak ataması (Nerenberg, 2001), yine Trump’ın bir iklim inkârcısı olan David Legates’i Ulusal Okyanus ve Atmosfer Dairesi (NOAA)’da kritik bir pozisyona getirmesi¹ bu bağlamda ilk akla gelen örneklerdendir.

Çevresel Kuşkuculuk ve ‘Bilgi’ Üretimi

Çevresel kuşkuculuk aktörlerinin, argümanlarına dayanaklık eden verileri nasıl elde ettiği ve yorumladığı, bir başka kritik husustur. Bu noktada iki yönlü bir yaklaşımın geliştirildiği söylenebilir. Bunlardan birincisi, yukarıda değinilen, mevcut bilimsel çalışmalara yönelik itibarsızlaştırma ya da politize oldukları iddiasından ileri gelirken ikincisi, kendi ‘bilimsel’ çalışmalarını ve buna bağlı argümanlarını ortaya koyma şeklinde ilerlemektedir. Belirtmek gerekir ki, kamuoyu algısını belirli bir noktaya yönlendirmek, bilgi üretimiyle koşut olarak ilerletilen bir süreç olarak ön plana çıkmaktadır. Öyle ki bilgi üretimi kadar bilgi aktarımı süreci de nesnel işlememekte ve çevresel kuşkuculuğa hizmet etmektedir (Poortinga vd., 2011: 1022). Bu noktada ilk olarak bu ‘bilginin’ nasıl üretildiğini aydınlatmak yerinde olacaktır.

Çevresel kuşkuculuğun ana iddiası olan çevre sorunlarına yönelik bilimsel çalışmaların yetersiz/yanlı/politize olması, bilgi ve argüman üretimi sürecinin

de en önde gelen temasını oluşturmaktadır. İklim çalışmalarında bilimsel bir fikir birliği olmadığı iddiası, çeşitli argümanlar aracılığıyla öne sürülmekte ve kuşkucular tarafından kullanılmaktadır. Buna göre, ilgili çalışmalarda birçok çelişkili bilgi ve istatistik bulunmakta, iklim bilimciler arasında kuşkucu bir kesim yer almakta ve bu çalışmaları yapan uzmanlar arasında yetkinliği şüpheli isimler bulunmaktadır (Capstick ve Pidgeon, 2014: 392). Yaratılan bu kuşku atmosferine paralel bir ‘bilgi’ üretimi ise kamuoyuna alternatif bir açıklama ve gerekçelendirme sunmaktadır. Kuşkucular bu süreci ‘bilimsel yöntemin restorasyonu’ (Fischer, 2019: 146) olarak nitelendirmekte ve bilimsellik iddialarını korumaktadır. Bu noktada belirtmek gerekir ki, çevresel kuşkucular, birçok ortak noktaya sahip oldukları iklim değişikliği inkârcılarıyla hem benzer yöntemleri hem de argümanları paylaşmaktadır. Sahte uzman kullanımı, mantıksal yanılgı üretme, imkânsız beklentiler yaratma, seçici veri kullanımı ve komplo teorileri gibi yöntemlerle (Cook 2019: 284-286; Kuran, 2021: 381-383), çevresel kuşkucular, alternatif bir bilgi evreni yaratarak ‘bilimsel’ görünme fırsatı sunmaktadır. Dolayısıyla kuşkuculuk bir yandan mevcut bilimsel çalışmaların itibarsızlaştırılması ile alternatif bir bilimsel zemin üretme gibi iki yönlü bir çaba üzerinden ilerlemektedir.

Çevresel Kuşkuculuk ve ‘Bilginin’ Yayılımı

Bilgi üretimiyle koşut olarak giden, bu süreci pekiştiren ve kamuoyunu yönlendirme girişiminin ikinci aşamasını oluşturan adım, üretilen alternatif bilgilerin çeşitli yollarla yayılmasıdır. Kamuoyunun bilimsel bir meseleye yönelik tutumlarını, bu konuda yapılan ve nesnel kanıtlar üzerinden ortaya konan çalışmaların belirlediği düşüncesi, pratikte gerçekçi görünmemektedir. Bir diğer deyişle, çevre sorunlarına ilişkin bilimsel bilginin kamuoyuna sunulması süreci, çeşitli ideolojik, siyasal, davranışsal taktik ve stratejiler doğrultusunda şekillenmekte ve çevresel kuşkuculuğun etkinliğinin en temel aracı olmaktadır. Yapılan bazı çalışmaların ortaya koyduğu üzere, halk eğer çevre sorunlarının ciddi boyutta olduğuna inanmıyorsa, çevre dostu davranışlara yönelmemekte veya çevresel politikaları desteklememektedir (Dietz vd., 2007; Vainio ve Plaaniemi, 2013; Zhou, 2015). Dolayısıyla çevresel kuşkucu aktörlerin, çevre sorunlarına yönelik algı çalışmaları ve argümanlarının yayılımı, söz konusu etkinliğin yoğunluk ve ciddiyetini ortaya koymaktadır.

Bir yayın bombardımanı yaratarak kamuoyunu yönlendirmeye çalışmak, bu bağlamda çevresel kuşkucu aktörlerin en önde gelen yöntemlerinden birisidir. Özellikle muhafazakâr düşünce kuruluşlarının sonu gelmez bir şekilde kitap, dergi, köşe yazısı, politika metni yayımlanması ile birlikte bu argümanları dile getiren kişilerin sıklıkla televizyon ve radyolara çıkarılması (Jacques vd., 2008: 355; Kuran, 2021: 383), hem kamuoyu hem de politikacılar üzerinde

ciddi etkiler yaratmaktadır (Harding, 2019: 286). Bununla bağlantılı olarak söz konusu kuruluşlar tarafından kullanılan ikinci bir yöntem ise kendi üye ya da temsilcilerini, çevre sorunlarına nesnel yaklaşan, tarafsız ve bağımsız uzmanlar olarak tanıtmalarıdır (Jacques vd., 2008: 356; Kuran, 2021: 383). Bu sayede bir yandan kamuoyunda, çevre sorunlarını inceleyen çalışmalarda ve uzmanlar arasında bir fikir birliği olmadığı ve meselenin kesinlik içermediği algısı yaratılırken diğer yandan çevre sorunlarının ciddiyetini vurgulayan argümanların da bilimsellikten uzak/politize oldukları izlenimi uyandırılmaktadır. Yaratılan bu sahte atmosfer ile kamuoyunun yönlendirilmesi ve gerçek sorundan uzaklaştırılarak alternatif bir yaşam gerçekliğinin inşa edilmesi, Habermas'ın isabetli şekilde işaret ettiği; iletişimin sürekli ve koordineli bir şekilde çarpıtmalara maruz bırakılmasının, yaşam-dünyasının yok olması ile neredeyse aynı anlama geleceği iddiasını (Habermas, 1987: 390-391; Crary, 2023: 58) da destekler bir çerçeveye sunmaktadır.

Çevre sorunlarını inceleyen bilimsel çalışmaların güvenilirliğini hedef alan çalışmalar yalnızca yazılı ve görsel değil, sosyal medya üzerinden de yürütülmektedir. Çalışmasında, iklim değişikliğine yönelik içerik barındıran 171 bireysel blog sayfasını inceleyen Sharman (2014: 159-170), üç kritik sonucun ön plana çıktığını iddia etmektedir. Buna göre söz konusu bloglar, uzman görüşlerinin meşruiyetini ortadan kaldırmak, iklim bilimine ilişkin bilimsel bilgiyi yeniden yorumlayarak kitlelere ulaştırmak ve kuşkucular için alternatif uzmanlık rolü oynamak gibi üç kritik etki yaratmaktadır. 2000 yılında ABD'de 30.000 olan blog sayısının 2005'te 5,3 milyonu (Hsu ve Lin, 2008), 2022 yılı itibarıyla ise dünya genelinde 600 milyonu aştığı göz önünde bulundurulduğunda (Wise, 2022), bu etkileşim kanalının erişilebilirlik gücü daha iyi anlaşılmaktadır. Ayrıca, 3.700 blog kullanıcısıyla yapılan bir ankette, katılımcıların 2/3'ünün blogları kısmen ya da oldukça güvenilir bulmaları (Johnson ve Kaye, 2004), çevresel kuşkuculuk açısından blog sayfalarının etki derecesini ortaya koymaktadır. Bu sayede kuşkucu argümanların yayılması, mevcut bilimsel çalışmaların güvenilirliğinin sorgulanması, kamuoyuyla etkileşim yaratılması ve alternatif bir 'bilgi üretimi' sürecinin işletilmesi söz konusu olmaktadır.

Çevresel kuşkuculuk temalı blog sayfalarına ilişkin bir başka çalışma, Büyük Britanya özelinde gerçekleştirilmiş ve benzer sonuçlar elde edilmiştir. Önde gelen on blog sayfasındaki 357 yazının incelendiği bu çalışma, kuşkucuların dört tema üzerinden argüman ürettiklerini ortaya koymaktadır. Buna göre ilgili yazılarda, iklim değişikliğinin bir düzmece olduğu, bilimsel bir kanıt olmadığı, kendi bilimsel anlayışlarını inşa ettikleri ve iklim değişikliği mücadele pratiklerinin eşitsizlik yarattığı iddiaları ön plana çıkmaktadır (van Eck ve Feindt, 2022: 199-201).

Facebook, Twitter, Youtube, Tiktok, Instagram gibisozyal medya platformlarındaki kullanım tercihleri ve yapılan paylaşımlar incelendiğinde de benzer sonuçların göze çarptığı görülmektedir. Özellikle fosil yakıt şirketlerinin bu iletişim kanallarını kuşkuçuluk ekseninde kullanmaları, bu argümanların milyonlarca insana erişebilmesine olanak sağlamaktadır. Örneğin, konuyla ilgili yapılan bir çalışmaya göre Facebook'ta iklim değişikliğine yönelik yanlış/çarpık bilgiler içeren paylaşımlar günde 818.000 ila 1,36 milyon kez görüntülenmektedir (Stop Funding Heat, 2021: 2). Bir başka çalışmaya göre ise dünyanın en büyük kirletici şirketlerinden 16'sı, 2021 yılında Facebook'ta 1700'den fazla kuşkuçulu reklam vermiş ve bunlar yaklaşık 150 milyon etkileşim olarak Facebook'a 5 milyon dolar kazandırmıştır². Bunların dışında, fosil yakıt şirketleriyle bağlantılı düşünce kuruluşlarının aynı bağlamda Youtube videoları yüklemesi (Turrentine, 2022), Instagram ve Tiktok etkileşimcilerine (influencers) para karşılığı paylaşımlar yaptırması (Leber, 2020; Bensinger, 2021), diğer çarpıcı örneklerdendir.

Bu noktada, son yıllarda sosyal medya şirketlerinin kullanımını giderek artırdığı yapay zekâ odaklı yazılımların etkisinin de altı çizilmesi gerekmektedir. Çeşitli algoritmalar aracılığıyla kullanıcılara, daha önce okudukları, beğendikleri, yorum yaptıkları içeriklere benzer başka içeriklerin sıklıkla sunulması, sosyal medya platformlarında belirli görüşlerin yayılmasını hızlandırıcı etki yaratmaktadır.

Sosyal medyanın çarpık/yanlış bilgi ve haberlere ev sahipliği yaparak kamuoyunu ciddi ölçüde yönlendirmesine yönelik yapılan bir çalışma (Ciampaglia ve Menczer, 2019), bu sürecin hangi etmenler üzerinden işlediğini ortaya koymaktadır. Buna göre, sosyal medya platformlarını, çarpık/yanlış bilgi ve haberlere yatkın hale getiren üç tür eğilim bulunmaktadır.

Bilişsel eğilim, bir konuda çok fazla bilgi ve habere maruz kalan sosyal medya kullanıcılarının, bu aşırı bilgi yüklemesi sebebiyle, söz konusu içerikleri bilimsel kalitesinden ziyade, kendilerinde uyandırdıkları duygular üzerinden değerlendirdiğini ifade etmektedir (Ciampaglia ve Menczer, 2019; Turrentine, 2022).

Toplumsal eğilim, kullanıcıların tanıdıkları kişilerden gelen paylaşımlara inanmaya, bu içerikleri diğerlerine göre daha üstün görmeye ve paylaşmaya daha yatkın olduklarını öne sürmektedir. Böylelikle bir yandan 'yankı odaları' oluşurken diğer yandan kutuplaşma (biz vs. onlar) ortaya çıkmaktadır (Ciampaglia ve Menczer, 2019; Turrentine, 2022).

Üçüncü eğilim ise sosyal medya algoritmalarıyla ilgilidir. Yukarıda da değinildiği üzere, içerik kişiselleştirme algoritmaları sayesinde kullanıcılara, daha önce etkileşim ürettiklerine (yorum yazma, beğeni, paylaşma gibi) benzer başka içeriklerin yoğun olarak gösterilmesi, çarpık/yanlış bilgi ve haberlerin yayılmasını

kolaylaştırmaktadır (Ciampaglia ve Menczer, 2019; Turrentine, 2022). Filtre balonu olarak adlandırılan bu durum (Pariser, 2012), kullanıcıların farklı bakış açıları ve görüşlerle karşılaşma ihtimallerini oldukça azaltmakta ve belirli bir perspektifi, dolaylı olarak dayatmaktadır. Tüm bu yöntemler aracılığıyla, çevre sorunlarının seviyesini, şiddetini, yoğunluğunu, ciddiyetini ve gelecek öngörülere yönelik bilimsel çalışma ve görüşleri hedef alan kuşkucu 'bilgi' ve görüşlerin, milyonlarca kişiye ve süreklilik arz edecek şekilde ulaşması mümkün olmaktadır.

Çevresel Kuşkuculuğun Siyasal Arka Planı

Çevresel kuşkuculuk, bir yandan ABD siyasetinde Cumhuriyetçi Parti'nin güçlü bağlar kurduğu ve ana aktörlerinden birisi olarak ön plana çıktığı bir konumdayken, öte yandan dünya genelinde de belirli siyasal akım ve örgütlenmelerle bağlantılıdır. Yukarıda da değinilen, çevre sorunlarını ve bunlarla mücadeleyi irdeleyen çalışma, yayın ve bilimsel/siyasal girişimlerin mevcut iktisadi, toplumsal, siyasal düzene bir tehdit olduğu, radikal sol/komünist hareketlerin aracı olarak kullanıldıkları iddiası, söz konusu akım ve örgütlenmelerin temel hareket noktalarını oluşturmaktadır. ABD ve diğer ülke örnekleri üzerinden yapılan çalışmalar, bu kanıyı güçlendiren sonuçlara işaret etmektedir. Buna göre, çevresel kuşkuculuğun beslenmesi, yayılması ve bir siyasi konumlanma meselesine dönüştürülmesi açısından, popülist ve/veya aşırı sağ partiler, dünya genelinde ön plana çıkmaktadır. Örneğin, Fransa, Almanya, İspanya, İtalya, ABD ve Büyük Britanya'yı kapsayan ve internet kullanım verileri üzerinden gerçekleştirilen bir araştırma, hem çevresel kuşkuculuk ile sağ popülizm arasında; hem de sağ popülist partileri destekleme ile iklime yönelik kuşkuculuk ve iklim dostu politikalara karşıt olma arasında güçlü bir bağlantı olduğunu ortaya koymaktadır (Yan, Schroeder ve Stier, 2022: 1420). Sağ popülist siyasi hareketlerle çevresel kuşkuculuk arasında bu tarz bir bağlantı olduğuna ilişkin başka çalışmalar da olduğu göz önüne alındığında (Lockwood, 2018; Huber, 2020 gibi), durum daha da netlik kazanmaktadır.

Aşırı sağ/popülist hareketin çevresel kuşkuculuk ile ortak paydaları, etkileşimleri, çıkarları ve yöntemleri arasındaki benzerlikler, bu aşamada önem kazanmaktadır. Çevre sorunlarının politize edildiği ve gizli başka amaçları gerçekleştirmenin, çevre sorunlarıyla mücadele maskesi altında hayata geçirilmeye çalışıldığı düşüncesi, yukarıda da değinildiği üzere, popülist siyasal pratik ile çevresel kuşkucu aktörlerin en temel ortak paydasını oluşturmaktadır. Bir önceki ABD başkanı D. Trump'ın, çevreciliği 'sıradan Amerikalılara bir tehdit' olarak nitelemesi (Harding, 2021), elit-karşıtı olan ve 'sıradan' insanları daha iyi temsil etmeyi vaat eden popülist siyasal söylemlerin (Mudde ve Rovira Kaltwasser, 2017) somutlaştığı örneklerden birisini oluşturmaktadır. Scott

Morrison (Avustralya), Jair Bolsonaro (Brezilya), Andrej Duda (Polonya) gibi, dünya siyasetinde son zamanlarda öne çıkan birçok aşırı sağcı liderin de benzer bir bakış açısına sahip olması, popülist ve aşırı sağ siyasi anlayışının çevresel kuşkuculukla organik bağına ortaya koymaktadır (Harding, 2021).

Bilimsel çalışmaları ve uzmanları 'elit' olarak nitelendiren bu anlayış, çevre sorunlarının bilimsellik niteliğini önemsizleştirilmekte kalmayıp, meseleyi bilimsel zeminden politik zemine taşımaktadır. Dolayısıyla bilimsel yöntemlerle elde edilmiş bir bilgiye inanıp inanmama durumu bilimsel kuşkuculuktan çıkarılarak siyasal bir konumlanmanın nesnesine indirgenmektedir. Bir diğer deyişle, bilimsel metodolojinin olmazsa olmazı kabul edilen, bir bilimsel çalışmanın sunduğu kanıtlara yönelik kuşkunun yerini, bu kanıtları kullanan insanlara yönelik kuşku almakta (Runciman, 2017) ve bu, siyasal amaçlarla gerçekleştirilmektedir. Elit-karşıtı anlayış ise kurumlara olan güveni azaltmakta (Huber, Greussing ve Eberl, 2021: 16) ve popülizmin yayılması ve güçlenmesini beraberinde getirmektedir.

Sonuç

İklim değişikliğiyle mücadelenin kapsamı düşünüldüğünde akla ilk olarak sera gazı emisyonlarının azaltılması ve mevcut duruma yönelik uyum politikaları gelmektedir. Bir diğer deyişle azaltım ve uyum politikaları, iklim değişikliğiyle mücadele için ana çözüm odaklarıdır. Bununla birlikte, çözüme ilişkin uygulanacak her taktik, strateji, proje ya da politikanın başarı şansının, kamuoyu desteğiyle koşut olduğunu ileri sürmek hem kuramsal açıdan hem de pratikteki örnekler göz önünde bulundurulduğunda, tutarlı görünmektedir. Dolayısıyla kamuoyu farkındalığı, tüm ölçeklerde (yerel-bölgesel-ulusal-uluslararası-küresel) iklim değişikliğiyle etkin bir mücadelenin temel gerekliliği olarak ön plana çıkmaktadır. Hem mevcut farkındalık düzeylerinin korunması hem de bu düzeyin mümkün olduğunca artırılabilmesi de aynı oranda önem arz etmektedir.

İklim değişikliği inkârcılığı ile başlayan ve sonrasında taktiksel değişikliklerle çevresel kuşkuculuğa evrilen; kamuoyu farkındalığını ve konumlanmasını hedef alan yaklaşımlarla mücadele etmek de bu sebeple iklim değişikliğinin olmazsa olmaz bir boyutunu oluşturmaktadır. Kuşku yaratarak bireyleri ve toplumları eylemsizliğe, inkâra ya da 'iklim değişikliğiyle mücadeleyle mücadeleye' yönlendiren bu karşı hareketin argümanları, stratejileri, aktörleri, finans kaynakları üzerinden aydınlatılması ve ifşası bu bakımdan iklim değişikliğiyle mücadelenin kilit adımlarından bir diğerini oluşturmaktadır.

Bir yandan akademik literatürde diğer yandan ise politika ve stratejilerde iklim değişikliğiyle mücadelenin azaltım ve uyum politikaları odağında ilerlemesi,

sorunun boyutu ve ciddiyeti göz önüne alındığında en verimli yol olarak görünmektedir. İklim değişikliği farkındalığı konusu ise yine benzer çerçevede formüle edilmekte ve özellikle eğitim-öğretim üzerinden bir yol haritası takip edilmektedir. Çevresel kuşkuculuğun bu bağlamda işaret ettiği husus ise aslında mücadele alanının yalnızca sera gazlarının salımını azaltma, somut etkileriyle mücadele etme, karbon ayak izini düşürme ya da farkındalık yaratmanın ötesinde bir mücadele pratiğinin de gerekli olduğuna yöneliktir. Bir diğer deyişle, iklim değişikliğiyle mücadele pratiği, çevresel kuşkuculuğun yaratmakta olduğu olumsuz etkileri hesaba katarak bütüncül bir şekilde gerçekleşmelidir çünkü bu çalışmada da ele alındığı üzere söz konusu kuşkucu yöntem ve stratejiler, iklim değişikliğiyle etkin bir mücadelenin ilk şartı diyebileceğimiz, mümkün olan en geniş kamuoyu katılımını baltalamakta ve bir karşı hareket olarak faaliyet göstermektedir. Zihinlerinde kuşku yaratılan bireyler ya da toplulukların uyum ve azaltım politikalarının herhangi bir aşamasına dâhil olması, bireysel ya da toplu olarak çevresel hassasiyet geliştirmesi ya da davranış değişikliğine gitmesi ihtimali çok ciddi ölçüde düşmektedir. Hatta bir kez bu kuşku atmosferine giren bir bireyin tekrar görüş değiştirmesi de aynı ölçüde zorlaşmaktadır. Tüm bu sebeplerle yerel ve küresel ölçekte iklim değişikliğiyle mücadele pratiğinin, çevresel kuşkuculuk yaklaşımını tüm boyutlarıyla çözümlemesi ve bununla mücadele edebileceği yöntemler üzerine odaklanacak perspektifi de içselleştirmesi yerinde olacaktır.

Sonnotlar

1 Climate Science Denier Appointed to Top Position at NOAA. <https://edition.cnn.com/videos/politics/2020/09/14/david-legates-climate-science-denier-noaa-top-position-todd-tsr-pkg-vpx.cnn>. Son Erişim Tarihi: 17/11/2021.

2 Corporate Greenwashing Data. <https://eco-bot.net/data-drops>. Son Erişim Tarihi: 19.2.2021.

Kaynakça

Allen M P (1992). Elite Social Movement Organizations and the State: The Rise of the Conservative Policy-planning Network. *Research in Politics and Policy*, 4, 87-109.

Antilla L (2005) Climate of Scepticism: US Newspaper Coverage of Climate Change. *Global Environmental Change*, 15, 338-352.

Bensinger G (2021). Social Media is Polluted With Climate Denialism. *The New York Times*, 12 Kasım. Son erişim tarihi: 19/2/2022.

Burnett H S (2015). How Many of World's Poor Will Climate Alarmists Let Die? *Investor's*

Kuran H (2023). Çevresel Kuşkuculuk: Çözümü İmkânsızlaştırmak?. *Mülkiye Dergisi*, 1103 47(3), 1087-1106.

Business Daily. 5 Ocak. Son erişim tarihi: 19/2/2022.

Capstick S B ve Pidgeon N F (2014). What is Climate Change Scepticism? Examination of the Concept Using a Mixed Methods Study of the UK Public, *Global Environmental Change*, 24, 389-401.

Ciampaglia G L ve Menczer F (2019). Misinformation and Biases Affect Social Media, Intentionally and Accidentally. *The Conversation*, 10 Ocak. Son erişim tarihi: 19/2/2022.

Cook J (2019). Understanding and Countering Misinformation About Climate Change. İçinde Chilwa, I. ve Samoilenko S. (der.) *Handbook of Research on Deception, Fake News and Misinformation Online*, Hershey, PA: IGI-Global, 281-306.

Cook J vd (2016). Consensus on Consensus: A Synthesis of Consensus Estimates on Human-caused Global Warming. *Environmental Research Letters*, 11(4), 1-7.

Covington S (1997). *Moving a Public Policy Agenda: The Strategic Philanthropy of Conservative Foundations*. Washington DC: National Committee for Responsible Philanthropy.

Crary J (2023). *Yeryüzü Yakılıp Yıkılırken: Dijital Çağdan Kapitalizm-Sonrası Dünyaya*, Metis: İstanbul.

Dickson D (2003). The Case for Environmental Scepticism. *Scidev.net*, 25 Nisan, Son erişim tarihi: 5/8/2022.

Dietz D ve Shwom R (2007). Support for climate change policy: Some psychological and social structural influences. *Rural Sociology*, 72(2), 185-214.

Douglas R (2021). The Commonplaces of Environmental Scepticism. *The Jus Semper Global Alliance*, Son erişim tarihi: 10/10/2022.

Dryzek J S (2005). *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*, Oxford:Oxford University Press.

Dunlap R E (1998). Lay Perceptions of Global Risk: Public Views of Global Warming in Cross-national Context. *International Sociology*, 13, 473-498.

Fischer F (2019). Knowledge Politics and Post-Truth in Climate Denial: On the Social Construction of Alternative Facts. *Critical Policy Studies*, 13(2), 133-152.

Habermas J (1987). *The Theory of Communicative Action: Lifeworld and System*, Çev. T McCarthy, Boston: Beacon.

Harding E (11.1.2021a). The Rise and (Possible) Fall of Environmental Scepticism. <https://www.ideology-theory-practice.org/blog/the-rise-and-possible-fall-of-environmental-scepticism>. Son erişim tarihi: 16/3/2022.

Harding E (2019). A Conceptual Morphology of Environmental Scepticism. *Journal of*

1104 Kuran H (2023). Çevresel Kuşkuçuluk: Çözümü İmkânsızlaştırmak?. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1087-1106.

Political Ideologies, 24(3), 295-313.

Harding E (2021b). Three Possible Futures for Global Climate Scepticism. *The Conversation*, 5 Mart, Son erişim tarihi: 19/3/2022.

Hsu C-H ve Lin J C-C (2008). Acceptance of Blog Usage: The Roles of Technology Acceptance, Social Influence and Knowledge Sharing Motivation. *Information & Management*, 45(1), 65-74.

Huber R vd (2021). From Populism to Climate Scepticism: The Role of Institutional Trust and Attitudes towards Science. *Environmental Politics*, 31(7), 1115-1138.

Jacques P (2008). Ecology, Distribution and Identity in the World Politics of Environmental Skepticism. *Capitalism Nature Socialism*, 19(3), 8-28.

Jacques P vd (2008). The Organization of Denial: Conservative Think Tanks and Environmental Scepticism. *Environmental Politics*, 17 (3), 349-385.

Johnston T ve Kaye B K (2004) Wag the Blog: How Reliance on Traditional Media and the Internet Influence Credibility Perceptions of Weblogs among Users. *Journalism & Mass Communication*, Vol. 81, 622-642.

Kuran H (2021). İklim Değişikliği: İnkâr, Çarpıtma ve Hakikat. İçinde: B Özçelik (der), *Hakikat Sonrası: Siyaset, Felsefe, Medya, Uluslararası İlişkiler*, Nika Yayınevi: Ankara, 375-394.

Leber R (17.6.2020). The Gas Industry is Paying Instagram Influencers to Gush Over Gas Stoves. <https://www.motherjones.com/environment/2020/06/gas-industry-influencers-stoves/> . Son erişim tarihi: 19/2/2022.

Leiserowitz A vd (2017). *Climate Change in the American Mind: May 2017*. Yale University and George Mason University. New Haven, CT: Yale Program on Climate Change Communication.

Lichter S R ve Lichter L S (1992). The Great Greenhouse Debate: Media Coverage and Expert Opinion on Global Warming. *Media Monitor* 6, 10, 1-6.

Lockwood M (2018). Right-wing Populism and the Climate Change Agenda: Exploring the Linkages. *Environmental Politics*, 27(4), 712-732.

Malakoff D (7.12.2016). Trump Picks Prominent Climate Skeptic as EPA Chief. <https://www.science.org/content/article/trump-picks-prominent-climate-skeptic-epa-chief>. Son erişim tarihi: 19.2.2021.

McCright A M ve Dunlap R E (2000). Challenging Global Warming as a Social Problem: An Analysis of the Conservative Movement's Counter-Claims. *Social Problems*, 47(4), 499-522.

Mudde C ve Kaltwasser C R (2017). *Populism: A Very Short Introduction* Oxford University Press: Oxford.

Kuran H (2023). Çevresel Kuşkuçuluk: Çözümü İmkânsızlaştırmak?. *Mülkiye Dergisi*, 1105 47(3), 1087-1106.

Nerenberg M (2001). Undue Influence: Conservative Think Tanks and the Bush Transition Team. *Responsive Philanthropy: The NCRP Quarterly*, 13-16.

Pariser E (2012). *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*, Penguin Books: New York.

Poortinga W vd (2011). Uncertain Climate: An Investigation into Public Scepticism about Anthropogenic Climate Change. *Global Environmental Change*, 21, 1015-1024.

Rahmstorff S (2004). The Climate Sceptics. *Munich Re, Weather Catastrophes and Climate Change Raporu*, http://www.pik-potsdam.de/~stefan/Publications/Other/rahmstorff_climate_sceptics_2004.pdf Son erişim tarihi: 16/3/2020.

Runciman D (2017). How Climate Scepticism Turned into Something More Dangerous. *The Guardian*, 7 Temmuz, Son erişim tarihi: 19/2/2022.

Sharman A (2014). Mapping the Climate Sceptical Blogosphere. *Global Environmental Change*, 26, 159-170.

Stop Funding Heat (2021). In Denial – Facebook’s Growing Friendship with Climate Misinformation”. <https://stopfundingheat.info/facebook-in-denial/> Son erişim tarihi: 19/2/2022.

Turrentine J (19.4.2022). Climate Misinformation on Social Media is Undermining Climate Action. <https://www.nrdc.org/stories/climate-misinformation-social-media-undermining-climate-action>. Son erişim tarihi: 19/2/2022.

Vainio A ve Paloniemi R (2013). Does Belief Matter in Climate Change Action? *Public Understanding of Science*, 22(4), 382-395.

Van Eck C W ve Feindt P H (2022). Parallel Routes from Copenhagen to Paris: Climate Discourse in Climate Sceptic and Climate Activist Blogs. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 24(2), 194-209.

Whitmarsh L (2011). Scepticism and Uncertainty about Climate Change: Dimensions, Determinants and Change over Time. *Global Environmental Change: Human and Policy Dimensions*. 21(2), 690-700.

Wise J (29.11.2022). How Many Blogs are There in the World in 2023? *Earthweb*, <https://earthweb.com/how-many-blogs-are-there-in-the-world/>. Son erişim tarihi 19/12/2022.

Yan P vd (2022). Is There a Link Between Climate Change Scepticism and Populism? An Analysis of Web Tracking and Survey Data from Europe and the US. *Information, Communication & Society*, 25(10), 1400-1439.

Zhou M (2015). Public Environmental Skepticism: A Cross-national and Multilevel Analysis. *International Sociology*, 30(1), 61-85.

1106 Kuran H (2023). Çevresel Kuşkuculuk: Çözümü İmkânsızlaştırmak?. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1087-1106.

Siyasete Feminist Bir Müdahale: Erkeklerin Dünyasında Cinsiyet Kotalarının Kurumsal Açmazlarına Yeniden Bakmak ve Dönüşümcü Etki İçin Paritenin Aciliyeti

Canan Aslan Akman, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0003-0773-2274

E-Posta: aslanc@metu.edu.tr

1995 yılındaki Pekin Birleşmiş Milletler (BM) Kadın Konferansının ardından yerleşme politikaları ve olumlu eylem mekanizmalarının birçok ülkede ardi ardına hayata geçmeye başlamasından çeyrek yüzyıldan da fazla zaman geçti. Bu süre zarfında, küresel toplumsal cinsiyet eşitliğindeki kazanımlar, en dikkat çekici olarak, temel eğitimde cinsiyet açığının kapanması, üreme sağlığındaki ilerlemeler, cinsiyet temelli şiddetin tanınması ve mücadele politikaları, çalışan kadının haklarına yönelik yasal reformlar ve siyasi temsilde kadınların oranlarındaki artış olmuştur (Chesler, 2020). Dünya ortalaması olarak 2020’de kadınların yasama organlarındaki oranı %25’e ulaşmışken; Ocak 2023 yılı itibarıyla %26,5’a yükselerek son yılların en yavaş ilerleme eğilimi kaydedilmiştir (IPU, 2023). Ancak tam demokrasi olsun ya da olmasın, cinsiyet kotaları, siyasi temsil süreçlerinde kadın oranlarındaki artışın en önemli dinamiklerinden birisi olmuştur (Dahlerup, 2006; Krook, 2009). Dünyada 100’ün üzerinde ülkede farklı versiyonları ile kotalar uygulanmaktadır ve araştırmalar, kota uygulanan siyasi sistemler ile kotaların benimsenmediği ülkelerdeki temsilde cinsiyet dengesindeki farklılara ve artış hızına da dikkat çekmektedir.

Siyasal katılımı ve seçimlerde kadınları siyasi rekabette geri bırakan ‘camdan’ tavanların etkisini bertaraf etmese de cinsiyetçi engelleri telafi edebilme doğrultusunda olumlu ayrımcılık politikaları olarak kabul gören cinsiyet kotaları kadın temsilcilerin sayısal olarak temsilinin (betimsel temsil) artmasının yanı sıra kadını siyasi bir kategori olarak kurumsal siyasete dahil etmiştir. Ancak tam da bu noktada, kota reformları üzerine yükselen tartışmalarda temsil ile özne ve temsil edilecek çıkarlar ilişkisi üzerindeki tartışmalar vatandaşlık meselesine eklenilerek, tabandaki ve siyasetteki kadın grupları ve feminist aktörler içerisinde ciddiye alınması gereken bölünmeler yaratmıştır. Bu yazının konusu bu tartışmaları tekrarlamak yerine, özellikle son dönem kota araştırmalarında gündeme alınan ve uygulama sorunları ile kotalardan nihai olarak beklenen niteliksel temsil (politikaların içeriğinin dönüşerek kadınların sorunların

temsili anlamında) ve kadının siyasette güçlenmesiyle eril siyasetin eşitlikçi dönüşümünün açmazlarına dikkat çekmektir. Tartışma içerisinde, Türkiye örneğinde öne çıkan ve partilerin kurumsal dinamiklerinin cinsiyetçi yönlerine, kotalardan beklentilerin ve hedeflerin hayata geçirilmesi ve feminist politika savunucusu kesimlerin varsayımları ve öngörülerini ışığında değerlendirilecektir. Bu doğrultuda, gelecekteki kota ve parite (tam/etkin eşitlik) araştırmalarına katkıda bulunmak adına bir analiz çerçevesi oluşturulmasına da katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

Siyasette cinsiyet kotaları, temsili kurumlarda cinsiyet dengesizliğini sorunsallaştırarak, kadın adayların seçilebilmesinin önünü açacak kurallar veya düzenlemeler olarak, seçim süreçlerinde siyasi partilerin aday belirleme sürecine odaklanan ve genel oy ile gelen yasama meclisleri için aday listelerinde minimum bir oran belirlenmesini içeren geçici özel önlemlerdir (Lovenduski, 2005: 90). Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği siyasetinin geldiği noktada, seçimlerde kadın adaylar için kotaların gerekliliği ve demokrasi açısından önemi üzerine kadın örgütlerinin ve siyasetteki kadınların taleplerine rağmen, ‘düşük yoğunluklu’ bir kota tartışması belli dönemlerde alevlenmekte ancak çoğunlukla kamusal tartışmaların kenarına itilerek yarım bırakılmaktadır. Bardağın dolu yanına bakacak olursak, başlıca siyasi partiler kadınların temsilde cinsiyet adaleti çağrılarını duyarsız kalmayarak, tüzüklerinde cinsiyet kotalarına yer vererek parti yönetiminde ve adaylık sürecinde kadın adayların sayısını yükseltmek konusunda adımlar atmaktadırlar.¹ 2004 yılı anayasa değişiklikleri sırasında kota meselesi tartışılırken Cumhuriyet Halk Partisi’nden (CHP) kadın milletvekilleri olumlu ayrımcılığın Avrupa Birliği (AB) normlarına ve Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’ne (CEDAW) referansla anayasaya girmesini gündeme getirmişlerdi. 2007 yılındaki TBMM seçimleri kadın adaylar konusunda ve kota tartışmalarında önemli bir dönem olmuştu. Kadın hareketinin temsilcileri özellikle yeni anayasa tartışmaları sırasında kota taleplerini ve gerekliliğini ısrarla dile getirmişti. Kotalar, diğer ülkelerde olduğu gibi, eşit vatandaşlık ve adalet ilkelerin bağlamında kadınlar için fırsat eşitliğini sağlayarak, sonuçlarda da (fiili) eşitliğin kapısını aralayabilmek için cinsiyetçi engellerin telafisi için savunulmuştur. 2010 yılındaki anayasa değişikliğinde Anayasanın 10. maddesine eklenen ve devletin cinsiyet eşitliğinin uygulanması amacıyla “alınacak önlemler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz” ifadesi, kotaların da bağlayıcı şekilde yasallaşabilmesinin kapısını açmıştır.² Ancak o tarihten bugüne bazı partilerin tüzüklerinde benimsediği ancak çoğunun tam anlamıyla ve istikrarlı şekilde uygulamadığı parti kotaları ile yola devam edilmektedir. 2021 Mart ayında ana muhalefet partisi CHP, kadın örgütlerinin görüşlerine de başvurarak kota tartışmasını adaylıkta yüzde elli -yüzde elli kadın-erkek dengesini getirecek parite (tam eşitlik yani kadın ve erkek oranlarında %50- %50) reformunu içeren bir yasa teklifi vermiş ancak bu öneri Meclis’te reddedilmiştir.³

Türkiye’de seçimlerde siyasi partilerin kapısını adaylık için çalan kadın oranı her seçimde gittikçe artan bir seyir izlemektedir; aday listeleri içinde kadınların azınlık durumu devam etmekte. Daha da önemlisi, cinsiyet kotası uygulayan siyasi partilerde adaylık oranları ve kota hedefleri arasındaki ve çarpıcı olarak aday gösterilen kadın oranı ile seçilen kadın oranı arasındaki devam eden cinsiyet farkı kotaların etkin uygulanmasına ilişkin soru işaretlerini güçlendirmektedir.⁴ 18 Haziran 2018 seçimlerinde başlıca kota partilerinde tüm adaylar içerisindeki kadın oranları ve milletvekili seçilen kadın oranı sırasıyla %30 civarında gayriresmi kota uyguladığını iddia eden Adalet ve Kalkınma Partisi(AKP)’nde %21 ve %18; %33 cinsiyet kotası olan CHP’de %23 ve %13 ve pariteyi uygulayan Halkların Demokratik Partisi’nde (HDP) %37 ve %40 olarak gerçekleşmiştir. 2018 genel seçimlerinde kotalara rağmen meclise giren kadın milletvekili oranı %17 iken; 14 Mayıs 2023 genel seçimlerinde bu oran ancak %20’ye yükselmiş; daha önemlisi kota partilerinde aday listelerindeki cinsiyet açığı devam etmiştir. 14 Mayıs 2023 TBMM seçimlerinde partilerde en yüksek kadın aday oranı ile HDP ‘nin temsil edildiği Yeşil Sol Parti’de %44 ile parite hedefine yaklaşıırken; CHP’de %26 ve AKP’de %19 ile kota hedeflerinin gerisinde kalmıştır (esikplatform.net, 2023). Türkiye’deki seçim süreçlerinde toplumsal cinsiyet eşitliği sorunları kutuplaşmanın etkisiyle belli meselelerin (kültürel ve kimliksel saflaşmalar ve ekonomik kriz gibi) gölgesinde yankı bulurken ve seçmenlerin bir kısmının siyasetten uzaklaştığı ortamda kadınların adaylığı ve siyasi temsili gündemde kendine hak ettiği yeri bulamamaktadır. Ancak kadınlar için kota, siyasi bir özne olarak kadın temsilin kavramsallaştırılmasında öne çıkmadığında ve erkek-egemenliğin devam ettiği TBMM’deki temsil süreçlerinde, kapsayıcı vatandaşlık ve sosyal adalet ilkeleri açısından feminist temsilin geleceği ve olanakları da belirsizliğini koruyacaktır.

Türkiye’de TBMM seçimlerinde siyasi partilerdeki adaylıklardaki cinsiyet dengesizliğine ve seçilen kadın oranı ile aday gösterilen kadın oranlarındaki açık göz önüne aldığımızda, adaylık süreçlerindeki cinsiyet eşitliği karşıtı uygulamalar öne çıkmaktadır. Araştırmalara göre, genellikle partiler kota hedeflerini yerine getirdiklerini kanıtlayacak sayıda kadın adaylara listelerde yer açmış olsalar bile, kadın adayların seçilemeyecek yerlere yerleştirildiğinin altı çizilmektedir. Türkiye’deki kota partilerinde de devam eden eden bu sorunu 2011 genel ve 2014 yerel seçimlerinde adaylık tecrübesi geçiren bir kadın aday şöyle ifade etmektedir: “Listelerde kadınların seçilebilecek yerlere konulabilmesi için, kadın ve erkekler arasında eşit veya kadına öncelik gösteren değerlendirme süreçlerinin olması gerekir. Yönetimleri belirleyen, adaylıkları belirleyen yapıyı erkekler elinde tutuyor... Sıralamalar belirlenirken kendine yakın olan, yeri geldiğinde işlerini yaptırabilecekleri kişiler önceleniyor.” (Kişisel e-posta haberleşmesi, 30 Ocak 2021).⁵ Bu cinsiyetçi pratiğin aktörleri adaylıklarda “kapıyı tutan” partilerdir (Lovenduski ve Norris, 1993) ve bu partileri de (eril) siyasi iradenin taşıyıcı olan kurumsal cinsiyetçi dinamikleriyle sorunsallaştırmak gerekliliği açıktır. Dolayısıyla, bu tartışma yazısında, kotaları

tartışmalı kılan ve ilgili literatürde sorunsallaştırılan meseleler, partilerdeki cinsiyetçi kurumsal dinamikler açısından Türkiye’de de öne çıkan gözlemlerle birlikte değerlendirilecektir.

‘Kota Ateşi’ nin Gölgesinde Parti Siyasetinin Dirençli Cinsiyetçi Dinamiklerini Sorunsallaştırmak

Cinsiyet kotaları, erkek-egemen siyasi partilerdeki kurumsal süreçlere bir müdahale niteliğini taşıyan olumlu ayrımcılık uygulamaları olarak kadın hakları aktivistleri, kadın siyasetçiler ve feminist aktörlerin talebiyle 1980’lerden itibaren Norveç İşçi Partisi, Danimarka Sosyal Demokrat Partisi, Alman Yeşiller Partisi ve İsveç’te gönüllü kotalar uygulayan partilerin öncü olduğu dalgaya dönüşmüştü (Henig ve Henig, 2001: 51). Avrupa’da parti kotaları yayılırken ilk zorunlu yani yasal kota 1991’de Arjantin’de sağcı Başkan Carlos Menem döneminde tüm partilerin aday listelerinde kadın adaylara en az %30 yer vermesini zorunlu kılan anayasa değişikliği (*ley de cupo*) ile getirildi ve 1993 seçimlerinde Kongredeki kadın temsilci oranı %5’den %16’ya yükseldi. Kotalarla kadın temsiliyi yükselmekte en ileri durumda olan İskandinavya örneği, benzer şekilde demokratikleşmede geride kalmış Pakistan, Güney Afrika veya Latin Amerika ülkelerinde benimsenen “hızlı rota” yaklaşımının tersine, “aşamalı kota” yolunu yansıtarak o zamana kadar siyasette önemli varlık göstermeye başlamış kadınların güçlenme ve temsil sürecine ivme kazandırmak için uygulamaya konmuştur (Lovenduski, 2005). Parti kotaları, partilerin tüzüklerinde belirlenen gönüllü kotalar olarak genelde literatürde kadınların temsilde fark yaratabilmeleri yani kadın sorunlarının temsili için yasama meclislerinde “kritik eşik” olarak belirlenen %30 oranını belirleme yoluna gitmişlerdir (Paxton ve Hughes, 2017: 233). Bu bağlamda, İsveç örneğinde öne çıktığı gibi partilerin *Rikstag*’daki kadın temsiliyi yükseltirken diğer cinsiyet eşitliği uygulamalarının devamı olarak, toplumsal cinsiyet dengesi normunun kurumsallaşmasını tepeden yasal düzenlemeler ile değil, kurumsal pratikleri ve uygulamalarını değiştirerek başarmışlardır.

Eşitlikçi ve özgürlükçü gündemiyle Batı Avrupa’daki sosyal demokrat partilerin başlattığı cinsiyet eşitliğine yönelik kadını hedef alan kotalar bir yayılma etkisi (*contagion*) göstererek sağ-muhafazakâr ve liberal partilerce de benimsenmiştir (Henig ve Henig, 2001). Ancak, Almanya örneğinde gördüğümüz gibi kotaların uygulanmasında etkin olan kültürel engelleri aşmak kolay olmamıştır; Almanya’da “kota stigmatı” diye ifade edilen ve görünürde liyakat söylemi ile cinsiyetten bağımsız olarak en iyinin seçilebilmesi adına sosyal demokrat partiler haricinde merkez-sağdaki ve merkez-soldaki partilerde hâlâ etkilidir (Ahrens ve Lang, 2022: 101).

Hızla yaygınlaşan adaylıkta siyasi partilerin benimsediği cinsiyet kotaları adeta bir kota ateşini alevlendirmişse de farklı kota tipleri (yasal kotalar, formel veya enformel parti kotaları uygulama esaslarını oluşturan tasarım farklılıkları

ile birlikte (minimum oranlardaki farklılıklar, fermuar sistemi gibi düzenleyici mekanizmalar, düzenleyici kurallar gibi), etkileri açısından siyasi sistemdeki seçim sistemleri uygulamaları, seçim çevresi faktörleri, siyasi kültür, medyadaki cinsiyetçilik gibi faktörlerle şekillenmektedir. Örneğin, uygulama esasları kotaların hayata geçmesinde ihlaller söz konusu olduğunda partilere karşı yaptırımları veya gönüllü kotalar söz konusu olduğunda, etkin uygulamayı düzenleyecek ve kontrol prosedürlerinin benimsenmesi önemlidir. Açıktır ki parti kotalarında en nihayetinde siyasi partilerdeki seçicilerin etkin uygulama için toplumsal cinsiyet eşitliğine ve kotaların önemine samimi bağlılık ve istekli olmaları gereklidir. Ancak araştırmaların altını çizdiği gibi siyasi partilerin bir kısmının kotaları tam anlamıyla uygulamak konusunda her zaman istekli olmadığı bilinen bir gerçektir. Hırvatistan’da 2008 yılında getirilen yasal kotalara karşın, adaylıklarda ve seçimlerinde siyasi partileri pragmatizminden dolayı süreçler belirsizliğini korumuş ve yaptırımların yasada tanımlanmaması da yasal kotaları uygulamada gönüllü parti kotalarına dönüştürmüştür (Sinko, 2022: 203). Açıktır ki kota reformlarını geçirmek çoğunlukla siyasi partiler için kadınların sorunları ve taleplerine bağlılıklarını ve kadınların siyasi aktörler olarak öneminin farkındalığını kanıtladıkları en basit yollardan biridir. Dolayısıyla, partiler genellikle siyasi gündemlerini cinsiyet eşitliği doğrultusunda dönüştürmek konusunda isteksiz olduklarından, kotaların uygulanması ile kadınların Kongre’lere girmesi iktidar yapılanmasında esaslı bir değişikliğe yol açmamıştır. Örneğin, Arjantin’deki zorunlu yasal kota reformunun geçmesi siyasi bağlamın kritik önemde olduğunu göstermiştir: Başkan Menem, 1990’ların başında Peronist Parti’nin modernleşmeci yaklaşımını kanıtlamak, iktidarının devamı ve reform için siyasi desteğin düşük olduğu bir konjonktürde yasanın geçmesinde kişisel inisiyatif almıştır ancak neo-popülist teknokratik yönetim anlayışı içerisinde feminist hareketle arasına mesafe koyarak örgütlü kadın mücadelesine kayıtsız kalmıştır (Craske, 1999: 72). UN Women Latin Amerika bölge temsilciliğinin de belirttiği gibi birçok Latin Amerika ülkesinde kotalar kadınların katılımı için asgari gereklilik yerine bir ‘tavan’ olarak anlaşılmaktadır dolayısıyla bölgede yıllardır kota uygulansa da siyasetin dışlayıcı mekanizmaları, siyasal şiddetin ve geleneksel cinsiyet rolleri kotalara rağmen sürecin çok yavaş ilerlemesini getirmiştir (<https://eşitlikadaletkadın>, 2021).

Dolayısıyla, ister anayasa ve seçim yasalarında yer verilen (tüm partileri bağlayıcı) yasal kotaların ister gönüllülük esasına bağlı parti kotalarının, uygulandığı ülkelerde betimsel temsil anlamında yasama meclislerinde dengesiz cinsiyet dağılımını kadınlar lehine ilerleten olumlu sonuçlarına rağmen, onları siyaseten güçlendirmek, kurum ve yapıları dönüştürme potansiyeli (örneğin himaye ilişkileri, kişiselleşmiş liderlik, nüfuz kullanma) açısından sınırlıdır. Türkiye’de de erkek-egemen siyasi partilerin kadın seçmene ulaşabilmek ve kamusal imaj kaygısı her zaman önemli olmuştur. Seçimlerde adaylığa odaklanan cinsiyet kotalarının ülkemizde uygulanması ve sonuçları açısından kotalar biyolojik bir kategori olarak kadınların dahil edilmesine odaklandığı için partilerdeki kadın ve

erkeklerin çoğu kotaları içlerine sindiremezler (Çakır, 2013: 247). Bunun yanı sıra kadınların siyasi partilerin yönetiminde ve adaylık süreçlerinde ikincilleştirildiği sistemlerde, siyasi katılımı özel önlemlere ilişkin normatif karşı çıkışlar, siyasetin resmi ve gayri resmi cinsiyetçi dinamikleri ile uygulamadaki sorunlara yansırken toplumsal cinsiyet ile belirlenen kadının siyasi özneliği dikkate alınmaz. Bunun bir sonucu olarak temsil açısından güçlenme meselesinin tam olarak ifade ettiği meseleler tartışılmamaktadır. Tam tersine, örneğin, Türkiye’de cinsiyet kotası tartışmalarının gündeme geldiği 2007 seçimlerinden sonra iktidar partisi AKP’nin erkek siyasetçileri, kotaya karşı çıkarken parti siyasetinde kadınların tabandan ‘kendi bilekleriyle’ mücadele ile gelmeleri gerektiğini söylemekteydi. AKP liderinin kotaları kadınları aşağılayıcı bir uygulama olarak görülen kotalara ilişkin söylem parti siyasetçilerince sıklıkla tekrarlanmıştı (Cansun, 2013). Bugün de yerel ve genel seçimlerde (%25 - 30 arası) gayri resmi yani ‘cinsiyet kotası’ ile kadın adayların önünü açmakta olduğunu iddia eden AKP’nin olumlu eylem veya olumlu ayrımcılık mekanizmaları ve cinsiyet kotalarına bakış açısı tutarlılıktan ve samimiyetten uzak olmuştur. Benzer bir şekilde, uzun bir süre CHP’de tarihsel olarak modernleşme ve batılılaşma reformlarının öncü partisi olarak cinsiyet eşitliğine bağlılıkta ideolojik temellerine rağmen parti örgütü içerisinde cinsiyet kotalarının uygulanması konusunda gerekli kararlılık ve güçlü destek konusunda belirsizlikler uzun süre devam etmiştir (Adıgüzel, 2004). CHP, 1999’da %25 olan aday listesi ve parti pozisyonları için kadın kotasını 2012 yılındaki tüzük değişikliğiyle %33’e çıkarmıştır.⁶ Bu reformlar ile CHP, sosyal demokrat bir parti olma yolunda toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden önemli bir mesafe almıştı. Ancak aynı dönemde Kürt milliyetçisi partilerde, kadınların eşitlik taleplerinin parti içindeki mücadelesi ile 1990’ların sonundan itibaren uygulanmaya başlayan kota uygulamalarının 2007 yılında kurumsallaşmasıyla parti içinde ve adaylık süreçlerinde cinslerarası eşit temsil prensibine doğru hızla yol alınmasını sağlamış ve sadece kota değil, parti-içi yönetsel, aday belirleme ve politika süreçlerine cinsiyet dengesini hayata geçiren reformlar kadınların mücadelesi ile gerçekleşmiştir (Altun, 2018).

Buraya kadar olan saptamalarımız, cinsiyet kotalarının siyasi stratejiler olduğunun altını çizer. Siyasi partiler açısından, özellikle kadınların partilerde azınlıkta olduğu durumlarda genellikle kotaların arkasında pragmatik kaygılar ve stratejik hesaplamalar yatmaktadır. Motivasyonlarından bağımsız olarak kotalar, adaylık sürecine ilişkin prosedürlerde değişiklikleri gerektiren kurumsal reformlardır. Dolayısıyla, bu müdahalelere erkek-egemen partilerden, diğer örgütsel yapıdaki (şirket yönetim kurulları ve sendikalar başta olmak üzere) cinsiyet eşitliği reformlarında görüldüğü gibi siyasi parti kurumlarındaki eril kültürün statükocu örüntülerinden vazgeçmek istemeyen aktörlerin direnme ve muhalefeti de söz konusu olmaktadır. Etkin uygulama için gereken parti uygulamalarında yeni prosedürler ve yaptırımlar konusunda adım atılmaması da dolaylı kurumsal direnme biçimidir (Lang vd., 2022: 17). Bu direnci kolaylaştıran, Türkiye’de olduğu gibi, cinsiyet kotalarının partilerin çoğu

1112 Aslan Akman C (2023). Siyasete Feminist Bir Müdahale: Erkeklerin Dünyasında Cinsiyet Kotalarının Kurumsal Açmazlarına Yeniden Bakmak ve Dönüşümcü Etki İçin Paritenin Aciliyeti. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1107-1122.

açısından seçmene ve birbirine demokratik imajlarını kanıtlayacak stratejik araçlar olarak görülmesidir. Burada dikkat çekilmesi gereken noktalardan birisi, cinsiyet kotalarının kurumsallaşması ile siyaset bilimcilerin 'gizli bahçe' olarak niteledikleri parti-içi aday belirleme süreçlerinin daha sistematik ve şeffaf bir süreç olarak ortaya çıkarılması veya dönüştürülmesi potansiyelinin olmasıdır. Bu mesele, kotaların demokrasi açısından sonuçlarına ilişkin önemli, ancak akademik çalışmalar haricinde gözardı edilen bir beklentidir. Diğer taraftan, pratikte parti-içi dinamikler söz konusu olduğunda, kotaları benimseyen partilerde buradaki görünmeyen kurumsal ve kültürel örüntülerden belki de en önemlisi, kadınların partilerdeki konumu dolayısıyla aday belirleme süreçlerindeki etki(sizliği)dir.

Kota araştırmalarının vurguladığı gibi, partilerin seçimlerde aday belirleme yöntemlerindeki farklılıklar (kurumsal, formel ve informal süreçlerle belirlenen örneğin önseçim veya merkezden aday belirleme gibi) kotaların uygulanmasını etkilemektedir (Paxton ve Hughes, 2017). Genel bir bulgu ve eğilim olarak da nispi temsil ve liste sistemi kadınların seçilebilmesi için fırsatlar sunarken Türkiye'nin siyasi partilerinde baskın olan özünde çoğunlukçu, lider-merkezli ve dezavantajlı kesimlerin temsiline duyarlı olmayan uygulamalar, nispi temsil ve geniş seçim çevresine dayanan çok adlı sisteme rağmen kadınların adaylığını ve seçilmesini zorlaştırmaktadır. Bu ve bunun gibi faktörler kotaların etkin uygulanmasındaki enformel kurumsal engeller olarak ifade edilebilir. Sonuçlar yerine sürece odaklanarak partilerin kendilerinin uyguladığı cinsiyet kotalarına (tüzük değişikliğiyle resmi anlamda ya da sadece uygulamada, gayri resmi olarak) nasıl yaklaştığını analiz etmek ve kotaların aday belirlemede parti-içi süreçlerle etkileşimini anlamak önemlidir. Bu bağlamda, uygulama dinamikleri açısından, partilerin kara kutusu olan aday belirleme süreçlerine dikkat çekerken, bunların ülkedeki toplumsal cinsiyet ve siyaset ilişkisinin genel çerçevesi ile ilişkisine odaklanmak önemlidir. Parti-içi formel kurumsal faktörler olarak ideolojik nitelik, örgüt yapısındaki merkezîyetçi veya âdem-i merkezîyetçilik, parti hiziplerinin durumu, aday belirlemenin ne kadar formalize olduğu gibi faktörler öne çıkmaktadır (Lang vd., 2022: 4). Örneğin, aday belirleme süreçlerindeki merkezîyetçiliğin derecesi önemli olmakla birlikte, merkezi veya âdem-i merkezîyetçi süreçlerin cinsiyet dengesi için kesinlik arz eden bir ilişkiden söz edilememektedir; çünkü yerel parti birimlerinin inisiyatif, baskısı ve cinsiyetçi yaklaşımları veya önseçim süreçlerinin dinamikleri bağlamsal çerçeve ile iç içe geçer. Yine ilgili literatürde, kotaların etkin olarak hayata geçirilmesinde genellikle parti-içinde aday belirlemede formel kurallara bağlı olarak kurumsallaşma ve şeffaflık düzeyi kadın adayların seçilmesinde kota süreçleri için olumlu bir faktördür. Ayrıca, lider egemenliği ve seçici kurullardaki erkek üstünlüğü ve siyasetteki erkek kültürü de önemlidir. Partilerin ideolojik kimlikleri de kurumsal bir faktör olarak cinsiyetçiliği besleyebilir, ancak burada kesin bir saflaşmadan söz etmek de zordur; sağ popülist partiler kadınların siyasal katılımını sol partilerden daha ateşli savunabilmektedir. Türkiye'de AKP,

cinsiyet kotalarına prensipte karşı çıkarken esasen iktidara gelmek ve iktidarı sürdürmekte karşılık beklemeden emek vermiş partili kadınlara ne kadar önem ve imkan verdiklerini göstermek için informal hedefleri yani “yumuşak kota”ları her fırsatta vurgulamaktadır.⁷ Ancak AKP gibi koşulsuz lider hakimiyetinin adaylık sürecine damgasını vurduğu bir partide kadın adaylara yer açılmasının sınırları liderin insiyatifi ile belirlenir ve diğer partilerde de söz konusu olan şeffaflıktan uzaklaşan gayri resmi kapalı kapılar ardından oluşan dinamikler ve erkekler arasındaki pazarlıklar adaylık sürecini kadın adaylar açısından özellikle belirsizleştirmektedir.

Diğer taraftan, sol özgürlükçü partiler hem retorik hem uygulamada kadın temsiline yer açmak için somut çaba gösterebilirler. Ancak parti-içi demokrasi sorunları ve lidere endekli oligarşik yapılanmaların aday gösterme sürecindeki ağırlığı sağ muhafazakâr partiler kadar soldaki partiler için de söz konusudur. Kotalı olsun ya da olmasın merkezîyetçi ve liderin hâkim olduğu parti yapılanmalarında cinsiyet eşitliğini gözetecek uygulamalara liderin kişisel adanmışlığı yanında, zaman zaman CHP’de örneğini gördüğümüz gibi, yerel örgütlerden gelen baskıları merkezin tercihlerini dengede tutma kaygısı ile dengeleyici rol oynama gereklilikleri de işin içine girmektedir. Bunlara ek olarak araştırmalarda kota reformlarının kabulü ve etkin uygulamasında önem atfedilen faktörlerden birisi, partilerdeki kadın birimlerinin veya kadın kollarının karar almadaki statüleri ve aday listelerini belirleyen seçici kurullardaki cinsiyet dengesidir. Türkiye’de kadınların seçici parti kurullarında az sayıda yer alması, nüfuzlu erkek siyasetçilerle akrabalıkları dolayısıyla bazı kadınlara yer açılmaya devam edilmesi, adaylıkta profesyonel yeterlilik anlamında kadınlardan erkeklere göre daha fazla beklenti içinde olunması, feminist yaklaşımı ile öne çıkan kadınların tehdit olarak görülmesi gibi eril örüntülerin aşılması engeldir. Bu görünmez engeller ve dinamikler kotaların uygulamasını karmaşıktırmaktadır. Partilerdeki kadın kollarının kadınları partilerin genel politikalarından ve süreçlerinden izole ederek cinsiyet temelinde ayrıştırması ve bunun kadının güçlenmesi ve katılımı açısından sorun yarattığı bilinmektedir. Buna ilişkin olarak, CHP Kadın Kolları eski Genel Sekreteri ve Parti Meclisi üyesi kıdemli bir kadın siyasetçi, kadın kollarında ve partide her platformda sıralamaya dair kurallar talep edildiği halde bunların sonuçsuz kaldığını belirterek, tüzükte cinsiyet kotası öngörülmesine rağmen aday listesinde kotaya uyulmaması halinde itirazların yapılamadığını da belirtmiştir (kişisel e-posta haberleşmesi, 6 Şubat 2021).⁸ Partilerde kadın kolları örgütlerinde üst düzey konumda bulunmanın adaylıkta ağırlığının olması kadın kollarının adaylıklarda etkisiz kaldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Dolayısıyla kadın kolları yerine Kadın Meclislerini oluşturarak partide kadınlarla ilgili ve aday belirlemede cinsiyet dengesine ilişkin kararların kadınlar tarafından alınmasını tüzüğüne geçiren HDP’nin kota uygulamasında (Tamer, 2011), CHP’ye göre de açık ara önde olması sadece ideoloji ve eşitliğe ilişkin parti kültürü ile açıklanamaz.

1114 Aslan Akman C (2023). Siyasete Feminist Bir Müdahale: Erkeklerin Dünyasında Cinsiyet Kotalarının Kurumsal Açmazlarına Yeniden Bakmak ve Dönüşümcü Etki İçin Paritenin Aciliyeti. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1107-1122.

Kotalardan Beklentileri Betimsel Temsil Tartışmasının Ötesine Taşımak: Siyaseti Dönüştürmek İçin Parite Reformu

Adaylıklarda cinsiyet kotaları, siyasi bir strateji olarak partileri kurumsal olarak değiştirme potansiyeli taşıırken, erkek siyasetçilerin kullandıkları anlamsal çerçeveler, uygulamalar ve nihai sonuçlarına baktığımızda, Lepinard ve Rubin'in (2018) terminolojisinde, Türkiye'deki ana kota partilerinden AKP'de "sembolik" bir eşitlikçi uygulama; CHP'de eşitsizliklere karşı fırsat eşitliğine yönelik "düzeltici" veya telafi edici bir yöntem; diğer taraftan parite ve eşbaşkanlık uygulanan HDP'de ise "dönüştürücü" bir eşitlik uygulaması olduğunu görmekteyiz. HDP milletvekili olarak TBMM'de görev yapan Filiz Kerestecioğlu'nun hatırlattığı gibi, HDP'nin parite ve eşbaşkanlık uygulaması partinin kurumsal kimliğinin bir parçası haline gelmiştir (Kişisel görüşme, 28 Şubat 2021). Bu süreçte sadece kadınlar değil aynı zamanda ezilen diğer toplumsal cinsiyet kimliklerinin de maruz kaldığı şiddet ve ayrımcılık sorunları ile mücadeleye tüzükte yer verilmesi, toplumun her alanında cinsiyet eşitliğinin amaçlanması ve dönüşümcü araçlarla farklı kimlikler bazında bölünmüş kadın kitlesinin süreçlere dahil edilmesi kotaların özcü yaklaşımlara yol açmasının önüne geçilebilir. Yukarıda belirtildiği gibi parti içindeki adaylık süreçlerindeki eril gelenekler ile prosedürlerindeki statükocu yaklaşım, kota uygulamasına dolaylı direniş olarak yansımaktadır. Kültürel faktörler erkek egemen siyasi kültürün ve parti ideolojik mirasının ve kimliğinin sonucu olarak çoğunlukla 'uygun' adaya ilişkin cinsiyetçi önyargıları içerirken; kotalara ilişkin tereddütleri ifade eden anlamsal çerçeveler de kullanılır. Siyasi partilerin tarihindeki kültürel örüntüler ve bunların değişim süreçleri ideolojik kimlikten daha önemlidir.

Eleştirel-kurumsalcı yaklaşımı benimseyen bazı araştırmalar (örneğin, İspanya ve Portekiz'deki sol/sosyal demokrat partilerde gösterildiği gibi) kotaların uygulanmasının partilerdeki toplumsal cinsiyetle belirlenmiş iktidar ilişkilerini değiştirmediğini göstermiştir (Verge ve Espirito-Santo, 2016). Kotalar hayata geçirilirken kadınların katılımı ve adaylığı için diğer olumlu eylem uygulamalarının (eğitim, mali ve kampanya yardımı gibi) partilerce benimsenmesi ve uygulanması gerekmektedir. Ancak Türkiye'deki kota partilerinde bu konuda da istikrarlı bir politika yoktur. Kota gibi olumlu eylem politikaları ile kadınların seçimle gelinen siyasi konumlara gelmesinin yolunun açılması ile politika süreçlerinin cinsiyet eşitliği doğrultusundaki dönüşümü arasında doğrudan bir ilişki kurulamaz. Bunun nedenlerini düşünürken kadın kitlesinin farklı sosyal kimlikler temelinde bölünmüş olduğunu ve kadınların kotaların arkasında birliği içinde durmadıklarını da göz önüne almak gerekmektedir. Benim de katkı sunduğum KADER'in 2021 Kasım ayında Batı Balkanlar ve Türkiye'de Siyasi Temsilin Arttırılması konulu çalıştayda Kuzey Makedonya Kadın Lobisi'nin Kurucusu Suzana Musli, kota reformu için siyasi partilerle temas ve lobi sürecinde %40 kota talebi istendiği halde partilerdeki kadınların bu talebin arkasında durmayarak kotanın %30 olarak kabul edildiğini belirtmiştir.⁹ Kadın yasama temsilcilerinin de eşitlikçi ve kadınlar adına bir siyasi gündemi kucaklaması bu bölünmüşlüğü yansıması

olarak siyasi bağlamın sunduğu fırsatların partilerdeki kadın birimlerinin ve toplumdaki kadın aktivistlerle ilişkileri ve genel olarak eşitlik gündeminin seçim yarışmasındaki karşılığı olup olmadığıdır. Bu değişenlerin bir kısmı, açıktır ki buraya kadar tartıştığımız kurumsal ve parti yapılanmaları ile ilişkilidir.

Cinsiyet kotaları, niteliksel temsil için ne gerekli ne de yeter koşuldur. Kota reformları, sonuçları bağlamsal olarak şekillenen ve geçici görülen kurumsal değişikliklerdir. Uygulamadaki sorunlara rağmen, cinsiyet kotaları temsilde adalet meselesini gündemde tutarak kadınları siyasete özendirmek, yasama süreçlerinde katılıma katkıda bulunmak gibi özellikle liberal feministlerin, kadın örgütlerinin, kadın liderlerin, ulus-ötesi feminist örgütsel ağların ve partilerdeki aktif kadınların talep ettiği uygulamalardır. Bununla birlikte, kotaların koşullu doğası, toplumsal meşruiyetlerini gölgeleyen tartışmalı yönleri ve kurumsal direnmeler karşısında son yıllarda artan sayıda ülkede 1990'ların sonundan itibaren (Belçika, Meksika, Costa Rika, Bolivya, Paraguay, Nicaragua, Panama, Tunus gibi) *parite* ilkesi benimsenmiştir ve kadın temsilde sığrama yapmıştır. Paritenin anayasal reformlarla geçmesi, meşruluğunu ve sürekliliğini güçlendirmek açısından da önemlidir. Türkiye'de de 1995'ten beri anayasada yer alan ve seçim kanunlarının düzenlenmesinde "temsilde adalet" ilkesinin yönetimde istikrar yanında vurgulanması, parite ilkesinin kabul edilmesi için temel bir dayanak teşkil etmektedir.¹⁰

Parite reformlarına yönelimin gerisinde, kotalar ile kadının siyasi olarak güçlenmesi ve cinsiyet kimliği boyutunda tanımlanan olumlu ayrımcılık mekanizmalarıyla kadınların siyasi ve kolektif bir özne olarak eşitlik ve farklılık eksenlerini birlikte gözeterek iktidar süreçlerine dahil olması yolundaki hayal kırıklığı yatmaktadır. Lovenduski'nin (2005: 99) belirttiği gibi, kotaların etkin uygulanması erkek siyasi seçkinlerin parti liderlerinin normative yaklaşımları ve oy maksimizasyonu açısından fayda-zarar hesaplamalarına da bağlıdır. Türkiye'de özellikle sağ-muhafazakâr siyasi partilerdeki cinsiyetçi zihniyet, çoğunlukla kadınların siyasetteki eksik katılım ve temsiline nedeni olarak özcü bir yaklaşımla kadınların donanımlı, hırslı ve rekabetçi olmadığını iddia ederken "kota stigmatını" da üstü örtülü şekilde canlı tutar. Sol-eşitlikçi gündemine rağmen CHP'de parti içindeki kotaların etkin uygulanmasında gerekli prosedürel ve kurumsal değişikliklerin yapılamadığını da belirtmeliyiz. Etkin uygulanmadığında kotalar sadece eşitlik retoriğinin bir parçası olarak kalırlar. Uygulandıkları takdirde, niteliksel temsil meselesi de sadece kotaların özellikleri ile değil aynı zamanda siyasi yapıdaki diğer etmenler ve kota ile seçilen kadın siyasetçilerin kadın sorunlarına yaklaşımıyla da yakından ilgilidir.

Kadın temsilde tarihsel olarak oldukça yavaş yol almış Fransa veya Latin ve Orta Amerika ülkelerindeki gibi ülkelerde eşit temsil yani parite ilkesinin tüm partileri bağlayıcı bir şekilde anayasalar ve seçim kanunları ile hayata geçirilerek kurumsallaşma yolunda olduğunu gözlemlemekteyiz. Kotaları "aşamalı artış" yaklaşımı ile benimseyen ülkelerde kota yasalarının kabul edilmesi sorunu

1116 Aslan Akman C (2023). Siyasete Feminist Bir Müdahale: Erkeklerin Dünyasında Cinsiyet Kotalarının Kurumsal Açmazlarına Yeniden Bakmak ve Dönüşümcü Etki İçin Paritenin Aciliyeti. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1107-1122.

olmuştur. Örneğin, Fransa'da cinsiyet kotalarına, cumhuriyetçi paradigmanın soyut olarak tanımlanan evrensel ve ayrışmamış vatandaşlık anlayışıyla bağdaşmadığı gerekçesiyle bazı partilerce ve mahkemelerce karşı çıkmıştır. Beşinci Cumhuriyet Fransa'sında 2 Haziran 2000 tarihli parite yasasını getiren oydaşma için hem siyasi partiler hem de feminist hareket ortak bir platformda birlikte hareket edebilmişlerdir. Arjantin örneğinde, siyasi partilerdeki kadınların parti aidiyetlerinin ötesine geçerek ve birlikte hareket ederek parite reformunun arkasında durduğunun altını çizmek gerekir (Gaspard, 2002: 60-61). Diğer taraftan sonuçları itibariyle parite reformunun etkisi Fransa'da öngörülmemiş siyasi-kurumsal faktörler (nispi temsil seçim sistemine karşı diğer sistemler) ve partilerin yaklaşımları dolayısıyla beklenen kadın temsilcilerdeki önemli artış, zaman içinde gerçekleşmiştir. Paritenin Fransa'daki en önemli sonuçlarından biri cinsiyet eşitliğini meşruiyetini güçlendirmesi ve her kademede eşitlik uygulamalarına kapı açmasıdır (kamu yönetimi, sivil toplum ve iktisadi kuruluşlarda) (Sineau, 2002).

Teknik olarak parite, bir kota biçimi gibi ele alınsa da kotanın tersine daimî olacak ve tam/etkin eşitlik amacına odaklanan yani seçimle gelen temsili kurumlarda hiçbir cinsin diğerine niceliksel üstünlük kurmadığı, temsilde adaletin ve niteliksel temsilin yolunu açacak paradigma dönüşümünü ifade eder. Aynı zamanda, kotalara yöneltilen (uygulamada bir tavan teşkil etmesi, niteliksel temsili garanti etmemesi, liyakatı karşısına alması ve siyasi rekabetle bağdaşmaması gibi) bir kısmı siyasetin erkek egemen genel kabulleri altında zayıf bir şekilde savunulabilecek karşı koyuşları zayıflatmaktadır. Parite savunucularının altını çizdiği şu noktayı kabul etmemek mümkün değil: kadınlar demokrasilerde özel muamele ve kontenjanı hak eden veya talep eden bir azınlık olarak düşünülemez; eşit temsil ilkesi demokratik vatandaşlık kavramının gerektirdiği şekilde kadınların temsilde kendi durumlarını siyasete taşıyabilmeleri için en rasyonel ve güçlenme yolunu açan araçtır (Urbinati, 2012: 476). Türkiye'de Kadın Adayları Destekleme Derneği (KADER)'nin kota uygulamaları üzerine geçmişteki uzun soluklu mücadelesi, 2011 genel seçimlerinden itibaren Türkiye'nin ana-akım partilerinin kotalar konusundaki yaklaşımları, uygulamadaki karnesi ve kendi araştırmalarından vardığı sonuçlar ışığında parite kampanyasına evrilmiştir.

Ancak parite uygulamasında da partiler siyasi partiler yaptırımları göze alarak bunu da minimal olarak uygulama yoluna gidebilirler. Örneğin, fermuar sisteminden kaçınmak ve kadınları yine seçilmeyecek yerlerden aday göstermek veya Fransa'da olduğu gibi seçim sistemi ile etkileşimle kısa dönemde parite de esaslı bir ilerleme getirmeyebilir (Tremblay, 2015: 156). Ancak yasama temsiline tam eşitlik ilkesi yürütmede eşit paylaşımı da tartışılmaz şekilde desteklemektedir. Oysa minimum yani tavan gibi işlev gören kota uygulamasında kabinelerdeki cinsiyet dengesi de uzun süreli olmayabilir veya kadınlara kadına uygun görülen bakanlıklar verilmesi cinsiyetçiliği devam edebilir.

Özetle, parite uygulamaları siyasi kurumsal dinamikleri daha radikal şekilde dönüştürmek ve niteliksel temsili de daha fazla mümkün kılabilme potansiyeli taşıdığından ve aşamalı kota stratejisi içerisinde takılıp kalmanın getireceği çözümsüzlük veya 'hızlı rota' stratejisini hayata geçirmekteki parti-içi kurumsal demokratik sorunlara ve cinsiyetçiliğe karşı en rasyonel çözüm olarak durmaktadır. Parite talebi, aynı zamanda kadınları kota konusundaki muhalif seslere karşı savunmada bırakan tartışmalarla daha fazla enerji ve zaman kaybetmeden siyasi güçlenmede pek çok can alıcı sorunla mücadele edebilmek için bir önkoşul olduğundan aciliyet arz eden bir gündemdir. Acar Savran'ın (2007: 11) belirttiği gibi, kota talebinin yankı bulması ve dikkate alınması için "kadınların kendi talepleri doğrultusunda oluşturacakları programlar ve temsilcilerini seçecekleri kendi örgütlenmeleri" gereklidir. Yasal kotalardan ziyade parti kotalarının olduğu İsveç'te kadınlar içerdeki cinsiyet eşitliği için hem parti içinde hem parti dışındaki feminist aktörlerle bağlantıda kalarak ve partilerin içinde eşitlik gündeminin takipçisi olarak 'çifte strateji' izlemişlerdir (Lovenduski, 2005: 138). Bu doğrultuda, sivil toplumda ve kadın politika birimleri içinde feministlerin güçlü ve özerk kadın hareketini yeniden canlandırmaya odaklanarak kamusal tartışmalarda ulusötesi standartları hatırlaması ve siyasette etkin olması önemlidir. Kadın hareketinin bölünmüşlüğü ve feminist bilincin ve oluşumların kendini ifade etmesine olanak verilmeyen (özellikle toplumsal cinsiyet bilincinden yoksun ve erkekleşen kadın temsilcilerin edilgenliği dolayısıyla) erkek-egemen ve otoriterleşmiş kurumların karşısında cinsiyet kotalarının yerini parite talebine bırakmasının zamanı çoktan gelmiştir.

Sonuç Yerine

Partilerin gönüllü kotaları, yasal kotalar ve tam eşitliğe dayanan parite prensibi, seçimle gelen pozisyonlarda adil temsilin hem demokratik bir değer hem de siyasi katılımın başlıca mekanizması olduğunu ifade etmektedir. Ancak cinsiyet kotaları teknik olarak karmaşık, meşruluk açısından tartışmalı araçlardır. Toplumsal cinsiyet ve siyaset araştırmalarının altını çizdiği gibi adaylık sürecine odaklanan cinsiyet kotaları siyasi bağlamdaki kurumsal ve kültürel yapılanmalarla etkileşimle şekillenmektedir. Türkiye'de kurumsal (görünmeyen) cinsiyetçilik ve parti-içi demokrasinin devam eden zafiyeti ve bunun sonucu olarak aday belirleme süreçlerinin şeffaflıktan uzak ve formalize olduğu kadar enformel dinamiklerle de yürüyen lider-merkezli yapısı, kadın aday adayları ve listelerdeki kadın adaylar için belirsiz, çelişkili ve tezatlarla dolu bir deneyim getirmektedir. Lovenduski (2005)'nin "kurumsal cinsiyetçilik" diye ifade ettiği ve partilerdeki geleneksel toplumsal cinsiyet kimliklerini inşa eden eril örüntüler partilerde kotaların uygulanmasında aktör odaklı tercihsel (voluntarist) bir yaklaşım yerine, kurumsal cinsiyetçiliği besleyen demokrasi sorunlarına da eğilmek gerektiğini göstermektedir.

Olumlu eylem ve olumlu ayrımcılık politikalarında gözardı etmememiz gereken en temel nokta, patriarkanın, siyasi sistemdeki formel-kurumsal dinamiklerin

ötesinde, her daim iktidar kullanımında hiyerarşiyi önceleyen, bu bağlamda erkeklerin kuralları ve normlarını kendilerinin belirlemiş, dolayısıyla esas oyun kurucu olduğu ve siyasete girmeye ilgi duyan kadınların ihtiyaç ve taleplerini göz ardı eden, direngen bir yönetim tarzı ve düşünme biçimidir. Ataerkil zihniyet esasında kurumlara sinmiş olan ve diğer kimliklerle iç içe geçerek kadınları mağdur eden toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılığın görmezden gelinmesine yol açan ve sorgulanmayan dar kapsamlı eşitlik anlayışını benimseyerek kendisini yeniden üretir. Kotalardan beklenen nihai sonuçların yani niteliksel temsile kapı aralayarak kadının siyasi güçlenmesi ile siyasetin dönüşümünün gerçekleşmesinin önündeki en önemli engellerden birisi, kotaların uygulanmasındaki sorunların altında yatan erkek-egemen siyasetin cinsiyetçi kurumsal dinamikleridir. Batı demokrasilerinde ve diğer siyasi sistemlerde siyasi partiler ancak kadın üyelerin, kadın hareketinin ve seçmenin baskısıyla kadının siyasete katılım ve temsil sorununu kararlı bir şekilde gündemlerine almışlardır. Türkiye deneyimini ve cinsiyet eşitliği siyasetinin geldiği noktayı göz önüne aldığımızda, parite reformu için siyasi ve sivil toplumda her zamankinden daha güçlü bir toplumsal söylem geliştirilmesi önemlidir. Parite reformu, siyasette kadınları dezavantajlı bir kesim olarak tanımlayan telafi edici önlemler olarak kotaların otoriter parti yapılanmaları içerisinde görece etkinsizliği karşısında, partilerin ve aday belirleme süreçlerinin demokratikleştirmesi yani kurumsal dönüşümler için daha güçlü bir ivme yaratacaktır.

Sonnotlar

1 Türkiye’de ilk kez Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)’nin 1987 yılında parti-içi seçimlerde uygulanmak üzere %25 kotalara tüzüğünde yer vermişti ve CHP’de de bu oran benimsenerek, 2012 yılında %33’e yükseltilerek aday listeleri genişletilmiştir.

2 T.C Anayasası Md. 10. https://www5.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf. Son erişim tarihi 20/10/2022.

3 Birgün Gazetesi, 01/12/2021. <https://www.birgun.net/haber/chp-nin-siyasette-esit-temsil-onergesi-akp-ve-mhp-nin-oylariyla-reddedildi-367691>. Son erişim tarihi, 25/01/2022.

4 İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü’nün *Türkiye’de Kadının Siyasete Katılımı Araştırma Raporu*’na göre kadın milletvekilleri kotaların uygulanmasındaki zayıflıkların altını çizmişlerdir; İstanpol (2021); 45-46. <https://istanpol.org/Uploads/ContentManagementFile/2021-009-turkiyede-kadinin-siyasete-katilimi--engeller-ve-deneyimler-1.pdf>. FriedrichEbert Stiftung.

5 1990’ların sonunda merkez-sağ bir partide kadın kollarında yöneticilik geçmiş de olan bu aday kişisel haberleşmemizde adaylık süreçlerinin şeffaflıktan uzak oluşuna

dikkat çekmişti.

6 Ancak CHP tüzüğüne göre bu kota sadece merkez yoklamasıyla belirlenecek %15 oranındaki adaylık için uygulanmaktadır.

7 “Yumuşak kota”lar kadın adaylık ve temsilini artırmak için dolaylı olarak parti uygulamaları ve gayri resmi hedefler ve önerileri içeren önlemleri ifade eder (Lovenduski ve Squires, 2009).

8 Nazik Işık.

9 Kuzey Makedonya’daki Türk Kadınları Kuruluşu İcra Direktörü olarak konuştuğu online Toplantının Tam Başkanı, Türkiye,Kuzey Makedonya, Kosova, Arnavutluk ‘ta Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Karar Alma Mekanizmalarında Kadın Temsili, 26 Kasım 2021. (EU Technical Assistance to Civil Society Organizations in the Western Balkans and Turkey Projesi kapsamındaki Çalıştay).

10 T.C Anayasası Md. 67.

Kaynakça

Acar-Savran G (2007). Feminist Politika, Kota ve Siyasal Bir Kategori Olarak Kadınlar, Amargi, 5, 11-12.

Adıgüzel O (2004). Institutional and Attitudinal Determinants of Women’s Legislative Recruitment: The case of the Republican People’s Party. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Ahrens P ve S Lang, (2022). From Party Quotas to Parity? Legislative Gender Representation in Germany at a Crossroads. İçinde S. Lang vd (der.) Party Politics and the Implementation of Gender Quotas: Resisting Institutions, Cham, Switzerland: Palgrave, 93-111

Altun N (2018). İl İl Gezilecek, Kadınlar Yapamaz. İçinde: Kışanak G (der) Kürt Siyasetinin Mor Rengi. Ankara: Dipnot.

Cansun Ş (2013). AKP-CHP Kadınlar. İstanbul: 12 Levha Yayıncılık.

Chesler E <https://www.passblue.com/2020/09/04/beijing-25-years-later-are-women-better>. Son erişim tarihi, 10/10/2022.

Craske N (1999). Women and Politics in Latin America. Oxford: Polity Press.

Çakır S (2013). Erkek Kulübünde Siyaset. İstanbul: Versus Kitap.

Dahlerup D (2006). Women, Quotas and Politics. New York: Routledge.

Drechselova L (2020). Local Power and Female Political Pathways in Turkey: Cycles of

1120 Aslan Akman C (2023). Siyasete Feminist Bir Müdahale: Erkeklerin Dünyasında Cinsiyet Kotalarının Kurumsal Açmazlarına Yeniden Bakmak ve Dönüşümcü Etki İçin Paritenin Aciliyeti. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1107-1122.

Exclusion. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.

Eşitlik, Adalet, Kadın Platformu (2021). <https://esitlikadaletkadin.org/cinsiyet-kotalari-yeterli-degil-latin-amerikada-kadinlarin-siyasete-katilimi>. Son erişim tarihi, 10/03/2023.

Eşik Platformu (2023). <https://esikplatform.net/kategori/basin-aciklamalari/74104/kesinlesen-milletvekili-aday-listelerine-gore-yeni-meclis-te-33-ilden-kadin-vekil-olmayacak>. Son erişim tarihi, 21/04/23.

Gaspard F (2001). The French Parity Movement. İçinde: J Klausses ve C S Maier (der), Has Liberalism Failed Women? Assuring Equal Representation in Europe and the United States. Basingstoke: Palgrave, 55-66.

IPU (2023). <https://www.ipu.org/news/press-releases/2023-03/women-in-power-in-2023-new-data-shows-progress-wide-regional-gaps>. Son erişim tarihi, 05/04/2023.

Hening R ve Hening S (2001). Women and Political Power: Europe Since 1945. London: Routledge.

Krook M L (2009). Quotas for Women in Politics. Gender and Candidate Selection Worldwide. Oxford: Oxford University Press.

Krook M L vd. (2009). Gender quotas and Models of Political Citizenship, British Journal of Political Science, 39(4), 781-786.

İstanbul (2021). Türkiye’de Kadının Siyasete Katılımı.

<https://istanpol.org/Uploads/ContentManagementFile/2021-009-turkiyede-kadinin-siyasete-katilimi--engeller-ve-deneyimler-1.pdf>. Friedrich Ebert Stiftung. Son erişim tarihi,

Lang S vd. (2022). Party Politics and the Implementation of Gender Quotas: Resisting Institutions. İçinde: S Lang vd. (der), Party Politics and the Implementation of Gender Quotas: Resisting Institutions, Cham: Palgrave Macmillan, 1-25.

Lepinard E ve Rubio-Marin R (der) (2018). Transforming Gender Citizenship: The Irresistible Rise of Gender Quotas in Europe. Cambridge, Cambridge University Press.

Lovenduski J (2005). Feminizing Politics. Oxford: Polity Press

Lovenduski J and Norris P (der) (1993). Gender and Party Politics. London: Sage.

Paxton P ve Hughes M M (2017). Women, Politics and Power: A Global Perspective. London: Sage.

Sinau M (2002). Institutionalizing Parity: The French Experience. Women in Parliament, Stockholm. IDEA. <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/chapters/women-in-parliament/les-femmes-au-parlement-au-dela-du-nombre-2002-case-study-france-EN.pdf>. Son erişim tarihi, 20/01/2021.

Sinko M (2022). Only Stand-Ins? Women’s Parliamentary Representation and Quota Implementation in Croatia Since 2011. İçinde: Lang S vd. (der), Party Politics and the

Implementation of Gender Quotas: Resisting Institutions, Cham: Palgrave Macmillan, 189-207.

Tamer M (2011). BDP’de kadınlar olmadan alınan kararlar gecersiz.

<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/meral-tamer/bdp-de-kadinlar-olmadan-alinan-karar-gecersiz-1376416> 12 Nisan 2011. Son erişim tarihi, 20/01/2022.

Tremblay M (2015). 100 Questions About Women and Politics. Montreal-Kingston: McGill-Queen’s University Press.

Urbinati N (2012). Why Parity is a Better Goal than Quotas. *International Journal of Constitutional Law*, 10(2), 465-476.

Verge T ve Espirito-Santo A (2016). Interaction Between Party and Legislative Quotas: Candidate Selection and Quota Compliance in Portugal and Spain. *Government and Opposition*, 51(3), 416-439.

“Batı’nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?”

Baran Şahinli, Koç Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0001-9438-0021

E-Posta: sahinlibaran@gmail.com

Alexander Anievas ve Kerem Nişancıoğlu’nun “*Batı’nın Egemenliği Nasıl Kuruldu? Kapitalizmin Jeopolitik Kökenleri*” başlıklı kitabı, kapitalizmin tarihine ilişkin literatüre getirdiği eleştiriler ve çözüm önerilerinin radikalliği bakımından önemli bir çalışma. İngilizce orijinali 2015’te yayınlanan kitap, 2020 yılında Çağdaş Sümer’in çevirisiyle Yordam Kitap tarafından yayımlandı. Yazarlar, bu iddialı projenin gerektirdiği kapsamda bir çalışma yapmadıklarının farkında olsalar da “hazırlık kabilinden” (303) bazı fikirler sundukları bu kitabın ümit verici olduğu söylenmeli. Yazarlar, kapitalizmin küresel hâkimiyetinin temelinde uluslararasılık olgusunun yattığını, literatürün tam da bu noktada eksik olduğunu ve Avrupa-merkezciliği sürekli olarak yeniden ürettiğini ileri sürüyorlar (16) ve kapitalizmin oluşumunda Avrupa dışı toplumların failliğine odaklanarak yeni bir tarihsel çerçeve oluşturmayı hedefliyorlar (20).

Anievas ve Nişancıoğlu kapitalizmi tek cümlede tanımlamanın indirgemeci bir yaklaşım olacağını, kapitalizmin şeyleştirilmesine, ebedi ve doğal bir olgu gibi anlaşılmasına yol açacağını ileri sürüyorlar (22). Bu nedenle, “kapitalizmi, toplumsal ilişki ve süreçlerin kuşatıcı ve tarihsel olarak spesifik konfigürasyonları olarak gören Marx’ı” (23-24) takip ederek “kapitalizmin en iyi, sermaye ilişkisinin sistematik yeniden üretimi etrafında bir araya gelen, ama –ne tarihsel ne de mantıksal olarak– bu ilişkiye indirgenmesi mümkün olmayan toplumsal ilişki ve süreçlerden oluşan bir konfigürasyonlar, bir araya gelişler ya da demetler kümesi olarak anlaşılabilirliğini” ileri sürüyorlar. Hem toplumsal ilişki hem de süreç olarak kapitalizm yerine kapitalizmlerden söz eden yazarlar, kapitalizm açısından kurucu bir rol oynayan bu tür bir araya gelişlerin tarihsel olarak ortaya çıkışını ve gelişimini açıklamak için Troçki’nin eşitsiz ve bileşik gelişme kuramına başvuruyorlar (24).

Kitabın ikinci bölümü kapitalizme geçiş tartışmalarına odaklanıyor. Anievas ve Nişancıoğlu, mevcut literatürün eleştirisine Marksist yazın ile hesaplaşarak başlıyorlar. “Dışsalıcı” olarak adlandırılan Dünya Sistemleri Kuramının uluslararası perspektifinin ve eşitsiz iktidar ilişkileri vurgularının faydalarına dikkat çeken yazarlar, bu kuramı sınıf çatışmasını göz ardı etmek ve kapitalizmin tarihini

pazarın genelleşmesinin tarihine ve ticarete indirgemekle eleştiriyorlar (37-38). Robert Brenner'e referansla "neo-Smithyen yaklaşım" olarak niteledikleri dünya sistemi kuramının pazarın ve iş-bölümünün gelişimiyle resme dahil olan çevrenin tarihini merkezin tarihinin içinden yazdığını belirtiyorlar (34). Brenner gibi "içselci" konumdaki siyasal Marksistler ise "toplumsal mülkiyet ilişkilerini" temel alarak kapitalizmin tarihini İngiltere'nin kırlarından başlatmaktadır (40). Yazarlara göre, İngiliz tarımının kapitalistleşmesine odaklanan siyasal Marksizm bu gelişmenin öncesindeki sömürgeci pratikleri ve ücretli emek istihdamını açıklayamamış, Marx'ın ilkel birikim kavramının kapsamını oldukça daraltmış (41) ve Avrupa-merkezciliğe hapsolmuştur (42). Son olarak, post-kolonial literatür ise Avrupa-merkezciliğe karşı çıkışına ve Batılı formasyonların evrenselliği iddiasını çürütme çabasına rağmen (50), "modernitenin, küresel olarak genişlemesinden önce yaratıldığı, ayrı ve sızdırmayacak şekilde mühürlenmiş bir Avrupa tarihi olduğunu" varsaymaktadır (58). Yazarlar ise, kapitalizmin oluşumunda uluslararası olanın ön plana çıkarıldığı, Avrupalı olmayanın failliğinin dahil olduğu bir tarih anlatısının gerekliliğine dikkat çekiyorlar.

Bunu başarmak için gerekli teorik temelleri Troçki'nin "eşitsiz ve bileşik gelişme" kuramında buluyorlar (60). Bu kuram, "dışsal ve içsel açıklamaların birleştirilmesini sağlamakla kalmaz", "görmezden gelinen (toplumlar arası bir biçimde üretilen) çok sayıda belirlenimin tespit edilmesini ve birbirine eklenmesini de mümkün kılar" (60). Yazarlar, Troçki'ye (1972) atıfla, geri kalmış ile gelişmişin birlikteliğinden oluşan sosyolojik alışımın ani değişimlerle eski kavrayışları sarstığına ve bu yüzden gerilimlere yatkın olduğuna dikkat çekerler (68). Bu gerilimlerin sonucu sınıf mücadeleleri tarafından belirlenir ve bu mücadelelerde kimin galip geleceği her özgül durumun kendi koşullarına bağlıdır (69). Yazarlar, bu özgül durumların bazılarını inceleyerek farklı toplumların eşitsiz gelişmelerine rağmen kapitalist dünyanın oluşumunda eş kurucu, müşterek roller oynadığını göstermeye çalışır (70).

Kitabın üçüncü bölümünde bu müşterek rollerden Moğolların üstüne düşen kısım ele alınıyor. Asya ile Avrupa'nın büyük kısmını tek bir jeopolitik bütünlük içine sokan pax Mongolica'da toplumların karşılıklı etkileşimi oldukça yoğun bir şekilde gerçekleşmişti (91). Ancak Avrupa'nın batı ve doğu yakası üzerinde etkileri oldukça farklı gerçekleşti. Moğol akınları Doğu Avrupa'da devlet sistemlerinin gelişimini engellerken Moğol koruması nedeniyle uzun mesafeli ticaret masraflarının azalması ve Asya teknolojilerinin Avrupa'ya transfer edilmesi Batı Avrupa'nın ekonomik gelişimine çok olumlu etki etmiştir (92-93). Öte yandan, Moğol akınları Çin'i epey zayıflatmış, Çin'in Amerika'yı Avrupalılardan önce keşfetmesine mâni olmuştur (91). Anievas ve Nişancıoğlu'na

göre, Moğol etkisiyle Asya ve Avrupa'nın artan etkileşiminin yarattığı bir diğer önemli sonuç "Kara Ölüm"dür (Kara Veba) (99). Feodalitenin çöküşünde, üretici güçlerin gelişiminde ve köylülüğün sınıfsal farklılaşmasında etkili olan veba salgını, kapitalizmin oluşumunda Moğol failliğinin çarpıcı bir örneğini sunar (108). Bu örneğin sonuçlarından biri ise İngiltere ve Fransa gibi bölgelerde sınıf çatışmasının farklılaşması olmuştur (109). Bu farklılaşma açısından ise kıtada yaşanan jeopolitik çatışmalar da önemlidir (110).

Dördüncü bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizmin oluşumunda oynadığı rol inceleniyor. Anievas ve Nişancıoğlu, Osmanlı'nın Avrupa'ya göre daha gelişmiş bir sosyo-ekonomik formasyon olduğunun altını çizdikten sonra Avrupa (özellikle de Habsburg İmparatorluğu) üzerinde kurduğu askeri/jeopolitik baskının neticesinde feodal Avrupa'nın birleştirici ögesi Hristiyanlığın çöküşü gerçekleşir (133). Osmanlı'nın İtalya ve Avusturya üzerinde kurduğu askeri baskı ve Katolik dünyası ile Habsburg'lara karşı Protestanlarla yapılan ittifaklar (127), Kuzeybatı Avrupa'nın (en başta zayıf) devletlerine Habsburg baskısından kurtulup modern devlet inşasına yönelme fırsatını sunmuştur (136). Bu sayede İngiltere'de feodal lordlar bir sınıf olarak kendilerini pekiştirmiş, ilkel birikim sürecinde Fransa'dan farklı bir yol izleyebilmiştir (140). Öte yandan, Osmanlı'nın Akdeniz ticaretinde kurduğu üstünlük nedeniyle Venedik ve Cenevizlilerin gerilemesi, Atlantik ticaretinin bir alternatif olarak yükselmesine sebep olmuştur (137).

Beşinci bölümde Atlantik'e odaklanan Anievas ve Nişancıoğlu, bölgenin kapitalizmin oluşumunda oynadığı kritik role şöyle işaret ediyorlar: "Teritoryal devlet egemenliğinin, Avrupa'da kapitalist modernitenin alamet-i farikası olarak görülen ideolojik, kurumsal ve hukuki yapıları, aslında Atlantik'teki sömürgelerin (ırklar ve toplumsal cinsiyetler arasındaki ayrımlara dayanan) potasında dökülmüştü. Ancak bu kurumsal ve ideolojik katların (biyo)politik yönetim ve denetimin özgün bir biçimi olarak ne denli etkili olduklarının kanıtlanmasının ardından, bu tür örgütsel 'ilerlemeler' Avrupa'daki emperyal metropole yayıldı" (156). Yazarlara göre, Avrupa'daki teritoryal egemen devletler sistemi kapitalizmden önce ortaya çıkmış değildi, bu iki süreç birlikte, birbirleriyle bağlantı biçimde ilerlemişti (161). Bu birliktelik ise sermayenin sonsuz birikimi için güçlü bir jeopolitik araçtı ve batının üstünlüğünü sağlaması ve kendi iradesini diğer devletlere ve toplumlara dayatması için zorunlu ancak yeterli olmayan bir koşuldu (162). "Encomienda" sistemi ile sömürgelerde bazı haraççı yapılar korunarak yeni bir "yarı-haraççı" üretim biçimi uygulamaya konuldu (152). Eşitsiz ve birleşik gelişmenin bir örneği olan plantasyon sistemi ise metropoldeki muadillerine kıyasla üretim teknik ve örgütlenmesi açısından oldukça ilerideydi (180). Sömürgeciliğin kapitalizmin oluşumunda oynadığı bir

diğer rol yeni üretim tekniklerinin, hammaddelerin, tüketim maddelerinin vs. kıtaya getirilmesiydi. Bu sayede Avrupa üretim kapasitesini daha önce olmadığı kadar arttırabilmekteydi (189). Bununla birlikte, sömürgecilik, çeşitli biçimlerle de olsa pazarların geliştirilmesini sağlayarak da kapitalizmin oluşumuna katkı sağladı (188). Yazarlara göre, kapitalizmi mümkün kılan, tüm bu etkileriyle birlikte sömürgecilikti (191). Son olarak, sömürgeci pratiklerde yaşanan eşitsiz ve bileşik gelişmenin bir diğer sonucu İngiltere’de kraliyetin sağladığı imtiyazlardan yararlanan tüccar kesimin arasında devrimi destekleyen bir sömürgeci tüccar hizbinin oluşmasıydı (195).

Altıncı bölümde burjuva devrimlerini inceleyen yazarlar, mevcut literatürdeki “sonuççu” yaklaşımı izleyerek önemli olanın burjuva devrimlerinin “kapitalizmin gelişmesi ve konsolide olmasının önündeki sosyo-politik ve ideolojik engelleri ortadan kaldırıp kaldırmadığı ve böylece devleti sermaye birikiminin özerk alanı haline getirip getirmediği” olduğunu belirtiyorlar (199). Bununla birlikte, devrim ve kapitalizmin gelişimi arasında zamansal bir sıralama olmadığını, burjuva devrimlerinin gelişmeye başlayan kapitalizmin önündeki engelleri kaldırmak şeklinde (İngiltere/Birleşik Eyaletler) veya kapitalizmin ortaya çıkmasının zorunlu koşulu olarak devrim şeklinde (Fransa) gerçekleşebileceğini saptıyorlar (200). Dahası, yazarlara göre, her bir devrim tarafından etkilenen uluslararası koşullar daha sonraki devrimlerin izleyeceği yolu belirlemiştir (201). Bununla birlikte, devrimlerin eşitsiz ve bileşik gelişme kapsamında ele alınması, bileşik nitelikleri sebebiyle ideal tiplere uymayacaklarını gösterir, bu da her kapitalist devrimin neden bir “piç” olduğunu açıklar (202). Flaman örneğini incelemeye geçen yazarlar, uluslararası etkilerle kapitalizmin nasıl yerleşmeye başladığını gösterir. Bunun yanı sıra, Habsburg’lara Fransa-Osmanlı ittifakı tarafından uygulanan jeopolitik basıncın Flaman İsyanı’nın oluşumundaki önemine işaret ederler. İngiliz Devrimi’ni ele alırken sömürgecilik sayesinde güçlenen yeni tüccar kesimin önemine, İngiltere’nin devrim öncesi dönemde kaybettiği savaşlarda da görüldüğü üzere geri kalmışlığına dikkat çekerek devrimin eşitsiz ve bileşik gelişme yaklaşımında önemli yer tutan gerikalmışlığın ayrıcalığının çarpıcı bir ürünü olduğunu ifade ederler (218-219). Anievas ve Nişancıoğlu, sadece mutlakiyetçiliğe dikkat çekip Fransa’da 1789 öncesindeki kapitalist gelişmeyi küçümseyen görüşlere karşı çıkıyorlar. Devrime yaklaşıldığında ekonomik gelişmeyle birlikte sınırlarına ulaşan bir feodal üretim ve doğmakta olan bir kapitalist üretimin çatışmalı birlikteliği olduğunun altını çizdikten sonra, savaş gibi uluslararası faktörlerin etkisiyle devrimin gerçekleştiğini tespit ediyorlar (228-229).

Yedinci bölümde, yazarlar kapitalizmin neden Ceneviz veya Venedik’te değil Birleşik Eyaletler’de (Hollanda) ve İngiltere’de ortaya çıktığını inceliyorlar.

Portekiz veya İspanya'nın aksine teritoryal yayılmacılık hedeflemeden mevcut üretim biçimleriyle eklemleme yolunu tercih eden Birleşik Eyaletler örneğinden hareket eden yazarlar, bu ülkede üretimin sınırlarına ulaştığında nasıl sömürgecilikle ve özellikle ilerleyen süreçte sömürgelerdeki üretim süreci üzerinde denetim kurarak kapitalist gelişmenin önünü açtığını vurguluyorlar. Flamanlar, Hint Okyanusu boyunca büyük oranda özgür olmayan emek gücü üzerinde denetim tesis ederek, fabrikalar kurarak üretim sürecine dahil olup onu şekillendirmişti (267). Yazarlara göre, "bir üretim biçimi olarak kapitalizmin ortaya çıkışını açıklayan kısmen sömürgeciliktir" (269).

Sekizinci bölümde Batı'nın Doğu karşısında nasıl yükseldiği sorusu yanıtlanıyor. Bu süreçte şiddetin merkezi rol oynadığını saptayan yazarlar, Yeni-Weberci yaklaşımın savaşların sürekliliği, anarşik bir uluslararası düzende savaşın kaçınılmazlığı varsayımlarını Marksist perspektiften eleştiriyorlar. Anievas ve Nişancıoğlu'na göre, feodal üretim biçimi teknolojik gelişimlere açık olmadığından birikimi artırabilmek için yeni toprak fethetmeye, bu sayede daha fazla sayıda köylüyü kendine tabi kılmaya mecburdu (282). Bununla birlikte, kapitalizm öncesi dönemde Avrupa'nın geri kalmışlığı ve sermaye ihtiyacı çeşitli tüccar vb. grupların sermayesine bağımlılık yaratmıştı ve bunun sonucu olan ticari üstünlükle emperyal genişleme amacı denizcilik alanında önemli gelişmeleri doğurmuştu (283). Hindistan'ın sömürgeleştirilmesi, bu sürecin en önemli aşamalarından birisiydi. (298).

Kitaba genel olarak bakıldığında, yazarların başlangıçta belirttikleri amaçlarını yani Avrupa-merkezci olmayan, uluslararası belirlenimleri ve faillikleri hesaba katan bir kapitalizm tarihi oluşturma hedefine (kısmen de olsa) ulaştıkları söylenebilir. Kapsamlı bir eleştirel literatür incelemesi yapan Anievas ve Nişancıoğlu, Avrupa-merkezciliğin kapitalizmin doğuşu ve gelişimi hakkında eksik ve hatalı değerlendirmelere yol açtığını başarılı bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu sorunu çözümünü eşitsiz ve bileşik gelişme kuramında gören yazarlar, bu kuramın kapitalizmin anlaşılması bakımından sunduğu imkanları net biçimde tespit etmekte, hangi noktalarda yanlış yorumlardan kaçınılması gerektiğini de anlaşılır biçimde açıklamaktadır.

Ancak, yazarların teorik tartışmadaki başarısı ampirik-tarihsel analizlerine aynı ölçüde yansımıyor. Tarihe bir teorinin gözlüklerinden bakmak mümkün olduğu gibi, tikellikleri öne çıkaran betimleyici bir yaklaşım da mümkündür. Ancak tarihsel olgular göz ardı edilerek anlamlı teorik sonuçlara varılamayacağı gibi her tarihsel olguya değinmek de anlamlı bir teorik bütünlük yaratmaz. Bunun farkında olan yazarlar, teorik açıklamalarında bu dengeyi oldukça başarılı bir şekilde kuruyorlar. Örneğin, yazarlar, eşitsiz ve bileşik gelişme teorisinin tarihin gelişim sürecinde kendiliğinden teorik olarak belirli sonuçlara yol

açamayacağını ancak toplumsal gerilimler yaratacağını, bu gerilimlerin de tikel sınıf mücadeleleriyle çözümleneceğini söylerler. Ancak ilerleyen bazı kısımlarda, sundukları teorinin özgüllükleri kapsayıcılık adına kurban edilmiştir. Yazarlar, eşitsiz ve bileşik gelişmeyi her toplumsal etkileşimi kapsayacak şekilde genişletmiş ve muğlaklaşmasına yol açmıştır. Örneğin, Asya'dan Avrupa'ya uzanan bir imparatorluk yaratarak veba salgınının yayılması için elverişli bir ortam sağlamayı kapitalizmin oluşumu için eşitsiz ve bileşik gelişme kapsamında Moğol failliğinin bir örneği olarak değerlendirmek nedensellik zincirini gereğinden fazla uzatarak teorik bütünlüğe zarar vermektedir. Benzer biçimde, yazarların kapitalizm ve burjuva devrimi gibi kavramların kapsamını genişletme çabasının söz konusu kavramları yer yer muğlaklaştırdığı söylenebilir.

Ortaya özgün bir teori koyan yazarların, hangi uluslararası nedenselliğin teorik olarak anlamlı olduğu konusundaki ince sınırı aştığı ve tarihsel olgulara dair açıklamalarında eklektisizm görüldüğü söylenebilir. Teorik olarak Marksist temellerde hareket ederek üretimi önceleyen yazarlar, tarihsel açıklamalarında, neredeyse “tarihin motorunu” uluslararasılık olarak alırlar ve bazen üretim güçlerinden, bazen üretim ilişkilerinden, bazen diplomatik ilişkilerden, bazense dolaşımdan söz ederler. Örnek vermek gerekirse, yazarlar, Osmanlı diplomasisinin etkisini en az Osmanlı'nın yarattığı jeopolitiğin üretim alanındaki etkileri kadar önemsemektedir. Bu başlı başına bir sorun olmasa da yazarların teorisiyle çelişen değerlendirmelere kapı açmaktadır. Örneğin bu şekilde çeşitli yapısal değişkenler denkleme dahil edilecekse coğrafi değişkenlerden de söz edilmeli, İngiltere'nin ada yapısının sınıf gelişimi üzerindeki etkilerinden ve hatta bunun denizcilik teknolojisi üzerindeki etkilerinden bahsedilmelidir. Ancak uluslararası olmayan bu olgular göz ardı edilmektedir. “Kapitalizmin oluşumunda Osmanlı'nın Avrupa'nın geri kalmışlarıyla kurduğu diplomatik ilişkiler İngiltere'nin ada coğrafyasından daha mı önemlidir?”, “devletler arası ilişkiler kapitalist üretimi ne ölçüde doğrudan etkileyebilmiştir?” (Gürel, 2017) vb. sorular kitapta yanıtız kalmaktadır.

Kısacası, yazarlar teorik bölümdeki başarılarını ampirik bölümlerde istikrarlı biçimde sürdürememiştir. Kitabın teorik argümanlarının neredeyse hepsinin önemli katkılarının yanında; kapitalizmin oluşumunda sömürgeciliğin önemi, eşitsiz ve bileşik gelişmenin çeşitli veçhelerinin tarihsel gelişimde Marksist literatürün klasik tipolojilerine aykırı olgular yaratması, bileşik gelişimin oluşturduğu çeşitli üretim biçimlerinin kapitalizmin kökeninde yatan toplumsal cinsiyet veya ırk gibi eksenleri yaratması, sömürgelerde eşitsiz ve bileşik gelişmeyle ortaya çıkan çeşitli üretim biçimlerinin önemi gibi argümanlarının oldukça ikna edici olduğu söylenmelidir. Yazarların, yeni bir kapitalizm tarihi yazımı açısından “hazırlık kabilinden” çok verimli bir araştırma gündemi

sunduğu ise açıktır.

Kaynakça

Gürel B (2017). Review of How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism. *New Perspectives on Turkey*, 56, 166-171.

Trotsky L (1972). *Leon Trotsky Speaks*. New York: Pathfinder Press.

25. Yılında “Devlet Gibi Görmek”i Okumak

İlker Yasin Durmaz, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0003-4260-8113

E-posta: ilkeryasin.durmaz@erdogan.edu.tr

Yirmi Beşinci Yılında *Devlet Gibi Görmek*'i Okumak

Krzysztof Kieślowski, 1988 yılında On Emir'den esinlenerek beyaz perdeye aktardığı *Dekalog (The Decalogue)* adlı film serisinde Krzysztof adlı bir akademisyen ile oğlu Pawel'in hikâyesini betimler. Krzysztof, film boyunca hayata ve onun anlamlarına ilişkin pozitivist bir tutum sergileyen bir karakter olarak sunulurken oğlu da tanrı, ölüm ve hayatın anlamları gibi sorular ile babasının tutumunu berraklaştıran bir yardımcı oyuncu işlevi görür. Karakterler arasındaki bu ilişki, Pawel'in babasına yönelttiği yeni aldığı patenleri buz tutmuş su kitlesinin üzerinde kullanmak için hangi günün daha uygun olduğu sorusu ile belirginleşir. Krzysztof, bu soruya buz tutmuş su kitlesinin mukavemet gücünü algoritmik yöntemler ile metrikleştirerek cevap verir. Bilgisayar üzerinden geliştirilen bu temsili algoritma, buz kitlesinin gerçekliğiyle uyuşmaz ve sonucunda Pawel'in ölümüne neden olur. Gerçeğin bir çeşit temsile indirgenmesi ile oluşan bu tikel temayı, devlet gibi siyasal organizasyonların makro ölçekteki basitleştirme ve okunaklılık uygulamaları üzerinden ele alan James C. Scott, *Devlet Gibi Görmek* adlı eserinde bu kapsamlı projelere ilişkin çeşitli vaka analizleri sunar. Eser boyunca devletin şemaları, basitleştirme denemeleri, dönüştürücü faaliyetleri ve okunaklılık politikaları belirli toplumsal kalkınma planları çerçevesinde irdelenir.

Scott'un eseri 1998 yılında Yale Üniversitesi Yayınları tarafından *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* özgün adıyla yayımlandı. Eser yayımlandıktan sonra sayısız incelemenin konusu oldu ve yirmi beşinci yılında kalkınma, devlet ve ulus inşa süreçleri gibi çeşitli tartışmalara temel olma niteliğini sürdürüyor. Yayımlanmasından yaklaşık on yıl sonra Versus Kitap tarafından *Devlet Gibi Görmek İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu* başlığıyla Nil Erdoğan çevirisi ile Türkçe 'ye kazandırıldı. Erdoğan'ın çevirisine ek olarak, 2020 yılında Ozan Karakaş çevirisi ile Koç Üniversitesi Yayınları tarafından *Devlet Gibi Görmek Bazı Toplumsal Kalkınma Planlarının Başarısızlık Hikâyeleri* başlığıyla tekrar Türkçe

'ye tercüme edildi. Bahsedilen iki çeviri arasında yapısal farklar bulunmasa da Erdoğan'ın çevirisinin Türkiye'deki siyaset bilimi okuyucusuna daha yakın olduğunu ifade etmeliyim. Erdoğan ve Karakaş'ın çevirileri arasındaki siyaset bilimi jargonuna uygunluk farkı aşağıdaki iki örnek üzerinden betimlenebilir.

Nil Erdoğan çevirisi:

"...bu tür zora dayalı toplumsal düzenlemelerin neden kimi amaçlara oldukça iyi hizmet ederken diğerleri için berbat bir başarısızlıkla sonuçlandığını anlamak için bir yol öne süreceğim" (Scott, 2008: 330).

Ozan Karakaş çevirisi:

"böylesi muazzam toplumsal tesviye işlemlerinin neden kimi amaçlar doğrultusunda hoşgörülebilir ölçüde iyi işlerken başka amaçlar için feci başarısızlıklara uğradığını anlamaya yönelik bir yol önereceğim" (Scott, 2020: 207).

Nil Erdoğan çevirisi:

"herhangi bir idari sistem, abartılı ve büyük ölçüde şematikleştirilmiş bir soyutlama ve basitleştirme sürecinin aracılığı olmaksızın, var olan herhangi bir sosyal topluluğu temsil etmeye muktedir değildir" (Scott, 2008: 45).

Ozan Karakaş çevirisi:

"Kahramanca ve büyük ölçüde projelendirilmiş bir soyutlama basitleştirme işlemi olmaksızın herhangi bir yönetim sistemi *herhangi bir* sosyal temsil etme yetisine sahip değildir" (Scott, 2020: 36).

Yukarıda alıntılanan iki örnekte de görülebileceği çeviriler arasında metnin aslına ilişkin bir sapma bulunmasa da "zora dayalı toplumsal düzenlemeler" tanımlamasının, "tesviye işlemleri" çevirisine nazaran siyaset bilimi okuyucusuna daha yakın olduğu düşünüyorum. Burada vurgulamak istediğim Karakaş'ın çevirisinin Erdoğan'ın çevirisine oranla yetersiz olduğu değil, çeviriler arasındaki siyaset bilimi jargonuna yakınlık ve uzaklık ilişkisidir.

Scott'a (2008: 13) göre, *Devlet Gibi Görmek* yazarın düşünsel izleğindeki bir sapmanın sonucudur. "Devletin neden 'gezen insanlar'ın düşmanı olarak görüldüğünü" anlamaya çalışan yazar nihayetinde devletin göçebelere ilişkin tutumunun daha geniş kapsamda bir yapıya işaret ettiğini fark ettiğini vurgular. Yazar, göçebelere ilişkin "yerleşikleştirme çabalarını inceledikçe, bunları giderek daha çok, bir devletin toplumu daha okunaklı kılma, zorunlu askerlik, isyanın engellenmesi ve vergilendirme gibi klasik devlet fonksiyonlarını kolaylaştıracak şekilde" organize edildiğinin farkına varır (2008: 14). Buradan hareketle Scott (2008: 14), eserin odağını gezen insanlardan devletin "tebaası ve tebaasının

çevresi üzerinde kontrolü yavaş yavaş nasıl ele geçirdiği” sorusuna çevirir. Bu temel sorunun yanında Scott (2008: 330), devletin tebaası ve çevresi üzerindeki egemenlik arayışının nasıl felaketlere dönüştüğü sorusunu da küresel ölçekte cevaplamaya çalışır. Yazar, devletin tebaasını ve tebaasının bulunduğu sosyal çevreyi aşamalı olarak ele geçirmesini ve bu şemaların iflasını dört unsur bağlamında ele almaktadır: “doğanın ve toplumun idari olarak düzenlenişi (*administrative ordering of nature and society*)”, “yüksek modernist ideoloji (*high-modernist ideology*)”, “otoriter devlet (*authoritarian state*)” ve “takatten düşmüş bir sivil toplum (*prostrate civil society*)” (2008: 17-20). Bu dört temel unsura ek olarak, yüksek modernist ideolojinin mahallî olan bilme biçimlerine, yazar bu bilme biçimlerini Yunan tragedyalarından ödünç aldığı “metis” kavramı ile karşılamaktadır, mesafesi toplumsal kalkınma planlarındaki başarısızlığın temelleri arasındadır. Scott’un vurguladığı gibi;

Özetle, bir toplumun okunaklılığı büyük ölçekli toplum mühendisliğinin hayata geçirilmesi olanağını temin eder, yüksek modernist ideoloji buna duyulan arzuyu temin eder, otoriter devlet bu arzu doğrultusunda hareket etme kararlılığını temin eder ve aciz bırakılmış bir toplum da üzerine inşa edilecek düzenlenmiş toplumsal zemini sağlar (Scott, 2008: 20).

Bahsedilen kavramsal ve kuramsal çerçeve uyarınca Scott’un eseri dört bölüme ayrılmıştır. İlk bölüm “Devletin Okunaklılık ve Basitleştirme Projeleri” adı altında gerçeklik ve temsil edilen arasındaki boşluğu teorikleştirmektedir. Devlet tarafından geliştirilen toplumsal standartlaştırma projelerinin bağlamını açıklamaya girişen yazar, “basitleştirme (*simplification*)”, “okunaklılık (*legibility*)” ve “soyutlama (*abstraction*)” süreçlerinin devletin ontolojik bir parçası olduğu konusunda okuyucuya çeşitli tarihsel örnekler sunar. Yazara göre; “herhangi bir idari sistem, abartılı ve büyük ölçüde şematikleştirilmiş bir soyutlama ve basitleştirme sürecinin aracılığı olmaksızın, var olan herhangi bir sosyal topluluğu temsil etmeye muktedir değildir” (2008: 45). Standartlaştırma, tekbiçimleştirme, okunaklı hale getirme, denetlenebilir kılma gibi işlevsel devlet fonksiyonlarını modern öncesi ve modern dönem bağlamında çeşitli örnekler ile güçlendiren Scott, Fransız Devrimi’nin öncesi ve sonrasındaki tartışmaları sistematik bir biçimde sunar (2008:50-62). Yazarın tematikleştirmeye çalıştığı devlet basitleştirmeleri ve okunaklılık projeleri kadastro haritasının oluşturulmasından soyadı uygulamalarına, dilsel merkezleşme süreçlerinden ızgara plan kentlerine ve metrik aletlerinin standartlaşmasına kadar genişleyen bir yönetsel bağlamı kapsamaktadır. Bu yönetsel bağlam, yazarın gösterdiği gibi temelinde bir “metrik devrime” işaret eder (2008: 58). Metrik devrim tanımlaması, okunaklılık ve basitleştirme projelerindeki karmaşık sosyal olguların nicelleştirilmesi (*quantification*) anlamına gelir.

Devlet nicelleştirmelerinin okunaklılık ve kontrol bağlamında şekillendiği çeşitli tarihsel örnekler ile gösterildikten sonra “Dönüştürücü Vizyonlar” üst başlığı altında yapılandırılan ikinci bölüm, modern devletin görme araçlarının teorik ve pratik bağlamının incelenmesine ayrılmıştır. Otoriter modernist vizyonların nasıl toplumsal kalkınma projelerine zemin hazırladığını göstermeye çalışan yazara göre; “yüksek modernizm” devlet basitleştirmeleri sonucunda gelişen ideolojik arzunun kurumsallaşmış halidir. Teknolojinin ve bilimsel gelişmenin araçlarını kullanarak tepeden inmece kalkınma planlarının ideolojik zemini olan bu görüş yazara göre, bilimsel pratiklerden başka bir bağlama sahiptir (2008: 18). Scott’un vurguladığı üzere bu kurumsallaşmış arzu biçimi, yekpare bir siyasal örüntü çizmemektedir. Rıza Şah’tan Lenin’e ya da Amerikan tarım uygulamalarından Sovyet tarım uygulamalarına kadar geniş bir zemine sahip olan “yüksek modernizm ideolojisi”, basitleştirilmiş kalkınma planlarının uygulanması için gereken arzuyu temin etmektedir (2008: 146). Scott bu bölümde kapsamlı bir “yüksek modernist ideoloji” tarifi yapmakta ve bu ideolojilerin sahne aldığı toplumsal kalkınma planlarını mercek altına almaktadır. Bu toplumsal kalkınma planları modern bir kent yaratma arzusuyla geliştirilen ve Le Corbusier’nin şahsında beliren modernist kent planlama vizyonlarıdır. Brasilia’dan Chandigarh’a kadar uzanan bu kentsel vizyon, temelinde okunaklılık ve basitleştirme projelerinin yüksek modernist ideoloji ile kaynaşmış bir formunu sunar. Aynı zamanda bu bölümde “taksidermi” karşıtı yazarların görüşlerine de yer veren Scott, Jane Jacobs’un kent ve yüksek modernizme dair eleştirilerini paylaşmaktadır. Yazarın Jacobs’a referansla gösterdiği gibi, “toplumsal düzen T cetvelleri ve sürgülü cetvellerle yaratılan bir mimari düzenin eseri değildir” (2008: 211). Yüksek modernist planlamanın Sovyet örneklerini ise Lenin’in *Ne Yapmalı?* adlı eseri üzerinden inceleyen yazar, Lenin’in yüksek modernist savları tam anlamıyla paylaştığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda Lenin ve çağdaşları ile çarpıcı bir benzerlik kuran Scott, Lenin’i Sovyet ideolojik yelpazenin tam karşısında konumlanan Taylorist ve Fordist eğilimler ile beraber düşünmektedir. Yazara göre, “Lenin, Fordist ve Taylorist üretim teknoloji karşısındaki coşkusu bakımından kapitalist çağdaşlarının çoğuyla birleşir” (2008: 252).

Yüksek modernist ideolojinin bağlamlarını hem sosyalist hem de kapitalist paydaşlar üzerinden vurguladıktan sonra yazar odağını kırsal yerleşim uygulamalarına ve üretimin toplumsal mühendislik formlarına çevirir. Bu kapsamda üçüncü bölüm, “Kırsal Yerleşimin ve Üretimin Toplumsal Mühendisliği” başlığı çerçevesinde yapılandırılmıştır. Kırsal yerleşimler üzerindeki yüksek modernist uygulamaları devletin basitleştirme ve okunaklılık projeleri kapsamında değerlendiren yazara göre, kırsal yerleşimcilere yönelik sinoptik planlar aynı zamanda bir devlet temerküzü projesidir (2008: 291). Kırsal kalkınma planlarının doğa ve insan üzerindeki gerçekdışı ideallerini

konu alan Scott'a göre, "kırsal kalkınma uygulamaları tikelliği yok etmekte ve düzeni minyatürleştirmektedir" (2008: 298). Tanzanya'da başlatılan *ujamaa* köy seferberliğinden Sovyet tarım uygulamalarına, Etiyopya ideal köylerinden Amerikan çiftlik uygulamalarına kadar uzanan bu gerçek dışı idealleştirmeler, yerel olanı ya da bir diğer ifadeyle "metis"i dışladığı oranda başarısız olmuşlardır. Yazarın metis olarak adlandırdığı pratik ve deneyime dayalı bilginin yüksek modernist uygulamalarca göz ardı edilmesi, toplumsal kalkınma projelerinin başarısızlığının altında yatan temel bileşenlerdendir. Bu bağlamda, tarım pratikleri de mikro düzeyde olumsaldır (2008: 401). Modernist ideolojiler tarafından göz ardı edilen bu olumsuzluk, bahsedilen kalkınma planlarının miyop doğmasına neden olmuş ve yerelin sahip olduğu "polikültür" uygulamalarını "monokültür" uygulamalar ile değiştirmeyi arzulamıştır. Yazara göre bu arzuların doğal sonucu kitlesel felaketler, kıtlıklar ve doğa talanıdır (2008: 379). Buradan hareketle Avrupa-merkezci tünel anlayışına ve modernitenin kalkınma reçetelerine eleştiri geliştiren yazar, evrensel bilgiye karşı yerel olanın öne çıkarılmasını salık vermektedir (2008: 382).

Dördüncü ve son bölümde ise James C. Scott, evrensel ve yerel bilgi arasındaki ilişkiyi kuramsallaştırmaktadır. "Kayıp Halka" başlığı altında metis olarak adlandırdığı yerel ve pratik bilgidен kaynaklanan bir düşünme biçimini ya da bilgi edinme yöntemini değerlendiren Scott'a göre: "metis, bir bakıma hiçbir formülün uygulanamayacağı dehanın alanı ile alışkanlıkla öğrenilebilecek kodlanmış bilginin alanı arasındaki büyük boşlukta yer alır" (2008: 474). Yunan tragediyalarından Scott'un anlam dünyasına sızan metis kavramı, daima yerel ve tikel bir düzene işaret eder (2008: 474). Yazar, tikel bilgi bağlamında değerlendirdiği metisi analogik yöntemler ile açıklamayı dener. Yazara göre bahsedilen analogilerden en anlamlısı dil ile kurulan analogik ilişkidir (2008: 498). Bir dilin kendiliğindenliğini metisin oluşum biçimleri ile kıyaslayan yazara göre, metis değişkenler arasında bir kavrayıştır (2008: 469) ve aynı zamanda tüm insan faaliyetlerinde kendini gösterir (2008: 470). Yerel bilgi ve pratiklere olan bu vurgu, yazarı metis'in demokratik olarak dağıtıldığı varsayımlarına götürmez. Scott, yerel bilgi ve pratiklerinden de eşitsizliğin aracı olabileceğinin farkındadır. Bu bağlamda yazar, özcü yerel ve muhafazakâr tanımlamalardan uzaklaşır. Dahası, Scott standart bilginin üretiminin bazı durumlarda daha genel demokratik bir yapıda olduğunu iddia eder. Eserde vurgulandığı üzere: "Standart bilginin üretimi bazı becerilere daha genel- demokratik- bir erişim sağladı, bu beceriler uzun bir çıraklıkta ısrar etmesi ya da katılımı toptan kabul etmemesi olası bir loncanın tekelinde değil artık" (2008: 502).

Tartışmalar ve Kısıtlar

Devlet Gibi Görmek, pozitivist mantık ile bezenmiş yüksek modernist ideolojilerin devletin zor araçlarını kullanarak zayıf bir sivil toplum karşısında nasıl felaketlere yol açabileceğinin kapsamlı bir anlatısını sunar. Zayıf bir sivil toplum, yüksek modernist ideoloji ve devletin zor araçlarının birleştiği toplumsal kalkınma projelerinin karşısında ise yerel ve dinamik olan bir bilme biçimi olan “metis” yer almaktadır. Bu bağlamda *Devlet Gibi Görmek*, yerel olana ilişkin güçlü bir çağrıdır. Bu çağrı, merkezi ve bürokratik olarak yönlendirilmiş ya da bürokratik kibir (*bureaucratic hubris*) ile bezenmiş devlet uygulamalarının ya da piyasa yönelimli tekbiçimleştirme çabalarının karşısında yer alır. Yukarıda bahsedildiği gibi, kitap yayım tarihinden sonra İngilizce konuşan dünyada çeşitli tartışmalar yarattı. Bunlardan birisi kitabın klasik liberal teori ile kurduğu ilişkidir. Piyasaya devlet müdahalesinin kaçınılmaz olarak felaketle sonuçlanacağını klasik liberal teori aracılığıyla vurgulayan alan Deepak Lal, kitabın temelinde yeni bir şey söylemediğini iddia eder. Karl Polanyi'nin (2016) piyasayı devletin varlığına koşut olarak değerlendirdiği savlarının kitabın merkezinde olduğunu iddia eden Lal'a (2000: 140-142) göre, eser iktisatçılar için malumun ilanıdır. Eserin klasik liberal teori ile kurduğu ilişkiye ek olarak, metis merkezli tarımsal organizasyonlar da eleştirilerin odağındadır. Micheal Adas (2000: 963), metis merkezli tarımsal uygulamalarının maliyetlerinin yüksek olacağını ve uygulanamayacağını ekonomik bağlamları öne çıkararak vurgular.

Tartışmaların epistemolojik bağlamı ise devlet kavramının neliğine ilişkindir. Esere getirilen eleştirilerde devletin başarılı ve başarısız yüksek modernist uygulamalarının devlet içindeki rekabet eden gruplar ile ne ölçüde ilişkili olduğu sorusu merkeze alınır. Scott'un devleti yekpare bir örüntü içerisinde resmettiği savlarına dayanan bu eleştiriler, devletin heterojen gruplar tarafından temsil edildiğini vurgular. Buradan hareketle kitabın güçlü bir vaka analizi yaptığı ama teorik anlamda zayıf olduğu saptaması yapılıır (Man, 1999: 1815; Harris, 2001: 185). Bir diğer eleştiri odağı ise eserin Batı merkezli refah devlet uygulamalarını ya da bir diğer deyişle okunaklılık programlarının pozitif sonuçlarını göz ardı ettiğine ilişkindir. Bu argümanlara göre, Scott'un merkezine aldığı gelişmekte olan ülkelerin aksine, okunaklılık uygulamalarının toplumsal sonuçları Batı'da farklı bir biçimde ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan fenomen felaketlere yol açmamış aksine toplumsal faydayı artırmıştır (Murphy, 1999: 557). Eser, vaka seçimine ilişkin tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Francis Fukuyama (1998: 121) esere ilişkin tek eleştirisinin Tennessee Vadi Projesinin (*Tennessee Valley Authority*) vaka analizleri dışında tutulmasına yönelik olduğunu vurgular. Thomas Johnson da (2001:180) yüksek modernist ideolojilerin temsilcileri arasında neden Nazi Almanya'sının önemli figürlerinden olan Albert Speer'in bulunmadığını sorgular. Vaka seçimine ilişkin eleştirilerin temelinde, Scott'un

piyasa yönelimli basitleştirme ve okunaklılık projelerini dışarıda bıraktığına ilişkin düşünce yer alır.

Yukarıda vurgulanan kısıtların yanında, bu çalışmanın dikkat çekmek istediği nokta metis ve insan merkezli bilgi arasındaki ilişkidir. Yüksek modernist ideolojilerin toplumsal kalkınma planlarının başarısızlığının nedenlerini metisi göz ardı etmek ya da karmaşıklığı kavrayamamak olarak saptayan Scott, buradan hareketle temsil edilemezlik (*non-representational*) nosyonuna ulaşır. Bu temsil edilemezlik nosyonu, temelinde insan merkezli metis bilgisine ilişkindir. Buna rağmen Nigel Thrift'in (2007) vurguladığı gibi, coğrafya elle tutulur olmayan karmaşıklıkları barındırır. Mikro düzeyde olumsal olduğu gibi aynı zamanda insan dışı etkenleri de içerisine alır. Scott'un eseri boyunca vurgulanan minyatürleşme, monokültür, tekbiçimleştirme ya da genel olarak mekânsal karmaşıklığı karşı çeşitli sadeleştirme biçimleri, mekân ve coğrafya çalışmalarında da sıklıkla işlenmiştir (Murdoch, 1998; Laurier, 2010). Mekânsal karmaşıklık ve temsil edilemezlik sorunları üzerine genişleyen bu literatür, insan olmayan eyleyenleri (*non-human actants*)¹ de sürece dahil ederek benzer bir bağlamda yüksek modernist vizyonları dışlamaktadır. Bu çalışmaların Scott'un saptamalarının yanında gösterdiği fenomen ise, coğrafi karmaşıklığın sadece insan merkezli kurgulanan yerel ve pratik bilgiye indirgenemeyeceğidir. Tekbiçimleştirilemeyen süreçler insan olmayan eyleyenlerin paydaş olduğu bir duruma işaret eder ve karmaşıklık sadece insanın doğaya ait bilgisine indirgenemez. Dolayısıyla yüksek modernist ideolojilerin yerel ve pratik olana ilişkin bilgisi tam ve eksiksiz olsa dahi planlanan toplumsal kalkınma projelerinin miyop doğması engellenemez. İnsanların, hayvanların ve diğer tüm canlı organizmaların etkileşimde bulunduğu bir zemin olarak mekân, daima karmaşıklığa içkindir.

Eserin yayımlanmasından yirmi beş yıl sonra Türkiye'deki bürokratik uygulamalara ilişkin eleştirilere referans noktası olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Oysa Scott'un oluşturduğu kavramsal ve kuramsal çerçeve, Türkiye'nin tarihsel serüvenine ilişkin anlatılara anlamlı katkılar yapabilme potansiyelini taşır. Erken Cumhuriyet Döneminde uygulanan soyadı uygulamaları, dilsel merkezleşme süreçleri gibi çeşitli ulus inşa süreçleri Scott'un odağından okunabilir ve Erken Cumhuriyet'in "tebaasına ve onun bulunduğu çevreye" aşamalı olarak hâkim olmasının izleri sürülebilir. Faysal Bari (2000), kitap üzerine yazdığı incelemeyi politikacıların bu kitabı okuması gerektiği yönünde bir uyarı ile bitirir. Ben bu incelemede böyle naif bir iyimserlik içerisinde değilim. Fakat şehirlerin deprem dolayısıyla devasa zararlar gördüğü ve yeniden inşa çalışmalarının gündemde olduğu bu zaman diliminde, Scott'un toplumsal kalkınma planlarının neden miyop doğduğuna ilişkin soruşturmalarının anlamlı

sonuçlarının olabileceğini düşünüyorum.

Sonnotlar

1 Bruno Latour, *actor* yerine *actant* kavramsallaştırmasını tercih etmektedir (Latour, 1996).

Teşekkür

Bu çalışmanın erken biçimlerine yaptığı katkılardan ötürü Prof. Dr. Metin Yüksel'e teşekkür ederim. Aynı zamanda Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi programındaki Modern Dünyanın Oluşumu adlı dersin katılımcılarına; Haktan Kalır, Saltuk Buğra ve Yasin Kabataş'a da çok şey borçluyum.

Kaynakça

- Adas M (2000). 'Seeing Like a State', Review of Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *Journal of Social History*, 33(4), 959–963. <http://www.jstor.org/stable/3789172>
- Bari F (2001). Review of Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *The Pakistan Development Review*, 76-78
- Fukuyama F (1998). Review of Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J.C. Scott. *Foreign Affairs*, 121.
- Harris L vd. (2001). Book Review: Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *Progress in Development Studies*, 1(2), 183–185. <https://doi.org/10.1177/146499340100100213>
- Johnson T (2001). Review of Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *African Studies Review*, 44(1), 177–179. <https://doi.org/10.2307/525426>
- Lal D (2000). Review of Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *The Independent Review*, 5(1), 140–142. <http://www.jstor.org/stable/24562403>
- Latour B (1996). *On Actor-Network Theory: A few clarifications*. *Nomos*, 369-381.
- Laurier E (2010). Bruno Latour. İçinde: Hubbard P ve Kitchin R (der), *Key Thinkers on Spaces and Place*, London: Sage Publication, 434-443.
- Mann M (1999). Review of Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J.C. Scott. *American Journal of Sociology*, 104(6), 1813–1815. <https://doi.org/10.1086/210224>
- Durmaz İ Y (2023). 25. Yılında “Devlet Gibi Görmek”i Okumak. *Mülkiye Dergisi*, 47(3), 1137-1138.

Murdoch J (1998). The Spaces of Actor-Network Theory. *Geoforum*, 357-374.

Murphy S R (1999). 'Behold Behemoth', Review of Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, by J. C. Scott. *The Review of Politics*, 61(3), 553–557. <http://www.jstor.org/stable/1408477>

Polanyi K (2014). *Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. Çev. A. Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.

Thrift N (2007). *Non-Representational Theory: Space, Politics, Affect*. London: Routledge

Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi¹

Emre Aydilek, Kastamonu Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-4767-2424

E-Posta: eydilek@kastamonu.edu.tr

Düzen, nizam, sistem gibi kelimeler, komplo teorisyenleri başta olmak üzere popülist söylemden politik demeçlere, köşe yazılarından, bilimsel metinlere kadar konjonktürel bir yönetim açıklaması içeren ve sıkça telaffuz edilen kavramlardır. Toplumsal düzen, küresel sistem, nizam-ı âlem gibi terminolojik anahtar kavramlar, esasen dünyayı bütünlük içinde gören organizma metaforuna, toplumsal örgütlenmelere, yönetsel sistemlere hatta sömürü (ezen-ezilen) ilişkilerine açıklamalar getirmekte, göndermeler yapmaktadır.

Sosyal bilimcilerin içinde yaşadığı ortamı politik, toplumsal ve ekonomik açılardan açıklama arzusu, hep var olagelmıştır. Siyasal antropoloji, siyasi tarih, siyaset sosyolojisi ve ekonomi-politik gibi disiplinler, bu alandaki soykütüksel çabaya katkı sunan akademik mecraların başlıcalarıdır. Huberman'ın "Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla"sı, Wallerstein'in "Dünya Sistemleri Analizi", Hobsbawm'ın "Çağ" serisi üçlemesi, bu alandaki temel eserlerden bazılarıdır. Sennet, Weber, Habermas, Giddens, Ritzer, Bauman gibi yazarlar, söz konusu alanda genel ya da spesifik araştırmaları içeren metinleriyle öne çıkmıştır. Öte yandan Polanyi'nin "Büyük Dönüşüm"ü, Marx'ın "Kapital"i, Mann'ın üç ciltlik "İktidarın Tarihi" ve Foucault'un "Hapishane, İktidar, Özne" gibi temalar üzerine inşa ettiği çok sayıda eser, Neocleous'un incelediğimiz çalışmasına yöntem, içerik ve kapsam açısından en yakın olanlarıdır.

Mark Neocleous tarafından yazılan ve 2013 yılında Ahmet Bekmen tarafından Türkçeye çevrilerek 'h2o kitap' tarafından yayınlanan "Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi" adlı kitap, toplumun her dönemde nasıl dizayn edildiğini derinlemesine inceleyen özgün bir eserdir. Tarihsel ve kronolojik bir anlatım tarzıyla, düzenin her dönemde bir toplumsal sömürü sürecine nasıl dönüştüğünü ve bunun devletin çeşitli idari mekanizmaları aracılığıyla nasıl uygulandığını açıklayan Neocleous, esasında geniş kapsamlı bir yönetim eleştirisine girişmektedir.

Feodalizmin çöküşünden ara dönemlere (Merkantilist, Kameralist gibi) ve

liberalizmin çeşitli biçimlerine uzanan ekonomi-politik ve toplumsal ilişkilere, tarihsel-kuramsal bir açıklama düzeyi geliştiren yazar; kitlelerin işçileşmesi, yoksullaşması, sömürülmesi gibi somut pratikleri ve toplumsal düzenin buna göre oluşturulmasını analiz ettiği eserinde, kendi deyimiyile eleştirel bir devlet teorisi ortaya koymaktadır. Eski yasal metinlerden, dönemin yazarlarının görüşlerinden ve somut tarihsel örneklerden yararlanarak oluşturduğu analiz yönteminde K. Marx, A. Smith, A. Colquhoun, J. Locke ve G.W.F. Hegel en çok yararlandığı isimler olarak göze çarpmaktadır.

Neocleous eserinde, üretim ilişkilerinin (ki bunu toplumsal düzen olarak niteler) oluşturulmasında ve yeniden üretiminde devletin oynadığı rolü açıklamaktadır. Buna göre karşılıklı bir belirleyiciliğin hâkim olduğu ilişkisel bir yapıya ulaşan yazar; sivil toplumun kendiliğinden oluşmadığı, devletin kurucu erki tarafından önce inşa edildiği, ardından da zapt edildiği hipotezini öne sürmektedir. Diğer taraftan da sivil toplum içindeki mücadelelerin (bir başka ifadeyse sınıf mücadelesinin) devleti biçimlendiren bir devinim yarattığını vurgulamaktadır (2013: 17).

Kitap beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, yazarın kilit kavramı olan polis² mekanizmasının ortaya çıkışını ele almaktadır. Çalışmanın ilk kısımlarında, Neocleous'un üzerinde önemle durduğu polis aygıtının tarihsel izlerini 15. yüzyıla kadar takip ettiğini görüyoruz. Eski düzen olan feodalizmin çöküşüyle, köylülerin geleneksel feodal egemenlik sisteminden görelî özgürleşmelerinin onlar için aynı zamanda yoksullaşmaları ve proleterleşmeleri sonucunu doğurduğunu ileri süren Neocleous, otorite boşluğundaki düzenin yeniden sağlanmasında, mutlakiyetçi devlet formu tarafından politik-hukuki zor aygıtlarının merkezileşmesinin çözüm olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Bunun için toplumsal hayatın her zerresine nüfuz edildiğini, sağlıktan güvenliğe; binaların bakımından üretim ve tüketimin kurallarına; din, ahlak ve davranış kalıplarından çalışanların yaşam biçimlerine kadar her şeyin izlendiğini, denetlendiğini tarihsel örneklerle göstermektedir (2013: 34-36). Bunu, bölüm başlığında "*polis iyi düzenin babasıdır*" ifadesiyle özgün bir genellemeyle vurgulamaktadır. Bu bölümde liberalizm öncesi yapıları incelediğinden, kuvvetler ayrılığının devletin temel prensibi olmadığı bu erken dönemde, polise atfedilen görevlerin bu denli geniş olması normal karşılanabilir gözükmektedir. Oysa bir yandan yoksulların düzeni bozacak potansiyel edimlerini (suç olarak görülen ve ortak iyiye tehdit olarak anlaşılan dilenmek, aylıklık/çalışmamak, kumar oynamak ve alkol kullanmak gibi) engellerken, diğer taraftan onları işgücü olarak üretim dolaşımına sokacak -yani ücretli emeği inşa edecek- tedbirler uygulayan (2013: 60), yoksulların kapatıldığı hastaneler, çalışma evleri uygulamalarını yürüten (2013: 63) polis mekanizması, erken dönemde

kendisine atfedilen işlev olarak otorite boşluğunu doldurabilmiş, düzensizliği(!) önlemiş; ardından yeni düzeni (liberalizmin koşullarını) inşa etmiştir (2013: 41). Dolayısıyla düzenin dayatılmasında sistematik olarak araçsallaştırılmıştır.

İkinci bölüm, 18. yüzyılda liberalizmin hegemonyasını sağlamlaştırması sürecini ve bunun toplumsal-politik-ekonomik alanlara etkisini konu almaktadır. Polisin görev ve faaliyet alanının kısıtlanarak kanun/hukuk hâkimiyetinin egemenliğine dayalı düzen (ki bu liberal anayasacılıktı) olarak resmedilen bu dönemde, Neocleous düzeni sağlama görevinin yasal metinlere devredildiğini göstermektedir: *“Artık ortak mutluluğu gerçekleştirmek için sınırsız güçlerle donanmış umumi bir kuvvet olmayan polis, açıkça tarif edilmiş yetkilerle ve çok daha sınırlı bir güç olarak yeniden kavramsallaştırılarak, liberal terimler içinde yeniden ele alındı”* (2013: 82-84). Böylece iktisadi alanın egemenliğinin toplumun refahını yukardan dayatan adanmışlık yerine bireysel menfaate evrildiği tezine ulaşmaktadır (2013: 87). Bu çerçevede Neocleous özel mülkiyet, bireysel bağımsızlık ve çıkar gibi değerlerin işlevini ve bunların yoksulluk-ücretli emek ile ilişkisini son derece iyi anlatabilmiştir. Hükümranın (kralın) egemenliğinin, hukuka devredilmesi görüntüsünün (buna Efendiler ve Hizmetçiler Yasası ile Zanaatkârlar Yasası örneklerini vererek) perde arkasında esasen sermayenin egemenliğinin hegemonyasının kurulma sürecini açığa çıkarabilmiştir.

Güvensizliği Düzenlemek adlı üçüncü ve dördüncü bölümlerde, sivil toplumun ve ücretli emeğin tanzimini detaylandıran yazar, düzenin bir devinim halinde yüzyıllardır yarattığı yoksulluk sınıfının 18. yüzyıldan itibaren ‘özel mülkiyete tehdit oluşturduğu’ yönünde beliren algıyı geniş biçimde tartışmaktadır. Yoksulların suçla eğilimli oldukları ve bunun nasıl önleneceği tartışması, 18. yüzyılın kuramsal literatürüne ve bürokratik sınıfların söylemlerine yön verirken, çözümün devlet tarafından sivil toplumun zapt edilmesi olarak bulunması sürecini kapsamlı biçimde izah etmektedir (2013: 104, 135). Yazarın, politik bir çözüm olarak yoksulluk ve muhtaçlık arasında bir ayrıma gidildiğini, ayrıcalıklı olmayan yurttaşların kendi içinde kategorize edildiğini, muhtaçların ahlaki terbiye ve hayırseverlik uygulamalarıyla disipline edilerek ve dilencilik suçla eşdeğer görülerek bu kesimlerin toplumun dışına itildiğini savunan argümanları önemlidir.

Beşinci bölümde, polisin rolünün hukukun korunması ve suçla mücadeleye eşdeğer görülmesi üzerinden yürüttüğü tartışmada, bu liberal tezlerin eleştirisine yoğunlaşan Neocleous, kitap boyunca sıklıkla dile getirdiği ‘polis mesaisinin suçla ilgili olmadığı ve düzenin sağlanmasına ilişkin doğrudan/ dolaylı hizmetlere yönelik kurgulandığı’ argümanını tekrarlamaktadır (2013: 182). Bu doğrultuda, hukuki ve demokratik değerler atfedilen yeni polis mekanizmasının, kanunda belirtilen yetkilerini ve görevlerini aşarak hukuksuz

tutuklamalar gerçekleştirmesine, hangi davranışın sapkın ve suç kapsamına girdiğini belirleyen takdir yetkisine sahip olmasına ve hukuki mekanizmaların buna kayıtsız kalışına yönelik tepkisel ve eleştirel bir analiz ortaya koyması, açıklamalarını temellendiren bir özgünlük kazandırmaktadır. Polisin esas görevinin vatandaşın güvenliğini sağlamaktan, idarenin çıkarlarını uygulamaya evrildiğini; böylece kanunların/yasaların egemenliği kisvesi altında, yine düzenin çıkarlarını temsil eden bir araca dönüştüğünü savunarak metnini sonlandırmaktadır.

İncelenen kitabı okuyan biri, devletin her durumda düzenin inşası, sürdürülmesi ve yeniden üretimi için bir yol bulabildiğini keşfedecektir. Bu sürecin aracı Neocleous'un polis adını verdiği kurumlar ve faaliyetler iken; nedeni, ayrıcalıklı güç odaklarının çıkarına dayalı bir düzeni inşa edip sürdürmek; ve yöntemi ise sivil toplumun karşı çıkışlarını engelleyerek, gündelik hayatın her zerresine nüfuz ederek ve toplumu zapt ederek alt sınıfların dayatılan yaşam biçimine tabi kılınması olarak özetlenebilir.

Neocleous'u özgün kılan, hipotezlerini ve açıklamalarını 'güvenlik' terminolojisi ile ilişkilendirebilmesidir. O, güvenliği 'toplumun korunması' olarak genel kabul gören anlamı dışında, 'düzeni inşa eden bir araç' olarak resmedebilmiştir. Devletin arkasına gizlenmiş güç odaklarını gösterebilmiş, iktidarın tahakküm araçlarının zaman içindeki değişimini ortaya koyabilmiştir. Yoksulluğun, bir taraftan zenginliğin yaratılması için olmazsa olmaz bir gereklilik olarak görülürken, diğer taraftan emekçilerin geleneksel haklarının, kapitalizmle ve devletin modernleşmesiyle birlikte nasıl birer tehlike olarak algılandığını açıklayabilmiştir. En önemlisi de güvenlik kavramına ve aygıtlarına yönelik ana akım bakış açısını sorgulatabilmiştir.

Yazar, bizzat kendi ağzından "*ele aldığı konuya dair herhangi bir çözüm önerisinde bulunmadığını*" itiraf ederken, amacının yönetimin eleştirisini yapanlara ilham vermekle sınırlı olduğunu belirtmektedir (2013: 31). Bu açıdan elimizdeki çalışmanın yalnızca toplumsal sömürüye yönelik tespitler yapmakla yetinildiği gibi sunulması, bir eksiklik olarak görülme riski taşısaya da; incelemiş olduğu yüzlerce yıllık geniş bir külliyata ilişkin örüntüleri ve ilişkiselliği gösterebilmesi bile başlı başına zor bir meseledir. Yazarın, çalışmanın hipotezini desteklemek amacıyla çok sık alıntılar yapması, bir yandan kurgusunu sağlamlaştırırken diğer taraftan çalışmanın acıcılığını bir parça bozmakta ve sık tekrarlar okuyucuların metne odaklanmasını zorlaştırmaktadır. Anlatımında, Foucaultcu bir soykütüsel yöntemle kavramların etimolojik kökenine değinmesi, algılamada ortaya çıkabilecek kafa karışıklıklarını önlemede önemli bir farklılık yaratmaktadır. Netice olarak incelenen kitap, siyaset sosyolojisi başta olmak üzere siyaset bilimine, devlet literatürüne ve yönetim yazınına ilgi duyanlar için

önemli bir başucu eser niteliğindedir.

Sonnot

1 Neocleous, Mark (2013) Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi, Çev. A. Bekmen, İstanbul: H2o Kitap.

2 Bu çalışmada 'polis' kavramı, suç ve adli bilimlerin dışına taşan, iyi düzeni sağlama (yoksulları yönetme) görevi bulunan devletin her tarafına dağılmış güvenlik aktörleri tarafından uygulanan zapt etme mekanizması olarak tanımlanmakta ve özünde bir faaliyet-işlevi ifade etmektedir (2013: 24)

Mülkiye Dergisi 21. Yüzyılda Kültür Politikaları Özel Sayısı 2024 48[3] için Çağrı Metni*

Son yirmi yılda savaşların, krizlerin ve teknolojik gelişmelerin Türkiye’de ve dünyada kültürel alana önemli yansımaları olmasına karşın kültür politikaları, Türkiye’deki akademik kamuoyunun gündeminde yeterli ölçüde kendine yer bulamamıştır. 1980 sonrasında ivmelenen neoliberalizmin kültürel alana etkisi, yeni yüzyılın başından itibaren yükselen popülizm ve otoriterleşme eğilimleri ile yeni boyutlar kazanmıştır. Kültürün özelleştirilmesi, kültür emekçilerinin güvencesizleştirilmesi, popülist siyasal tutumlara paralel ilerleyen kültür politikaları ve kültürün kimliğe indirgenmesi, kamu kültür politikalarında gözlemlenen yapısal değişimler, kültür yoluyla soylulaştırma projeleri ve dijitalleşmenin kültür politikasındaki potansiyel etkileri gibi bir dizi eğilim, 21. yüzyılda kültür politikalarının derinlikli tartışılmasının önemini artırmaktadır.

Mülkiye Dergisi’nin bu özel sayısı, akademik kamuoyunun ilgisini hem dünyada hem Türkiye’de kültür politikalarında yaşanan ve yukarıda bahsi geçen dönüşümlere çekmeyi hedeflemektedir. Konuyla ilgili akademisyenleri, bağımsız araştırmacıları, sanat üretici ve profesyonellerini aşağıda belirlenen örnek konu başlıklarıyla sınırlı kalmaksızın katkı sunmaya davet ediyoruz.

Başlıklar

- Kültür Alanında Neoliberalleşme
- Kültür Yönetimi/İşletmeciliği
- Kültür/Sanat Sosyolojisi
- Kültür Politikalarında Yeni Kuramsal Yaklaşımlar
- Kültür/Sanat Emeği
- Telif ve Fikri Mülkiyet Hakları
- Kültür Politikalarında Sponsorluk ve Teşvikler
- Kültür Politikası ve Popülizm
- Kültür Endüstrileri/Festivaller/Bianeller
- Kültür ve Kentsel Politika
- Kültür Kurumlarında Dönüşüm
- Basım-Yayın Alanındaki Dönüşümler
- Yerel Yönetimlerin Kültür Politikaları
- Kültür Politikaları ve STK’lar
- Kültür Politikası Aracı Olarak Sansür
- Dijital Çağda Kültür Politikaları
- Kültür Politikalarının Geleceği

Tema Editörleri: Erdem Çolak, Erol Uğraş Öçal

Özet Gönderimi İçin Son Tarih: 1 Eylül 2023

Makale Gönderimi İçin Son Tarih: 1 Ocak 2024

Özel Sayı Yayınlanma Tarihi: 15 Temmuz 2024

*Makale özetlerinin DergiPark üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXXX (ilk harfi büyük ve koyu)

- İkinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve italik)
- Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)
- Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma

yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (,The Economist,

2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntıları kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999:

195) Şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet Şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar Şu Şekilde yazılmalıdır:

rnek: Bu konuya kuŐkuyla yaklaştığını belirten elenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak Şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmıŐsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aŐađdaki iŐaretler kullanılacaktır:

tarikh yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap Şu Şekilde yazılmalıdır:

rnek: Kurlansky M (2005). 1968: The Year That Rocked The World. London: Vintage.

rnek: Marx K ve Engels F (1998). Komünist Manifesto. ev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

rnek: Oran B (der) (2001). Türk Dış Politikası. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletıŐim Yayınları.

rnek: Best A vd. (2008). Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl. ev. T U Bilge ve E

Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), Bilim ve İktidar, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioglu A ve Kürkcüoglu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), Türk Dış Politikası, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. Theory, Culture and Society, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. Mülkiye Dergisi, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.